

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **15**

Sayı / Number **23**

Güz / Autumn **2017**

ISSN: 2148-0877

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı
Publication Name: *The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies*

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın
Publication Type: *Periodical Peer-Reviewed Publication*

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce
Publication Form: *Twice a Year, in Turkish and English*

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Yücel ACER
Owner: *On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. Yücel ACER*

Dergi Hakkında: Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı'nda yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

About The Journal: *The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.*

Tarayan İndeksler/Indexing:

Modern Language Association (MLA)

International Institute of Organized Research (I2OR)

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

Scientific Indexing Services (SIS)

Index Islamicus

Tübitak-Ulakbim Tr Dizin (Sosyal Bilimler Veri Tabanı)

Türk Eğitim İndeksi

Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)

Akademik Türk Dergileri İndeksi

Akademik Araştırmalar İndeksi

Arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi

İletişim/Contact:

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi

Fen Edebiyat Fakültesi 17100 Merkez/ÇANAKKALE

Tel: (+90) (286) 2180018 - 1726 | **Faks:** (+90) (286) 2180533

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr | **E-posta:** canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Teknik Hazırlık/Technical Preparation: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Matbaası

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Terzioğlu Kampüsü, Çanakkale

Tel: 0286 218 00 18 | **Faks:** 0286 218 26 16 | **E-Posta:** matbaa@comu.edu.tr

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yazı İşleri Müdürü/Editors

Doç. Dr. Özkan KESKİN

Doç. Dr. Murat KARATAŞ

Editör Yardımcısı/Assisting Editor

Okt. Barış BORLAT

Ar. Gör. M. Bedreddin ŞİMŞEK

Sekreteryaya

Ar. Gör. Buğra TERZİ

Yayın Kurulu/Editorial Board

Doç. Dr. Ali SÖNMEZ	Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KAYHAN
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU	Yrd. Doç. Dr. Mithat ATABAY
Doç. Dr. Cumhuriyet ARSLAN	Yrd. Doç. Dr. Semiha ALTIER
Doç. Dr. Reyhan KÖRPE	Yrd. Doç. Dr. Taner GÖK
Doç. Dr. Şeref ULUOCAK	Yrd. Doç. Dr. Yusuf ACIOĞLU
Doç. Dr. Şerif KORKMAZ	Yrd. Doç. Dr. Cengiz PARLAK
Yrd. Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ	Yrd. Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ
Yrd. Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN	Okt. Aytun YAZGI

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENCİ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Anıl BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. C. Brian ROSE (Pennsylvania Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Heinz RICHTER (Mannheim Üniversitesi)
Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Machiel KIEL (Hollanda Araştırma Enstitüsü)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALİ BEYHAN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Mete TUNÇOKU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin AVIŞIĞI (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Mihai MAXİM (Bükreş Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi)
Prof. Dr. Raelene FRANCES (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat ÇALIŞKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Cihan PIYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih M. SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Funda SELÇUK ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa BLUMI (Stockholm Üniversitesi)

Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Örlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Aysegül KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Fatih GENCER (Bitlis Eren Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Metin ÜNER (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muhammet YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Süheyla YENİDÜNYA (Trakya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Şahin KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yusuf Alperen AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ian MCGIBBON (Yeni Zelanda Kültür ve Miras Bakanlığı)
Dr. Çağfer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Can AVCİ (İstanbul Üniversitesi)

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

23. Sayı'nın Hakemleri

Prof. Dr. Ahmet ALTINTAŞ
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL
Prof. Dr. Ferudun ATA
Prof. Dr. Hakan UZUN
Prof. Dr. Işıl ÇAKAN
Prof. Dr. Melek ÇOLAK
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Nurettin ASLAN
Prof. Dr. Rüstem ASLAN
Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU
Doç. Dr. Bengül BOLAT
Doç. Dr. Burhan SAYILIR
Doç. Dr. Erhan ÖZTEPE
Doç. Dr. Hacı Veli AYDIN
Doç. Dr. Hakan DALOĞLU
Doç. Dr. Murat KARATAŞ
Doç. Dr. Mustafa GÖLEÇ
Doç. Dr. Özkan KESKİN
Doç. Dr. Serdar SARISIR
Doç. Dr. Soner KARAGÜL

Yrd. Doç. Dr. Ali ÖZCAN
Yrd. Doç. Dr. Bilge KARBİ
Yrd. Doç. Dr. Figen ATABEY
Yrd. Doç. Dr. Güneş ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. İhsan ERKOÇ
Yrd. Doç. Dr. Kamil DOĞANCI
Yrd. Doç. Dr. Mithat ATABAY
Yrd. Doç. Dr. Orhan KAPLAN
Yrd. Doç. Dr. Özgür KIYÇAK
Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÜNÜVAR
Yrd. Doç. Dr. Volkan MARTİN
Yrd. Doç. Dr. Yılmaz KÜÇÜKÖNCÜ
Yrd. Doç. Dr. Yusuf ACIOĞLU
Dr. Emin Alp MALKOÇ
Dr. Murat HATİP
Dr. Mustafa ŞAHİN
Dr. Rezzan ÜNALP
Dr. Suat AKGÜL
Dr. Yunus KOBAL
Okt. Barış BORLAT
Ar. Gör. M. Bedreddin ŞİMŞEK

Kendi Kaleminden

Prof. Dr. Ahmet Mete TUNCOKU

1946 yılında Denizli – Çal’da doğdum. Ailem aslen Kahramanmaraşlı. Babamın görevi nedeniyle çocukluğum ve üniversiteye kadar olan eğitimim; Denizli, Çorum, Tunceli, Erzurum, Gaziantep, Aydın, Kütahya ve Ankara’da geçti. 1969 yılında A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden mezun oldum. Hemen ardından, 1970 yılında Japon Hükümeti’nin burslusu olarak bu ülkeye gittim. Japon dilini öğrendikten sonra Kyoto Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde, Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarımı tamamladım. 1978’de Türkiye’ye dönerek O.D.T.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset ve Kamu Yönetimi Bölümü’nde göreve başladım. 1985 yılında Doçent ve 1990’da Profesör oldum. O.D.T.Ü.’de yaklaşık 25 yıl, Uluslararası İlişkiler alanında ders ve seminerler verdim. Uluslararası İlişkiler Bölümü’nün kurucu başkanlığını yaptım.

Çanakkale’ye ilk kez 1976 yılında ve kısa dönem askerlik görevim için geldim. Bu olay benim açımdan, sadece özel yaşamımı değil, akademik yaşamımın gelişmesini de etkileyip, yepyeni bir dönemin başlangıcı oldu. Çanakkale Savaşları ve Çanakkale tarihine olan akademik ilgim o sıralarda başladı. Öyle ki, giderek asıl uzmanlık alanım olan Japonya Çalışmaları yanısıra, Çanakkale Savaşları Siyasal Tarihi konusunda da yazıp çizmeye, bir şeyler üretmeye başladım. 1982 yılıyla birlikte, Çanakkale Savaşları konusunda düzenlenen yurtiçi ve yurtdışındaki akademik etkinliklere daha sık çağrılmaya başladım. Bu arada İngiltere, Avustralya, Yeni Zelanda ve İrlanda arşivlerinde Çanakkale Savaşları ile ilgili araştırma ve çalışmalar yaptım. Birçok ülkede bu konuda konferanslar verdim.

Aslında, Çanakkale ile olan bu akademik ilgim nedeniyledir ki; 1992 yılında Ç.O.M.Ü.’ye Kurucu Rektör olarak atandım. Görevim süresince, ekip olarak Çanakkale’ye yakışır bir üniversite kurabilmek için çalıştık. Daha sonra, 2002’de kadromu O.D.T.Ü.’den, Ç.O.M.Ü. Eğitim Fakültesi’ne aktardım. Burada, Japon Kültürü ve Tarihi dersleri ile Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans ve Doktora programlarında Asya, Japonya ve Uzak Doğu Politikaları ile ilgili seminerler verdim ve çok sayıda tez danışmanlığı yaptım. Kurucu Rektörlük görevim sırasında ilk yaptığımız işlerden biri, Çanakkale Savaşları’nın daha bilimsel bir şekilde, bilimsel kaynaklara dayanarak araştırılıp anlatılabilesini amaçlayan bir araştırma merkezi kurmak oldu. Böylece, kurduğumuz Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi (AÇASAM) gerçekten de kısa süre içinde bu alanda değerli çalışmalar yapmıştır.

Bu süreçte, Çanakkale Savaşları Türk Yıllığı adlı bilimsel bir dergi yayınlamaya başladık. Böylece hem Çanakkale Savaşları Tarihi, hem de Çanakkale ile ilgili konulardaki akademik çalışmaları desteklemeyi amaçladık. Dergimiz kısa sürede gelişti ve TÜBİTAK ULAK-BİM Bilimsel Dergiler listesine alındı.

Aynı merkez aracılığıyla, ulusal ve uluslararası sempozyumlar düzenledik. Bu sempozyumlarda, uzman kişilerin sunduğu bildirimleri yayımladık. Ayrıca merkez bünyesinde bir kitaplık ve arşiv oluşturmaya başladık. Ben de, özel arşivimden bazı değerli kitap, belge ve tarihsel haritaları bu arşivimize bağışladım. Aslında amacımız, zamanla AÇASAM'ı geliştirip, ona bir Araştırma Enstitüsü Statüsü kazandırmaktı. Ancak, yeterli desteği göremediğimiz için bu hedefimizi gerçekleştiremedik.

AÇASAM bünyesinde; Dr. Mithat ATABAY, Dr. Ahmet ESENKAYA, Dr. Muhammed ERAT ve Emekli Paşamız Mustafa Kemal TUTKUN ile birlikte, sınırlı olanak ve çeşitli zorluklara karşın, güzel şeyler gerçekleştirebildiğimize inanıyorum. Bu merkezde yürüttüğüm başkanlık görevimden, yoğunlaşan diğer bilimsel çalışmalarım nedeniyle, 2006 yılında ayrılmak zorunda kaldım. 2008-2010 yılları arasında Rektör Prof. Dr. Ali Akdemir'in isteği ile tekrar başkanlık görevini üstlendim. Daha sonra 2013 yılında, yaklaşık 40 yıl çalıştıktan sonra üniversiteden emekli oldum, Çanakkale'ye yerleştim. Bugün de, ders vermek dışında, akademik çalışmalarına devam etmekteyim. Konferanslara katılıyorum, çalışmalarımı sürdürüyorum.

AÇASAM benden sonra da akademik etkinliklerini, koşulların elverdiği ölçüde sürdürmektedir. Bu bağlamda Sn. Mithat ATABAY'ın çabalarını özellikle belirtmek isterim. Mithat Bey ayrıca, bir süreden beri, derginin şahsıma armağan edilecek özel bir sayısını çıkartma düşüncesini benimle paylaşmaktaydı. Sonunda, AÇASAM Başkanlığı'nın sağladığı destek ve katkılarla, bu gerçekleştirildi. Kendisine ve projenin gerçekleşmesine katkıda bulunanlara içten teşekkür ve saygılarımı sunmak isterim.

Ben, AÇASAM'ın geliştirilerek güçlendirilmesi halinde, ileride çok daha verimli çalışmalar yapabileceğine, Çanakkale Savaşları Tarihi ve Çanakkale ile ilgili konularda, bugün de varolan akademik boşluğun doldurulmasına değerli katkılar yapabileceğine yürekten inanıyorum.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **15**

Sayı / Number **23**

Güz / Autumn **2017**

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Yücel Namal & Sezgin Topal Mızrak

I. Dünya Savaşı'na Ait Macarca Bir Eser: "Törökök" (Türkler)

A Hungarian Work related to World War I: "Törökök" (Turks) **1-44**

İbrahim Erdal

Erken Cumhuriyet Dönemi (1920-1938) Büyükelçilik Raporlarında Trabzon-Tebriz Transit Yolu Projesi

Early Republican Period (1920-1938) Trabzon-Tabriz Transit Road Project in Embassy Reports **45-60**

Mesut DüNDAR

Çanakkale'de Geç Osmanlı Dönemi Camileri

Late Ottoman Mosques in Çanakkale **61-92**

Çağatay Benhür & Erol Yüksel

Konya'nın 1930'daki Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Görünümü ile Belediye Seçimleri Üzerine Bir İnceleme

A Research on Municipal Elections and Social, Political and Economic View of Konya in 1930 **93-117**

Taner Gök

On Altıncı Asırda Bir Şehir Övgüsü: Budin

A City Praise in the Sixteenth Century: Budin **123-134**

Emre Saral

Avusturyalı Savaş Muhabiri Georg Bittner'in Çanakkale Cephesi İzlenimleri

Impressions of Georg Bittner, an Austrian War Correspondent, on Çanakkale Campaign **133-163**

Aytun Yazgı

Flavius Hanedanı'nın (MS. 69-96) Anadolu Eyalet Yönetimi ve Ekonomi Politikası

Anatolian Provincial Administration and Economic Policy of the Flavian Dynasty (AD 69-96) **165-181**

Gürhan Kınalı

Çok Partili Sisteme Geçişin Sancılı Kesitlerinden Biri: 1947 Yılı Bütçe Görüşmeleri

One of the Painful Sections of Transition to a Multi-Party System: The 1947 Budget Negotiations 183-220

Fikrettin Yavuz & Murat Toman

Avustralyalı Gazeteci Keith Arthur Murdoch'ın Çanakkale Cephesine Dair Raporunun Analizi

Analysis of the Report on Dardanelles Campaign by Australian Journalist Keith Arthur Murdoch 221-246

Turan Takaoğlu & Mithat Atabay

Çanakkale Savaşı Sırasında Osmanlı Kültür Varlıklarının Akıbeti Üzerine

On the Fate of Ottoman Cultural Properties during the Gallipoli Campaign 247-264

Murat Ay & Veysel Tolun

Troas Bölgesi'ndeki Antik Granit Ocakları: Yeni Bulgular

Ancient Granite Quarries in Troad: New Findings 265-295

Ertan Erol

Dil ve Güvenlik: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın Azınlık Dili Politikası

Language and Security: Minority Language Policy of Organization for Security and

Co-operation in Europe 297-316

Nurdan Küçükhasaköylü

İngiliz Ressam William James Muller ve Anadolu Seyahati

English Painter William James Muller and His Anatolian Travel 317-337

I. Dünya Savaşı'na Ait Macarca Bir Eser: “Törökök” (Türkler)

Yücel NAMAL* - Sezgin Topal MIZRAK**

Öz

István Dobay I. Dünya Savaşı başlarında Budapesti Hirlap gazetesi adına İstanbul'a gelerek aldığı özel izinle Çanakkale Cephesi kara ve deniz savaşlarını ve askeri bölgeleri gözleme fırsatı bulur. Dobay, Osmanlı topraklarında başta İstanbul ve Çanakkale cephesinde tuttuğu notlarını 1917 yılında Macarca yayımladığı “Törökök” (Türkler) isimli kitapta toplamıştır. Bu eser I. Dünya Savaşı daha sonlanmadan Macaristan'da yayımlanmıştır. Eserde yabancı bir gazetecinin gözünden Çanakkale Savaşlarıyla ilgili özel bilgiler verilmekle beraber savaşın askeri yönü dışında siyasal, kültürel ve toplumsal yönü hakkında da ilginç ayrıntılar bulunmaktadır. Bu çalışmada Dobay'ın gözünden gerek Osmanlı toplumu ve şehirleri hakkındaki gözlemleri gerekse Çanakkale cephesindeki gözlem ve tespitleri ortaya konulmuştur. Dobay'ın olaylara farklı bir bakış açısı sağlaması açısından bu eser son derece önemli bir kaynaktır. Ayrıca eser I. Dünya Savaşı ve Çanakkale Savaşları literatürüne de önemli bir katkı yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Budapesti Hirlap, Çanakkale Cephesi, István Dobay, Macar, Türkler.*

A Hungarian Work related to World War I: “Törökök” (Turks)

Abstract

István Dobay comes to Istanbul for and in name of newspaper, Budapesti Hirlap by the beginning of World War I and has opportunity to observe the ground wars and maritime warfare in the Gallipoli Front and military zones with a special permission. Dobay compiled his notes which he took in Ottoman territory, notably in Istanbul and Gallipoli Front in

*Yrd.Doç.Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yucelnamal@hotmail.com.

**Dr., Muğla, sezgi_topal@hotmail.com.

his book, “Törökök” that he published in Hungarian in 1917. This work was published in Hungary before World War I had even ended. Special information is given in the work related to the Battle of Gallipoli from the point of view of a foreign journalist and there are interesting details about the political, cultural and social aspects in addition to the military aspect of the war. In this work, both the observations and findings in the Gallipoli Front and the observations about Ottoman society and cities from Dobay’s view are discussed. This work is an extremely important source, since Dobay provides a different point of view about the events. Furthermore, the work also significantly contributes to the literature of World War I and the Battle of Gallipoli.

Keywords: *Budapesti Hírlap, Gallipoli Front, István Dobay, Hungarian, Turks.*

1.Eserin Yazıldığı Döneme Bakış: I. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Macar İlişkileri

I. Dünya Savaşı’nda İttifak Devletleri arasında yer alan Türkler ile Macarlar arasındaki silah arkadaşlığı ve tarihten gelen dostane bağlar¹ sayesinde siyasi, askeri, ekonomik ve sağlık alanında karşılıklı ilişkileri gelişmiştir². Bunun sonucunda Osmanlı ve Macaristan basınında Türkler ve Macarlar lehinde yazılara yer verilmiştir³. Bu bağlamda I. Dünya Savaşı sırasında gelişen Türk-Macar dostluğunun güçlendi-

1 Türk-Macar tarihsel bağları kapsamında Macarların Macaristan’da yurt tutuşuna, Macar liderleri Thököly Imre, II. Ferenc Rakoczi ve Lajos Kossuth’un Osmanlılara sığınması ile II. Abdülhamit dönemi Türk-Macar dostluğuyla ilgili bkz. Yücel Namal, *Türk-Macar İlişkileri*, İskenderiye Yayınevi, İstanbul 2009.

2 I. Dünya Savaşı sırasında Türk-Macar siyasi ve ekonomik ilişkileri için bkz. Yücel Namal, *Türk Kaynakları Işığında: Türk-Macar İlişkileri(1923-1950)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013; Melek Çolak, “19. Yüzyıl Sonu - 20. Yüzyıl Başlarında Türk-Macar Yakınlaşması”, *Toplumsal Tarih*, Cilt: 15, Sayı: 89, Mayıs 2001, ss. 4-10. Türk-Macar askeri ilişkileri için bkz. Melek Çolak, “Macar Kaynaklarına Göre Türk-Macar Askeri İlişkileri (1912-1918)”, *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri I (Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu)*, 20-22 Mayıs 2009-İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, ss. 395-411. I. Dünya Savaşı sırasında Macar askerleri Osmanlı cephelerinde savaşa katılmış buna karşılıklı Osmanlı askerleri Galiçya’da Macar askerlerle omuz omuza düşmana karşı mücadele etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Şevki Yazman (1940), *Mehmetçik Avrupada*, Kenan Basımevi ve Kılıç Fabrikası, İstanbul.

3 Macar gazetelerinin Türkler lehindeki yazılarıyla ilgili bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS)*, Dos. 2405, no. 53, 12.01.1915; *Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (DH. EUM.5.ŞB)*, Dos. 9, no. 1, 22 Kânunusani 1330; Yücel Namal, “According to the Turkish Archive Resources: Helps of Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association During the First World War”, *Közép-EurópaiKözlemények*, VII. Évfolyam, 1. Szám, no. 24, 2014/1, p. 126-130. Türk basınıyla ilgili bkz. “Macarlar ve Türkler”, *Servet-i Fünun*, Sayı: 1284, Cilt: 50, s. 125-126; “Türk ve Macar Muhadeneti(Yeni Bir Cemiyetin Teşkili Münasebetiyle)”, *Servet-i Fünun*, Cilt: 50, Sayı: 1282, s. 96.

rilmesinde müttefiklerin cephelerdeki başarılarının halka ve cephelerdeki askerlere duyurularak gazetelerin birer propaganda aracı olarak kullanılması, Türk ve Macar gazetecilerinin karşılıklı olarak ziyaretlerde bulunmaları bu samimiyetin güçlenmesini sağlamıştır⁴.

I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri başta gazete olmak üzere basın propaganda amacıyla kullanarak İttifak Devletleri aleyhinde yalan haberler ve diğer yayınlarla da kara propaganda yapmıştır. Buna karşı İttifak Devletleri de müttefiklerinin moralini yükseltmek amacıyla karşı propagandaya girişmiştir. İtilaf Devletlerinin kara propagandasına karşı İttifak Devletleri de aynı şekilde gerek cephedeki askerlere gerekse cephe gerisindeki halka moral vermek amacıyla gazetelerde haberler yayınlamış, kartpostallar ve haritalar basılmış, karşılıklı olarak müttefik gazeteciler cephelere gönderilerek gazetecilerin propaganda amacıyla cephede kazanılan zaferler hakkında gazete köşelerinde yazılar yazması hatta anılarını içeren kitaplar basmaları sağlanmıştır (Namal, 2015: 1363). Böylece savaş sırasındaki bu samimi ilişkiler karşılıklı basın organları ve gazetecilerinin yaptıkları propagandalar aracılığıyla da Türkler ve Macarlar arasındaki dostluğu devletler düzeyinden milletler arasındaki düzeye taşımıştır.

Bu dönemin bir gereksinimi olarak ortaya çıkan savaş muhabirliği ile kamuoyunun savaşların gidişatı hakkında daha çok haber almaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında basın ve savaş muhabirliği; savaş süresince kamuoyunu kontrol etmek, ordunun moralini yükseltmek, düşmanın moralini kırmak, tarafsız devletlerin tarafsızlıklarını devam ettirmek veya bu devletleri kendi yanlarında savaşa çekmek adına propaganda faaliyetleri şeklinde ortaya çıkmıştır (Yalçınkaya, 2008: 30-33; Kaşiyuğun ve Çolak, 2014: 159-160). Bu konuyla ilgili Yücel Namal'ın "*I. Dünya Savaşı Sırasında Macar Gazeteci István (Dobai) Dobay'ın İstanbul ve Çanakkale Cephesindeki İzlenimleri (1915)*"⁵ başlıklı 2015 yılında dijital olarak basılan bildirisi bulunmaktadır. Ancak bu çalışmanın bildiri niteliğinde ve dar kapsamlı olması içeriği ve önemi açısından bu çalışmanın bütünüyle tanıtılarak literatüre kazandırılması gerektiği görüşünü uyandırmıştır. Bu çalışmamızda Macar gazeteci István Dobay'ın I. Dünya Savaşı sırasında savaş muhabiri olarak Osmanlı toprakları ve Çanakkale cephesinde geçirdiği günleri konu alan "*Törökök*" (Türkler) isimli eseri incelenmiştir.

4 I. Dünya Savaşı sırasında yapılan ziyaretler arasında Türk gazeteci heyetinin Almanya, Avusturya ve Macaristan'a yaptığı ziyaretlere karşılık Alman ve daha sonra Avusturya ve Macaristan'dan gelen gazetecilerin Osmanlı topraklarına yaptıkları ziyaretler bunun en güzel örnekleridir. Osmanlı ve Macar gazetecilerinin karşılıklı olarak yaptıkları bu ziyaretlerle ilgili geniş bilgi için bkz. "Avusturya Macar Matbuat Heyeti", *Zaman*, 27 Mayıs 1334/1918, s. 4; "Avusturya ve Macar Misafirlerimiz", *Zaman*, 28 Mayıs 1334/1918, s. 2; Yücel Namal, "I. Dünya Savaşı Sırasında Avusturya-Macaristan Gazetecilerinin İstanbul ve İzmir Ziyaretlerinin Osmanlı Basınına Yansımaları (31 Mayıs-11 Haziran 1918)", *Yeni Türkiye Dergisi (Çanakkale Özel Sayısı)*, Yıl: 21, Sayı: 65, Ocak-Şubat 2015, s. 1363-1374.

5 Bu bildiri hakkında geniş bilgi için bkz. Yücel Namal, "I. Dünya Savaşı Sırasında Macar Gazeteci István (Dobai) Dobay'ın İstanbul ve Çanakkale Cephesindeki İzlenimleri (1915)", *7. Uluslararası Balıklarda Sosyal Bilimler Kongresi*, 2015, s. 270-281.

2.Eserin Tanıtımı

I. Dünya Savaşı sırasında gelişen Türk-Macar dostluğu ve müttefiklik ortamında Macar gazeteci István Dobay (Dobai) 1915 yılında “*Budapesti Hírlap*” gazetesini muhabiri olarak Osmanlı topraklarına gönderilmiştir. Başta İstanbul, Çanakkale Cephesi, Edirne ve Tekirdağ olmak üzere ziyaretlerde bulunmuş ve izlenimlerini not almıştır. Dobay, Osmanlı topraklarına özellikle İstanbul ve Çanakkale Cephesine yapacağı ziyaret için gerekli izinleri alabilmek için öncelikle Macaristan’ın eski başbakanlarından ve Macaristan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Komitesi başkanı olan Kont Károly Khuen-Héderváry⁷’den yardım istemiştir. Bunun üzerine Héderváry, Dobay’a Osmanlı topraklarına yapacağı ziyarette kendisine yardımcı olunması yönünde Osmanlı Hükümeti’nin Viyana Sefaretine ricada bulunmuştur. Böylece Osmanlı Hariciye Nezareti, 3 Mayıs 1331(1915) tarihli Başkumandanlık Vekâlet’ine yazdığı yazıda Macar gazeteci Dobay’a gereken kolaylığın gösterilmesini bildirmiştir⁸. Dobay, 1915 yılı Nisan’ında İstanbul’a gelerek ilk olarak Pera Palas Oteline yerleşmiştir. Ardından Beyoğlu’nda Minare Sokaktaki 2 numaralı evi kiralarak burada konaklamaya devam etmiştir. Osmanlı Hükümeti, Macar gazeteci Dobay’a savaş alanına girişi

-
- 6 Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rákosi Jenő’nün “*Budapesti Hírlap*” gazetesi Macaristan’ın büyük günlük gazeteleri içinde en yaygınları arasında idi. 22 Mart-2 Ağustos 1919 tarihleri arasında Macaristan’da komünist idarenin hâkim olduğu sırada Hristiyanlık merkezli yayın yapan bu gazete de sansüre kurban olmuş Bolşevik Macar Hükümeti gazetesinin kâğıt teminine engel olarak desteğini çekmiştir. Ayrıca hükümet sadece kendi taraftarı gazetelere izin vererek Hristiyanlık ve ulusal fikirlere sahip olan *Budapesti Hírlap*’ında aralarında bulunduğu bazı sivil gazeteler yasaklanmıştır. 1881’de Pesti Hírlap’tan, bu yayınevindeki Légrády kardeşler ile ilgili olan bir anlaşmazlıktan sonra editörlerden bir kısmı ayrıldı ve Csukássy József önderliğinde 1839’a kadar basılan konservatif basın organı olarak *Budapesti Hírlap*’ı kurdular. En önemli baş editörü 1881’den 1925’ kadar gazeteyi yöneten Rakosı Jenő idi. Bokay János, Csajthay Ferenc, Csukássy József, Nadanyi Emil, Ottlik György, Pogany Bela yönetici idi. Gazeteye, Kaliteli elemanları da işe aldılar. Bunların arasında eğlenceli yazılar yazan, devamlı olarak romanlar yazan Degre Alajos, Frankenburg Adolfo, Tolnai Lajos, Kazar Emil ve Vajda Viktor vardı. *Budapesti Hírlap* yayın hayatına başladığı zaman eğlenceli, hızlı, gerçekçi ve orijinal haber yapacaklarına dair söz verdi. Viyana’da, Paris’te, Londra’da, Belgrat’ta, Berlin’de, İstanbul’da, Roma’da, Güney Amerika’da gazetesinin farklı yazarları bulunmaktaydı ve buralardan günlük haberler aldılar. Gazete önceleri kelimelerde kullanılan cz’den günümüzde de kullanışlı olan sade c’ye geçmesi o dönemin küçük bir dil devrimi olarak sayılmıştı. *Budapesti Hírlap* konservatif bir mantalitesi vardı ve yer ve zaman olarak hemen hemen milliyetçi ve şovenist sesleriyle 67’li uzlaşma politikalarını temsil etti. Ana amacı siyasi tarafsızlığın yanı sıra her şeyi ve herkesi Macarlaştırmak idi. Gazete için ayrıca bir hükümet gazetesi veya bir parti etrafında olmak yasak idi. Bütün Macar toplumunun gazetesi olmalı idi ve bağımsız ulus yolunun parolası “Macarlar için” idi. Bu düşüncenin devamında gazete daha da büyüdü ve ülkenin en popüler gazetelerinden biri oldu. Baş editör Rakosı Jenő’nün ayrılışından sonra azar azar güç kaybederek 1939’da kapandı. (Kemény György, *Magyarország Időszaki Sajtója*, Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, Budapest 1942, s. X-XXXII)
- 7 Kont Károly Khuen-Héderváry, eski Macar başbakanlarından olup, Macaristan’daki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti başkanlığını yapıp cemiyete önemli miktarda yardım toplanmasını sağlamıştır. Bu konuda bkz. Namal 2014: 126-130.
- 8 Macar gazeteci István Dobay için Osmanlı Hariciye Vekâlet’inin Başkumandanlık Vekâletine yazdığı yazı için bkz. *BOA, DH. EUM. VRK*, Dos. 25, no. 20. István Dobay’ın İstanbul ve Çanakkale Cephesi anlamları için bkz. István Dobay, *Törökök*, A Társaság Kiadása, Budapest 1917.

için gerekli olan belgeyi 29 Nisan 1331(1915) tarihinde göndermiştir. Bu belgenin içeriğinde "Fotoğrafi ve üzerinde mührü bulunan Avusturya-Macaristan teb'asından (Budapesti Hirlap) gazetesi muharriri Doktor Mösyö (István Dobay de deviye) Be-yoğlu'nda Minare sokakta iki numarada mukim ve mezkûr gazeteciyi tasdiki tasdiken işbu vesika ita kılındı. 29 Nisan 1331" yazmaktadır(Bkz. Ek-3). Ayrıca Dobay'ın, 7 Mayıs 1331(1915) tarihinde Osmanlı Harbiye Nezaretinden aldığı Çanakkale Boğazı'na giriş belgesinden kendisinin Avusturya-Macaristan tebaasından olup "Budapesti Hirlap" gazetesi adına görevli Doktor István Dobay olduğu ve Macar milliyetinden sivil muhabir olduğu Almanca, Fransızca ve Macarca bildiği anlaşılmaktadır(Dobay, 1917: 16-17).

Macar gazeteci István Dobay'ın Osmanlı topraklarında başta İstanbul ve Çanakkale olmak üzere gerçekleştirdiği ziyaret sonrasında izlenimlerini *Társaság* isimli dergide haber yapması ve izlenimlerini kitaplaştırarak Macar kamuoyuna sunması ayrı bir önem taşımaktadır. Bu ziyaret sonrasında Dobay hatıralarını 1917 yılında "Türkler" (*Törökök*) isimli eserinde toplayarak Budapeşte'de yayınlamıştır. Eser yüz yirmi yedi sayfa ve otuz üç resim ve belgeden oluşmaktadır. Dobay eserini Enver Paşa ve Türk Ordusunun Çanakkale Savaşı anısına ithaf etmiştir. Dobay'ın eseri "Mult és jelen" (*Geçmiş ve Şimdi*), "Uj Törökország" (*Yeni Türkiye*), "Harc a Dardanellákért" (Çanakkale İçin Mücadele), "Az Entente kudarcá" (İtilaf Başarısızlığı), "A kudarc jelentősége" (*Yenilginin Önemi*), "A Boszporuspariján" (Boğaziçi kıyısında), "Törökök között" (*Türkler Arasında*), "Aja Sofia" (*Ayasofya*), "A Szemlamlık-Tuse Odja-Amagasportán" (*Selamlık-Türk Ocağı-Yüksek Babıâlide*), "Az Emden hósei" (*Emden Kahramanları*), "A vörös félhold" (*Hilâl-i Ahmer (Kızılay)*), "A törökknö" (*Türk kadını*), "A Dardanellák" (Çanakkale), "Torpedó a Marmarában" (*Marmara'da torpido*), "Az amerikai kalandja" (*Amerika Macerası*), "Keresztül a Marmarán" (*Marmara yoluyla*), "A tenger éjjel" (*Gece Deniz*), "Látogatás Djevat-basánál" (*Cevat Paşa'yı ziyaret*), "A Dardanellákból Çanakkale'den" (Çanakkale'den), "Hat kilométernyire a Dardanella-bejárattól" (Çanakkale girişinden altı kilometre kadar), "Bevehetök-e a Dardanellák?" (Çanakkale işgal edilebilir mi?) ve "Konstantinápolytól Budapestig" (İstanbul'dan Budapeşte'ye kadar) başlıklarından oluşmaktadır.

Macar gazeteci Dobay, Macaristan'a döndükten sonra I. Dünya Savaşı'nın en yoğun geçtiği günlerde İstanbul ve Çanakkale Cephesine yaptığı ziyaretiyle ilgili izlenimlerini fotoğraf ve belgelerle oluşan eserini 1917 yılında Budapeşte'de bastırmıştır. Bu eserin Macar kamuoyu tarafından beğenilmesi üzerine kitap 1918 yılı başında ikinci baskısını yapmış ve 5 korona satılmıştır. Macar gazetesi *Vasárnapi Ujság'ta*⁹ peş peşe kitabın tanıtım ilanı yer almıştır. Bu ilanlarda kitabın reklamı şöyle yapılmıştır¹⁰: "Türkler, Dobay István'ın kitabının 2. baskısı şimdi piyasalarda. Türk

9 Vasárnapi Ujság gazetesi ilk olarak 1854 yılında yayımlanmaya başlamış ve 1921 yılı sonuna kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Kemény György, Magyarország Időszaki Sajtója (1911-től 1920-ig), Budapest 1942, s.XXI; Vasárnapi Ujság, Szám: 24, évfolyam: 68, 1921. Decembar 25.

10 Dobay'ın Türkler isimli kitabının reklam haberleri için bkz. "Törökök", *Vasárnapi Ujság*, 1918. Feb-

savaş alanı ve Çanakkale'ye seyahat eden yazar canlı ve çekici akıcı yazımıyla deneyim kazandı ve Türk kardeşlerimiz hakkındaki birçok ilginç olayları anlatmıştır. Kitap 33 fotoğraftan oluşup fiyatı 5 koronadır.”

3. Eserin Bölümleri ve Alt Bölümleri

“Mult és jelen” (Geçmiş ve Şimdi)

I. “Uj Törökország” (Yeni Türkiye)

Dobay'ın eserinde önsöz veya giriş bölümleri bulunmamaktadır. Eser Dobay'ın Enver Paşa'ya ithafının bulunduğu sayfayla başlamaktadır. Dobay eserinin “*Geçmiş ve Şimdi I- Yeni Türkiye*” başlığı adı altında karşılaştırmalı olarak Sultan II. Abdülhamid Türkiye'si ile I. Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki önderliğindeki Türkiye¹¹'nin karşılaştırmasını “*Yeni Türkiye*” başlığı altında yapmaktadır. Dobay, Türklerin Karadeniz'deki Rus Limanlarını bombaladığı günden itibaren sadece savaşın değil aynı zamanda Türkiye tarihinde de yeni bir başlangıç dönemi olduğunu çünkü bu savaş ayrıca yeni Türkiye'nin de denemesi olduğunu belirtmektedir. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında duran Müslümanları kutsal savaşa davet eden Türkiye'nin artık Avrupa'nın yaşayan vücudunun ölmeyen bir üyesi ve kendi değerinin bilincinde olan bir güç olarak nitelemektedir. Dobay, Abdülhamid dönemine yönelik eleştirilerde de bulunarak bu dönemde Osmanlı'nın prestijinin sürekli düştüğünü ve çürümüş kurumlar nedeniyle ülkenin tam olarak dağılmayı beklediğini belirtmiştir. Buna neden olarak padişahın batı tekniğinin Türkiye'ye girmesine engel olması ve kitap ithalatına sınır koymasının etkili olduğunu ifade eder. Bu dönemdeki elektrik, telefon, karayolu ve demiryolu ulaşımındaki kısıtlamaların ve basın özgürlüğünün olmamasını eleştirmektedir. Ayrıca Türk Askerinin durumuna dikkat çeken Dobay askerlerin çoğunda çizme olmadığını, atsız süvari ve topçu birliği olduğundan bahsederek birçok askerin eğitime de katılmadığını ve maaşlarını alamadıklarını ekler. Çoğu defa maaş alamayan subayların silahlarını, teçhizatlarını ve atlarını satmak zorunda kaldıklarını ve para kazanmak için casusluk yaptıklarını belirtir. Bu dönemde padişahın geniş casus ağı sayesinde imparatorluğun en uca köşesinde olan olaylardan haberdar olduğunu da belirtmiştir. Bu yorumları yapan Dobay'ın eserinden İttihatçılara hayran olduğu gözlemlenmektedir. Bu anlamda Enver Paşayı ve Nazım Beyi, Osmanlı halkının kurtarıcısı olarak göstermiştir. Bunların büyük mücadeleler sonunda Abdülhamid'e Kanun-ı Esasiyi kabul ettirdiklerini, 1909'da İttihat ve Terakki Partisinin iktidara hâkim olduğunu böylece Türk halkı için özgürlük ve umut ışığı olduğunu yazmıştır. Yeni anayasal düzenin başına Sultan V. Mehmed'in geçmesiyle devletin bütün alanlarında yeniden yapılanma çalışmalarının başladığını belirtmiştir (Dobay, 1917: 9-10).

ruár 3, s. 15; “Törökök”, *Vasárnapi Ujság*, 1918. Február 24, s. 16.

11 Dobay eserinde Osmanlı Devleti ve Osmanlı yerine Türkiye ve Türk kavramlarını kullandığından bizde yazımızda bu kullanıma sadık kaldık.

Dobay, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren Türkiye'de büyük bir ilerlemenin olduğunu bu bağlamda şehirlerde arabalar, elektrikli demiryolları, telefon, telgraf ve elektrik lambalarının yaygınlaşmasının bunun göstergesi olduğunu ifade ediyor. Bunun bir başka göstergesi olarak İstanbul sokaklarında Türk, Ermeni, Alman, Fransız, Arap ve Yahudi gazetelerinin satılması göstermektedir. Ayrıca iyi şekilde örgütlenmiş polis ve jandarmanın birlikte düzen ve huzur için nöbet tuttuğunu yani yeni Türkiye'nin adım başı kültür ve ilerlemesini gözlemliyoruz demektir. Buna örnek olarak İstanbul'dan taşraya gönderilen eğitimcilerin cahil kalmış kırsal nüfusu aydınlatmasını göstermektedir. Dobay bu dönemde Türkiye'nin şansının Said Halim ve Enver Paşa gibi kahramanlara ülke kaderinin emanet edilmesi olduğunu ifade ederek bu devlet adamlarının yurdun her köşesinde halk okulları adını alan yeni okullar açarak bu aydınlanmaya katkı sağladıklarını ifade etmiştir. Bu dönemdeki bir diğer önemli gelişme orduda ve Türk kadın hayatında olduğunu bu bağlamda silahsız, kıyafetsiz asker kalmadığı gibi Alman uzmanlar tarafından iyi bir şekilde eğitildiklerini de eklemektedir. Böylece eskiden acizlik ve gülünçlük içerisinde olan ordu ancak bugün kesin bir şekilde bütün Avrupanın saygısını kazanmıştır. Bu dönemde kadının toplum içerisindeki yeri ile ilgili önemli değişikliklerin olduğunu belirten Dobay kadın kulüpleri ve feminist gazetelerinin kadının yeriyle ilgili önemli mücadeleler verdiğini buna rağmen ataerkillik Türk aile yapısının tahrip olmadığını da eklemiştir. Türk kadınının kamu önüne ilk olarak Hilâl-i Ahmer (Kızılay) hemşiresi göreviyle çıkarak kazanılan zaferlerden de kendi üzerine düşen payı aldığını da belirtmiştir. Ayrıca Türk kadının öğretmen olarak da taşrada yeni Türkiye'nin ideallerini anlatmak ve kökleşen eski önyargıları yıkmak için mücadele etmekten de çekinmeyen yorulmaz öncüler olduğunu ifade etmiştir (Dobay, 1917: 11-13).

II. "Harc a Dardanellákért" (Çanakkale İçin Mücadele)

Dobay eserinin "Çanakkale İçin Mücadele" başlıklı kısmında savaş başladığında Türkiye'nin tarafsızlığını sert bir şekilde gösterdiğini ancak bu barış ortamının İngiltere'nin sinsî kurnazlığının bozduğunu ifade eder. Türkiye tarafına geçen Goben ve Breslav gemilerinin İngiltere'nin elinden kaçtığına "İngiliz aslanı öfkeli bir şekilde homurdandı ve pençelerini Türkiye'ye doğru uzattı" diye ifade ederek İngiltere'nin küçük ve kurnaz bir oyuna başladığını Çanakkale girişini ablukaya alarak Türk gemilerini taciz etmeye başladığını yazmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı hemen İngiltere'ye saldırmadı ancak bu duruma kayıtsız da kalmayarak 28 Eylül 1914'te Çanakkale'yi kapatmıştır. Bu durum Rusya için sert bir darbe olduğunu böylece ne Rusya'ya cephaneye gönderilebilmiş ne de Rusya'dan tahıl ithalı gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine Rusya'nın 28 Ekim'de Türk donanmasına saldırmasının ardından Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na katılmaya karar verdiğini belirtmektedir. İngiliz donanmasının 3 Kasım'da Türk gemilerini ve Çanakkale surlarını bombaladığına bir İngiliz deniz altının da boğaza girerek 13 Aralık'ta Mesudiye gemisini batırdığına değinmektedir. 19 Şubat'ta düşman kuvvetlerinin Çanakkale'nin dış surlarını bombardımana tuttuğunu ve 1 Mart'ta ise dış istihkamlar bölgesine asker çıkarma teşebbüsünde bulunulduğunu yazmaktadır (Dobay, 1917: 15-16).

Dobay, Çanakkale boğazına girmeye çalışan Fransız ve İngiliz gemilerinin savunma güçlerini tahrip ettiğini ve 18 Mart'ta İngilizlerin bütün güçleriyle saldırıya geçerek yedi saat boyunca on beş askerin gemiden Çanakkale tabyalarına bomba yağdırdıklarını yazmaktadır. Bu saldırılara rağmen Türk güçlerinin neredeyse hiç hasara uğramadığını belirtmiştir. Bu oyundan payını almak isteyen Rusya'nın da 28 Mart'ta donanmasıyla Boğaziçi'nde savunmasız sivil halkın bulunduğu sahillere yaklaşık 100 top atışı yaptığını bununla da yetinmeyerek Zonguldak ve Kdz. Ereğli limanlarını bombalayarak masum sivillerin kayıplarına neden olmuşlardır. Ancak Rusların bu bombardımanlarına rağmen Karadeniz'de deniz ticaretinin rahatlıkla devam ettiğini hatta İstanbul'dan yurtdışına kaçan ailelerin İstanbul'a geri geldiklerini de belirtmiştir(Dobay, 1917: 17-18).

III. "Az Entente kudarca" (İtilaf Başarısızlığı)

Dobay eserinin "*İtilaf Başarısızlığı*" başlıklı kısmında Hilâl-i Ahmer Cemiyetinden (Kızılay) aldığı izinle İstanbul'da hastaneleri ziyaret ederek buradaki Türk subaylarından edindiği Çanakkale'deki kara savaşları hakkında bilgiler vermektedir. Çanakkale Savaşlarının Avrupa'daki savaşlardan tamamen farklı tabiatta olduğunu İngiliz-Fransız saldırıları karşısında Türk askerlerinin süngüsüyle hayret verici kahramanlık gösterdiğini şöyle anlatmaktadır: "*Sadece sahile kadar ve sahilden denize kadar İngiliz-Fransız birliklerini geri kovalamadılar, aynı zamanda çılgınlık arasında cesur bir şekilde onları denize döktüler ve gemiye doğru kaçan düşmanı boğazına kadar suda vurdular, dövdüler, batırdılar. Türk ordusunu yabancı basın aracılığı ile ilân edilmiş göz kamaştırıcı başarılar ve çokça takdir etme ile son derece coşturdular. İtibarı büyüdü. Güven son zaferde güçlendi(Dobay, 1917: 19).*"

Dobay, saldırı başladığında düşmanın Çanakkale ile ilgili bütün hesaplamalarının yanlışlığının görüldüğünü, İngiliz politikasının çöktüğünü belirtmiştir. Düşmanın uzun süre Çanakkale önünde beklemesinin Türk ordusuna savunmalarını güçlendirmek için zaman ve fırsat tanıdığını ve düşmanın Çanakkale'ye saldırısının düşman basınında zafer sevincine neden olduğu görülse de "*İngilizler ve Fransızlar başarının öyle kolay olmayacağını fark ettikleri zaman çok geçti*" demektedir. "*Sonuç dünyanın en büyük deniz gücünün aşağılayıcı sonucu oldu. Bu sırada elde edilmiş sonucun "Türk ordusunun gücü ile olmadığını, ancak Almanlar tarafından inşa edilmiş ve yönetilmiş savunmalar"* sayesinde olduğu şeklinde düşman basınında yazılan yazıların Türk başarısını küçümseme çabası içerisine düştüğünü belirtir. Bu durumu Dobay, "-Çirkin bir fiyasko için zayıf ve sahte teselli" olarak ifade eder. Dobay, düşmanın Çanakkale'de denizden, havadan ve karadan eş zamanlı olarak saldırısı sonucunda her iki tarafın büyük kayıplara sebep olduğunu ve düşmanın amaçlarını gerçekleştirmek için doğru bir adım atmadığını da eklemiştir. Yazar itilaf güçlerinin yüz defa tekrarladığı saldırıda sonucun ise her zaman aynı kaldığını düşmanın talihsizliğinden doğru bir ders çıkaramadığını ve "*bugün Avrupa'nın şaşkına dönen gözleri önünde yenilmez bir kahraman durdu*" demektedir(Dobay, 1917: 20-21).

IV. "A kudarc jelentösége" (Yenilginin Önemi)

Dobay eserinde "Yenilginin Önemi" başlığı altında Rusya'nın boğazlar üzerinde egemenlik elde etmesinin Romanya için arzu edilmez bir durum olduğunu ifade etmiştir. Çünkü bu durum Romanya'nın çıkarlarına büyük zarar verebilirdi. Bu nedenle Dobay eserinde Türklerin Çanakkale'de Romanya için de mücadele verdiğini belirtir. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgal etmek için bütün güçlerini kullandığını bu kuşatmanın siyasi ve ekonomik hedefleri bulunduğunu şöyle açıklar: "Boğaz istikhâmlarının düşüşü ile İstanbul da düşmüş olurdu, İstanbul'un düşüşü ile ise Hilâl son Avrupa sınır kalesine eğilirdi. Eğer İstanbul düşerse doğu sorunu tam olarak çözülür... Rusya'da büyük miktarda Fransa'nın ve İngiltere'nin büyük ihtiyacı olan tahıl, kurşun, bakır ve petrol hammadde olarak bulunuyor. Ancak Rusya'nın sadece Pasifik Okyanusu üzerinde ve tek raylı Trans-Sibirya demir yolu üzerinde karşılayabildiği mühimmatı oldukça eksikti(Dobay, 1917: 22-24)."

"A Boszporuspariján" (Boğaziçi kıyısında)

Dobay eserinin "Boğaziçi Kıyısında" başlıklı kısmında Rusların Boğaziçi'ni bombalamasından bahsederek Çanakkale üzerinden İngiliz ve Fransızların, Karadeniz üzerinden Boğaziçi yoluyla da Rusya'nın, diğer yandan da düşmanla işbirliği yapan Ermenilerin uygun zamanda karışıklık çıkarmayı beklediklerini yazmıştır. Ancak Ermenilerin yapmayı planladığı kargaşanın Türk polisi tarafından önlenmemesi halinde büyük sonuçlara neden olabileceğini yazmaktadır(Dobay, 1917: 25-26).

Dobay eserinin bu kısmında İstanbul'da bulunan Macarlar hakkında da bilgi verir. Özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Sefiri Kont János Pallavicini¹²den ve sefaretin Rus bombardımanları dolayısıyla Tarabya'daki binaya taşınmasından bahsetmektedir. Yazar, İstanbul'daki Macarların buluşma yerinin Ödön Széchenyi Paşa'nın evi olduğunu paşanın yetmiş yaşlarında dinamik, askeri duyarlılığa sahip ve Türk başkentinin en popüler kişisi olduğunu belirtiyor. Bu

12 8 Mart 1848 tarihinde Padova'da doğan János Pallavicini eğitimlerini bitirmesinin ardından 1877 yılında diplomasi kariyerine adım atarak Belgrad'a Büyükelçi sekreteri olarak atandı. 1891 yılında Konsey Üyesi olarak Münih'te bulunmuştur. 1894 yılında ise Petersburg'a yerleşmiş, daha sonra Dışişleri Bakanlığı'nda hizmet etmiştir. 1899 yılında ise Bükreş'te Elçilik görevinde bulunmuştur. 1906-1918 yılları arasında ise İstanbul Büyükelçisi olmuştur. (Bkz. "Pallavicini János", *Révai Nagy Lexikona*, X. Kötet, s. 115.) İstanbul'da bulunan en kıdemli sefir olan Pallavicini, Servet-i Fünun dergisinin aktardığına göre "Türkiye'nin gerçekten bir dostu olarak tanınmış mahir bir diplomat, asil ve nazik olduğu kadar da yüksek ahlaklı bir zattır." Sadrazam Talat Paşa'nın Viyana'yı ziyaretleri sırasında orada bulunmuştur. Ayrıca Balkan Savaşlarının sonucu üzerine İstanbul'daki birçok diplomatın aksine Pallavicini yabancı gazetelere şu beyanatta bulunur "Türkiye, Rumeli'den birçok yerler kaybetmiş olmakla beraber, az zaman içinde, kuvva-yı namiye-i merdanesi sayesinde kuvvet ve kudretini iktisab ederek Avrupa kıtasında bir amil mühim olmak da bir devam olacağını kemali emniyetle izhar eylemiş idi." Bu beyanattan da anlaşıldığı üzere Türkiye'nin zamanla güçleneceğine ve Avrupa'da önemli bir güç olacağına inancını ifade etmektedir. ("Avusturya Ve Macaristan Devletinin Dersaadet Sefiri Kebiri Marquis Pallavicini Cenabları", *Servet-i Fünun*, Yıl: 26, Cilt: 52, Sayı: 1347, 10 Mayıs 1333(1917), s. 333.)

bölümde Dobay farklı bir konuya daha dikkat çekiyor o da Bebek'te bulunan Amerikan Robert Koleji ve bu okulda gençliğin Amerikan zihniyetinde eğitilmesidir(Dobay, 1917: 27-29).

“Törökök között” (Türkler Arasında)

I. “Aja Sofia” (Ayasofya)

Dobay eserinin “*Türkler Arasında I- Ayasofya*” başlığı altında Türk-Macar kardeşliğini politik ve diplomatik açıdan tanımlayarak ortak amaç ve dostluğu açıklamıştır. Yazar bu duruma örnek olarak şunları söylemektedir: “*Tisa Nehri üzerinde İsa'nın adı ile Mohaç ve Zenta'nın kahraman ordusuyla son Yeniçerileri kovaladık.. Tarih, hayatı öğreten bir usta, ama hiç kimse bunu öğrenemedi, Türk ve Macar gibi her zaman inançlı bu iki ulus tarihinde kin yerine eşit olarak birbirini anlayan gerçek dostluğu aralarında yarattıkları şekilde Hilâl ve Haç ruhlar dünyasında bile birbirinin düşmanı değildir.*” Yazar bu ifadelerle Türk-Macar dostluğuna ruhani bir hava da katmaktadır.

Dobay eserinde Ayasofya'ya ait gözlemlerini şöyle ifade ediyor: “*Ayasofya'yı dünyanın en sessiz kilisesi olarak adlandıırırsam: zemini halı kaplamasında adımların gürültüsü duyuluyor. Tamamen Mekke'ye doğru olmayan kilisenin kibleye doğru yönünü karıştırmamak amacıyla bu halıların hepsi kural gereği çapraz bir şekilde yerleştirilmiş, çünkü Aziz Sofya'nın Mescidi inşa edilmedi. Cuma günü kocaman salonlar içerisinde sandalye ve sıra olmamasına rağmen doluyor, inananların hepsi 1800 parçası olan dünyanın en büyük halısının birkaç bölümünde kendi yerini alıyor... Sürekli ağlıyor – ağlayan sütun olarak adlandırıyorlar. Açıklanamaz sebepten sütundan nem sızıyor ve gözyaşı damlalarının asırlık hurafe olarak iyileştirici gücü olduğu atfediliyor. Göz problemleri olanlar, körler parmakları ile mermer sütunun ağlayan noktasında delik kazdılar. Bu noktada açılmış yara gibi oyuktan parlıyor. Yanında kocaman mermerden küre: -kutsal su kabı denilen- müslümanların camiye girmeden önce ayağındaki dış dünyanın tozunu yıkasın diye dindar İmparator tarafından yaptırılmıştır. Hıristiyanların eski baş ayın masasının olduğu yerde eski mumluk duruyor- iki tane Macaristan'dan gelen- ve sütun büyüklüğü bir zamanlar İsa'ya saygı adına yaktıkları kutsal mum demir askılar ile çevrilmiş. Şimdi sadece yılda bir kere bir saatliğine mumları yakıyorlar. Türk atasözüne göre “Mum yandığı takdirde İslâm Ayasofya'yı tekrar kaybeder” (Dobay, 1917: 31-33).*

II. “A Szemlamlık-Tuse Odja-Amagasportán” (Selamlık-Türk Ocağı-Yüksek Babiâlîde)

Dobay eserinin “*Selamlık-Türkocağı- Yüksek Babiâlîde*” başlıklı kısmında padişahın Cuma selamlığını, Türkocağını ziyaretini ve Çanakkale'ye gidebilmek için gerekli izinleri almak için gittiği Babiâli'ye ait intibaları yer almaktadır. Yazar, ilk olarak Sultan V. Mehmed'in Cuma selamlığı ile ilgili olarak “*Selamlık eski ışığını kaybetmiş, Sultan V. Mehmet kişiliği ile ilişkili olarak törenlerin muhteşemliği için halefleri gibi öyle büyük ağırlığı üstlenmiyor, ancak İstanbul bayramlarının en ilginç*

ve en görülmeye değer noktası bugün de Cuma selamlığıdır" diye yazmaktadır. Yazar padişahın Cuma selamlığının "tam olarak saat on ikide başlayıp ve bir saat içerisinde selamlık sona eriyordu. Sultan'ın gelişi sırasında önüne kırmızı kıyafetli, gümüş sırmalı muhafız grubu, bir atlı-bölük ve dört çeşit askerî bando çıkıyor. Büyük atlardan oluşturulmuş basit siyah bir fayton ile Sultan geliyor. Salon tarzı kıyafeti ile küçük vücudu derince arabada oturarak kayboluyordu. Paşaları iki tarafta yaya olarak arabaya eşlik ediyor. Bugünkü Selamlıkta Harbiye Nazırı Enver Paşa görülmedi ve yerini yaşlı Paşa, Kont Ödön Széchenyi¹³ aldı" diye anlatmaktadır (Dobay, 1917: 34-36). Ayrıca bu selamlıkla ilgili ilginç bir nokta ise camide sadece müslüman tebanın bulunabiliyor olmasına karşın Goltz Paşa¹⁴ ve yaverinin bir istisna olarak bulunduğuunu belirtiyor.

Dobay, İstanbul'da bulunduğu süreçte Türk Ocakları başkanı Hamdullah Suphi Beyle de tanışmış ve İstanbul Türk Ocağında yapılacak bir programa davet edilmiştir. Bu programda İstanbul'da kütüphanelerde araştırma yapan Türkçe konuşan Macar uzman Mosony Lipó¹⁵ da bulunmuştur. Yazar bu ziyaretini şöyle anlatır: "Devam eden

13 Kont Ödön Széchenyi, 14 Aralık 1839 tarihinde Pozsony'de doğmuş olup, Akademi'nin kurucusu István Széchenyi'nin oğludur. Eğitimini doğduğu şehirde tamamlamıştır. İstanbul'a ilk olarak 1871 yılında gelen Széchenyi'nin ikinci gelişi ise 1874 yılının Ekim ayında Alajos Folmann ile olmuştur. Sultan Abdülaziz'in 24 Kasım 1874 tarihli iradesi ile itfaiye alayı başöğretmenliğine atanmıştır. Sultan II. Abdülhamid tarafından teorik çalışmaları ve yangın yerlerinde göstermiş olduğu olağanüstü gayretlerinden dolayı 1877 yılında kendisine miralay rütbesi verilmiştir. 1883 yılında ferikliğe yükseltilmiştir. Daha sonra kırk yıl boyunca taşıyacağı "Umûm İtfaiye Alayları Kumandanı" unvanını kazanmıştır. 23 Mart 1922 tarihinde vefat etmiştir. (Bkz. József Szinnyei, "Széchenyi Ödön", *Magyar Irók Élete és Munkái*; "Ödön Széchenyi", *Türk-Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler*, Haz. T. Cengiz Göncü, Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul 2009, s. 223.)

14 Colmar Freiherr von der Goltz, 12 Ağustos 1843'te Doğu Prusya'da Labiau Kasabası yakınlarında Bilkenfeld'de doğar. Goltz altı yaşındayken teğmen olan babası, Danzig'de koleradan ölür. Çocukluğunun ilk yılları, Königsberg yakınlarındaki babasından miras kalan çiftlikte geçer. Avrupa'nın iç çekişmeleri ve savaşları dolayısıyla bu günleri sıkıntılı geçer. Ailesinin maddî durumu da gittikçe kötüleşir. Goltz, daha sonra Bayan Laura Müller'in Königsberg'deki çok ilkel pansiyonuna getirilir. Burada hizmetçi kadın olmadığı için, bazı ev işlerini kendisi yapmak zorundadır. Beslenmesi yeterli değildir. Zamanını genellikle okul işleri için kullanan Goltz, o dönemden ancak yaşadığı bazı hoş olmayan olayları hatırlar. Yetersiz ön bilgisine rağmen, büyük bir gayretle ortaokuldaki derslerini en iyi şekilde verir. Daha sonra Kulm ve Berlin Askerî Mekteplerinde eğitim alır. Eğitimini tamamlayınca 26 Nisan 1861 yılında 41 numaralı 5. Doğu Prusya Piyade Alayı'nda teğmen olarak ilk görevine başlar. 11 Ekim 1867 yılında Goltz, Doğu Prusya'daki Oreschen'de idare meclisi üyesi ve çiftlik sahibi Gustav Dorguth'un Therese ile evlenir. Düzenli, istikrarlı, başarılı meslek ve özel hayatının yanında okumayı ve yazmayı çok seven bir kişiliğe sahiptir. Bu sebeple 1903 Kasımında kendisine Königsberg'deki Albertus Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi Fähr Doktorluğu verilir. Almanya ve Türkiye'deki uzun hizmetlerinden sonra, 5 Ekim 1915'de Irak'taki 6. Türk Ordusu Komutanlığına tayin edilir. General Goltz, hayatının son günlerinde Kut-ul-Amara cephesinde bulunurken, 19 Nisan 1916 tarihinde lekeli humma hastalığından ölmüştür. (Ramazan Çalık, "Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 36, Kasım 1996, s. 765-766.)

15 Mosony Lipó, Estergon Teoloji Yüksek Okulunda doğu dilleri eğitmeni olarak görev yaparken 1913-1914 yılları arasında Türkçe öğrenerek 30 Temmuz 1914'de İstanbul'a gelmiştir. Mosony, Türk-Macar ilişkilerinin gelişmesi için çalışmıştır. 1915 yılında Macaristan'da öğrenim gören yaklaşık 150-200

programda bir Ermeni Rahib şiir okudu, sonra piyano eşliğinde eski Ermeni çoban şarkılarını söyledi. Ancak akşama damga vuran Türk Petöfi Mehmet Emin Beyin rolü oldu. Etkili bir şekilde kendi şiirlerini söyledi(Dobay, 1917: 38).” Dobay eserinin bu kısmında son olarak Viyana Türk sefirinden aldığı tavsiye mektubu aracılığıyla Osmanlı Hükümeti Hariciye Nazırı Said Halim Paşa ile de görüşmesini ve bu görüşme ardından Nazır Said Halim Paşa’dan Enver Paşa’ya yazılan damgalı mektubu alarak Babiâli’den ayrıldığı anlatılmaktadır(Dobay, 1917: 40-43).

III. “Az Emden hōsei” (Emden Kahramanları)

Dobay eserinin “*Emden Kahramanları*” başlıklı kısmını Emden Kruvazörü-nün¹⁶ kırk dokuz mürettebat ve dört subaydan oluşan mürettebatının Teğmen Von Mücke komutasında Keeling Adası’ndan İstanbul’a geldikleri gün yapılan büyük karşılama törenine ayırmıştır. Dobay bu kısımda Emden mürettebatı için İstanbul’da düzenlenen karşılama törenine başta Enver Paşa olmak üzere birçok Osmanlı Hükümeti Nazırlarının, İstanbul’daki sefirlerin, konsolosların, derneklerin, Türk ve Alman subayları ile yüz bin kadar halkın katıldığını yazmaktadır.

Yazar o günü şöyle tasvir etmiştir “*Babalar, anneler ve öğretmenler yüzyıllar sonra da Emden kahramanları hakkında çocuklarına masal anlatacaktı. Şairler ve sanatçılar yiğitliklerini ölümsüzleştiriyor. Halefleri onlarla gurur duyacak: “Bizim kahramanlarımız Emden kahramanları arasındadır!”...Filo komutanı ve sekreteri Souchon Paşa gelen treni karşılıyor. Emden mürettebatı iniyor, sıraya geçiyorlar: “Dikkat!” Amiraller önünde Von Mücke kılıcını çapraz tutuyor, onu bırakıyor ve sessizce, basit bir şekilde bildiriyor: “Melde ganz gehorsamst zur Stelle”. Törende Sultan’ı birinci yaveri Salih Paşa temsil etti. Bütün nazırlar, sefirler ve konsoloslar, dernekler, bütün İstanbul’da bulunan Türk ve Alman subaylar ve yüz bin kadar halk gelen gemiyi bekledi. Dışişleri sekreteri önünde Enver Paşa, Emden kahramanlarını kabul ediyor. Yavuz Sultan Selim (Goben) orkestrası milli marşını çalıyor. Von Mücke kırk dokuz insanın önünden Enver Paşa’nın önüne geliyor, sonra onunla birlikte şeref kıtası önünde ilerliyorlar. Teğmen Von Mücke’ye Alman renkleri ile bağlanmış gül buketi uzatılıyor” (Dobay, 1917: 43-48).*

Türk öğrenci için Budapeşte’de ana amacı Macar dilinin öğretimi olan bir kolej ve aynı zamanda bir Türk-Macar Kültür Merkezi oluşturulmasını tavsiye eder. Ayrıca İstanbul’da bir Macar Bilim Enstitüsü’nün kurulmasına da yardım eder. (Melek Çolak, “İstanbul Macar Bilim Enstitüsü (1916-1918)”, *Karadeniz*, Sayı: 3, (Yaz 2009), s. 93-94.)

- 16 Emden Kruvazörü I. Dünya Savaşı sırasında Hint Okyanusunda İngiltere ve müttefiklerinin deniz ticaretine zarar verme görevini üstlenmişti. Ancak 1914 Kasım’ında Avusturya savaş gemisi Sydney tarafından batırılır. Bu sırada Keeling adasına çıkan Emden Kruvazörü mürettebatı ölmekten ve esir olmaktan kurtulur. Yüzbaşı Hellmuth von Mücke komutasında kurtulan mürettebat deniz yoluyla Osmanlı toprakları olan Arabistan’a ulaşmıştır. Arabistan’da karayolu ile Hicaz demiryoluna ulaşmışlardır. Ardından mürettebat her istasyonda törenlerle karşılanarak yolculukları 1915 Mayıs’ında İstanbul’a son bulmuştur. İsmet Üzen, “Alman Kruvazörü Emden Mürettebatının Osmanlı Topraklarındaki Serüveni (1915), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2010, s. 361.

IV. "A vörös félhold" (Hilâl-i Ahmer (Kızılay))

Dobay eserinin "Kızılay (Hilâl-i Ahmer)" başlıklı bölümünü Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İstanbul'daki ve cephelerdeki faaliyetleri ve Hilâl-i Ahmer hastanelerine ayırmıştır. Dobay cephelerden Hilâl-i Ahmer bayrağı asılı Alman gemileriyle yaralıların Galiçya ve Çanakkale cephesinden geldiğini aktarmaktadır. Bu gemilerden birisi de "Skros Hamburg" isimli Alman gemisi olduğunu belirtir. Dobay eserinde İstanbul'da bulunduğu günlerde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Dr. Ömer Besim Paşayı ziyaret ettiğini bu ziyarette Türk ordusunun uzun yıllardır savaşmasından dolayı Hilâl-i Ahmer'in kendisini toparlamaya vakti olmadığını bu nedenle de biraz geri bir kurum olarak kaldığını ifade ettiğini yazmaktadır. Hilâl-i Ahmer'in İstanbul'da yedi büyük hastanesi olduğunu ve ülke genelinde faaliyetlerde bulunduğunu belirten Dr. Ömer Besim Paşa, Dobay'a Hilâl-i Ahmer'in çalışmalarını gösteren birçok fotoğrafı da hediye etmiştir (Dobay, 1917: 50-51). Dobay, Hilâl-i Ahmer hastanelerinde çalışan Türk kadınlarının peçesiz olarak dolaştığını ve hemşire olarak Kızılay hastanelerinde görev yaptığını belirtmektedir. Dobay, Türk hemşireleriyle görüşmelerinde hemşirelerin Macaristan ve Macarların Kızılay'a yardımda hızlı davrandıklarını ve kardeşçe fedakârlıklar gösterdiklerini içtenlikle ilettiklerini de aktarmaktadır¹⁷.

Dobay savaş sırasında Almanların savaş meydanlarında yaralanan Türk askerlerine hizmet eden Hilâl-i Ahmer Cemiyetine bir milyon mark gibi büyük miktarda yardımda bulunduğundan ve Çanakkale'de savaşan beş kolordunun asker içinde yaklaşık elli bin mark yardımın geldiğinden bahseder. Almanların bu nakdi yardımlar dışında doktor, hemşire, hastabakıcı, ilaç, yatak, minder, iç çamaşır, pansuman malzemesi, tıbbî malzemeler, tıbbî cihazlar, dezenfeksiyon cihazları, röntgen kameraları, ambulanslar, el arabaları ve askerî hastane mutfakları olmak üzere Almanya'dan yüz vagonun üzerinde eşyanın İstanbul'a geldiğini yazmıştır (Dobay, 1917: 55-56). Birçok Alman sağlık ekibinin değişik cephelerdeki hastanelerde görev aldıklarını, Alman Dr. Colley ve ekibinin bunlardan biri olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber Gelibolu yarımadasında ve Çanakkale'nin Asya tarafında kurulmuş hastanelerin çoğunda eksik olan bayan hemşirelerin yerine hasta bakımını çoğu yerde erkeklerin yaptığını bu ihtiyacın kalabalık bir şekilde gönüllü olarak gelen Alman hasta bakıcılarla doldurulduğunu da yazmaktadır (Dobay, 1917: 56-57).

Dobay eserinde Almanların Anadolu'da birçok hastaneyi donatarak kendi imkânlarıyla faaliyetlerini sürdürmesini sağladığını ayrıca İstanbul'da bulunan Alman ve Macar ailelerin gönüllü çalışmalarını şöyle ifade eder: "Alman büyükelçisinin eşinin idaresi altında Alman kadınlar sabaktan akşama kadar çalıştılar; dikmiş diktiler; iç çamaşırlarını, örgü malzemelerini hazırladılar. Sefarethane binasında donatılmış dikmiş odalarından İstanbul Alman kadınlarından hiçbiri eksik değildi, içlerinde Macar

17 I. Dünya Savaşında Macarların Hilâl-i Ahmer Cemiyetine yaptığı yardımlar için bkz. Yücel Namal, "According to the Turkish Archive Resources: Helps of Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association During the First World War", *Közép-Európai Közlemények*, VII. Évfolyam, 1. Szám, no. 24, 2014/1, p. 126-130; Dobay, age., s. 54.

hanımların arasında özellikle Kont Ödön Széchényi Paşa'nın eşi ve kızı da yer aldı. Hastanelerde hasta bakımını Alman ve Türk hanımlar birlikte sonlandırıyor ve bizim hastanemizde bile olmayan kusursuz yönetimleri altında örnek bir organize oluşturuyorlardı(Dobay, 1917: 57).”

Dobay, Çanakkale cephesinde İngilizlerin her yeri hatta hastaneleri bile bombaladıklarını şöyle anlatmıştır: “Çanakkale’yi İngilizler neredeyse son eve varıncaya kadar bombaladılar, kollamaktan bahsedilmedi, şehrin sonunda tepenin üstünde inşa edilmiş hastane etrafında bulunan askeri un depoları çevresinde de el bombası patlattılar. Üç yüz yaralının kendi imkânları ile kaçabildiği güvenli yerlere yerleştiler, hastanedeki ağır yaralıların taşınmasına düşünme fırsatı verilmeden ansızın bomba saldırısı gerçekleşti. Böylece yaralılar ateşin düştüğü hastanede kaldılar ve onlarla birlikte son bomba düşene kadar vazifelerini sadakatle yerine getiren üç tane de doktor kaldı. Ve hastanenin önünde, yanında ve arkasında daha çok bombanın patlamasına rağmen, iyi niyetli amaçlara hizmet eden mucizeler mucizesi hastane binası sağlam kaldı, yaralıların öfkelenmesi dışında, hiçbir problemleri olmadı(Dobay, 1917: 57-58).”

Dobay eserinde “Avrupa ve Asya’daki Türk savaş meydanında üç ay geçirdim, yüze yakın hastaneyi ziyaret ettim. Bu sırada ilk olarak Hilâl-i Ahmer Merkez Komitesi’nin çevik lideri Dr. Ömer Besim Paşa’ya, tecrübelerimi özetlemek, hazırlamak ve gözlemlerim hakkında rapor verebilmek için İstanbul’a geri döndüm” demektedir(-Dobay, 1917: 53).

“A töröknö” (Türk kadını)

Dobay eserinin “Türk Kadını” başlıklı kısmında İstanbul’daki ilk günlerinde cevap aradığı sorulardan birisi batılıların zihnindeki “Bin bir gece masallarındaki” Türk kadını imajının yanlış olduğunu ve Türk kadını denilince batılı erkeklerin aklına hemen harem geldiğini ifade eder. Batıda çoğu defa harem ve çok eşlilik kavramlarının aynı olarak anlaşıldığını oysa bunun büyük bir yanlış olduğunu çünkü harem sözü aslında kadınların dairesi anlamından başka bir şey olmadığını ifade eder. Kur’an’ın maddi açıdan zengin olanlara dört eşe kadar izin verdiğini, evlilik sözleşmesinin kadının konumunu düzenlediğini ve Türk kadının köle olmadığını ifade ediyor. Türk kadınının iyi bir aile annesi, sadık bir eş ve titiz bir ev hanımı olduğunu ifade ediyor. Ayrıca erkekler için kadının evlilik dışında mevcut olmadığını ifade eder(Dobay, 1917: 60).

Dobay eserinde Türk kadınlarıyla ilgili olarak şunları söyler: “1914-1915 yılları Türk kadınlarının harika yıllarıdır. Bu kadın bugün de artık modern ve kültürlüdür. Jön Türklerin modern dünya görüşü bir iki yıl gibi kısa süre içerisinde sonuca ulaştı. İstanbul’da kadın toplumdaki rolünü üstlenmeye başladı. Yeni açılan kadın kluplerinde okuyabildiler. Kadınlar Gazinolarda, feminist gazetelerde “kadından ziyade erkek yararlı olsa da her ikisi de eşit haklara sahiptir” şeklindeki yeni idealleri için az mücadele vermedi. Fakat ataerkil Türk ailesi bastırılmaksızın. Hilâl-i Ahmer hemşiresi olarak fedakârlık yapan çalışmaları ile Türk kadını Balkan Savaşında ilk olarak

kamuoyu önüne çıktı. Bu durum kadınlara inkâr edilemez bir övgü kazandı. Kendisini kocaman bir işin büyük heyecan ile kabul ettiği halk eğitimi alanında beklediğini çabucak öğrendi. Türk hanımları ve kızları öğretmen hanımlar olarak ve yeni aydınlanan Türkiye'nin fikirlerinin yorulmaz öncüleri olarak kırsal şehirlere gittiler ve o günden itibaren eski kökleşmiş önyargılara karşı mücadele etmekten geri adım atmadılar. Türk kadınlarının da seçkin biri olduğunu göstermek için fırsat doğdu(-Dobay, 1917: 61-62)" Yazar Türk kadının lükse düşkün olmadığını aksesuar kullanmadığını olanlarında bunları kötü günlerde feda ettiğini ifade etmiştir. Türk kadının gerçek bir vatansever ve fedakâr olduğunu vurgulamıştır(Dobay, 1917: 63).

"A Dardanellák" (Çanakkale),

I. "Torpedó a Marmarában" (Marmara'da torpido)

Dobay eserinin "Çanakkale I- Marmara'da Torpido" başlıklı kısmında İstanbul'dan Çanakkale'ye yaptığı ilk yolculuğunu anlatmaktadır. Dobay, İstanbul'dan Çanakkale'ye gitmenin zor olduğunu öncelikle yabancı gazetecilerin Enver Paşa'dan izin belgesi alması gerektiğini ve cepheye gidecek bir geminin bulunması gerektiğini belirtmiştir. Dobay kendisinin Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'daki Askeri Ataşesi Joseph Pomiankowski sayesinde kısa sürede Çanakkale'ye giden bir gemide yer ayarlamıştır. Bu süre içerisinde Dobay, Marmara adalarına Haliç'e ve Boğaziçi'ne geziler yapmıştır. Dobay hislerini "Karadeniz üzerinden duyulan Rus topraklarının gümbürtüsü yerine İngiliz-Fransız saldırılarını yakından görmeyi istiyorum" şeklinde ifade eder. Üç Amerikalı gazeteciyle birlikte Çanakkale Cephesine gitmek için izin alan Dobay, Harbiye Nezaretindeki Enver Paşa ile görüşmesini şöyle anlatır: "Enver Paşa önünde duruyoruz, O bizi her şey hakkında bilgilendirerek ve sanki günlerden beri sadece bizim meselemiz ile uğraşmış gibi, kendisi tartışmaya ve dileğimizi yerine getirebilen ayrıntılar hakkında bizleri aydınlatmaya başlıyor. İlk sırada Hilâl-i Ahmer Türk delegasyonu, uzman sözcüsü Kazım Beyi de içeri davet etti. Kazım Bey'in uygun öğütleri ve tavsiyeleri ile arz ettikten sonra savaş muhabirlerinin adres ve görevleri meselesini hallettik(Dobay, 1917: 65-66)."

Dobay yolculuk hazırlıklarını ve yol arkadaşlarıyla tanışmasını şöyle anlatır: "Müstakbel yol arkadaşlarım, üç Amerikalı gazeteci ile Yüzbaşı Şefik'in odasında tanıştım ve yarım saat birlikte zaman geçirdikten sonra Çanakkale ile ilgili sözleştik. Çay, kahve, ekme, et, içecek ve konserve temini hakkında müzakere ettik. İlk olarak içlerinden Çanakkale'de dört hafta geçirmiş olan birisi samimi bir şekilde toparlanabilir kamp yatağını, bir tane kıyafet, az da iç çamaşırını almamı tavsiye etti, çünkü kıyafet değiştirmeye bile zaman olmayacaktı. Bu kadar – bununla birlikte çokça içecek de alınacaktı. Türk tercümanımın yardımı ile mümkün olduğunca bütün en gerekli ihtiyacımı satın alabildik. Öğleden sonra liman komutanlığına başvurduğum, belgelerimi onaylattırdım, kolluklarımı giydim ve yabancı savaş muhabirliği görevine başladım. Sıkı bir şekilde kapalı olan Türk askeri alanlarına serbest bir şekilde girmenin oldukça gösterişli olduğunu ve İstanbul'da da her yerde insanların yol ver-

diklerini ve de herhangi bir yere gidebileceğimi de söyleyebilirim. Buradaki bu geri kazanımın özgürlük anlamına geldiğini düşünmek hayal değildir.”

Dobay eserinde öğlen saat 12’de İstanbul’daki Macar Dernek Başkanı Albert Barabás ile Galata limanına geçerek “*Stambul*” isimli gemiye bindiğini yazmıştır. Limanda askerlerin ve yiyeceklerin Çanakkale’ye gidecek olan “*Stambul*” gemisine yüklendiği sırada(Dobay, 1917: 67):“*korkunç bir patlama havayı salladı. Keskin çığlık, tıslama, su, önümüzdeki kayığı ve birkaç insanı parçalara böldü.*” Torpido “*Stambul*” isimli Dobay’ın Çanakkale’ye yolculuk yapacağı geminin arkasına çarparak geminin kaburgasını dağıtmıştır. “*Stambul*” gemisine torpido atan İngiliz denizaltısı yaklaşık on iki bin askerin Çanakkale’ye taşınacağını ve hareket saatini öğrenmişti. Gemiye giren su pompalanarak bu süre içerisinde gemideki yolcular boşaltılmıştır. Bu saldırının ardından Tophane ve İstanbul sahilinden İngiliz denizaltısının periskopuna doğru top atışı yapılmıştır. Ardından hasar gören Stambul gemisi hemen limana çekilmiştir(Dobay, 1917: 68). Geminin batmasını torpidonun öncelikle geminin yanındaki kayıklara çarpması önlemiştir. Böylelikle torpidonun doğrudan gemiye çarpması engellenmiştir. Bu saldırının ardından Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi gelen emirle bütün gemilerin hareketi durdurulmuştur. Bu nedenle Dobay’ın ilk Çanakkale yolculuğu birkaç gün daha ertelenmiştir(Dobay, 1917: 69).

II. “Az amerikai kalandja” (Amerika Macerası)

Dobay eserinin “*Amerika Macerası*” başlıklı kısmında Amerikalı gazetecilerle birlikte Çanakkale’ye yapacağı ikinci yolculuğu anlatmıştır. Dobay, *Chicago Daily News* İstanbul muhabiri Swing Raymond ile Çanakkale’ye yolculuk için tekrar izin aldığını ancak Amerikalı gazetecinin “*Nagara*” isimli başka bir gemiye bindiğini ve kendilerinin ise torpido saldırısına uğrayan “*Stambul*” gemisine bindiklerini belirtir. Ancak bu ikinci girişiminde başarısız olduğunu Amerikalı gazetecinin de Çanakkale’ye ulaşamadığını ve onu Çarşamba günü öğleden sonra Club de Constantinople’de gördüğünü ve hesap sorduğunu anlatmaktadır(Dobay, 1917: 70).

Dobay ikinci olarak Çanakkale’ye yaptığı gemi yolculuğunun ertesi gününde tekrar denizaltı saldırısına uğradıklarını şöyle anlatır: “*Boğaziçi’nden sekiz saat uzaklaştıktan sonra, gemide bütün ışıkları söndürdüler ve cankurtaran simitlerini paylaştırdılar. Açık havada rahat bir şekilde uyudum. Sabah güneşin gözümü almasıyla uyandım. Dr. Selling ile neşeli bir şekilde birbirimizi selamladık. Eğer gece hiçbir şey olmadysa, gün de korkunç olmaz, eğer gemiye bir sorun da ulaşmadysa. Doktor ilginç haber ile geldi: Gece iki deniz altı gördük, birini saat ona on geçe, diğerini ise saat iki buçukta. –Eğer bu zamana kadar bizimle uğraşmaya yanaşmadıysa o zaman artık problemimiz olmayacak– dedim. Bu dakikada -tam da Doktor bir yöne odaklanmış- gemiden yaklaşık 200 kilometre uzaklıktaki siyah bir tekneye dikkat kesildim. Kocaman bir yunus gibi denizden yükselmiş. Güvertede bir insan durdu.- Atış menziline Ping! – diye ses duyuldu; mermi tekmemizin yan tarafını deldi(Dobay, 1917: 71).”*

Dobay düşman denizaltı saldırısında hasar alan gemilerinden kaçışlarını ise şöyle anlatır: *"Deniz altı elli metre kadar uzakta idi. Bize doğru birisi bağırarak bir şeyler söyledi.- İngilizce, İngilizce konuşun! – diye bağırdım. Anlaşılmaz cevap aldim.- Kayığa binmeye zamanımız var mı? – diye bağırarak sordum, daha sonra net bir şekilde, - Evet, ancak acele etmelerini tavsiye ediyorum! sözünü net bir şekilde duydum."*

Ardından hızlı bir şekilde kayıklara bindiklerini ve Dobay'ın Nagara gemisiyle Çanakkale'ye yaptığı bu ikinci yolculuk sırasında kendilerine saldıran denizaltıdan çıkan subayın Amerikalı gazeteciyle diyalogunu şöyle aktarır(Dobay, 1917: 72-73):

"- Bir dakikaya kadar bekleyebilir misiniz?

- Evet. Ancak siz kimsiniz?

Akıcı bir şekilde İngilizce konuşmam ile ilgi gördüm, kendimi tanıttım ve tanıdığımı çok memnun olduğumu belirttim. Gülümseyerek cevap verdi:

- Chicago Daily News muhabiri ile Marmara ortasında tanışabildiğim için şanslıyım.

-Ancak bu ne çeşit bir gemi?

Gemi hakkında bilgim olmadığı için mahcup oldum.

-Nagara.

-Nereye çalışıyor?

-Çanakkale'ye.

-Geminizde ne var?

-Ben gazeteciyim ve gemiye ne yükledileri hakkında bilgim yok.

-Denizciler ne çeşit insanlar?

-Çok bilmiyorum. Sanırım bir çeşit gıda taşıyan bir gemi.

-Eğer mümkünse bana içecek verir misiniz? – Sarışın albay nazik bir şekilde cevapladı ve ben arzusunu yerine getirebilmek için geminin merdivenine doğru koştum.

-Ricamı bırakın lütfen, daha ziyade indirdikleri kayığa binin.

Şapkamı kaldırarak selamladım ve aşağıda dalgalanan gemiye indim. Nagara terkedilmiş bir şekilde kaldı."

Geminin mürettebatı kıyıya çıktığında Nagara gemisinin büyük bir patlama ile yan yattığını ve birkaç dakika içerisinde suda kaybolduğunu ve batan gemiden yatağını, daktilosunu ve diğer eşyalarını kurtaramadığını belirtir. Batırılan Nagara gemisinden kayıklarla kurtulan 37 kişi Kumbağ'da sahile çıkararak buradan da köylüler ve nahiye kadısının yardımıyla Tekirdağ'a (Rodosto) gitmiştir. Dobay, Tekirdağ'da askeri karargâhta bir gece geçirdikten sonra ertesi gün en yakın demiryolu durağı-

na arabayla giderek 16 saatlik yolculuktan sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür(Dobay, 1917: 73-75).

III. “Keresztül a Marmarán” (Marmara yoluyla)

Dobay eserinin “III-Marmara Yoluyla” başlıklı kısmında üçüncü defa Çanakkale'ye yapacağı yolculuktan bahsetmektedir. Bu defa Dobay, 3 Haziran'da Galata limanından Çanakkale'ye gidecek olan Türk ve Alman askerlerin bulunduğu askeri gemiyle yola çıkmıştır. Dobay eserinde her ne kadar geminin hareket saatinin gizli tutulduğunu söylemesine rağmen İstanbul semalarında uçan İngiliz uçaklarının bu hareketliliği fark ettiğini yazmaktadır(Dobay, 1917: 76). Yazar bu seyahatte yanında “*Continental Times*” gazetesinin savaş muhabiri Bleek Scholmabch Emil ve Alman şair Dr. Wegner Armin'in de Tekirdağ (Rodosto) Hastanesine gitmek üzere olduğundan bahseder(Dobay, 1917: 77). Dobay, kaptan Nezir'in komutasındaki “*Numounéi Hmyéte (Numune-i Hamiyet)*”¹⁸ gemisindeki bu seyahati esnasında kaptan köşkününde bulunan Fuad Paşayla görüşme fırsatı da bulmuştur(Dobay, 1917: 78). Dobay, Kilitbahir'e vardığında telefonla Çanakkale cephesinde görev yapan Weber Paşayı arayarak görüşmüştür.

Dobay bu yolcuğu sırasında da düşman denizaltısıyla karşılaştıklarını ve ilk temaslarını şöyle anlatır: “*Numounéi Hmyéte köpükler üstünde heyecanlı yolda kuş gibi uçuyordu. Alman yolcu arkadaşım Bleek-Schlombach Emil ile aramızda düşman periskopunu ilk kim görecektir diye bahse giriyoruz. Birimiz bile kazanmadı, çünkü şanslı kişi üçüncü bir Alman oldu, o neredeyse akla gelmeyen müthiş keskin bakışı ile yaklaşık beş yüz metre kadar uzaklıktaki deniz yolcusunu gördü. Küçük gemi şimşek hızı ile işaret edilen yöne doğru gidiyor. Gergin sessizlikte güvertede, sadece kalbimiz sesli bir şekilde atıyor ve ne olacak diye bekliyoruz. Ancak hiçbir şeyin olmadığı kesin. Periskop nasıl da hızlıca kayboldu ve torpidonun izini tozunu bile göremedik(-Dobay, 1917: 79).”*

Yolculuğun ilerleyen saatlerinde Çanakkale boğazında ilk Alman denizaltısını da görmüşlerdir. Yazar yolculuğunun ilerleyen saatleri hakkında şunları yazmaktadır: “*Marmara takım adaları yanında ilerliyoruz. Uzaktan karanlıkta Rodosto'nun küfelik lambaları yanıyor. Yakındaki boğaza ulaşıyoruz. Artık şimdi her iki tarafta araziye görüyoruz. Gelibolu önünden akşamın zifiri karanlığında kayıyoruz. Torpidoda bütün ışıkları söndürüyorlar. Karanlık sonlanmış olarak ileriye gidiyoruz(Dobay, 1917: 80).”*“...Daha sonra uyanan ay denizi parlatıyordu. Dağılan karanlıktan bir sahil şehrinin tuhaf taslakları görünüyordu. Son eve kadar tükenmiş ve adeta hayalet

18 Numune-i Hamiyet destroyeri, Donanmayı Osman-i Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin topladığı bağışlarla 1910 yılında Alman Schichau tersanesinden satın alınmıştır. Birinci dünya savaşında büyük faydası görülen Numune-i Hamiyet savaştan sonra Cumhuriyet donanmasında görev almıştır. Kadir Sarıöz, *Goeben'den Yavuz'a*, http://160.75.46.2/staff/kadir/Yavuz/2_Celik_Kalelerin_Dogusu.pdf, Erişim Tarihi: 24.04.2017.

bir şehri anımsatan Maydos kasabasını gördüğümde, sanki korkunç bir rüyadaymışım gibi hissettim. Üzücü sonu olan Maydos'ta gemimize çıkıyoruz. Gelibolu yarımadasının en dar noktasından biri olan talihsiz şehir uzanıyor. 28 Nisan'da Kabatepe önünde demirlemiş olan İngiliz donanması burayı harap etmişti... Şafak vakti. Asya tarafındayız, Çanakkale önüne ulaşıyoruz(Dobay, 1917: 81)."

IV. "A tengere éjjel" (Gece Deniz)

Dobay eserinin "IV- Gece Deniz" başlıklı kısmında Çanakkale'deki son gecesini şöyle anlatmaktadır: "İssiz şehrin büyük bir villasında yalnız kalıyorum. Balkonumun altında aşk bülbülü hüznünlü şarkısını şakıyor. Çocukluk zamanı anılar aklıma geliyor: karanlık büyük odada bir yerden bir yere gitmeye korkardık, - burada bir yabancı ülkede terkedilmiş boş şehirde yalnızım. Sonsuz sakinliği hissediyorum. Balkonda oturuyorum, geceye hayranlıkla bakıyorum. Gündüz ki kahramanlık sonrası bana hafif esintili havayı getiren denizin iç çekişi iyi geliyor. Coşkulu müziği yeni başlattılar, sadece ses veriyorlar. Karanlıkta tepelerde gizli ışıklar yanıyor. Hamidiye kubbesinin sancaklarını kucaklayan kollarını öne uzatan geniş körfez, Asya sahilinin kocaman amfi tiyatrosu gibi etrafı sarıyor. Işık sinyallerine dikkat ediyorum: Bir kısa, iki uzun, tekrar kısa ve üç sürekli ışık sinyali... Kilitbahir kalesini hatırlatan duvarlar üstünde iki plaka ışığı bir kere yanıyor: kırmızı ve beyaz. Ayrıca üzerinde iki titreşimi görüyorum ve bunlar şimdi birbiri ile konuşuyorlar. İki beyaz, bir kırmızı - iki kırmızı bir beyaz. Beyaz, beyaz, beyaz -kırmızı, beyaz, kırmızı, beyaz(Dobay, 1917: 82).""Dürbünümü gözüme yaklaşıtıyorum ve dikkat kesiliyorum. Işık çizgisi ortaya çıkıyor. Uzunca koşuşturmadan sonra zafer kazanmışçasına bir noktada uzanıyor. Gözlerimi sonuna kadar kısıyorum ve dağa dikilmiş ışık çizgisi üzerinde hararetle araştırıyorum. Küçük siyah karıncaların binlercesi gibi askerler uzun bir sıra halinde yukarı doğru çıkıyorlardı, bunu on milyon mum kadar ışık saçan İngiliz gücü kontrol etti. Cehennem ateşi geceden kopuyordu. Sağır eden ateş sesleri ile gök gürültüleriyle vınlıyor ve güzel soprano gibi makineli tüfek çatırdıyordu(Dobay, 1917: 83)... İngiliz gemilerinden Çanakkale'den sabah öteki tarafa naklettikleri yürüyen askerlerin arasına savrulan bombanın atılmasını görüyorum"(Dobay, 1917: 84).

V. "Látogatás Djevat-basánál" (Cevat Paşa'yı ziyaret)

Dobay eserinin "V-Cevat Paşa'yı Ziyaret Etme" başlıklı kısmında Çanakkale cephesinde bulunan Cevat Paşa'ya¹⁹ yaptığı ziyaret hakkında bilgi vermektedir. Yazar

19 Çanakkale Boğazı Müstahkem Mevkii Komutanı Tümğ. Cevat Paşa (Çobanlı), 14 Eylül 1870'de İstanbul'da doğmuştur. Orta öğrenimini Galatasaray Lisesinde yapmış, 1888'de Harp Okulu'na girmiştir. 1894-1909 yılları arasında padişah yaveri sıfatıyla, Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyesi (Saray Kurmay Kurulu) nde görevlendirilmiştir. 1901 yılında Mirliva(Tuğgeneral), 1906 yılında Ferik (Korgeneral) olur. Cevat Paşa, 7 Ağustos 1909 tarihinde çıkan Tasfiye-i Rütbe Kanunu gereğince yarbaylığa düşürülerek, 1909 Ağustosunda Harp Akademisi Komutanlığına atanır. 1910 yılında tekrar Albay olur. 1912-1913 tarihleri arasında Şark Ordusu Kurmay başkanlığı ve Çatalca Ordusu Topçu Komutanlığı Kurmay Başkanlığı yapar ve 4 Şubat 1913 tarihinde 9. Tümen Komutanlığına atanmıştır. 1914 yılında

Cevat Paşa'yı ziyarete giderken karşılaştığı yerleşim yerleri hakkında şu ilgi çekici bilgileri vermektedir: “Zemine kadar tahrip edilmiş binalar arasında ilerliyoruz, hiçbir yerde sağlam bir tek ev yok, yeni yıkılmış duvarlarını da İngiliz elbombaları parçalara ayırdı. Bozulmamış halde kalan bir sokağa ulaşıyoruz. Tuhaf. Arkasında, yanında her şey tahrip olmuş ve bu sokağa mermi ulaşmamış. Daha sonra buranın düşmanın durakları, konsoloları ve Yunanlıların kaldıkları sokak olduğunu açıkladılar; iyi bir şekilde hedeflenmiş mermiler şehrin bu kısmına dokunmamıştı(Dobay, 1917: 84).”

Dobay, Cevat Paşayla görüşebilmek için öncelikle Alman generali Merten Paşa²⁰ ile görüşüp izin belgesiyle başvurusunu yapmıştır. Yazar Merten Paşa'yla görüşmesini şöyle anlatır: “Merten Paşa'yı herkes biliyor, eşekli oğlan bizi oraya götürdü. Şimdilik Alman generali ve eskortu büyük parkta, güzel yazlık binasında oturuyor. Daireyi ne zaman değiştirmeleri gerektiğine buradaki ev sahiplerinin kaprisi değil, ancak yönünü zaman zaman değiştiren İngiliz top mermileri karar veriyordu. Avluda Alman askerler çizmelerini temizliyorlar. Uzun bahçede bizim için duracağımız yerde çit çekiyorlar, subaylardan herhangi biri uyanıncaya ve bizimle konuşuncaya kadar burada bekliyoruz... Veranda da çokça gül var, avlu güzel kumlar, küçük çakıllar ile donatılmış, çiçek yataklarında bereketli tropik bitki örtüsü gelişiyor. Hepsi açık, taze, temiz, bize doğru denizin tuzlu havasını getiren hafif sabah rüzgarı gibi. Yaklaşık saat sekiz civarında asker çıkıyor, Merten Paşa sundurmada bizi bekliyor. Daha yeni gelmiş gazete ve mektup kolileri arasında rahat bahçe sandalyesinde general bizleri kabul ediyor(Dobay, 1917: 85).”

Dobay ertesi sabah Cevat Paşa'nın Çanakkale'den bir buçuk saatlik yürütme mesafesindeki karargahına gitmek için yaya olarak yola çıkmıştır. Yazar Merten Paşa ve Cevat Paşa'nın karargahının birbirinden uzak olmasını şöyle açıklıyor: “Merten Paşa askeri karargâhın yakınında olmak istemiyor, çünkü sadece zaman sorunu nedeniyle değil, konumları keşfeden İngiliz uçakları, bombayı, topları ise el bombasını üzerlerine atmalarından dolayı” demektedir(Dobay, 1917: 85).

tekrar Mirlivalığa yükselen Cevat Bey, 9 Ekim 1915'te 14. Kolordu Komutanlığına atanmış, 6. Ve 14. Kolordulardan oluşan Güney Grubu (11 Ocak 1916'da Çanakkale Grubu oldu) komutanlığı da kendisine verilmiştir. 10 Kasım 1916'da Galiçya'da bulunan 15. Kolordu'nun komutanlığına atanmıştır. Cevat Paşa 19 Ağustos 1917'de 14. Kolordu Komutanlığı'na, 8 Kasım 1917'de 8. Kolordu Komutanlığına, 24 Kasım 1917'de 2. Ordu Komutan Vekilliği'ne getirilmiş ve 2 Aralık 1917'de de 8. Ordu Komutanı olur. 11 Ağustos 1918'de Ferikliğe yükseltmiştir. Cevat Paşa 3 Kasım 1918'de Genel Karargâh Genelkurmay Başkanlığı'na atanarak İstanbul'a gelmiş 19 Aralık 1918'de Harbiye Nazırı olmuştur. 14 Mayıs 1919'da ikinci defa Genelkurmay Başkanlığı'na atanmış bu esnada Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Komutanlığına atanmasını desteklemiştir. Nusret Baycan, “Orgeneral Cevat Çobanlı” , *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 20, Kasım 1991, s. 368-370.

20 Korgeneral Merten Paşa, I. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Boğazında Başkomutanlık delegesi olarak görev alır. Burada Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanı Tümgeneral Cevat Paşa'ya Boğaz savunmasında yardımcı bulunur. İsmet Görgülü, “Çanakkale Zaferi Üzerine Alman İddiaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: X, Sayı: 28, Mart 1994, s. 116.

Dobay eserinde Cevat Paşa'yı ziyarete giderken cephede gördüklerini ve ziyaretini şöyle anlatır: "Kocaçay nehrinin üçüncü köprüsünde ilerleyerek, Erenköy karayoluna girdik. Yakın koruda deve kervanları dinleniyordu. Mühimmatı çok uzaktan başka bir uzak yere taşıyorlardı. Köprünün ötesinde kara yolunun kenarında kırılmış tekerlek ile kocaman top uzanıyor. Eski bir mülk vardı. Tozlu, pis bir Türk askeri ile karşılaşıyoruz. Ricamız üzerine bize kılavuzluk yaptı. İyi bir Almanca ile cevaplıyor, bir yılını Jena Üniversitesi'nde geçirmiş bir Türk gönüllü görünüyor. Büyük karayolundan karışık sıra halinde geliyorlar: askerler için büyük bir keçi sürüsü, tren ekibi, çadır teçhizatı ile, uzun sıra deve, tekrar keçiler veya üç yüz atlılar, küçük midilli atlar üzerinde, yüksek paneller ile ve sonunda peçeli Türk hanımlarının bulunduğu bir Türk at arabası. (Dobay, 1917: 86) ...Çanakkale'nin ötesinde Sarı Sığla körfezi karaya doğru yarım daire şeklinde uzanıyor. Ortasında gökyüzüne dönmüş bir gemi enkazı, Türk Mesudiye'nin çatıya attığı torpido sudan görülüyor. Denizden parıldayan göbekte yüzlerce martı kuşları kanat çırpıyorlar.

Gözümde körfez ile, dağın arka tarafında, neredeyse akla gelmez, çokça yeşilin arasında bir konak gizleniyor: Cevat Paşa'nın rezidansı. Yarı ekili üzüm bağları ve bahçeler arasında uzanmış yol genel karargâha çıkıyor. Evin arkasındaki meydanda üç makineli araba ve büyük bir batarya(top) tezgâhı var. Türk askeri beni eve götürüyor. Lobinin yarısında Türk subayları telaşlanıyor. Yazılarıma göz gezdiriyorlar, tavsiye mektuplarımı Paşa'ya götürüyorlar. Beş dakika sonra bir subay geliyor, önümde kapıyı açıyor ve beni yüce generalin yanına alıyor. Cevat Paşa'nın odası basit, ancak rahat bir şekilde kalınabilir. Büyük eski yatak, ahşap banyo, iki dolap, geniş köşe divanı, kitap dolabı, ofis masası ve bir harita ile donatılmış masa büyük Türk beyin odasının bütün mobilyasını oluşturuyordu. Orada kaldığım süre içerisinde her beş dakikada en az on defa çalan telefon odanın savaş meydanı ekipmanını tamamlıyordu. Cevat Paşa şaşırıncı bir şekilde genç bir insan, ilk dakika için açık fikirli, çalım yapmayan kişi, akıllı insan izlenimini veriyordu. Mükemmel bir şekilde Almanca konuşuyordu. Uzunca bir zaman da Macaristan'da bulunmuştu.

-Mükemmel bir şekilde bekliyoruz, aynı mükemmellikte karada ve denizde düşmanı dövüyoruz. – diyerek başladı konuşmaya ve çekimser olmaksızın sorularımı cevapladı."

-Alman "U" gemilerin gelişi düşman filosunda inanılmaz şekilde telaşa neden oldu. Çanakkale Boğazı'ndan gemiler kayboluverdiler ve kâğıda sarılmış gibi gizleniyorlar(Dobay, 1917: 87)"

-İtalyanlar mı? Onların her zaman yararlı olmadıkları görünüyor, Türkiye'ye de savaş mesajı gönderiyorlar, ancak eğer geleceklerse en iyi durumda yüz bin insanı göndersinler. Onlar eski tanıdıklarımızdır ve onlardan hiçbir zaman korkmuyoruz. Yüz bin insan ile de kolayca üstesinden gelebiliriz. Hayır, ancak sıraya geçebileceklerine neredeyse inanmıyorum, yakın zamanda kaybedilen Trablus'un tasası onlara yeterli meseleyi veriyor"

-Fransızlar mı? Bunlar kurşun ile çalışan İngilizler yanında daha az zalimler."

VI. “A Dardanellákból Çanakkale’den” (Çanakkale’den)

Dobay eserinin “VI-Çanakkale’den” başlıklı kısmında Çanakkale Cephesi Savaşlarının Dünya tarihi açısından önemine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Çanakkale’de 18 Mart’ta kazanılan zaferin Dünya tarihi açısından Rus-Japon savaşındaki Port Arthur Kuşatması gibi çok önemli bir tarih olduğunu vurgulamaktadır. Dobay eserinde Port-Arthur’u Çanakkale’de Hamidiye’nin gücünün temsil ettiğini ifade etmiştir.

Dobay Çanakkale Cephesinde yanında görevlendirilen Türk Subayı Fuat Reşat Bey ile Çanakkale askeri nakliye kampı komutanı olan Yarbay Von Jansen’i de ziyaret etmiştir(Dobay, 1917: 88). Yazar Yarbay Jansen’i ziyaretini şöyle anlatır: “*Usedom Paşa’nın²¹ Modernizasyon Dairesi yanındaki çiftlikte bulunan çadır kampında askeri karargâha bölünmüş Alman ve Türk subayları yaşıyorlardı. Yarbay Jansen ile göz göze geliyorum:*

-Eve kadar eşlik edemediğim için özür dilerim, sayın komutan yorucu işlerimiz ardından öğleden sonra uyudu, rahatsız edemiyoruz; çadırımda rahatsızlık vermeden konuşabiliriz.

Aceleyle ileri doğru tel çitler ile çevrelenmiş bahçenin çalılı, çırpılı bir yerine götürdük, orada ağaçlar arasında güzelce donatılmış sekiz çadır bulunuyordu. Daha ideal savaş tatilini düşünmek mümkün bile değildi. Çadırların donanımı mütevazı, gündüz divan, gece yatak, masa, sandalye ve ahşap stoktan oluşuyordu. Çaydanlık ve vazgeçilmez bakır kahve cezvesi dahi orada süslenmiş rafta duruyor.

Yarbay beni müzakereler için kullanılan ortak çadıra götürdü ve ayrıntılı bir şekilde savaş meydanına yapılacak gezilerimi ve bununla ilgili olarak arzularımı konuştuk. Geçen gece alışılmadık sıklıkta ve uzun süre devam eden top atışlarının sebebini sordum.

-İngilizler korkunç bir güç ile saldırdılar. Sabahı bekleseydiler denize doğru dalgalanan el bombalarına dikkat edebilirlerdi. Fakat İngilizlerin hepsini geri püskürttük. Kayıpları çok fazla.

En ateşli savaş meydanında sivil birine Yarbay Jansen’den daha nazik davranmak imkânsız. Akıllı, sakin, küçük şeyler üstüne dikkatli gözler ile inceleyen Alman asker izlenimini veriyor. Ve Almanların her biri böyledir(Dobay, 1917: 89).”

Dobay eserinde Çanakkale Cephesinde bulunan Alman askerleri için övücü şu yorumları da yapmaktadır: “*Bu önemli savaş meydanına da aynı şekilde yararlı Almanları gönderdiler: onlar bu zamana kadar tecrübe edindiğim gibi, Türk savaş meydanında hizmeti yerine getiren Alman subaylardan başka, mükemmel bir askeri hayal edemiyorum bile. Ancak hepsi saat mekanizması gibi işliyor.”*

21 Alman Amiralı Von Usedom Paşa, 1914 Eylül’ünde Boğazlar Genel Komutanlığına atanmıştır. (Görgülü 1994: 116).

Dobay ertesi gün öğleden sonra rehberi Fuat Bey eşliğinde Hamidiye'ye ziyarete gitmiştir. Yazar Hamidiye tabyasında karşılaştığı manzarayı şöyle anlatmaktadır: "Avluda oldukça eski tipli, kullanım dışı yerleştirilmiş top, girişin yanında insan yükseklüğünde el bombası kovani duruyordu. Hamidiye'ye ulaşmadan önce romantik güzellikte, ancak önemsiz eski bir kalede, çimlerin üzerinde karşıya doğru ilerliyoruz. Bu daha sonra 18 Mart hatırası olacaktır. Çimenlik Çanakkale'nin sadece büyük boyutlu girişi, ancak Hamidiye'nin en başlıca gücü. Alçak, kemerli koridorlarında, yüksek duvar ile çevrelenmiş iki kalenin avlusunda yakından ışıldayan kale tabyalarına doğru ilerliyoruz. İlk kale avlusunda çökmüş bir duvar yığını aklımıza tekrar 18 Mart'ı getiriyor...Telefonda bütün karakola gelişimiz hakkında bilgi verdiler. Büyük boş bir bölgeye varıyoruz. İki basit ağaç köprüden geçilen Kocaçay nehrinin denize akan iki kolundan geçtik. Köprüünün çevresinde bulunan silahlı muhafızlar bizi selamlıyor. Sıkı bir şekilde korunmuş alanda serbestçe ilerliyoruz...(Dobay, 1917: 90) Tozlu yol boyunca ışık saçan bir baraka görüyoruz. Boğazın en dar sahilinde deniz kenarının her yerinde geziyoruz. Kazıklar üzerinde inşa edilmiş iki ilkel ahşap iskele, sonunda banyo bulunuyor, yaklaşık otuz metre kadar denize uzanıyor."

Dobay, Hamidiye tabyasında topçu yüzbaşı Henschel ile görüşmüştür. Yazar bu görüşmeyi şöyle aktarmaktadır: "Bütün Çanakkale boğazının en önemli noktasında duruyoruz. Büyük toplar yanımızda sıralanıyorlar. İngiliz-Fransız donanmasının 18 Mart'taki umutsuz saldırısını bu noktadan geri püskürttük. Bu toplar İngiliz ve Fransızların büyük gemilerini vurdular. Türk topların etkisi çok oldu. Fransız Bouvais iki dakika içerisinde batırıldı.

-Komutan dört saatte ikinci İngiliz gemisinin yok olduğunu söylüyor.

Ancak İngiliz Queen Elisabeth de kendi görevini yaptı. Öğleyin ve öğleden sonra saat altı sırasında İngilizler ve Fransızlar Hamidiye'ye iki yüz atıcı gönderdiler ve bunlardan yetmiş sekiz mermi kalenin avlusuna düştü. Barakanın binaları harabeye döndü, top mermisi sadece bir yaralıya ve mükemmel bir şekilde inşa edilmiş güverteler arasından geçen düşmanın bir el bombası ise hasara yol açtı, bu nedenle dört asker yaşamını kaybetti ve on dört kişi yaralandı. Türk askerlerin kahramanca davranışlarını Yüzbaşı Henschel ayrı ayrı yüceltti. O zaman toplarımız hasar gördü, en büyük el bombasının düşmesi üzerine ilk olarak Türk askerler topu parçalarına ayırmaya, önemli kısımlarını güvenli bir şekilde yerleştirmek için koştular...(Dobay, 1917: 91-92)

-Bu zamana kadarki sonuçlardan Belçika ve Fransa toprağında Yüzbaşı Henschel'in notlarından taş veya beton güçlendirmelerin aksine kum torbalarından inşa edilmiş siperlerin daha iyi olduğu kanısına ulaştık, çünkü demir parçaların ateşi emdiği onaylanmış ki büyük beton parçalar etrafta uçuyorlar ve düştükleri yerleri harabeye çeviriyorlar ve yaralanmalara sebep oluyorlardı... Yüzbaşı Henschel, tarihi değere sahip olacak zedelenmiş bir topun civatasını ziyaretimin bir anısı olarak bana hediye etti. Delikanlı bakışlı komutan daha otuz dört yaşında idi, 1914 Eylülünün başından itibaren Hamidiye'de hizmetini yapıyordu. Siperler altında donatılmış

mürettebatı ve subayın dairelerine de baktık ve sonra komutanın izni ile kayıt yaptım. Yüzbaşı bana kalenin kapısına kadar eşlik etti(Dobay, 1917: 92)."

VII. "Hat kilométerniyre a Dardanella-bejárattól" (Çanakkale girişinden altı kilometre kadar)

Dobay eserinin "VII-Çanakkale Girişinden Altı Kilometre Kadar" başlıklı kısmında 10 Haziran 1916 tarihinde Çanakkale'de bulunan Truva kalıntlarına yaptığı ziyaretini anlatmaktadır. Bu kısımda Dobay, yabancıların Truva'daki kalıntıları görmek için can attığını ancak İstanbul'daki yerli halkın böyle bir alışkanlığı olmadığına da dikkat çekmektedir. Yazar Truva kalıntılarının olduğu bölgeye gidişini ve bu yolculuk sırasında yaşadıklarını şöyle aktarmıştır:

"Amiral Usedom Paşa'dan Erenköy'den Hisarlık'a kadar ulaşabileyim diye ayrıca izin almam gerekti, çünkü Çanakkale'nin bu kısmına sadece Türk subayların eşliğinde gelinebiliyordu. 10 Haziran'da sabah saat beşte küçük fakat güçlü, dayanıklı dağcı atlar üzerinde Taşnak'tan hareket ediyoruz. Yüzbaşı Mehmet Ali, Fuat Reşat Bey, Türk tercüman ve Türk Ressam Cemal Bey benimle birlikteydiler. Yolumuz tahliye alanlarını devr aldığına göre, bütün yiyecek ve içecekten tedarik edinmemiz gerekti. Heybemize daha çok günlük yiyeceği koyduk, geniş karınlı su şişelerine ekşi şarabı doldurdum. Güneşli bir yaz günüydü, sabah rüzgârında denizin sahilinde ata binmek muhteşemdi. Çanakkale Boğazı'nın güney tarafında iyi bir şekilde hazırlanmış askerî yol Erenköy'e çıkıyordu. Haziran güneşi başımızı yaktı; tropik gücü: Keskin güneş ışığına karşı şapkamızın altına yaydığımız beyaz keten kumaş ile korunduk. İlk dinlenme durağımız Kepez Burnu idi. Tavernada(Dobay, 1917: 93). Türk çocukları bizim için kahve pişirdi. İkişer fincan içtik ve on kuruş ödedik. Bu kadar ucuz ve güzel bir sabahı hayal etmek bile neredeyse mümkün değildi.

Denizin yakınında yükselen yolda saatlerce ilerledik. Deniz körfezinde bir kaya üzerinde sıkışmış İngiliz "U" gemisinin sudan yükselen kemik iskeletini bulduk. Karantina'ya varıyoruz. Buradan denizi boğazına kadar görebiliyoruz ve Ege denizi adalarının zirvelerini fark ediyoruz. Deniz sahilinin kayalık tepesinde inşa edilmiş orman ve bereketli platolarla çevrilmiş Erenköy'e kadar geceye doğru nazikçe, dizginler üzerinde atları götürüyoruz... Ahalisinin büyük bir kısmı Yunan olan Erenköy'ün özel bir strateji önemi olmamasına rağmen, İngilizler yine de sağa sola ateş çama ihtiyacını hissettiler. Burada halkını bulamadığımız ve harabeye dönmüş şehri, Türk askerleri işgal etti, ana yolda bizleri iki kez muhafız birliği durdurdu. Yüzbaşı Mehmet Ali kısa bir süre daha gidebileceğimizi onaylıyor.

Truva'nın tepeleri ve Sigeion'a kadar yayılan sahil şehirleri görülüyor. Kuzeyde Antik Ophrynon'u sezinliyoruz. Çanakkale'nin uzağından parıldayan siyah noktalar: Koyulaşan İngiliz gemileri. Gürleme daha da güçleniyor. Uzaktan görülen topların dumanını fark ediyoruz. Ayrıca atlarımıza biniyoruz. Yolda yukarı doğru topçu birliği çıkıyor. İçerisinde Usedom Paşa ve altı subayın bulunduğu araba, süratli bir şekilde yanımızdan geçti. Dağda etrafı yeşilliklerle kaplanmış çadırlar görünüyor. On beş dakika gibi bir sürede Kumkale'ye doğru ilerleyen deve kervanlarına ulaşıyoruz.

Palaiokastro yanında ana yoldan sapıyoruz ve Dumbreck-Tsai (Dümrek Çay) antik Simoeis nehrinin iki dala ayrılmış yatağı arasından bataklıkta rahatça ilerliyoruz (Dobay, 1917: 94)."

Dobay ve yanındakiler ateş hattını da geçerek küçük bir Türk köyü olan Halileli'ne oradan Hisarlık Kalesi'nin tepelerine kadar ilginç kuyulardan sonra bir Roma tiyatrosu kalıntıları sonrasında Truva'ya ulaşmışlardır. Dobay eserinde Truva kalıntılarıyla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: *"Binlerce yıllık anılar arasından gidiyoruz. En eski izler İsa'dan önce dört bin yıllık taş devrine kadar gidiyor. Kazılmış duvarların bir kısmı İsa'dan önce 2500-2000'li yıllarda inşa edilmiş. İmparator Büyük İskender'in binlerce yıllık anıları yukarıda: Achilles'in mezarında Tanrı için kurban verdiler. Son çağı İsa'dan sonra 500'e kadar yayılan zaman olarak hesaplıyorlar. Roma İlion ve Athena dev kilisesinin inşa edilmesi bu döneme denk geliyor. Büyük Konstantin ilk önce burada İmparator'un planları dâhilinde 323-337'de İmparator şehrini inşa etmek istedi. Daha sonra taşlarını uzağa taşıdılar ve Türkler 1306'dan bu yana terk edilmiş olarak bıraktılar. (Alman Bilim adamı Heinrich Schliemann'ın²²Priamos kalesinin Hisarlık tepesinde inşa edilmiş olduğu şüphe götürmez tespiti onun başarısı oldu.) Truva adlı kitabında ayrıntılı bir şekilde tartışıyor ve kazılar sırasında elde etmiş olduğu iddialarını kanıtlıyordu (Dobay, 1917: 95). Kalıntılar arasında arkaya doğru uzanan büyük tiyatro harika bir yapı olarak dikkatimizi çekti. Meydanın arkasından İmros, Limni ve Bozcaada adalarının dağ zirvelerini görüyorum, adaların*

- 22 Heinrich Schliemann, 6 Ocak 1822 tarihinde Almanya'da dünyaya gelmiş, küçük yaştan itibaren ticarete atılıp zaman içerisinde büyük bir tüccar olmasına rağmen, hayatını çocukluğundan beri hayali olan Truva kentini bulmaya adanmıştır. Bu nedenle 1866-68 yılları arasında, Paris Üniversitesi'nde Arkeoloji ve Eskiçağ Bilimleri eğitimi alır. 1868 yılında Amerikan vatandaşı olan ve 1868-69 yıllarında İthaka, Mora ve Truva'da yaptığı araştırmaları içeren tezi ile Rostock Üniversitesi'nden doktor unvanını alır. Schliemann, 1869 yılında Rus eşinden boşanarak Atinalı bir tüccarın kızı olan Sophia ile evlendi. Schliemann, Truva kentini bulmak üzere, ilk kez 1868 yılının Ağustos ayında Çanakkale'ye gelerek Truva'yı, Hahn, Ziller ve birçok araştırmacının görüşleri doğrultusunda, Pınarbaşı Köyü yakınlarındaki Ballıdağ'da bulacağına inanıyordu. Fakat bölgede yaptığı iki haftalık araştırmada hiç bir sonuç elde edemedi. Gemiyle Atina'ya geri dönmek için Çanakkale'ye giden ve gemiyi kaçırınca iki gün kentte konaklamak zorunda kalan Schliemann'ın şansı, 15 Ağustos 1868 tarihinde Frank Calvert'le tanışmasıyla değişir. 1830'lu yıllarda ailesiyle birlikte Malta'dan Çanakkale'ye gelen ve 1874 yılından itibaren Amerika'nın Çanakkale konsolosu olarak görev yapacak olan Frank Calvert (1828-1908), o sırada Hisarlık Tepesinin bir kısmının da sahibiydi. Schliemann verilen izin çerçevesinde kazılarına 11 Ekim 1871 tarihinde başladı. Maarif Meclisi'nce 1875'te bir daha Truva'da araştırma izni verilmemesi yönünde alınan karara rağmen, Schliemann, ilki 1876 yılında olmak üzere, sırasıyla 1878, 1882 ve 1890 yıllarında dört kez daha kazı izni almıştır. Schliemann, 1890 yılında öldüğünde, Truva Hazinesini medenî âleme kazandırdığı için batı dünyası tarafından alkışlansa da, Türkiye'nin kolektif hafızasında, Osmanlı belgelerinin ifadesiyle "Truva Hazinesini Atina'ya aşırın" kişi olarak hatırlanmaktadır. Truva hazineleri ise Şilimanın ölümü sonrasında ikinci dünya savaşına kadar Berlin Müzesi'nde sergilenmiş ve savaş sırasında gizemli bir şekilde ortadan kaybolmuştur. 1992 yılında hazinelerin savaş ganimeti olarak Rusya'ya götürüldüğü ve 1993 yılına kadar Puşkin müzesinde saklandığı anlaşılmıştır. Söz konusu buluntular 1995 yılından itibaren Puşkin müzesinde sergilenmektedir. Ali Sönmez, "Truva Hazinesinin Peşinde Bir Hukuk Mücadelesi: Osmanlı Devleti ve Schliemann Davası", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 29, Bahar 2011, s. 215-228.

aralarında ve Çanakkale boğazı girişinde birçok küçük büyük nokta, tekneler, gemiler, torpido gemileri yaklaşıyorlar. Seddülbahir ve Kumkale arasında sekiz büyük gemi, açıkça görülebilen, iki torpido ve altı askeri taşıma gemisi yerleştiriliyordu. Bu sekiz dev Çanakkale girişini tamamen engelliyordu. Hamidiye kuvveti otuz beş tane ve yarım topları sadece on yedi kilometre götürüyorlar (bunu İngilizlerin tıpkı bizim gibi iyi bildiklerini sakın bir şekilde yazmam gerek), uzaklık, girişten Hamidiye'ye kadar yirmi kilometre bulunuyor. Truva altındaki daha küçük kalibreli bataryalar mermilerini onlara değil, ancak üç pervasız mayın dedektörü gemisi Çanakkale'yi hedeflediler ve ustaca bir şekilde zig-zag yaparak alttan gemiye ateş açtılar. Karşımızda duran Skamandros nehrinin boğazı yakınında mayıs ayının başında sahile yirmi bin Fransız askeri indi. Türk süngüsü hepsini iki gün içerisinde denize kovaladı(Dobay, 1917: 96)... Büyüklüğü bütün diğerlerinin kulağını sağır eden dev gemi Çanakkale'nin girişindeki ilk koyda demir attı. Yaralıları ilk olarak karadan doğrudan hastane gemisine taşımaya niyetlendikleri görünüyordu. Öğleden sonra saat dört civarında gemiler kayboldular, top atışı durdu ve biz mermer sütunlar ve kalıntılar arasında dünyanın en şiirsel yerinde yaşamın en yavan şeyini aperatif olarak saydık(Dobay, 1917: 97).”

VIII. “Bevehetók-e a Dardanellák?” (Çanakkale işgal edilebilir mi?)

Dobay eserinin “VIII-Çanakkale işgal edilebilir mi?” başlıklı bölümünde I. Dünya Savaşı içerisinde Çanakkale cephesinin önemine vurgu yapmaktadır. Ayrıca dünyanın anahtarının Çanakkale’de olduğunu da ifade etmektedir(Dobay, 1917: 97). Dobay eserinde “Çanakkale işgal edilebilir mi?” diyerek İngiltere’nin önemli bir boğazı nüfuzu altına alabileceğini hayal ettiğini bu nedenle Çanakkale savaşının ilk sıradaki nedeni olarak İngiltere’yi göstermektedir.

Çanakkale’de İngiliz ve Fransız askerlerinin acınacak durumda olduğunu belirten Dobay, Çanakkale’yi yöneten komutan Cevat Paşa’nın İngilizlerin konumunu şöyle ifade ettiğini yazmıştır: “İngiltere, büyük kumar, “rouge et noir”i (kırmızı ve siyah) oynuyor. Siyah Fransız’ı ateşe gönderdi ve her zaman kaybediyor. Bizim rengimiz: Türk kırmızısı şimdi uzunca bir süre kazanmak için çıkıyoruz ve talihsiz siyah ücretliler ise kanlı başları ile denize dökülüyorlar.”

Dobay eserinde İtilaf Devletlerinin üç büyük gücü olan İngiltere, Fransa ve Rusya’nın üç taraftan İstanbul’u ele geçirmek için çalıştığını Rusya’nın Boğaziçi üzerinden yaptığı saldırının Türk gemileri tarafından kısa sürede engellendiğini ve İngilizlerin askeri planlarının ise ortaya çıktığını yazmıştır. Bu amaçla İngilizlerin ilk olarak Çanakkale girişindeki İmros, Limni²³ ve Bozcaada’yı işgal ederek askeri üsse çevirdiğini eklemektedir. Böylece İngiltere’nin Çanakkale’nin anahtarını eline geçirdiğini düşündüğünü belirtmektedir(Dobay, 1917: 98).

23 Dobay eserinde “Üç ada arasında en büyük olan Limnos(Limni) adasının doğa tarafından mucizevi güzellikte inşa edilmiş bir salyangozun evi gibi acil durumda kaçan donanmanın kendini içine çekeceği derin karınlı limanı” olduğunu yazmaktadır. (Dobay, 1917: 99)

Dobay eserinde "İngiltere'nin Çanakkale'yi işgal edebileceğini hayal ettiğini" yazmıştır. Ayrıca İngilizlerin Çanakkale'yle ilgili askeri planlarının temelinde İstanbul'u, Osmanlı'nın Avrupa topraklarını kolaylıkla almayı ve Karadeniz'e giden yolu açarak Rusya'ya yardım etmek olduğunu belirtmiştir.

Dobay eserinde İngiltere'nin Çanakkale'ye saldırmasının altındaki temel nedeni şöyle açıklamaktadır: "*İngiltere Türk balını Rusya'nın ulaşamayacağı yükseğe koydu, Rus arılarının ise onu alması için sızması ve kapması gerekti. Yurtta kontrol altında duran Çanakkale'ye gelen ve oltada yem olan Rusya'nın sabrını test etmek çokça mümkündü. Bu düşünce aksi takdirde üçüncüsü ile gelmedi, yani İngiltere için bütün bunlar göz boyama İngiltere Çanakkale'yi ister işgal etsin ister etmesin O'nun için önemli olan Süveyş kanalı üzerinde dikkatleri dağıtmaktır. Çanakkaleye saldırıyı bunun için başlatmıştır(Dobay, 1917: 99).*"

"*Türk güçlerinin büyük bir kısmını da Çanakkale'ye çekmeyi hedeflemektedir. Bu zamana kadarki yararsız tecrübelerinden sonra İngiltere'nin artık Çanakkale'yi işgal etmesinin imkânsız olduğu biliniyor, ancak gemilerinin batırılması ve Fransızların acı bir şekilde kurban vermeleri İtilaf Devletleri için zarar teşkil etmiştir. Aksi takdirde İngiltere'nin neredeyse tutması mümkün olmayacak Süveyş tasarılarına ulaşır.*"

Dobay eserinde İngiliz-Fransız donanmasının 18 Mart'ta Rusya'nın sabırsızlığını yatıştırmak için Çanakkale boğazına saldırdığını ancak Türk güçlerinin özellikle Hamidiye'deki topların bu saldırıyı sonuçsuz bıraktığını ifade etmektedir. Ayrıca karadan Çanakkale'ye yapılacak saldırı için İngiltere'nin kendi askerlerini Çanakkale'de kurban vermek istemediğini ve İngilizlere "*İtalyan yardımı söz konusu olabilir, ancak en gelişmiş korkuluk olarak atfettikleri İtalyanlar kendi yurtlarında bir yeşil dalı bile bükemiyorlar, oyuna gelebilirlerdi*" diye yazmaktadır.

"Konstantinápolytól Budapestig" (İstanbul'dan Budapeşte'ye kadar)

Dobay eserinin "İstanbul'dan Budapeşte'ye Kadar" başlıklı kısmında İstanbul'dan Budapeşte'ye dönüşünü anlatmaktadır. Bu anlamda "Türkiye'ye ulaşmak, Türkiye'den çıkmaktan daha kolay" sözüyle I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'dan yapılacak bir yolculuk için en az bir hafta gerekli işlemleri yapmak için gerektiğini ifade eder. Dobay öncelikle pasaportun Bulgar, Romen, Türk ve Avusturya-Macaristan konsolosluklarının yetkili makamlarına onaylatılması gerektiğini ve son olarak da polisin izin vermesi için başvuruda bulunulması gerektiğini belirtmektedir. Dobay sınır kontrolünde sıkıntı yaşamamak için polis kontrolü altında yazılarının, fotoğraflarının ve mektuplarının kontrol edildiğini ve polisin kendisine yazılarında sansüre dikkat etmesi gerektiğini tavsiye ettiğini yazmaktadır(Dobay, 1917: 102). Dobay'ın rehberliğini yapmakta olan Bedri Bey, sansür konusuyla ilgili olarak "*Corrieredella Sera muhabirinin yazılarında Türkiye hakkında rahatsız edici bir köşe yazısı kaleme aldığını, bu durumun da ülkeden çıkmasından sonra anlaşıldığını*" belirtmiştir.

Dobay İstanbul'dan Budapeşte'ye yapacağı yolculuk öncesinde sefarethaneden laissez-passer'i (geçiş kartı), Perşembe ve Cuma günü ise trende Avusturya-Macaris-

tan'ın büyükelçilik piskoposu ile birlikte yolculuk yapmak ve sınır istasyonlarında piskoposun yanından ayrılmaması tembihlenmiştir. Böylece bu diploması kuryesinin yakınında bütün rahatsızlıktan kurtulacağını yazmaktadır. Bunun üzerine Dobay, piskopostan yararlanmak için Perşembe ve Cuma işlerini düzenlemiştir. Dobay, İstanbul'dan Sofya'ya kadar piskoposla, Sofya'dan ise Cuma günü hareket eden trenle Bükreş'e başka bir görevliyle gitmiştir.

Dobay yolculuk öncesiyle ilgili olarak *“Balkan yolculuğunda el bagajımı gıda ile doldurmak tavsiye ediliyor. Çünkü yolculuk yataklı vagona olacağı için tamamen rahat geçecek, ancak kakılıp kaldığımız küçük istasyonlardaki gıda güvensiz olabilir”* diyerek gerekli hazırlıkları yapmıştır.

İstanbul'dan batıya sadece bir trenin hareket ettiğini belirten Dobay gardaki atmosferi şöyle tasvir etmektedir: *“Sabah saat yediyi kırk beş dakika geçtikten sonra hareket eden Sofya treni tıka basa doluyor. Yataklı vagona uluslararası topluluk yer alıyor. Yabancılar arasında durmaktan sıkılmayan biri için yolculuk rahat bir şekilde geçer ve yolculuk esnasında çok çok ilginç şeyler de duyabilir. İstanbul-Sofya hattında yolculuk edenler arasında Türkler, Yunanlar, Almanlar, Macarlar, Bulgarlar, Romenler bulunuyordu. İnsanların Fransızca ve Almanca ile birbirini anlaması mümkün(-Dobay, 1917: 103-104).”* Dobay trende konuşulan konuları ise şöyle sıralamaktadır:

“-Savaş ne zamana kadar sürer?

-Çanakkale'yi işgal edebilirler mi?

-Türkiye'ye bu tükenmez cephane nereden geldi?

-Bulgaristan ve Türkiye arasında var olan anlaşma gerçek mi?

-Romenler seferberlik mi ediyor?

- Gerçek mi ki ...?

-Talihsiz İtalya, doğru zamanda mı savaşa başladı!”

Dobay, Ayastefanos'a kadar trende konuşulan temel konunun Rusya ve İngiltere'nin durumu olduğunu belirtmektedir. Dobay trendeki insanları şöyle tasvir etmektedir; Yunanlının en çok konuştuğunu, Türk ve Almanların ihtiyatlı konuştuğunu, Bulgarların az ve samimi konuştuğunu ve Romenlerin de çokça konuştuğunu belirtmektedir.

Ayastefanos'un oradan geçerken Alman ve Türk pilotların pistte uçuş pratiği yaptığını ve iki hafta önce uçtuğu uçağı gördüğünü belirtmiştir(Dobay, 1917: 104).

Yolculuğu sırasında her tren garında Gelibolu'ya gönderilen askerleri gördüğünde şu yorumu yapmaktadır: *“Türkiye üzülüyor, İngilize karşı kırılmaz canlı duvar olarak cepheye asker yerleştirme konusunda cimrilik yapmıyor.”*

Dobay trende yemek yediği masada yanında Türk üniformasında bir Alman subayı ve Yunanlı tüccar, bayan arkadaşı ile Romen bir devlet adamı, Ermeni bir bankacı, sarıklı bir hoca ve Avusturya-Macaristan din adamının bulunduğunu yazmakta-

dır. Dobay bu uluslararası yemekte bir Romanyalının ağzında ülkesinin tarafsızlığını şöyle ifade ettiğini yazar: *"-Bayım Romenleri kararsız tutumlarından dolayı kınamaya hakları yok. (Hızlı bir şekilde konuşan Romen kadının yurdumu tek bir ruh bile zikretmediğini belirteyim.) Sonuçta biz Romenler ne yapıyoruz? İki taraftan gelen soruyu dinliyoruz, ancak cevaplayamıyoruz. Böylece yurduma iftira atıldığında sesli bir şekilde azarlamıyoruz. Oysa yurdumuz lehine bir karar alınsa başkaları bizi yiyip bitirir (Dobay, 1917: 106).*

Dobay savaştan sonra Çanakkale'nin paylaşılmasıyla ilgili olarak şu yorumları da yapmaktadır: *"Çanakkale'yi İngiltere almayacak, ancak Rusya'ya sunulan daha az. Herhangi biri inanabilir, şayet İngiltere ve Fransa altı aya kadar yüzbinlerle Gelibolu yarımadasında kanlarını döktülerse, zafer durumunda Rusya'ya acı bir şekilde elde edilmiş hazineyi verirler mi? Nihayet Rusya, on metelik harcamamış ve bu zamana kadar Çanakkale için on insanını kurban vermemiştir". Rusların sadece Boğaziçi'nin girişinde birkaç top atışı yaptığını yazmıştır(Dobay, 1917: 107).*

Dobay tren yolculuğu sırasında geçtiği yerler ve bu yerlerin tarihsel bağlarıyla ilgili de şu ilginç bilgileri aktarmaktadır: *"Küçükçekmece istasyonunda dünyaca ünlü en ilginç, en değişken üç ayı geçirdiğim Marmara'ya veda ediyorum. Bir dönem noktasında henüz bir kez bize doğru ışılan deniz mat yeşil rengi ve sonrasında yeni renkler, Küçükçekmece gölü sessizce arkadan eşlik ediyor.*

Çatalca! diye bağırıyor. Tepeler, kaleler, kocaman elektrik santralleri, Karadeniz sahiline bakan Terkos gölü ve Marmara Denizi'ne kadar uzanan Büyükçekmece gölü arasında yaklaşık otuz kilometre uzunluğunda İstanbul'a doğru çıkan alanı kaplayan önemli Çatalca hattını oluşturuyor. Çatalca hattını 1877 Türk-Rus Savaşı zamanında Türkler 120-220 metre yüksek tepelerde inşa etmeye başladılar ve o zamandan beri durmadan sağlamlaştırdılar. Alman askeri uzmanların ifadesine göre, hat bugün artık tartışılmaz. 17-19 Kasım 1912'de, 3 Aralık 1912'den 3 Şubat 1913'e kadar yayılan ateşkes sonrası zamanlarda, bütün Balkan Savaşı sonuna kadar burada Türkler, Bulgarların korkunç saldırılarını geri püskürttüler. Bu hatta bütün güç kırıldı, bu hatta birleşik İngiliz-Fransız askerler bile karşı koyamadılar, eğer başarılı olsa (başarılı olmadı) kara birliklerini uygun sayıda Gelibolu ve Rodosto yanında Türk alanına dağıtabilirdi. *Altıncı yüzyıl başında inşa edilmiş Bizans kale duvarı yaklaşık otuz metre uzaklıkta Çatalca'dan Sinekli yakınında Karadeniz'e kadar uzanmaktadır(Dobay, 1917: 108). İmparator I. Anasztazios tarafından Bulgarlara karşı örülen surlar beş metre yüksekliğinde, üç buçuk metre kalınlıkta ve kırk beş kilometre uzunlukta iki deniz arasında örülmüştür.*

Muradlı istasyonunda Alman bir yol arkadaşımla ilginç bir şeyi hatırlattı. Birinci Londra Konferansı'nda Türkiye ve Bulgaristan arasındaki sınır hattı bu nokta olmuş. Konferanslar planlıyorlar, silahlar sonlanıyor. Yunan zekası, Romen entrikası ve Sırp doymazlığı takibinde zayıflamış Bulgaristan, sadece güçten çekilmekle kalmayıp, Drina'dan da çekilmeye mecbur kaldı." Dobay trenle Osmanlı'nın topraklarından ayrılışı sırasında gördüğü boş arazilerin sebebinin eli silah tutan çiftçilerin Çanakkale'de sa-

vaşmakta olmasına bağlamıştır. *Meriç köprüsünden hızlıca geçiyoruz. Ancak Bulgar ve Türk savaşçı kanı ünlü Balkan nehrinin pis köpüğüne karıştığı çokça zikredildi.*”

Dobay trenin Türk sınırına geldiğinde sıkı bir kontrolün yapıldığını ve *“Türk toprağına hangi rüzgârın attığını, ne amaçla ve ne zamana kadar Türkiye’de kaldığını kanıtlaması”* gerektiğini de eklemektedir(Dobay, 1917: 109).

Dobay treniyle Edirne’ye geldiğinde şehrin istihkam geçmişi nedeniyle çevresi kışlalarla ve kaleyle çevrili olduğundan burada Türk yaşamını daha hatasız ve el değmemiş olarak bulduğunu İstanbul’un ise uluslararası bir kimliğe sahip olduğunu belirtmektedir. *“Macar halk yaşamı da, Debrecen’de ve Hortobágy çevresinde, Budapeşte’de ve Soroksár’dakinden daha temiz yerler değil mi?! (Dobay, 1917: 110)*

Dobay, Edirne’de Avusturya-Macaristan konsolosunun eski aşçısı olan Madam Marie’nin *“Wiener Hotel”*inde kalmıştır(Dobay, 1917: 111). Dobay, Edirne’de askeri kışlayı ziyareti sırasında Türk ordusunda görev yapan Macar askeriyle karşılaşmasını şöyle aktarmıştır:

“Askere soruyorum:

-Almanca’yı nerede öğrendin?

-Ülkemde, Budapeşte’de. Macarım ve sadece savaş çıktığından bu yana Türk hizmetindeyim.

-Almanca’yı iyi bir şekilde telafuz ediyorsun – gülümseyerek cevapladım – ben de Macar olsam, ancak Edirne Kışlası’nda nasıl bir mucize olurdu?

Ödön Ábrahám olarak adlandırdıkları Macar oğlanı, ayrıntılı bir şekilde ilk bölümü Alman gemisi Goben’in güvertesinde geçen maceralı yaşam hikâyesini anlattı, devamı ise Edirne’de yaşanmıştı. Türk hizmetine devam ediyor, bitimi ise Çanakkale’de olacak.”

Dobay, Macar askeriyle konuşmasının ardından kışla komutanıyla görüşmeye gitmiştir.

“Budapeşte Türk Başkonsolusumuzun Türkçe yazdığı tavsiye mektubunu sesli bir şekilde okudular, dostça karşıladılar; sigara, kahve –bu artık misafirperver Türklerde gelenek – ikram ettiler ve Edirne’de konaklamam bu vaziyette oldu” demektedir.

Dobay, Edirne’de gördüğü Türk askerlerinin durumuyla ilgili şu yorumları yapmaktadır: *“Türk askerini şimdi Türk toprağındaki savaş alanına yerleştiriyorlar, asker kıyafetinin üretimi zor ve pahalı, yurttan, kışlada, evlerinden getirilmiş kıyafetten Türk acemilerine veriyorlardı. Ancak o zaman askeri kusursuz, muhteşem, elinde mükemmel silah ile ülkesi için kazanmaya veya ölmeye götürebiliyorlardı.”*

Dobay, Edirne’deki kışladan Fransızca bilen iki subay eşliğinde Edirne’nin ilginç yerlerine giderek askeri binaları fotoğraflamıştır. Ancak subaylar Dobay’dan bu binalar hakkında bir şey yazmamasını istemiştir(Dobay, 1917: 112). Dobay kışladan yola çıkarak Edirne merkezine giden yoldan geçen arabaya binmiştir. Bu yolculuğu

sırasında yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır: "Yolda yaşlı Türk imamı ile karşılaşıyoruz. Araba duruyor, arabacı sormuyor, işaret ediyor imama, imam biniyor, yanına oturuyor... Selamün aleyküm –kendi kendime düşündüm- burada bu gelenek mi? İmam Türkçe, ben Fransızca – imam Yunanca, ben Almanca, - konuşma devam etmiyor. İmam Bulgarca, – ve mucizeler mucizesi, birbirimizi anlamaya başlıyoruz. -Macar? –gülümsüyor imam ve bir dakika içerisinde gözdeleri oldum. Son derece akıllı olduğu anlaşıldı, kültürlü insan benim hiç düşünmediğim arabada misafirim oldu... Şehre ulaşarak, bir kahvehane önünde indik ve arabanın ücretini vermek istiyorum, imam izin vermiyor, arabacı da engel oluyor ve eğer misafirliğini kabul etmezsem bunu ölümcül bir suç gibi zikrediyorlar. Kahvehanede de imam kahve ısmarlıyor, ücretini hemen ödüyor(Dobay, 1917: 113), sonra benimle vedalaşiyor ve ben bugün istemedim kimin konuğu olduğumu bilemedim... Edirne'de görece fazla bir şey yok, bütün bu yabancı yerde sadece biz ilginçiz: her zamanki yaşamım gözlerimin önünde. Yeni edindiğim Türk arkadaşlarımla şehre girdim, samimi, açık konuşmalar sırasında dürüst Türk halkını yakından tanıdım."

Dobay Türk-Bulgar sınırındaki gümrük kontrolünü rahatlıkla geçtiğini şöyle anlatmıştır: "-Sizin yanınızda beşten daha çok altın yok değil mi? –kâtip nazikçe sordu. Bagajıma bakmadılar, mühürlenmiş zarflarda uzattığım yazılarımı hiçbir şey söylemeksizin geri verdiler. Hilâl-i Ahmer kimliğim ve sefarethane "laissez passeri", eğer tamamen bastırılmadıysa, her halükarda yolcu için gümrük kontrolünü kolaylaştırıyorlar(Dobay, 1917: 114)."

Büyük gecikme ile Sofya'ya ulaştığını belirten Dobay, şehrin güzelliğine de vurgu yapmaktadır. Dobay eserinde Balkan halkları arasında en çok iradeye ve istihbarata sahip olarak Bulgarları tanımlamaktadır. Öyle ki "Dürüst Bulgar halkının arkadaşı olan bizlerin adil temellere dayanan müttefikimiz olduğunu insanın hissettiğini Allah biliyor" demektedir.

Bir Bulgar politikacı ile Grant Hotel'de öğle yemeği yedikten sonra Bulgar Kraliyet sarayında kralın yaverlerinden biri ile konuşmuştur. Dobay, öğleden sonra saat üçte sarayda kralın Macar sekreteri ile görüşebilmiştir(Dobay, 1917: 116-117).

Dobay eserinde Sofya'nın I. Dünya Savaşı sırasındaki durumunu ise şöyle tasvir etmektedir: "Şehirde özellikle akşam, çok hareketli bir yaşam hâkimdi. Tıklım tıklım dolan restoranlarda kahvehane teraslarında yer bulmak mümkün değil. İnsanlar savaş olup olmayacağını bilmiyorlar. Gerginlik her halükarda oldukça fazla idi". Yazar şehrin sanat ve mimari açısından zenginliğini şöyle anlatmaktadır: "Sofya bina ve heykel bakımından fakir değil. Üç yıldan beri hazırlanmış Balkanların en güzel katedrali: Sweti Alexander Newski. Kilisenin dışı parlak, çokça yaldızlanmış. Rus sanatkarlarının eseri. Rusya son yıllarda Balkanlardaki kiliselerin hepsini iyice yaldızlamış. Katedral yakınında büyük kurtarıcı, İtalyan sanatçı Zocchi'nin oyduğu, Çar II. Sándor'un dev atlı heykeli görülüyor. Ilık bir temmuz gecesi idi(Dobay, 1917: 118) ... Başkentinin ortasında unutulmuş kanadı kırık bir leylek gibi eski püskü beyaza boyanmış minaresiyle bir Türk camisi, Türklük Sofya'da soyu tükenmiş bir şekilde var, Avrupalılaştırmış Balkanlarda, Türk mescidi sadece gösterilmek için kalmış."

Dobay, Sofya'dan trenle Ruscuk'a oradan da Tuna üzerinden gemiyle Bükreş'e gitmiştir(Dobay, 1917: 119). Dobay, Bükreş'te Romanya Tarım Bakanı Constantinescu ile sadece bir saatten uzun süre görüşme yapmıştır. Ardından Genel Müdür Blank Arisztid ile Romanya'nın Macaristan ile ilgili ilişkileri, dünya savaşının çıkışı, durumu, Romanya'nın çözünürlüğü ve István Tisza hakkında, olmak üzere güncel sorunlar konuşulmuştur(Dobay, 1917: 123).

Dobay eserinde Bükreş'te bulunduğu sürece dikkatini çeken Romanya basını hakkında şu yorumları yapmaktadır: *"Bu kararsız ülkenin yaşamında son derece ilginç bir şey oldu. Bizde bir yıldan beri eksik olan şeyleri ilişkilendirmemiz de tuhaf oldu. Örneğin yabancı günlük ve resimli gazeteler, olumsuz süreçte yaşanan olayları sansürsüz bir şekilde aktarmaktan ve köşe yazılarında dalga geçmekten zevk alıyorlardı(Dobay, 1917: 124)."*

Dobay eserini şu sözlerle bitirmektedir: *"Demir yolu arabasının pencerelerinden Macar bölgesinde dalgalanan buğday denizini gördüm... O zamandan beri ne oldu ve General Hindenburg'un planı ve Macken'de zafer alayı sonrası Doğu yolculuğumun bu son anılarını hangi hislerle düzene sokayım. Şimdilik Romanya'nın sinsice saldırısı, düşmanın kırılmaz iradesini fırtınanın süpürmesi gibi sadece kötü bir rüyadır(Dobay, 1917: 128)."*

Sonuç

I. Dünya Savaşı propaganda savaşlarının ilk örneklerinin sergilendiği ve savaş muhabirleri için ise tecrübe sahası olarak tarihe geçmiştir. Macar gazeteci István Dobay da savaş muhabiri olarak 1915 yılında üç ay boyunca Osmanlı başkenti İstanbul ve Çanakkale Cephesinde bulunur. Dobay'ın gazeteci kimliği ile yazdığı "*Törökök*" (*Türkler*) isimli eseri savaş sırasındaki İstanbul ve Çanakkale Cephesindeki gelişmelere şahitlik etmesi açısından önemlidir. Dobay, Türklerin Rus limanlarını bombalamasını sadece savaşın değil aynı zamanda yeni Türkiye'nin de başlangıcı olduğunu belirtmektedir. Böylece batılıların hasta adam yakıştırmalarına bir cevap olarak Türkiye'nin de artık Avrupa'nın yaşayan bir parçası olduğunu ifade etmektedir.

Dobay, Osmanlı'nın geçmişte prestij kaybetmesini işlevini kaybeden kurumlara ve padişahların Batı tekniğini ülkeye sokmamasına bağlamaktadır. Dobay, II. Abdülhamid'e yaptığı uygulamalar dolayısıyla eleştiriler de bulunduğunu görmekteyiz. Oysa İttihatçılara hayranlığı dolayısıyla başta Enver Paşa olmak üzere onları Türklerin kurtarıcısı olarak göstermektedir. Dobay'ın değindiği önemli konulardan birisi de Türk kadının hayatındaki gelişmelerdir. İttihat ve Terakki sayesinde Türk kadınının kadın kulüpleri ve feminist yayınlarla Osmanlı toplumdaki yeriyile ilgili önemli mücadeleler verdiğinden bahsetmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda Türk kadınının kamu önüne ilk olarak Hilâl-i Ahmer Hemşiresi göreviyle çıktığını ve kazanılan zaferlerde kendi üzerine düşen payı aldığını da yazmıştır. Dobay ayrıca batılıların zihnindeki "Binbir gece masallarındaki" Türk kadını imajının yanlışlığına vurgu yaparak batının büyük bir yanlış içerisindedir olduğunu ifade ederek Türk kadının da modern bir yaşam sürdüğünü ve köle olmadığını gözlemlerinden aktarmaktadır.

Dobay bu dönemdeki Türkiye'deki bir diğer gelişmenin Osmanlı ordusunda olduğunu artık silahlı ve giysisiz asker kalmadığı gibi Alman uzmanlar tarafından da iyi bir şekilde eğitimlerinin de buna katkısı olduğundan bahsetmiştir. Çanakkale Savaşıyla ilgili İtilaf Devletlerinin hesaplarının yanlışlığının savaş sonunda ortaya çıktığını Türk ordusunun savaşı kazandığını yazan Dobay, Batılı ülkelerin ise bu zaferi Türklerin değil Almanların kazandığı yönündeki iddialarını, "Çirkin bir fiyasko için zayıf ve sahte teselli" olarak ifade eder. Batılıların aksine Dobay Çanakkale Savaşlarının dünya tarihi açısından önemine vurgu yaparak 18 Mart'ta kazanılan zaferin Rus-Japon Savaşındaki Port Arthur kuşatması gibi çok önemli olduğu iddiasında bulunur. Bu iddiasını daha da ileri götürerek dünyanın anahtarının Çanakkale olduğunu ortaya koyar. Dobay, İngilizlerin Çanakkaleye saldırmasının nedeni olarak hem Rusların gözünü boyamak hem de devletlerin dikkatini Süveyşten uzaklaştırmak olduğunu belirtmiştir. Dobay cephelerden yaralıların Hilâl-i Ahmer Bayrağı asılı Alman gemileriyle İstanbul'a taşındığını bunun nedeni olarak Hilâl-i Ahmer Cemiyeti başkanı Dr. Ömer Besim'in Türk ordusunun uzun yıllardır savaşıyor olmasından cemiyetin kendisini toparlayamadığını ve geri bir kurum olarak kalmasına bağladığını da eklemektedir.

Dobay gözlemlerinden Türklerin cephelere asker gönderme konusunda cimrilik yapmadıklarını öyle ki gördüğü boş tarlaları süren çiftçilerin bile Çanakkale'de

savaştığını yazmıştır. Dobay eserinde yukarıda belirttiğimiz bu olaylara yönelik ortaya koyduğu bakış açısıyla döneme ait zengin ayrıntılar vermektedir. Dobay eserinde Türk-Macar kardeşliğiyle ilgili Türkler ve Macarların farklı dinlerde olmasına karşın her iki milletin tarihinde kardeşliğin daima yaşadığını hiçbir zaman birbirine karşı olmadığını belirtmesi dönemin Türk-Macar ilişkilerini ortaya koyması açısından önemlidir. Sonuç olarak yazar Çanakkale’de sınırlı bir süre bulunabilmiş ve savaş alanlarını ordu mensubu rehberlerin gözetiminde gezebilmiş gazetecilerden de daha fazlasını görmüş ve yazabilmiştir. Ancak sansür dolayısıyla bazı askeri ayrıntılara girmediğini görmekteyiz. Buna rağmen Dobay’ın sıradışı gözlemciliği ve girişkenliği onu politikacıların, komutanların, diplomatların, sivil bürokratların ve Osmanlı halkının tepkilerini de gözetip kaydetmeye sevk etmiştir. Bu yönüyle Dobay’ın anıları dönemin tarihini yazmak için önemli bir kaynak olarak literatüre önemli katkı yapmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS), Dos. 2405, no. 53.

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (DH. EUM.5.ŞB), Dos. 9, no. 1.

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası (DH. EUM. VRK), Dos. 25, no. 20.

Sürelî Yayınlar

Servet-i Fünun, Cilt: 50, Sayı: 1282.

Servet-i Fünun, Cilt: 50, Sayı: 1284.

Servet-i Fünun, Cilt: 52, Sayı: 1347.

Vasárnapi Ujság, 1918. Február 24.

Vasárnapi Ujság, 1918. Február 3.

Vasárnapi Ujság, 1921. Deczember 25.

Zaman, 27 Mayıs 1334/1918.

Zaman, 28 Mayıs 1334/1918.

Kitaplar

DOBAY, István(1917), *Törökök*, A Társaság Kiadása, Budapest.

GÖRGY, Kemény(1942), *Magyarországi Időszakú Sajtója*, Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, Budapest.

NAMAL, Yücel(2013), *Türk Kaynakları Işığında: Türk-Macarı İlişkileri (1923-1950)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Prof. Dr. İzzet Öztoprak, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

_____ (2009), *Türk-Macarı İlişkileri*, İskenderiye Yayınevi, İstanbul 2009.

"Pallavicini János", *Révai Nagy Lexikona*, X. Kötet, s. 115.

YAZMAN, M. Şevki(1940), *Mehmetçik Avrupada*, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul.

Makaleler

BAYCAN, Nusret(1991), "Orgeneral Cevat Çobanlı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 20, Kasım, s. 367-389.

ÇALIK, Ramazan(1996), "Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 36, Kasım, s. 765-815.

ÇOLAK, Melek(2009), "İstanbul Macarı Bilim Enstitüsü (1916-1918)", *Karadeniz*, Sayı: 3, (Yaz), s. 91-105.

_____ (2001), "19. Yüzyıl Sonu - 20. Yüzyıl Başlarında Türk-Macarı Yakınlaşması", *Toplumsal Tarih*, Cilt: 15, Sayı: 89, Mayıs, ss. 4-10.

- _____ (2009), “Macar Kaynaklarına Göre Türk-Macar Askeri İlişkileri (1912-1918)”, On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri I (Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu), 20-22 Mayıs 2009-İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, ss. 395-411.
- GÖRGÜLÜ, İsmet(1994), “Çanakkale Zaferi Üzerine Alman İddiaları”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: X, Sayı: 28, Mart, s. 105-135.
- SZINNYEI, József (2009), “Széchenyi Ödön”, *Magyar Irók Élete és Munkái*, “Ödön Széchenyi”, *Türk-Macar Tarihi İlişkilerinden Kesitler*, Haz. T. Cengiz Göncü, Milli Saraylar Daire Başkanlığı, İstanbul, s. 223.
- KAŞIYUĞUN, Ali-Mustafa Çolak(2014), “Savaş ve Propaganda: Birinci Dünya Savaşı’nda Alman Propagandası”, *History Studies*, Volume: 6, Issue: 5, September, pp. 157-176.
- NAMAL, Yücel(2014), “According to the Turkish Archive Resources: Helps of Hungarians to the Ottoman Red Crescent Association During the First World War”, *Közép-Európai Közlemények*, VII. Évfolyam, 1. Szám, no. 24, 2014/1, p. 126-130.
- _____ (2015), “I.Dünya Savaşı Sırasında Avusturya-Macaristan Gazetecilerinin İstanbul ve İzmir Ziyaretlerinin Osmanlı Basınına Yansımaları(31 Mayıs-11 Haziran 1918), *Yeni Türkiye Dergisi (Çanakkale Özel Sayısı)*, Yıl: 21, Sayı: 65, Ocak-Şubat, s. 1363-1374.
- _____ (2015), “I.Dünya Savaşı Sırasında Macar Gazeteci István (Dobai) Dobay’ın İstanbul ve Çanakkale Cephesindeki İzlenimleri (1915), 7. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, s. 270-281.
- SARIÖZ, Kadir, *Goeben’den Yavuz’a*, http://160.75.46.2/staff/kadir/Yavuz/2_Celik_Kalelerin_Dogusu.pdf, (24.04.2017).
- SÖNMEZ, Ali(2011), “Truva Hazinelerinin Peşinde Bir Hukuk Mücadelesi: Osmanlı Devleti ve Schliemann Davası”, *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 29, Bahar, s. 215-228.
- ÜZEN, İsmet(2010), “Alman Kravazörü Emden Mürettebatının Osmanlı Topraklarındaki Serüveni (1915), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 2, s. 361-379.
- YALÇINKAYA, Haldun(2008), “Savaşlarda Asker-Medya İlişkilerinin Geldiği Son Aşama: İliştirilmiş Gazetecilik”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 19, Güz, s. 29-56.

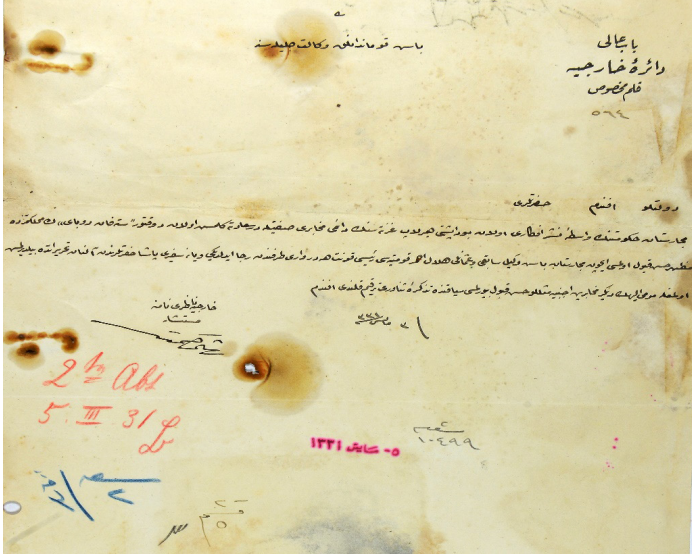
EKLER

Ek 1: István Dobay'ın kitabındaki fotoğraf ve belgelerin listesi.

1	Dobay'ın Türk Harbiye Nezaretinden aldığı Çanakkale Cephesine giriş izin belgesi.
2	Dobay'ın Türk Savaş alanına giriş için resimli izin belgesi.
3	Türk Kızılay Başkan Yardımcısı Ömer Besim Paşa'nın Dobay için yazdığı referans mektubu.
4	Türk Savaş lideri Enver Paşa'nın evinde çekilmiş bir fotoğrafı.
5	Sultan'ın boğazda saltanat kayığıyla gezisi sırasında fotoğrafı (tekne ortasında oturur).
6	Sultan ve Şehzadenin saray önünde fotoğrafı.
7	İngiliz denizaltısını Marmara kıyısında gözetleyen Türk askerinin fotoğrafı.
8	"Emden" gemisi kaptanı komutan Hellmuth von Mücke'nin İstanbul'da törenle karşılanmasını gösteren fotoğraf.
9	Von Der Goltz Paşa'nın kurmaylarıyla Gelibolu yarımadasında konuşmasını gösteren fotoğraf.
10	Çanakkale boğazında Türk topçusunu gösteren fotoğraf.
11	Siperlerdeki Türk askerinin fotoğrafı.
12	Seddülbahir yanında karaya çıkan İngiliz askerlerini gösteren fotoğraf.
13	Yaralı Türk askerlerinin gemiye teslimini gösteren fotoğraf.
14	Avusturya –Macaristan'dan gelen ağır silahları taşıyan Türk gemisinin fotoğrafı.
15	Deve üzerinde nöbetçi Türk askerinin fotoğrafı.
16	Alman gemisi 'U' Çanakkale'de gösteren fotoğraf. (3 Haziran 1915)
17	Çanakkale'den sivil halkın ayrılışını gösteren fotoğraf.
18	Ömer Besim Paşa'nın Kızılay aracılığıyla Dobay'a fotoğraflarla birlikte gönderdiği mektup.
19	Gelibolu yarımadasındaki İngiliz mezarları ve gömülmemiş İngiliz askerlerini gösteren fotoğraf.
20	Çanakkal'de bir sokağı gösteren fotoğraf.
21	İngiliz sömürge askerlerinin gemilere bindirilişini gösteren fotoğraf.
22	1915'te Türk Ordusunun zaferi ardından Türk öğrencilerin yaptığı geçit töreni.
23	Seddülbahir'in genel görünümünü gösteren fotoğraf.

24	Akbaş limanında batmış olan Türk gemisinin fotoğrafı.
25	Patlamamış 38 cm havan mermisinin fotoğrafı.
26	Dobay ve sağlık görevlilerini Galatasaray Hastane bahçesinde gösteren fotoğraf.
27	Boğaz girişini gösteren fotoğraf.
28	Sultan'a saygı nöbetini gösteren fotoğraf.
29	Alman Kızılay delegeleri İstanbul Sarayı balkonunda gösteren fotoğraf.
30	Türk Genelkurmay başkanı kurmaylarıyla gösteren fotoğraf.
31	Savaşa giden Türk askerlerini gösteren fotoğraf.
32	Savaş sırasında İstanbul'u ve sokaktaki askerleri gösteren fotoğraf.
33	Grof Széchenyi Gusztáv Bey Büyükkada'da gösteren fotoğraf.

Ek 2: István Dobay'ın savaş muhabiri olarak Çanakkale'ye gitmesine izin verildiğiyle ilgili belge(BOA, *DH.EUM.VRK*, Dos. 25, No: 20, Tarih: 06/B /1333).

Bâb-ı Âlî

Dâ'ire-i Hâriciye

Kalem-i Mahsus

524

Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesine

Devletlü efendim hazretleri

Macaristan Hükümeti'nin vâsıta-i neşr-i efkârı olan Budapesti Hırlap gazetesinin daimi muhabiri sıfatıyla Dersa'âdet'e gelmiş olan Doktor "István Dobay"ın memleketimizde mazhar-ı hüsn-i kabul olması için Macaristan Başvekili sâbıkı ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer komitesi reisi Kont Héderváry tarafından rica edildiği Viyana Sefiri Paşa hazretlerinden alınan tahrîrâtda bildirilmiş olmakla mumaileyhin diğer diğer muhabirini ecnebiyye misillü hüsn-i kabul buyurulması siyâkında tezkire-i senâveri terkim kıldını efendim.

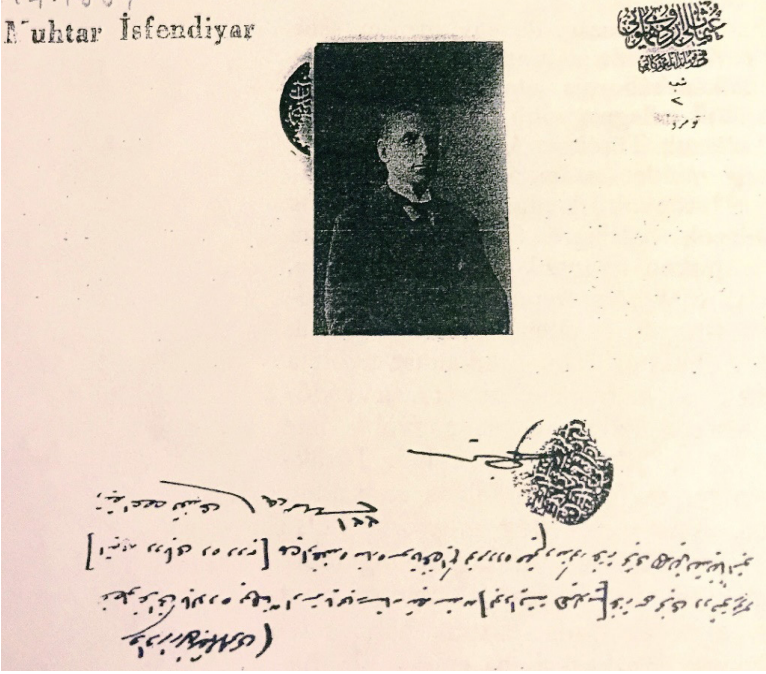
Fî 3 Mayıs (1)331

Hariciye Nâzırı Nâmına

Müsteşar

İmza

Ek 3: Dobay'ın fotoğraflı Osmanlı Savaş alanına giriş izin belgesi
(Dobay, 1917: 16-17).

Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu

Başkumandanlığı Vekâleti

Şube: 2

Numara

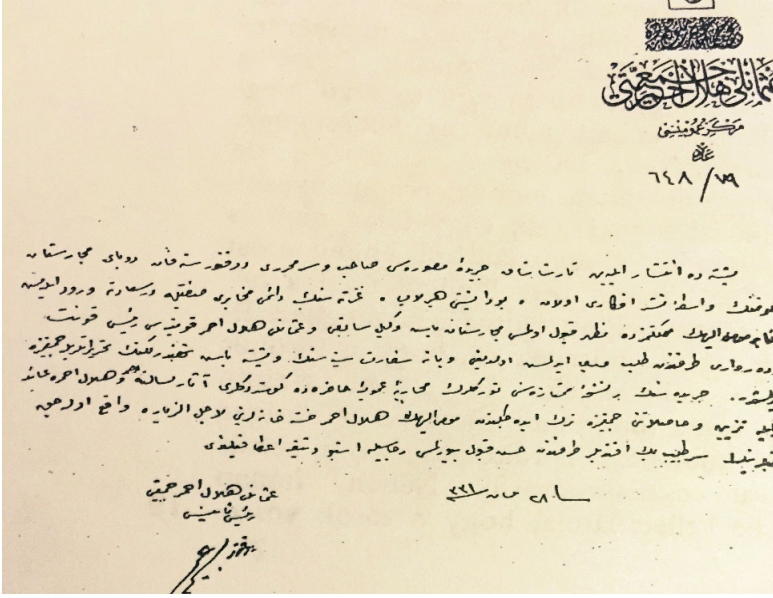
Fotoğrafi ve üzerinde mührü bâlâda bulunan Avusturya-Macaristan teb'asından (Budapesti Hırlap) gazetesi muhabiri Doktor Mösyo (İstván Dobay) Beyoğlu'nda Minare sokağında iki numarada mukim ve mezkûr gazete muhabiri olduğu muterizin işbu vesika i'tâ kılındı.

Fi 29 Nisan Sene 331

Seyfi

(Mühür)

Ek 4: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti başkan yardımcısı Ömer Besim Paşa'nın Dobay için yazdığı referans mektubu (Dobay, 1917: 16-17).

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti

Merkez-i Umumisi

Aded

79/648

Peşte'de intişar edilen Târsaság ceride-i mahsusı sâhib ve ser-muharriri Doktor István Dobay Macaristan Hükümeti'nin vâsita-i neşri efkârı olan Budapesti Hırlap gazetesinin daimi muhabiri sıfatıyla Dersa'âdet'e vurûd eylemiş ve vesair mumaileyhin memleketimizde mazhar-ı kabul olmuş Macaristan Başvekil sâbıkı ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer komitesi başkanı Kont Héderváry tarafından talep edilmiş olduğu Viyana Sefareti seniyyesinin ve Peşte Başşehbenderliğinin tahriratıyla cemiyetimize bildirilmiştir. Ceridesinin bir nüsha-i mümtazesini Türklerin Muhârebe-i Umûmi-i hâzırada gösterdikleri asâr-i mesâiline ve Hilâl-i Ahmer'e ait resimleriyle tezyin ve hasılatını cemiyetimize terk edeceğinden mumaileyhin Hilâl-i Ahmer Hastahanelerini li-ecl ziyare vakı' olacak müracaatlarına ser-tabib bey efendiler tarafından hüsn-i kabul buyurulması ricasıyla işbu vesika itâ kılındı.

Fi 28 Nisan Sene 331.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reis-i Sanisi

Doktor Besim Ömer

Ek 5: Dobay'ın Türkler (Törökök) isimli eserinin Vasárnapi Ujság gazetesindeki tanıtım ve reklamı. (*Vasárnapi Ujság*, 5.Szám, 65 évfolyam, 3 Február 1918, s. 79.)

Törökök
a címe
Dobay István
könyvének,
mely most jelent meg
második kiadásban

A szerző, ki beutazta a török harcteret és a Dardanellákat, élénk és vonzó előadásban számol be ott szerzett tapasztalatairól és sok egyéb érdekes dolgokat is mond el török testvéreinkről. A könyvet 33 illusztráció díszíti.

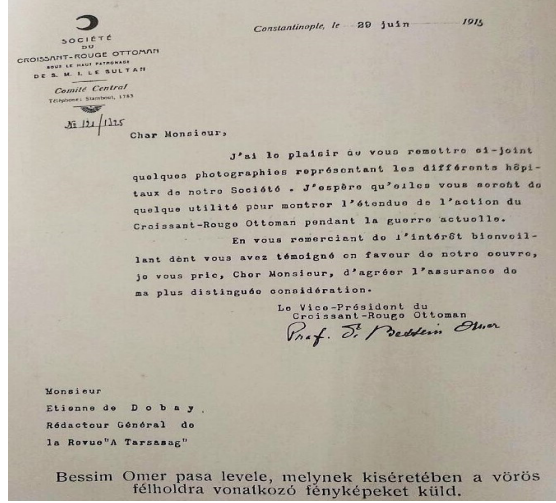
Ára öt korona.

Kapható «A Társaság» kiadóhivatalában
Budapest, IV., Reáltanoda - utca 18. sz.
és minden könyvkereskedésben.

TÖRÖKÖK(TÜRKLER)

Başlıklı Dobay István'ın kitabının 2. baskısı şimdi piyasalarda. Türk savaş alanı ve Çanakkale Boğazı'nı gezen yazar canlı ve merak uyandırıcı bir şekilde bahsetmekte ve Türk kardeşlerimiz hakkında birçok ilginç konuyu da dile getirmektedir. Kitap'ta 33 fotoğraf vardır. Fiyatı 5 krondur. Budapeşte, IV. Reáltanoda Caddesi, 18 Numaralı adresteki "A Társaság" yayınevinden ve diğer tüm kitapevlerinden satın alınabilir.

Ek 6: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Başkan Yardımcısı Ömer Besim Paşa'nın Dobay için yazdığı Fransızca mektubu. (Dobay, 1917: 65.)

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti
Majesteleri Sultan himayelerinde
Merkezi Komite
Telefon: İstanbul, 1763
No: 121/1325

İstanbul, 30 Haziran 1915

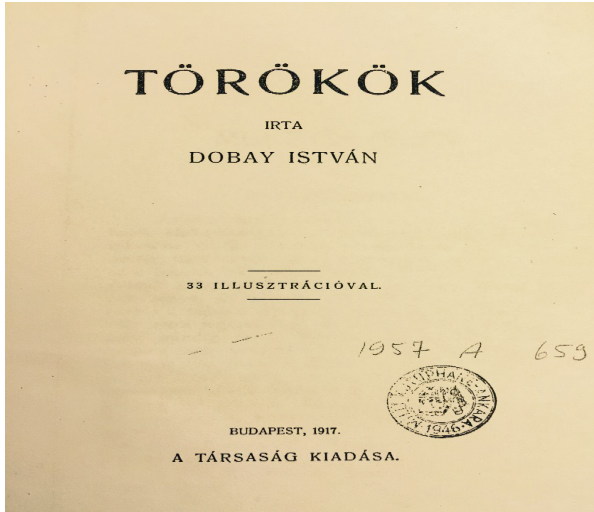
Sevgili Bayım,
Cemiyetimize ait değişik hastanelerin bazı fotoğraflarını ekte size sunmaktan mutluyum. Umarım bunlar size devam eden savaş boyunca Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yaptığı çalışmaların yaygınlığını gösterme konusunda yardımcı olabilir.

Çalışmalarımıza gösterdiğiniz iyi niyetli yaklaşım ve tavrınız için teşekkür ederken sevgili bayım, en derin saygılarımın kabulünü dilerim.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti
İkinci Başkanı
Prof. Dr. Besim Ömer

Bay
Etienne de Dobay
"A Tarsasag" dergisi Baş Editörü

Ek 7: István Dobay'ın "Türkler" (Törökök) isimli eserinin kapağı ve içindekiler sayfası.

TARTALOMJEGYZÉK.

Műt és jelen.	Oldalszám
I. Új Törökország	7
II. Harc a Dardanellákért	13
III. Az Entente kudarca	17
IV. A kudarc jelentősége	20
A Bozporus pariján	24
Törökök között.	
I. Aja Sofia	29
II. A Szelamlik. — Tuse Odja. — A magas portán	33
III. Az Emden hősei	42
IV. A vörös félhold	49
A török nő	58
A Dardanellák.	
I. Torpedó a Marmarában	64
II. Az amerikai kalandja	69
III. Keresztül a Marmarán	74
IV. A tenger éjjel	81
V. Látogató Djevat-basánál	83
VI. A Dardanellákból	87
VII. Hat kilométernyire a Dardaneila-bejáratától	92
VIII. Bevehetök-e a Dardanellák?	96
Konstantinápolytól Budapestig	101

Erken Cumhuriyet Dönemi (1920-1938) Büyükelçilik Raporlarında Trabzon-Tebriz Transit Yolu Projesi

İbrahim ERDAL*

Öz

Türkiye – İran İlişkileri milli mücadele döneminden itibaren temkinli yürütülmüş, her iki ülke ilişkileri gerginleştirmeden sorunların çözümünü üzerine bir politikaya azami önem vermiştir. İran'da yönetim değişikliğinin yaşanmasından sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin boyutu da değişmiştir. Yeni bir rejim ve devlet kurma çabasındaki her iki ülke liderleri tam bağımsızlık ilkeleri çerçevesinde iktisadi bağımsızlığa önem vermiş, aralarında ticareti geliştirmek için anlaşmalar yürürlüğe koymuştur. Bu çerçevede en önemli girişim Trabzon-Tebriz transit yolunun geliştirilmesi çabaları olmuştur. Eski dönemlerden bu yana önemli bir ticaret yolu olan bu transit yolun diğer alternatif yollar karşısında eski canlılığına kavuşması için yasal düzenlemelere gidilmiş yatırım programına dâhil edilmiştir. Büyükelçilik raporlarında bu yolun aynı zamanda uluslararası mücadelede denge unsuru olduğu görülmüş ve alınacak önlemler belirtilmiştir. Bu makalede her iki ülkenin büyükelçilik raporları temelinde Trabzon-Tebriz transit yolu projesinin iktisadi yönü incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Tebriz, Transit yol, İran, Ortadoğu

Early Republican Period (1920-1938) Trabzon-Tabriz Transit Road Project in Embassy Reports

Abstract

Turkey-Iran Relations were maintained proactively from the period of the Turkish War of Independence, and both countries placed utmost importance on a policy regarding resolving the problems without tensing relations. After the management change in Iran, the dimension of the relations between two countries changed as well. Leaders of both

* İbrahim ERDAL, Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ibrahim.erdal@bozok.edu.tr

countries, who were making efforts to establish a new regime and a state, placed importance on economic independence within the framework of full independence and brought agreements into force in order to improve the trade between them. Within this context, the most important attempt was the efforts to develop the transit route of Trabzon-Tabriz. Legal arrangements were implemented and an investment program was established in order to ensure this transit route, which was an important trade route from the previous period, came back to life against the other alternative routes. This route was seen to be a factor of balance in the international struggle in the reports of Embassy as well, and the measures to be taken were stated. In this article, the economic aspect of the Trabzon-Tabriz transit route project was analyzed on the basis of embassy reports of both countries.

Keywords: *Trabzon, Tabriz, Transit road project, Iran, Middle East*

Giriş

Tarihsel süreç içinde Osmanlı devletini güç merkezi yapan en önemli unsurlardan birisi ticaret yollarına hâkim bir coğrafyada olması ve bunu kontrol edebilmesi olmuştur. Avrupa'nın temel ihtiyaçlarının geçiş güzergâhının çağlar içinde değişikliğe uğraması güç merkezlerinin de değişmesine sebep olmuştur. Bu değişim uluslararası bir mücadelenin sonucunda ortaya çıkmıştır. Süveyş kanalı gibi önemli ticaret yollarından birisi de İran coğrafyasını Karadeniz üzerinden Doğu ve Orta Avrupa'ya ulaştıran Trabzon-Tebriz transit yolu olmuştur. Bu transit ticaret yolu zaman içerisinde ulaşım araçların gelişmesi veya farklı güzergâhların bulunmasıyla önemini kaybetmiştir. Ancak bu güzergâhı canlı tutabilmek Türkiye, Rusya ve İran olmak üzere bölge ülkelerinin temel amacı olurken İngiltere gibi bölgedeki hâkimiyetini kaybetmek istemeyen küresel ülkelerin de ilgisini çekmiştir. (Daei, 2012:46; Kaleli, 2003:21-39)

Bölgesel mücadeleler kapsamında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Trabzon ile Erzurum arasında demiryolu yapılmasıyla ilgili projeler gündeme getirilmiştir. Yusuf Paşa'nın başkanlığında kurulan Erzurum Islahat Komisyonu bölgenin gelişmesini sağlamaya yönelik projeleri arasında Trabzon-Erzurum hatta Bayezit'e kadar uzanan bir demiryolu inşası da yer almıştır. Gerekli teknik ve mali bilgileri içeren bir layiha hazırlanmış olmasına rağmen devletin içinde bulunduğu ekonomik durum gerekçesiyle bir sonuç alınmamıştır. (Tozlu, 1997:123; Özkan, 2014:191-205)

Trabzon limanının Doğu Avrupa'ya olan kısa mesafesi, İran ticaret mallarının Tebriz üzerinden şose ve demiryolu ile aktarılması üzerine projelerin geliştirilmesine sebep olmuştur. Hatta bu kara/demiryolunun Hindistan'a kadar uzanması projelerin önemini arttırmıştır. 1890 yılına ait Trabzon İngiliz konsolosluğunun raporunda; Tebriz –Trabzon arasındaki mesafenin karayolu ile aşılması sebebiyle uzun sürdüğü, stratejik ve askeri sebeplerle ertelenen veya engellenen demiryolu projesinin bir an önce hayat geçirilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır. (Küçükkuşurlu, 2008:286) Aynı raporda, Trabzon-Erzurum arasında yapılacak bir demiryolunun ne kadar kâr getirisine sahip olduğu belirtilmiş ayrıca alternatif limanlar da belirtilerek yapılacak demiryolunun bu limanları da geliştireceği vurgulanmıştır. Bu konsolosluk raporundan anlaşılacağı gibi bölge ülkeleri de ticaret yolları için projeler ve politikalar geliştirmiştir. Rusya ve Osmanlı arasında 1900'de yapılan anlaşma ile Karadeniz ve Kafkasya'da demiryolu yapım işinin ya Osmanlı'nın kendi bütçesiyle ya da Rusya tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. Burada Rusya bölgeye yabancı devletlerin imtiyaz hakkını elde etmelerine engel olduğu görülmektedir ki artık demiryolu projesi büyük güçlerin de mücadelesine dönüşmüştür.

1857 yılında İngiliz *Price Larkins-Joice Şirketi* Samsun-Sivas ve Amasya-Tokat demiryolu hatlarının imtiyazını aldıktan sonra İran-Avrupa ticaretini bu demiryoluna bağlama düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Ancak Samsun-Sivas-Erzurum hattı hayata geçirilememiştir. Osmanlı Devletinin Demiryolları İdaresi'nin başmühendisliğine getirilen Alman Wilhelm von Pressel'in bir yıl sonra hazırladığı geniş çaplı projede de Tirebolu-Erzurum, Sivas-Erzurum ve Erzurum-Bayezit demiryollarının yapılması

planlanmıştır. (Tozlu, 1997:123; Küçükuşurlu, 2008:290-295) Her iki projede de İran ve çevresinin Karadeniz'e çıkış yolu aranmıştır.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra doğuda demiryolu yapılması konusu gündeme gelmiş Osmanlı devletinin ilgili kurumlarının yaptığı incelemeler sonucunda Trabzon-Erzurum hattına alternatif hatlar ortaya çıkmıştır. Her ne kadar tarihsel bir geçmişe sahip ise de Trabzon-Erzurum arasında bir demiryolu yapılmasının maliyeti fazla bulunmuş bunun yerine Ordu ve Giresun limanlarının çıkış noktası olduğu demiryolu hatlarının projelendirilmesi daha uygun bulunmuştur. (Küçükuşurlu, 2008:287) Küçükuşurlu makalesinde Trabzon-Erzurum arasında bir demiryolu yapılması konusunun Trabzon'da yayınlanan Meşveret gazetesinden alıntılanarak Tasvir-i Efkâr gazetesinde gündeme getirildiğini, akabinde, Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan öncülüğünde harekete geçen bölge mebuslarının 4 Mart 1909 tarihli Trabzon, Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Elazığ ve Diyarbakır Vilayetlerini Karadeniz'e bağlayacak bir demiryolu hattının yapılmasını içeren bir yasa teklifi verdiğini belirtmiştir. Ancak mecliste kabul görek, Nafia Encümeni'ne havale edilen talep projenin maliyetinden dolayı çeşitli bahanelerle ertelenmiştir.

Bölgede küresel mücadelenin başladığının en önemli göstergesi *Chester* projesi olmuştur. Rusya ve İngiltere'den sonra Amerikan sermayesi de buradaki yarışa katılmıştır. Almanya'nın Berlin –Bağdat demiryolu gibi bir etki bırakan bu proje ile Karadeniz'den Kerkük'e bir demiryolunun yapılması gündeme gelmiştir. Osmanlı idarecileri bu hatta Trabzon-Erzurum hattının da bağlanmasını planlamışlardır. (Bilmez, 2000:136; Yavuz, 1999: 530)Amerika'nın bölgedeki projelere dâhil olmasından sonra bir diğer Avrupa ülkesi Fransa'da yarışa katılmıştır. 1911 yılında Trabzon-Erzurum demiryolu hattının yapılmasını 31.000 altın maliyetle taahhüt eden Fransa'nın bu yatırımına Rusya engel olmuştur. (Küçükuşurlu, 2008:312-314)

1920'li Yıllarda Trabzon-Tebriz Transit Yolu Hakkındaki Raporlar

Milli Mücadele sürecinde ve daha sonrasında var olan sınırların korunması öncelik olmuş, Rusya'nın Bolşevik devrimini yaşaması ve Irak ve İran gibi uzun sınırlara sahip olan komşuların İngiltere güdümünde olması sorunların muhteviyatını ve çözüm sürecini de değiştirmiştir. (Armaoğlu, 1995:208; Mansfield, 1975:108; Saray, 1999)Bu çerçevede Milli Mücadele döneminden itibaren Türk-İran ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Her iki ülkede yaşanan köklü değişim hareketleri, yeni idare şekilleri ve hedefler ile sorunların benzerliği idarecileri ortak hareket etmeye zorlamıştır. Bu ortak hareket sürecinde İran'ın Türkiye'den etkilendiği görülmüştür. (Çetinsaya, 1999:3; Çetinsaya, 2002:769-770)Milli Mücadele döneminde yaşanan işgale karşı direniş Hindistan Müslümanlarının gösterdiği yakınlık ve destek Ankara Hükümeti'nin Müslüman dünyası ile ilişkilerini sıcak tutmasına sebep olmuş bu çerçevede Afganistan coğrafyasına kadar olan bölgede diplomatik faaliyetler için çaba harcanmıştır. Türkiye, İngiliz etkisinin hissedildiği bölgede İran ile ikili ilişkileri belirli bir seviyede tutmaya çalışmıştır. (Özgiray, 1995:687; Cin, 2007:56; Türkdoğan, 2007: 297)Milli Mücadele yıllarında Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler bölgedeki İngiliz etkinliğinden dolayı karşılıklılık esasına göre sürdürülmüştür. Mesela süreç içerisinde İran Hü-

kümeti'nin Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermek istemesi üzerine, buna karşılık İran Hükümeti nezdinde bir sefir veya mümessil gönderilmesi ve konsolosluklar açılması kararlaştırılmıştır. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi BCA:30.18.1.1/3.26.20) İkili ilişkilerin temkinli sürdürüldüğü bu dönemde hem denge politikalarının bir gereği hem de rejim değişikliğinin getirdiği etkileşim ve endişeden dolayı Türkiye ve İran arasında ikili görüşmeler yapılmış ama bu görüşmeler anlaşma aşamasına gelmemiştir. (Kürkçüoğlu, 2001:204) Bu ikili görüşmelerden biri Kürt aşiretlerinin iki ülke sınırında sebep oldukları ayaklanmalar olmuştur. Bu sorunun çözümü için bir dizi görüşme yapılmıştır. Görüşmeler sürecinde sorun olan aşiret reisi Simko'nun İngiltere ile olan gizli ilişkilerinin tespit edilmiş, Türkiye ve İran kısa sürede Simko sorununu kendi bölgelerinde aldıkları önlemlerle çözmüştür. (BCA: 30.10.0.0/260.753.6; Sarıhan, 1996:475, 591, 831; Çetinsaya, 2000: 772)

1921 yılında Rıza Han, hükümet darbesi yaparak İran'daki siyasi belirsizliğe son vermiş, önce ordu komutanı ve milli savunma bakanı, daha sonra başbakan olarak İran'ın iç ve dış politikasında söz sahibi olmuştur. Tam bağımsız, dini veya mezhebi önyargılardan arınmış bir ulus devlet ve rejim hedefleyen iki liderin de ortak düşmanı İngiltere, kısa vadeli dostu Sovyet Rusya olmuştur. Bu süreçte İran Eğitim Bakanı Mümtazüddeve başkanlığında bir İran heyetinin 1922 yılının Haziran ayında Ankara'ya gelmesiyle ilk resmi temas gerçekleşmiştir. (Sonyel, 1991: 2; Erdal, 2012:80) İran heyetinin ziyarete karşılık olarak bir Türk heyeti de İran'a resmi ziyarette bulunmuş, karşılıklı ziyaretler sonucunda İran ve Türkiye arasında karşılıklı büyükelçiler atanmıştır.

Türkiye'nin ilk büyükelçisi Muhittin Akyüz, 1922 Sonbaharında göreve atanmış, bu sebeple gerek İran kamuoyunda gerekse İran Hükümeti'nde Mustafa Kemal Paşa ve Türk hükümeti lehinde gösteriler yapılmış beyanatlar verilmiştir. (BCA; 30.10.0.0/260.152.5.) 7 Şubat 1923'de Tahran'a ulaşan ve törenle karşılanmış olan Muhittin Akyüz, 22 Şubat 1923'te Ahmet Şah'la görüşmesinde iki ülke arasındaki ilişkiler hakkında Türkiye ve Mustafa Kemal'in düşüncelerinden hareketle ilişkilerin gelişmesinin önemine değinmiştir. (Şimşir, 2001:417)

Muhittin Akyüz'ün daimi büyükelçi olarak Tahran'da göreve başlamadan İran Hükümeti Aralık 1922'de İstanbul sefirini Ankara'ya atamış, atama sürecinde "Osmanlı Hükümeti" ibaresinin düzeltilmesiyle sorun çözülmüştür. (Şimşir, 2001:415-419) Görüşmeler sonucunda Mümtazüddeve Ankara'ya sefir olarak atanmıştır. İran ile ilişkilerde itimatname krizi gibi sorunlar yaşanmış ise de her iki ülke ilişkileri daha fazla gerginleştirmemek için azami hassasiyet göstermiştir. Ülkeler arasında resmi düzeyde ikili anlaşmalar yapılmaya devam edilmiş, bu çerçevede İran Hükümeti'nin isteği üzerine İran'ın Trabzon'da konsolosluk bulundurması kararlaştırılmış, (BCA; 30.18.1.1/6.36.8.) Trabzon ile Tebriz arasındaki transit ticaretini kolaylaştırmak için Trabzon ile Erzurum'daki askeriye ait depolar Gümrük idaresine teslim edilmiştir. (BCA; 30.18.1.1/11.47.11.)

İki ülke arasındaki ilişkilerin bu seyri içerisinde Rusya konsolosluğunun 14 Şubat 1927 tarihli, İngilizlerin Haydarabat'dan başlayarak İran üzerinden Irak hududuna

kadar yapmak istedikleri şose yolun siyasi, askeri ve ticari yönden Türkiye'ye vereceği zararlar için önlem alınmasına dair bir rapor göndermiştir. (BCA:030.10.219.477.7) Bu rapora göre; İngilizler İran Azerbaycan'ına Musul tarafından da girmeye çalışmakta, Bağdad-Kirmanşah-Hemedan-Bicar ve kısmen bilindiği kadarıyla Revanduz-Savurculak(?) yolları üzerinde nakledilen İngiliz ticaret mallarının yolların uzunluğu ve nakliye masraflarının fazlalığı dolayısıyla kuzeyden gelen Rus malları ve Avrupa transit eşyasıyla rekabet edemediği belirtilmiştir. Bu sorunu çözmek için ayrıca geçen sene Revandüzen İran hududuna bitecek şekilde demiryolu yapılmak üzere faaliyetle başlanılmış, var olan şosenin de iyileştirilmesi için İran maliyesini ellerinde bulunduran ve hepsi İngiliz amaçları için çalışan Amerikalı müsteşar ve memurların etkisiyle İran hükümetince 100 Bin tuman tahsis olunmuştur. Raporda Urumiye gölünün güneyindeki "Haydarabad" iskelesinden başlayarak Aşnudan geçirilen ve Irak hududuna kadar giden şose yoluyla Musul ve Kerkük güzergâhının İngiliz mallarının yolu olacağı böylece diğer yabancı malların rekabetinin sağlanacağı bildirilmiştir.

Konsolosluk, raporunu uyarı ve çözüm önerisi ile bitirmiştir. Buna göre; İngilizlerin Musul-Kerkük üzerinden geliştirdiği bu güzergâhın siyaset ve askerlik açısından Türkiye'ye ekonomik bir kayba sebep olacağı ve eskiden bu yana transit eşya naklinde faaliyette bulunan Erzurum-Trabzon yolunun tamamen atıl bir halde kalmasına sebep olacağına dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu durumda transit ticaretin güneye taşınacağı ve Urumiye-Selmas havalisinde Azeriler ve Rusya vesayet idaresinde yaşayan taşnak Ermenileri üzerinde olmak üzere İran Azerbaycan'ındaki İngiliz nüfuzunu güçlendireceği belirtilmiştir. Türkiye'nin bahsedilen yerlerle ilgili olmak üzere İran transiti için Avrupa'ya çoğunlukla tercih edilen ve İranlı tüccarların da en kestirme yol olduğu konusunda hemfikir olduğu Trabzon-Erzurum-Ovacık yolunun kamyon ve otomobillerin kullanılmasına uygun hale getirmesi gerektiği vurgulanmıştır.

İran üzerindeki ticaret rekabetinde aynı yıl Moskova elçiliğimizden gönderilen bir başka raporda (BCA:030.10/219.480.19), Türkiye'nin yaptığı ticaret anlaşmalarını etkisiz kılmak için faaliyetler yürütüldüğü, bu faaliyetlerinin önüne geçmek için Tahran şehrine yakın bir bölge olan Kazvin'de fahri konsoloslüğün açılması planlanmıştır. (BCA: 030.18.1/25.46.2) Ayrıca iki ülke arasında 1926 yılından bu yana süren görüşmelerin daha sağlıklı yürümesi için Tahran büyükelçimize ve müsteşarına yetki verilmesi için yasal düzenleme yapılmıştır. (BCA:030.18.1/29.46.8)

1930 Sonrası Türk İran İlişkileri çerçevesinde Trabzon-Tebriz Transit Yolu Hakkındaki Raporlar

Türk modernleşme hareketini kendisine örnek alan ve ülkesinde de bir modernleşme hareketi başlatmak isteyen Rıza Şah ile gelişen ikili ilişkiler ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda da ilerleme kaydetmiştir. (Erdal, 2015:21-23) Bu süreç içinde elçilik mensuplarının sık sık hükümet yetkilileriyle görüşmelerde bulunduğu görülmüştür. Bu kapsamda 18 Ağustos 1932 tarihinde Hariciye Vekâletinden Başvekâlete sunulan Tahran Büyükelçimizin İran Şahı ile yaptığı Röportaja ait rapora göre İran Şahının Trabzon-Erzurum transit yolunun ne durumda olduğunu sorduğunu iki ülke arasından ticarete çok önem evren şahın iki ülkenin ticaret yolu ile dostluklarını daha

da pekiştirmesini umut ettiğini belirtmiştir. (BCA: 030.10/261.757.26) Türkiye'nin elçilik mensupları İran hükümetinin diğer devletlerle yaptığı bütün görüşmeleri ve yabancı şirketlerin faaliyetlerini rapor ettikleri görülmüştür.

Büyükelçilik raporlardan birisi de 1933 Mart ayından Tahran Büyükelçimizin gönderdiği ve bir ay sonra Başbakanlığa sunulan rapordur. (BCA: 030.10/237.602.1) Bu raporda geçen Büyükelçinin yorumuna göre; İtalyanlar son yıllarda bölgede yatırım yapmak için girişimlerde bulunmaktadır. Sinaî inşaatı dâhil olmak üzere *Fiat, Marelli, Pirelli* şirketleri ile Panko di Roma şirketinin vekâletine sahip olan "S.A. Impresse Italiano all'estero" nun bir delegesi hükümetle görüşmektedir. Büyükelçi aynı raporda İtalyan yetkililerle yaptığı mülakatlardan İtalyanların Trabzon-Tebriz yoluna önem verdiklerini anladığını, İtalyanların en kısa ve ucuz olan bu yolu kullanmak istediklerini vurgulamıştır. Ayrıca İran'ın eğer Türkiye kendi hududu içindeki şoseyi bitirirse ve kabul ederse İtalyanlarla anlaşmaya meyilli olduğunu çünkü Türkiye'deki yolun limansız ve yolsuz olması İran'ın ve Hazar denizinin balıkçılık ve hayvancılığını Rusya'ya kaptırmasına sebep olduğunu, Rus boyunduruğundan kurtulma için İran sefaretinin Trabzon yolunun bir an önce açılmasını istediğini belirtmiştir. Roma'da İran sefirliği de yapmış olan Celal Han'ın bir görüşmesinde; Mussoli'nin kendisine Trabzon limanına çıkmak için yol ve demiryolu yapmak istenirse malzeme, mühendis vermeye hatta nakten de yardım etmeye hazır olduğunu söylediğini belirten Büyükelçi, bu hat ile Rusya, Fransa, İngiltere'nin de ilgilendiğine vurgu yapmıştır. Büyükelçiye göre; Fransa ve İngiltere hattı Akdeniz'e çekmeye çalışmakta, Rusya ise Batum'un önemini kaybedeceğinden endişelidir. İtalya, Çekoslovakya, Polonya ve Almanya ise diğer yolların uzun süreli ve pahalı olmasından dolayı Trabzon-Tebriz yolunun bir an önce yolcu ve ticaret nakliyatına açılmasını beklemektedirler. Raporda bu ülkelerin Türkiye'den Trabzon ve İstanbul arasında vapur seyahati için konaklama yerleri, oteller hakkında bilgi istedikleri de belirtilmiştir.

Stockholm Büyükelçiliğinin Temmuz 1933 tarihinde Tahran Büyükelçiliğimize gönderdiği rapor ise bölgedeki uluslararası rekabetin artması ve İsveç'in rekabete dâhil olmak için yaptığı anlaşmalar ile ilgili önemli bir rapordur. (BCA: 030.01/261.758.11) Rapora göre;

İran, Fars körfezini Hazar denizine bağlayacak olan yaklaşık 1400 km'lik bir demiryolu hattı planlamaktadır. Bu hat, Hazar denizindeki Aşur ada körfezi üzerinden Hürmüz'e kadar gidecek bir hattır. Arazinin zorluğu yüzünden engeller olabilecektir. 1928 yılında başlayan inşaat bu gibi engeller ve tecrübesizlik yüzünden bir türlü ilerleyememiştir. 1933 yılında memleketimizde Fevzi paşa-Diyarbakır Irmak-Ereğli hattını inşa eden İsveç gurubu olarak da bilinen konsorsiyum bu hattın yapımını almıştır. Türkiye'de demiryolu inşaatı yapan ve işini taahhüt ettiği vakitte bitirdiği için güvenilir olan bu sebeple Tefik Rüştü Bey tarafından İran Hariciye Veziri Furuğî Han'a tavsiye edilen (Nydqvist-Hölm ve Kapmann, Saxild ve Şürekâsı) adlı İsveç Danimarka konsorsiyumunun İran'da yatırım yapacağı bildirilmiştir. Büyükelçilik tarafından hazırlanan bir raporda (BCA: 030.01/261.758.11) bu ortak şirketler grubunun Hazar denizinden Tahran'a ve buradan da Basra Körfezine kadar bir demiryolu hattı inşası için mukavele imzaladığını bildirilmiştir. Büyükelçinin bu raporuna göre sözü

geçen hat 950 kilometre uzunluğunda ve 320 milyon krona mal olacak hattın 6 yılda tamamlanacağı birçok tünel, köprü ve asma köprünün planlanmıştır. Bu hattın çeşitli kısımlarının bölünerek yerli ve yabancı şirketlere yaptırılacağı anlaşmada lokomotiflerin dâhil olmadığı İsveçli mühendislerin de bu gruba alınacağı belirtilmiştir.

İran bu hattın maliyetini çay ve şeker ticareti üzerinden gelecek vergilerle ödemeyi planlamaktadır. Bugüne kadar 5 milyon İngiliz lirası harcanan hattın şirketin hesaplamalarına göre 120-130 milyon tümene bitirileceği hesaplanmaktadır. İran hükümeti hattın çalışmaya başlamasıyla buradan gelecek olan vergi gelirinin masrafı ödeyebileceği hatta tamirat masrafları dışında bütçeye gelir olarak kayıt dahi yapılabileceğini ummaktadır. Ayrıca İran hükümeti bu hattı yabancı bağımlılığında kurutulmuş olarak da görmektedir.

Büyükelçiye göre bu hat beklentilerin de gerisinde olacaktır. Çünkü açık denizlerden dışa açılan İran malları Avrupa'ya ulaşmak için Süveyş kanalını kullanmak zorunda olduğundan fazla vergi verecektir. İran'ın tek çıkış yolu Akdeniz veya Karadeniz'e çıkmaktır. En kısa yol Karadeniz Trabzon limanı hattıdır. 960 kilometre olan bu Trabzon-Erzurum hattının Osmanlıdan bu yana İranlı tüccarların kullandığı bir hat olduğu bir gerçektir. Ancak bizim yollarımız bozuk ve tamir ihtiyacı olup gümrük muameleleri de uzun sürmektedir. Bu fırsatı Türkiye'nin iyi değerlendirmesi gerekmektedir. Karadeniz komşularımız olan Rusya, Romanya, Bulgaristan'ın limanları mükemmel olup bizim limanımızın olmaması üzücüdür. Trabzon limanının bir an önce inşa edilmesi Trabzon-Erzurum-Tebriz ticaret hattının yol, demiryolu olarak açılması ve canlandırılması şarttır. Bu sayede İtalya, Rusya, Almanya ve Polonya gibi ülkelerin ticaret yolu Türkiye'den geçecektir.

Trabzon Tebriz Transit Yolu hakkında Bölge basınında ve İç kamuoyunda Yapılan Yayınlar

Trabzon –Tebriz transit yolu kapsamında yapılacak demiryolu ve kara yolu ile ilgili haberlerin duyulması üzerine özellikle Trabzon'da önemli bir hareketliliğe sebep olmuştur. Konu TBMM'de, iktisat meclisinde ve gündeme getirildiği gibi şehrin ileri gelenleri de bu konuda kendi raporlarını hazırlamışlardır. Bu raporlardan birisi de Trabzon Halkevi Başkanı ve Ticaret Odası Başkâtibi Osman Çupi'nin 1934 yılında hazırladığı raporu içeren yazısıdır. (BCA: 030.0.01/168.171.1) Çupi'ye göre; İran transitinin en doğal yolu tarihi bir geçmişi de olan Tebriz-Erzurum-Trabzon yoludur. Erzurum'a kadar gelen demiryollarının İran hududuna kadar uzatılması ve oradan bir kol ile Trabzon'a bağlanması gelecekte İran ve çevresinin Trabzon limanına bağlandığı önemli bir yol olacaktır. Geçmişte ve hala önemli bir ticaret merkezi olan Tebriz şehrinin, Süveyş kanalının inşasına kadar, iskelesi Trabzon olmuş, İran ve şark malları Tebriz'de toplandıktan sonra Hoy, Beyazıt, Erzurum ve Trabzon güzergâhından deve kervanlarıyla sahile indirilmiştir. Avrupa'dan gelen mallar da aynı yolla İran'a götürülmüş ama Hemedan-Mahvez ve Muhammere yolunun inşasıyla Trabzon yolu eski faaliyetini kaybetmiştir. Bu süreçte Trabzon limanının transit faaliyeti 50/60 bin tonu şehre giren develerin adedi de günde 300 deveyi aşmıştır. Çupi yazısında 93 harbenden sonra Rusya'nın Batum limanını geliştirerek Batum-Tiflis-Bakü demiryoluyla İran

transit ticaretinin %50 den fazlasını kendine çektiğini vurgulamıştır. Ayrıca I. Dünya savaşının ilanına kadar Trabzon limanının senede 10-15 bin tonluk ticari faaliyetini sürdürdüğünü ancak savaş sürecinde İskenderun ve Beyrut gibi alternatiflerin gelişmesi, Tebriz'e Tahran, Kirmanşah ve Hamedan gibi yeni ticaret merkezlerinin rakip çıkması üzerine transit yolun Bağdat ve Musul üzerinden işlediğini belirtmiştir. Çupi Trabzon transit yolunda demiryollarının geliştirilememesi üzerine yolun önemini kaybettiğini ve tüccarların karın tokluğuna ticaret yaptıklarını belirtmiş bunu üzerine Türkiye'nin yolu canlandırmak için 3.5 milyon lira harcadığını ifade etmiştir.

Çupi'nin yazısında İran'ın geliştirdiği alternatif yolları tespit etmiştir. Buna göre; Birinci yol: Tebriz-Muhammere yolu olup Basra körfezine kadar ticari mallar 10 tonluk kamyonlarla yabancı limanlara ortalama bir ay içinde ulaşmaktadır. İkinci yol: Tebriz'den başlayıp Revandüz de iki ye ayrılmakta, biri Musul-Nusaybin-Deyrizor-Halepten İskenderun'a diğeri de Musul'dan Kerkük-Şam-Bağdat'tan Beyrut'a ulaşan yoldur. Bu alternatif yollarda motorlu taşıtların kullanılabilmesi demiryolu hatlarının bulunması nakil süresini kısaltmaktadır. Ancak İran'da yayınlanan Şafak-ı sulh gazetesinde yayınlanan bir raporda bu yolun soyguncular tarafından sık sık kesildiği ticaret kervanlarının asker ve güvenlik görevlilerinin eşliğinde gittiği belirtilmiştir. Üçüncü yol ise; Culfa-Tiflis-Batum demiryolu olup bu yol Ruslar tarafından tamir edilmiş ve limandan Rus gemileri malları taşımaktadır. Dördüncü yol; Tebriz-Hoy-Beyazıt- Erzurum-Trabzon yoludur. Bu yolun 957 kilometresinin 625 kilometresi Türkiye sınırları içindedir. Bu yol deve ile 30 gün havanın müsait olduğu zamanlarda kamyonetlerle 4 günde aşılacak kadar kısa olmasına rağmen, araçların akaryakıt, lastik masrafı ile gümrük giderlerinin ve ticari eşyalardan alınan iskele vergisinin uygun bir orana çekilememesi ve asıl önemlisi yolların bakımsız olmasından dolayı az tercih edilmektedir.

Türkiye İktisat Meclisinin Trabzon limanı ve transit yolu hakkındaki raporuna göre (BCA: 030.0.01/168.171.1) de liman ve yol bölgesel rekabet açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. 3.5 milyonluk ödenek ile tamir ettirilen yolun İran'ın Almanya ile ticaretindeki önemi ve I. Dünya Savaşından önce de İran'ın Lehistan ile ticaretinde bu liman ve yolun kullanıldığı belirtilmiştir. Rapora göre Batılılaşma sürecinde olan İran'ın en kısa temas yolu Tebriz-Trabzon-Köstence güzergâhıdır. Bu yolun imarı ve tamiri hem Trabzon limanını hem de İstanbul limanını şenlendirecektir. Bu amaçla bölgede bir serbest bölge oluşturulmalı, emniyet, sürat ve ucuzluk sağlanmalıdır.

İktisat meclisinin raporuna göre; Gürcübulak'tan itibaren Maku-Hoy-Tebriz yolu motorlu taşıtların işletilmesi için müsaittir. Sivas-Erzurum demiryolu hattı 5-6 senede tamamlanabileceği için Erzurum veya Elazığ'dan Van'a hatta Saraya kadar demiryolu ya da yeni bir şose yolun açılması uzun bir bütçe ve süreyi alması muhtemeldir. Bu sebeple hâlihazırda olan yolun bir an önce tamir edilmesi ve eksiklerinin en fazla bir sene içinde tamamlanması, sele karşı köprülerin tamiri zarurettir. Bu amaçla çözüm olarak ivedilikle;

1.Trabzon-Erzurum-Beyazıt yolunun tamamlanması

2.Tahmil ve tahliyenin emniyet ve suhuletle uygulanmasını sağlanması için Trabzon limanına dalga kıran yapılması

3.Gümrüklerde uygulanan transit muamelelerin kolaylaştırılması ve İstanbul ya da Trabzon'da serbest bölge kurulması ve yolda ticaret masraflarının azaltılması öngörülmüştür.

Trabzon-Tebriz transit yolu TBMM'de de ele alınmış, Konya mebusu Hasan Tahsin Üzer 1934 yılında hazırladığı raporları bir mektupla (BCA: 030.10/161.171.2) İsmet İnönü'ye göndermiştir. Üzer raporunda; Fransız ve İngilizlerin İran transit yolunu Beyrut'a ve Basra'ya çevirmek için çalışmakta olduğunu Rusya'nın da bu rekabeti kaybettiğini belirtmiştir. Türkiye'nin bu yolun canlanması için yolların yapılmasına kadar deve, kamyon ve arabalarla ticaretin devamını sağlaması gerektiği ve 400 bin ton olan İran ticaretinin 50 bin tonunun Trabzon limanına çevrilmesinin ülke için önemli bir gelir kaynağını oluşturacağını ve buradan kazancımızın yaklaşık bir milyon lira olduğu vurgulanmıştır. Üzer, bunun için Türk ve İran bankalarının katılımıyla şirketlerin kurulmasının gerekliliğine değinmiş İran coğrafyasını gezen bir yetkilinin raporuna göre İran'ın Avrupa'ya ulaşmadaki en kısa yolunun Trabzon limanı olmasına rağmen Beyrut ve Basra yolunun işletilmeye çalışıldığı bu işletmenin önemli kısmını Lloyd Triestino firmasının yaptığını belirtmiştir. Üzer bu rapora göre Beyrut Tahran yolunun güvenliğinin sağlanması ve kamyon gibi araçların kullanılmasıyla ticaret ve taşıma hacminin artacağını öngörmüş, Trabzon'dan hududun 674 kilometre, Gürcübulak hududu ve Bazırgan Acem hududundan Tebriz'in 370 kilometre olduğu ve 1044 kilometre ile bu mesafenin Beyrut ve Basra'ya göre en kısa mesafe olduğunu vurgulamıştır.

1934 yılında iç kamuoyunda Trabzon Tebriz transit yolu tartışılmaktayken Kasım 1934 tarihinde Bakü Konsolosluğu gönderdiği bir evrakta Tiflis'te çıkan *Zarya Vostoka* gazetesinin 29.09.1934 tarihli yazısına dikkat çekmiştir.(BCA:030.10/261.759.16) Gazete bölgede rekabet içinde olan ve bölge ülkelerinin yayın organlarını inceleyerek Trabzon-Tebriz transit yolu ile ilgili olarak dünya kamuoyunun görüşlerini yazıya dökmüştür. Gazeteye göre; Avrupa basınında Şah'ın Türkiye'de bulunduğu sırada yapılan görüşmeler sonucunda Türkiye'den başlayan bir demiryolu hattının Tebriz'e hatta Tahran'a kadar uzatılmasının düşünüldüğü hatta Trabzon ve Mersin limanlarında İran için serbest bölgelerin inşa edileceği yer almaktadır. Ayrıca *Near East* Gazetesinde Ankara-Kayseri-Sivas-Erzurum yolunun Tebriz ile birleştirilmesinde Rusya'nın bölgede yaptığı düzenlemelerden faydalanılacağı yazmaktadır. Bu yolun emperyalist devletlerinde dikkatini çekeceğini belirten gazete haberinde İran'da yayınlanan İttılaat adlı bir gazetenin 13 Temmuz 1934 tarihli bir yazısında; Türkiye'de yayınlanan Cumhuriyet gazetesinin haberini konu alarak İran transit yolunun Rusya ve Türkiye'den geçmesinin daha elverişli olduğu çünkü emperyalistlerin önemsiz bir meselden dolayı bu yolu kesebilecekleri belirtilmiştir. *Near East* gazetesi de dış müdahalenin önünün alınması için Tebriz-Tahran-Meşhet-Herat (Afganistan) demiryolu inşaatının bir an önce başlaması gerektiği, Türkiye'nin bu ülkelerle işbirliğine gitmesi gerektiği vurgulanmış buna gerekçe olarak da "Britanya Müstemleke Teşkilatı'nın bu bölgeleri ilerde işgal için plan yapıyor olması gösterilmiştir.

Paris'te çıkan *Republique* Gazetesinin 7 Temmuz tarihli nüshasından bir yazı İran'da yayınlanan *Kuşeş* Gazetesinin 30 Temmuz nüshasından yayınlanmıştır. (BCA:030.10/261.759.16) Bu yazıda da İngilizlerin müdahalesine dikkat çekilmiş “Türklerle lüzumundan fazla kardeş olan Şah’a İngilizlerin müdahalesinin zorunlu olabileceği, Amanullah’a yaptıkları gibi Pehlevi’yi de tahtından mahrum edebilecekleri” vurgulanmıştır. Ancak gazetede yazıda; Rusya ve Türkiye’nin bu durumda verecekleri zarardan çekinildiğinden ellerinde sadece İran’ı iktisadi iflase sürüklemek kaldığı ifade edilerek İran’ın demiryolunu bitirmeye çalıştığı ama İngilizlerin dikkatleri Afganistan demiryoluna çekmeye çalıştığı vurgulanmıştır.

İran’daki demiryolları projesi kapsamında *Near East* Gazetesinin 21 Temmuz nüshasında Bendershah-Bendersapur hattının yaşadığı mali krizden bahsedilmiştir. Gazetede İngiliz sermayesi taraftarı ve Tahran’da Anglo-Persian şirketinin direktör muavini olan Mustafa Fatih konuyla ilgili *Merh* adlı bir mecmuanın Temmuz –Ağustos nüshasında verdiği beyanatına yer verilmiştir. (BCA:030.10/261.759.16) Habere göre Mustafa Fatih İran’daki demiryolu projelerinden bahsederek; ülkede üç projenin olduğunu ve bunların 1- Tahran-Tebriz-Türkiye, 2- Malyer-Kermanşah-Kasr-ı Şirin, 3- Tahran-Zahedan hattı olduğunu belirtmiştir. O’na göre, İkinci proje İran’ın kuzey ve kuzey batısına, üçüncü proje ise İran’dan Hindistan’a girişi planlayan bir projedir. Mustafa Fatih’e göre senede 300 milyon riyal harcama ile 10 yılda bu hatları tamamlamak mümkün görülmüştür. Harcamanın 1/3’i şeker ve çay gümrük vergisinden kalanın da iç gelirlerden tamamlanabileceği eğer harcama karşılanamazsa tahvillerin dışarıda satışının da yapılabileceği vurgulanmıştır. Mustafa Fatih’in bu çözüm arayışlarından İran’ın demiryolu inşasındaki sıkıntısı anlaşıldığı belirten gazete, İngilizlerin Tahran ticaret ataşesi Ligmeri’nin de hükümetin eninde sonunda dış yardıma muhtaç kalacağını yazmıştır. Gazete haberin sonunda “*anlaşıldığı üzere iki ülkenin birbirlerine yakınlaşması emperyalistleri memnun etmemiştir; bu yüzden iki şark milletine dikkat ve basiret gerekmektedir.*” Yorumunu düşmüştür.

İran ve bölge basınında transit yol üzerine ilginin artmasıyla Trabzon-Tebriz transit yolu için çalışmalar başlatılmıştır. Bu yolun kara-demir yolu olarak düzenlenmesi için kısa hatlar üzerinden yolları iyileştirme ve yeni hatlar açma planlanmıştır. İki ülke arasında önemli bir ticaret yolu olan bu hattın aynı zamanda iletişim hattı olarak da kullanılması doğrultusunda çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla 1936 Mayıs’ında 3. Umum Müfettişliği’nden hükümete gönderilen talep yazısında (BCA: 030.0.010/71.464.27); kara ve demiryolu olarak geliştirilmesi planlanan Trabzon-Tebriz transit demiryolu hattının aynı zamanda iletişim yolu olarak da kullanılması istenmiştir. Bu amaçla hat üzerinde telefon ağının da kurulması istenmiştir. Bu talebe Nafia vekaleti tarafından konunun 1938 yılı içerisinde ele alınacağı ve projelendirileceği cevabı verilmiştir. Hatta Kasım 1936 tarihinde Tahran’da bulunan Murahhas Heyet Başkanı Cemal Hüsnü, Şah ile yaptığı görüşmede iki ülke arasındaki demiryollarının birleştirilmesi projesinin İran tarafından şiddetle istendiğini ve takip edildiğini ayrıca hava bağlantısının da yapılmasının talep edildiğini belirtmiştir. (BCA: 030.10/261.761.10) İki ülke arasında başlayan görüşmeler sırasında Trabzon-Tebriz transit yolunun kara yolu kısmı ihale edilmiş ancak ihaleyi alan müteahhitlerin ekonomik sıkıntıya girmesi

işi bitirememesi yol projesinin istenilen tarihte açılmasını geciktirmiştir. Mesela 15 Kasım 1936 tarihinde bitirilmek üzere ihale edilmiş olan Trabzon-İran Transit yolunun Erzurum vilayeti içindeki Horasan-Saçtepe mevkiileri arasındaki 35 kilometrelik kısmının inşasını alan müteahhitin işi bitirememesi üzerine mukavelesi fesh edilmiştir. Bunun üzerine tekrar ihale açılmış ancak hiç kimseni başvurmaması üzerine eksiltme ve pazarlıkla ihalesinin yenilenmesi hususunda 6 Mayıs 1937 tarihinde kararname çıkarılmıştır. (BCA:030.18.01/74.37.5)

Türkiye ve İran'ın bu hat üzerine olan ilgisinin Şahın Türkiye'yi ziyaretiyle yükselme ivmesi kazanmış, Trabzon-Tebriz arasında düşünülen transit yolun kara-demir ve deniz yoluyla da geliştirilmesi gündem gelmiştir. Heyetlerin ikili görüşmelerinde gündeme gelen bu konularda her iki devletin en büyük sıkıntısı ayrılan bütçeyle ilgili olmuştur. 1937 Mart ayında İran Hariciye Nazırı ile Türk Hariciye Nezareti heyet başkanlarının Türk-İran demir yollarının iltisak zaman ve mahalli hakkında mektuplaşmaları başbakanlığa bildirilmiştir. Buna göre Türk heyeti Başkanı Cemal Hüsnü İran Hariciye Veziri Sami'ye 1 Mart tarihinde yazdığı mektupta (BCA: 30.10/151.71.15) Şahinşah hazretlerinin Türkiye'yi ziyaretleri sırasında gündeme gelen demiryollarının birleştirilmesi konusunun Türkiye'nin de gündeminde olduğu İran Şahının demiryollarını birleştirme talebinin somutlaşabilmesi için bir tarihin belirlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Cemal Hüsnü Bey, Türkiye'nin demiryolları programının bütçeye göre şekillendiği belirli mahallerde ve bölgelerdeki muhtelif hatların tamamlanmasının amaçlandığını belirtmiştir. 6 Mart tarihinde İran Hariciyesinden gönderilen cevabi mektupta, İran İmparatorluk hükümetinin mümkün olan en kısa sürede Azerbaycan vilayetini Transiran demiryoluna birleştirmek istediğini ve bu hattı Kotur'a kadar uzatmak istediğini belirtmiştir. Aynı mektupta bir tarih verilebilmesi için Basra-Hazar denizi hattının ve bu hattın Kotur'a kadar uzatılmasının maliyet tespit işlerinin tamamlanmadığını fakat yaklaşık 10 yıl içinde yani 1948 yılında bu projenin bitirilebileceğini bildirmiştir.

İran'da demiryolları rekabetinde olan devletlerin faaliyetleri ve demiryolu inşa edilecek olan hatlar ile ilgili büyükelçilik raporlarında devletlerin demiryollarının inşasının ihalesini almak için rekabet etmelerinin yanı sıra alternatif hatların da atıl kalması için faaliyet gösterdiği vurgulanmıştır. 1937 yılında Tahran büyükelçiliğimizin gönderdiği raporda bu konular hakkında uyarılar yapılmıştır. Rapora göre; (BCA:030.10/261.761.18) Şahinşah Pehlevinin tahta çıkışından bu yana hayal edilen ve İran'ın ekonomik bağımsızlığı için önemli görülen "*Trans Iranian*" hattının inşası çeşitli zorluklardan sonra son halini almış, Türkiye'de "*İsveç*", İran'da "*Kampasax*" ismiyle tanınan ve menşei olarak Türkiye'de İsveç burada ise Danimarka sermayesi olarak bilinen grup inşaatın kontrol ve yürütülmesi işini almıştır. Hazar sahilindeki Bendersah Kasabasından kuzeyden güneye yönelip Fars körfezinde Muhammerh batısındaki Bendersapur'a ulaşacak olan Trans Iranian hattının uzunluğu 1450 km'dir. Hazar kıyısındaki önemli bir liman olan Pehlevi'nin dar bir şose yol ile içerilere bağlanmış olması üzerine Bendersah'tan yeni bir hattın yapımına karar verilmiştir. İşletme masrafını arttırmamak için demiryolu hattı mümkün oldukça vadilerden götürülmüş 59 tünel ve birçok köprü ve kemer inşa edilmiştir. Bunlardan

“Geduk” tüneli 3 kilometre uzunluğunda “Paru” mevkiindeki iki dağ arasında da 40 metre yüksekliğinde köprü yapılmıştır. Hattın varış noktasında fiziki eksiklikler ve İngiliz kontrolündeki bölgelerden imtina edilmesi sebebiyle Hürmüz adıyla bilinen yeni adıyla Bender Şapur seçilmiştir. Hürmüz tarihi bir süreçte tüccarların kullandığı bir koy olsa da bir liman için yetersiz, toprağı verimsiz olup liman da çalışacak işçi için nüfus yoğunluğu yoktur. Hürmüz’den Tahrana kadar 990 kilometre mesafede Abdiz vadisi 2200 metreye kadar yükselmekte geçit vermez bir yarıdır.

Aynı rapora göre, Türkiye’de de iyi bilinen “Philip Holazmann”ın da dâhil olduğu “Sofitec” isimli Alman grup tarafından 1935’ten beri yaptırılmakta olan Tahran Garı inşaatı bitmek üzeredir. Şimdiye kadar 50 milyon riyale mal olan garın İran’ın bütün şimendifer hatlarının merkezi olması planlanmıştır. Hattın yaklaşık 116 milyon Türk lirasına mal olacağı hesaplanmıştır. Bu hattın başka Kum şehrinde başlayıp Tebriz’de bitmesi planlanan hattın “Rızaiye” ve “Hotur” üzerinden Türkiye şimendiferleriyle birleştirilmesi İran tarafından istenmektedir. Ancak Avrupalı devletler bu hattın işletilmemesi için girişimde bulunmuştur.

İran hükümeti üzerinde yabancı devletlerin faaliyetlerinin sıklıkla rapor edilmesi üzerine Türkiye’nin bir an önce Trabzon-Tebriz hattını işler hale sokması gereği ortaya çıkmış, bu amaçla Ağustos 1937’de 3. Umum Müfettişliğinden Başbakanlığının son dönemlerinde olan İsmet İnönü’ye yazı gönderilmiştir. (BCA: 030.0.010/71.465.1) Yazıda Trabzon limanının inşasına (Okur, 2009:25-41; Okur, 2015:276-287; Yılmaz, 2015:213-244; Baskıcı, 2012:33-56; Baytal, 2013:21-35)vurgu yapılarak İran transit yolunun yeniden geliştirilmesi ve taşıt kullanımına hazırlanması amacıyla bütçeden 280.000 lira gönderildiği belirtilmiştir. Aynı yıl içinde hattın ticaret yanı sıra yolcu trafiğine de açılması için yasal düzenlemelerin yapılması, Trabzon-Erzurum-İran hattında işletilecek olan otobüs ve kamyonlarda çalıştırılacak memur ve müstahdemler için kadro tahsisi için de kararname çıkarılmıştır. (BCA: 030.18.01/75.46.19) Ayrıca Trabzon-İran yolu üzerinde devlet demiryolları ve limanları işletme umum müdürlüğüne otobüs, kamyon ve otomobil işletilmesi hakkındaki nizamnamenin yürürlüğe konması 10.12.1937 tarihli İcra vekilleri heyetinin toplantısında kabul edilmiştir. (BCA:030.18.01/02.81.01.1)

1938 yılı itibariyle yapılan yasal düzenlemeler ve ayrılan bütçelere rağmen hat üzerinde tüccarlardan alınan teminatların kara - demiryolu ve devlet - özel olarak ayrı ayrı belirlenmesi itirazlara sebep olmuştur. Mesela 28 Haziran 1938 tarihinde İran Transit komisyoncusu Resulzade Celil; nakil vasıtalarıyla sevk ettiği transit halılardan her biri için 500-600 lira teminat alınmış olduğunu ve bu teminatın toplamda yüklü bir miktarı oluşturduğu için halı ticaretini sekteye uğrattığını belirtilmiştir. (BCA:030.10/211.438.9) Bu sebeple Celil, devlet kamyonlarıyla yapılan transit eşyalardan teminat alınmadığı için kendi mallarından da teminat alınmaması veya daha az miktarda alınmasını Gümrük ve İnhisarlar Vekâletinden talep etmiştir. Sorunun Nafia Vekâleti ve Dâhiliye Vekâleti tarafından da ele alınması üzerine ilgili kurum olan Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti tarafından başvekâlete cevabi yazı yazılmıştır. Buna göre devlet demiryolları tarafından İran transit yolunda işletilen kamyon ve otobüslerle nakledilen transit eşyası hakkında uygulanan gümrük muamelelerinin bu yolda

çalışan çeşitli şahıslara ait serbest kamyonlara da uygulanması talebinin mümkün olmadığı, demiryolları ile taşınan malların teminatının kurum tarafından kabul edilmesinden dolayı burada teminat alınmadığı belirtilmiştir. Gerçekte en kısa hat olmasına rağmen yolların bitirilememesinin yanında bu tür uygulamalar da tüccarların diğer alternatif yolları tercihinde önemli bir etken olmuştur.

Sonuç olarak ifade etmek gerekir ki Trabzon Tebriz arasında transit yolun tekrar canlandırılması hatta demiryolu hattıyla geliştirilmesi düşüncesi her iki komşu devlet tarafından ısrarla vurgulanmış ise de bölgede yaşanan gelişmeler, iktisadi rekabet ve ilgili ülkelerin ekonomilerinin yetersizliği gibi sebeplerle bir türlü tamamlanamamıştır. 1930 yılından sonra özellikle İran ile olan yakınlaşma projenin tekrar ele alınmasına sebep olmuştur. Trabzon limanının inşası gibi bölge ekonomisi için önemli olan projenin önündeki en büyük engelin alternatif yollar ile ticaret yolunu kontrol altına almak isteyen diğer ülkeler olmuştur. Avrupa'ya giden en kısa ve ekonomik yol olan Trabzon-Tebriz transit hattı; Batum gibi Trabzon limanına alternatif limanların varlığı, Ortadoğu üzerinden demiryolu ile daha ucuz yolların projelendirilmesi ve en önemlisi her iki ülkeni yaşadığı ekonomik sıkıntılar ve bütçe yetersizliği sebebiyle bir türlü bitirilememiştir. Yabancı şirketlerin engellemeleri ve kısıtlı bütçeyle projenin bitirilmesinin imkânsızlığı yüzünden şose yolların tamiri, vergi indirimleri gibi iyileştirmelerle bu transit yolun işlerliğinin devamına çalışılmıştır.

Raporlardan anlaşılacağı üzere İran'ın yaşadığı ekonomik sıkıntıların yanında yabancı şirketlerin ülke içindeki varlıklarının gücü bu transit yolun tercih edilmesinin önündeki en önemli engellerden olmuştur. İran hükümetleri bu rekabet ortamında Musul-Halep *güzergâhının* yanında Trabzon-Tebriz hattının da işlerliği üzerinde ısrarla durmuştur. Türkiye Trabzon-Erzurum-Bayezıt hattı üzerinden kara ve demiryollarını İran ile birleştirme projesini kısımlara parçalayarak tamamlamaya çalışmıştır. Bu hattı yük taşımacılığının yanında yolcu taşımacılığında da işler bir hat olması için düzenlemeler yapmıştır. Hatta bu hattın iletişim hattı olması için girişimlerde bulunulmuştur. Bugün dahi önemli bir ekonomik bir getirisi olan bu transit yol 1929 buhranı sonrasının getirdiği kısıtlı şartlarda çok az bir bütçeyle tamamlanmaya çalışılmıştır. Trabzon-Tebriz transit yolu Atatürk döneminde önemli bir proje olarak değerlendirilmiş büyükelçilik raporlarında bu hususun önemi sık sık vurgulanmıştır. Raporlarda belirtilen bir diğer konu ise yabancı şirketlerin özellikle İran'daki nüfuzlarının projenin tamamlanmamasındaki rolü olmuştur. Günümüzde dahi bu bölgede demiryollarının birleştirilmesi projelerinin gündeme gelmesine rağmen bir türlü bitirilememesi, Karadeniz havzasının ticari getirisinin Türkiye ve bölge ülkelerince değerlendirilememesinin arkasında o dönemde yaşanan mücadelelerin bugün de sürmekte olmasının etkisi bulunmaktadır.

Kaynaklar

1.Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA): 30.18.1.1/3.26.20.

BCA: 30.18.1.1/3.26.20.

BCA: 30.18.1.1/6.36.8.

BCA: 30.18.1.1/11.47.11.

BCA:030.10.219.477.7

BCA:030.10/219.480.19

BCA: 030.18.1/25.46.2

BCA:030.18.1/29.46.8

BCA: 30.10.0.0/260.152.5.

BCA: 030.10/261.757.26

BCA: 030.10/237.602.1

BCA: 030.01/261.758.11

BCA: 030.0.01/168.171.1

BCA: 030.10/161.171.2

BCA:030.10/261.759.16

BCA: 030.0.010/71.464.27

BCA: 030.10/261.761. 10

BCA:030.18.01/74.37.5

BCA: 30.10/151.71.15

BCA:030.10/261.761.18

BCA: 030.0.010/71.465.1

BCA: 030.18.01/75.46.19

BCA:030.18.01/02.81.01.1

BCA:030.10/211.438.9

BCA: 30.10.0.0/260.753.6

2. Kitaplar ve Makaleler

ARMAOĞLU, Fahir, (1995) *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara.

AYDIN, Abdürraif, (2012) Rıza Şah Döneminde Türkiye ve İran Arasında Ulaştırma Altyapısının Geliştirilmesi Bağlamında Trabzon-Tebriz Transit Ticari Yoluna İşlerlik Kazandırma Çabaları (1925-1941), *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış 2012, C:11, S:39, s:184-192.

BASKICI, Murat, (2012) “XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı; Yükseliş ve Gerileyiş”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:67, No:3, s.33-56;

BAYTAL, Yaşar, (2013) “Trabzon Limanı İnşası”, *History Studies*, Volume:5 Issue:3, p.21-35, May.

BİLMEZ, Bülent Can, (2000) *Demiryolundan Petrole Chester projesi 1908-1923*, İstanbul.

CİN, Barış, (2007) *Türkiye-İran Siyasi ilişkiler (1923-1938)*, İstanbul.

- ÇETİNSAYA, Gökhan, (2002) “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”,*Türkler*, C.17, Ankara, s.769–770.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, (1999) “Atatürk Dönemi Türkiye-İran ilişkileri 1926–1938”, *Avrasya Dosyası İran Özel Sayısı*, V/3. Ankara, s.3.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, (2000) “Milli Mücadele’den Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri, 1919–1925, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C:XVI, S:48,Kasım, s. 772, Ankara 2000, s.772.
- DAEİ, Masoumeh, (2012) “XIX. Yüzyılda İran-Osmanlı Ticaretinde Trabzon-Erzurum-Tebriz Ticari Yolunun Önemi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Mart, Sayı:19, s.46.
- ERDAL, İbrahim, (2012) Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt:9, Sayı:34, Yaz, s. 80
- ERDAL, İbrahim, (2015) “Türkiye ve İran Meşrutiyet Süreçlerinde Cumhuriyet Üzerine Tartışmalar”, *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ Siyaset ve kültür Dergisi*, Yıl:6, Sayı:35, Eylül-Ekim, s.21-23.
- KALELİ, Hüseyin, (2003) “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, S:9, Aralık, s.21-39.
- KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, (2008) “Meşrutiyet Devrinde Trabzon-Erzurum Demiryolu Teşebbüsleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXII, İstanbul, s.286
- KÜRKÇÜOĞLU, (2001) Ömer, -Melek, Fırat, *Türk Dış Politikası*, İstanbul.
- MANSFIELD, Peter, (1975) *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul .
- OKUR, Mehmet&Murat Küçükuğurlu, (2009) “Jeopolitik ve Jeostratejik Açidan Trabzon Limanı”, *Karadeniz/Black Sea*, pp.25-41.
- OKUR, Mehmet, (2015) “I. Dünya Savaşı Başlarında Trabzon Limanı’nın Ticarî Hacmine Dair ABD Konsolosu’nun Bir Raporu”, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, pp.276-287, 2015.
- ÖZGİRAY, (1995) Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919–1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/33, Ankara, s. 687;
- ÖZKAN, Fulya, (2014) “Winding Road To Modernization: Trabzon-Erzurum-Bayezid Road In The Late Ottoman World”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol.34, pp.191-205.
- SARAY, Mehmet, (1999) *Türk-İran İlişkileri*, ATAM yayını, Ankara.
- SARIHAN, Zeki, (1996) *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, IV; Sakarya Savaşından Lozan’ın Açılışına (23 Ağustos 1921–20 Kasım 1922)*, Ankara.
- SONYEL, Salahi, (1991), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II Ankara 1991.
- ŞİMŞİR, Bilal N., (2001) *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C. II, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara.
- TOZLU, Selahattin, (1997)*Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, s.123.
- TÜRKDOĞAN, Berna, (2000), *Atatürk Dönemi Türkiye Devleti’nin Dış Politikası*, Ankara 2000
- YAVUZ, Bige Sükan, (1999- 2003)“Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap tarihi Enstitüsü *Atatürk Yolu Dergisi*, S:24, Kasım , s.530.
- YILMAZ, Özgür, (2015) “Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşaa Projesi (1870)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*,(18), s.213-244;

Çanakkale’de Geç Osmanlı Dönemi Camileri

Mesut DÜNDAR*

Öz

Bugünkü Çanakkale'nin temeli Kal'a-i Sultâniyye'nin inşasıyla atılmış, kale ile birlikte yerleşimde başlamıştır. Zamanla gelişen kentte ihtiyaçlar doğrultusunda camiler inşa edilmiştir. Resmi kayıtlara göre merkezde yaklaşık onbir cami ve mescidin yer aldığı görülürken bunların yedisi günümüze ulaşabilmiştir. Yedi caminin beşi Osmanlı'nın son dönemlerinde inşa edilmiştir. Bu camilerin, sahilten içeriye doğru, Sarı Çay'a paralel olarak belirli bir güzergâhta sıralandıkları görülür.

Camiler; plan ve kütle tasarımı ile süsleme özellikleri bakımından genelde sade bir özellik gösterirler. Genellikle kare veya kareye yakın dörtgen planlı olup kırma çatılıdır ve tek şerefeli birer minareye sahiptirler. Kurşunlu Camii tek kubbeli örtüsü ile diğerlerinden ayrılır. Kale içinde yer alan Abdülaziz Mescidi minaresiz tek örneği teşkil eder. Son cemaat yerleri yoktur. Hemen hepsi moloz taşla inşa edilen camilerin köşeleri ile kapı ve pencere kenarlarında kesme taş kullanılmıştır. Bazılarının kemer alınlıkları ile saçaklarında tuğlaya da yer verilmiştir. Minarelerin tamamı ise kesme taştır. Bazı camilerde görülen tuğla kemerli alınlıklar, vurgulanan kemer kilit taşları dış cephelerdeki nadir süsleme unsurlarıdır. Yenilenen iç mekânların çoğu özgünlüğünü kaybetmiştir. Bununla birlikte, Kurşunlu Camii mihrap, minber ve mahfil, Tıflı Camii ise tavan göbeği süslemeleriyle dikkati çeker. Söz konusu süslemeler ampir ve barok üslubuyla dönemin genel özelliklerini yansıtır. Kesme taş yapısıyla dikkat çeken minarelerden bazıları da pabuçluk ve şerefe altı uygulamalarıyla dönemin özelliklerini gösterirler. Bunlar arasında Tıflı Camii minaresi özgün süslemeleriyle de dikkati çeker.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Osmanlı, Mimari, Cami, Mescid

* Mesut DÜNDAR, Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, e-mail: mstdundar@comu.edu.tr

Late Ottoman Mosques in Çanakkale

Abstract

The groundwork of the present Çanakkale province was laid with the construction of Kale-i Sultâniyye and then people started to settle in Çanakkale. Over time, mosques were built in the city as needed. The official records report that there are about eleven mosques and masjids in the city center; seven of which have survived until the present time. Five of the seven mosques were built in the late period of the Ottoman Empire. These mosques were concentrated in a specific location and arranged from the coast to the center; in parallel to the Sarı Çay Stream.

They have a simple plan and mass design and modest ornamental features. They generally have a square or an almost-square plan with a hipped roof and a minaret with a single balcony. The Kurşunlu Mosque is distinguished from the others by its single dome. The Abdul-Aziz Masjid is the only specimen without a minaret. It has no narthex. Almost all were constructed out of rubble stones, but the corners and the door and window sides were out of cut stones. Tiles were used in the pediments and eaves of some. All the minarets were built with cut stones. Tile-arched pediments and accentuated keystones observed in some of the mosques are among the rare ornamentations on the façade. Most of the restored interiors have lost their authenticity. However, the Kurşunlu Mosque is distinguished by its mihrab, minbar and mahfil, and the Tıflı Mosque by its ceiling rose decorations. These decorations reflect the basic characteristics of empire and baroque style. Some of the cut-stone minarets exhibit the characteristics of the period by their shoe racks and sub-balcony applications. The Tıflı Mosque among these stands out with its authentic ornamentations.

Keywords: Çanakkale, Ottoman, Architecture, Mosque, Masjid

Giriş

Anadolu’nun fethiyle birlikte Türk akınlarına uğramaya başlayan Çanakkale yöresi 1360 yılında Sultan I. Murad tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır¹. Çanakkale şehrinin temelleri ise boğaz geçişini kontrol altına almak için Fatih Sultan Mehmed’in yaptırdığı kale (Kal’a-i Sultâniyye)² ile atılmıştır³. Stratejik bir noktada kurulan kale ile birlikte cami ve hamam gibi yapılar inşa edilmiş⁴, kalenin etrafında zamanla gelişen bir kent oluşmuştur⁵. Kent, gelişimini sonraki dönemlerde de sürdürmüş, bu bağlı olarak da kentteki cami sayısı artmıştır. 17. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi yalnızca Gelibolu’da 164 adet cami, mescid ve tekkenin varlığından bahsetmekle birlikte merkezdeki cami sayısı hakkında bir bilgi vermez⁶. Ancak, Fatih Camii’nin yanı sıra Yeni Camii ve Rüstem Paşa Camii ile birlikte bazı mescidlerin varlığından bahseder⁷. 1870-1876 yılları arasında kapsayan Cezâir-i Bahr-i Sefid salnamelerine göre Çanakkale merkezinde on adet cami ve mescid bulunmaktadır⁸. Şehri 1890’larda ziyaret eden V. Cuinet elliiki dükkân, yirmialtı fırın, altı hamam, onüç çeşme, iki kilise ve üç sinagogla birlikte sekiz cami ve üç mescidin bulunduğunu ifade eder⁹. Kayıtlarda geçen bu eserlerden yedisi günümüze ulaşabilmiştir. Bunların ikisi erken Osmanlı, beşi geç Osmanlı dönemine aittir. Biri kale içinde olmak üzere kale ile birlikte inşa edilen ilk iki eser, banisi Fatih’in adıyla anılır¹⁰. Kayserili Ahmed Paşa Camii, Kurşunlu Camii, Tıfı Camii, Yalı Camii ve Abdülaziz Mescidi (Kale Mescidi) olarak bilinenler geç Osmanlı dönemine ait olanlardır¹¹. -

1 Bkz., Z. G. Öden, *Karası Beyliği*, Ankara 1999; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1998, s.96-103; R. Yaşa, “Çanakkale Yöresinde Türkmenler”, Çanakkale Tarihi, Cilt:2, İstanbul 2008, s.859-866; M. Tuncel, “Çanakkale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, İstanbul 1993, s.197-203; H. Kayhan, “Çanakkale’de Türk Hakimiyetinin Gelişimi”, Çanakkale Tarihi, Cilt:1, İstanbul 2008, s.597-605; M. Demir, “Çanakkale’de Türk Yerleşimi”, Çanakkale Tarihi, Cilt:2, İstanbul 2008, s.653-663.

2 Kale için bkz., Y. Acioğlu, “Çanakkale’deki Osmanlı Kaleleri”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, Sayı:19, Çanakkale 2015, s.93-122.

3 M. Tuncel, *a.g.m.*, s.197; S. Eyice, “Çanakkale Hisarı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, İstanbul 1993, s.203.

4 Bkz., E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, Cilt:III, İstanbul 1989, s.169-171.

5 M. Tuncel, *a.g.m.*, s.197.

6 Y. Dağlı vd. (Yayına haz.), *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt:5, İstanbul 2001, s.162.

7 Y. Dağlı vd., *a.g.e.*, s.156. Bahsi geçen Fatih Camii yenilenmiş olmakla birlikte günümüzde mevcuttur. Yeni Cami ve Rüstem Paşa Camii hakkında ise herhangi bir kayıt veya bilgiye rastlanılmamaktadır.

8 Z. Özlü, “1870-1876 Yılları Arasında Biga Sancağı”, Çanakkale Tarihi, Cilt:2, İstanbul 2008, s.1182-1185.

9 V. Cuinet, *La Turquie D’Asie*, Vol. III, Paris 1894, p.747.

10 Bkz., E. H. Ayverdi, *a.g.e.*, s.169-171; A. O. Uysal, “Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması (2008)”, *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, Denizli 2009, s.152; A. Boran, *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Ankara 2001, s.118-121.

11 Bkz., A. Osman Uysal, “Çanakkale İli Ortaçağ...”, s.151-154.

Kale ile birlikte ilk inşa edilen Fatih Camii ve Kale Mescidi bazı araştırmalara konu edilirken¹², geç dönemlere ait camiler üzerinde fazla durulmadığı, ancak birkaçına bazı araştırmalarda yer verildiği görülür¹³. Çalışmamızda geç döneme tarihlenecek söz konusu beş cami ele alınarak¹⁴ bu alandaki bir boşluğun giderilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, ilgili literatür ve arşiv taraması ile yerinde yapılan incelemeler sonucunda elde edilen veriler doğrultusunda söz konusu eserler ayrıntılı bir şekilde tanıtılıp değerlendirilerek hem Osmanlı mimarisi hem de Çanakkale kent mimarisindeki yeri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yalı Camii

Kemalpaşa Mahallesi'nde, Çarşı Caddesi ile Fetvane Sokağın birleştiği köşenin boğaz tarafında yer alır. Caminin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre, Tavi Ahmed Ağa tarafından yaptırılan cami iki kez yanıp tamir edildikten sonra tekrar yanması üzerine Miralay Halil Hacı Bey tarafından H.1270/M.1854 yılında yeniden tamir ettirilmiştir¹⁵. Camiyi yaptıran Tavi Ahmet Ağa hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte H.1139/M.1727 tarihli bir arşiv belgesinde Kal'a-i Sultaniyye'de bulunan Tavi Ahmed Ağa Vakfı'ndan bahsedilir¹⁶. H.1243/M.1827 tarihli bir diğer belgede de Bahr-i Sefid Boğazı'nda Sultaniye Kalesi'ndeki Tavi Ahmed Ağa Camii'nin 1242 yılındaki tamirine ilişkindir¹⁷. Bunların ışığında caminin 1720'lerde inşa edildiği düşünülebilir. Kayıta bahsi geçen 1242 (M.1827) yılındaki tamir de kitabede belirtilen onarımlardan biri ile ilgili olmalıdır. Bunların dışında H.1271/M.1854-55 tarihli bazı belgelerde¹⁸ yapının 'Yalı Camii' olarak kaydedildiği, yanan bu caminin -kitabede de belirtildiği gibi- Miralay Hacı Halil Bey¹⁹ tarafından yeniden inşa ettirdiği ve vakıf olarak para bağışladığı yazmaktadır. Caminin sonraki yıllarda da birçok kez onarıldığı anlaşılmaktadır. Ahşap direkli son cemaat yeri günümüz ekidir.

Kareye yakın dikdörtgen planlı cami (Şek. 1), kırma çatılıdır. Kuzeybatı köşede minaresi bulunur. Tuğla hatıllı moloz taşla inşa edilen caminin kapı ve pencereler ile duvar köşelerinde kesme taşta yer verilmiştir (Foto. 1). Cephe duvarları düzgün kesme

12 Bkz., dipnot 8'deki eserler.

13 Bkz., H. Arbaş, "Çanakkale Kayserili Ahmet Paşa Külliyesi", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, Kayseri 2002, s.55-70; A. Boran, a.g.e., s.203-205.

14 Çarşı içinde yer alan Fatih Camii, Sultan Abdülaziz zamanda yenilenmiş olmakla birlikte (E. H. Ayverdi, a.g.e., s.169), ilk inşası Fatih dönemine ait olduğu için çalışma kapsamına alınmamıştır.

15 Kitabeye için bkz., G. Yazıcı, "Çanakkale'de Manzum Kitabeler", Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları: Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu, Çanakkale 2008, s. 655-656.

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya No: AE.SAMD.III/152-14934-0

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya No: HAT/1573-10-0

18 Bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya No:60/7/A.}MKT.MHM.; Dosya No:309/19657/İ..DH.; Dosya No:55/42/ A.}AMD.

19 Hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Hacı Halil Bey'in mezarı cami haziresinde bulunmaktadır. Mezar taşı kitabesi için bkz., G. Yazıcı, a.g.m., s.650.

taşlarla oluşturulan profilli bir saçakla sonlanır. Camiye giriş, kuzey cephe aksındaki kemerli kapıdan sağlanır (Foto. 2). Kapının üzerinde sekiz satırlık mermer inşa kitabesi yer alır (Foto. 3). Kapının iki yanında altı üstlü küçük birer pencere bulunur. Caminin doğu ve batı cephelerinde üçer, güney cephesinde dört pencere yer alır. Güney cephe pencereleri, orta aksta bulunan mihrap çıkıntısının iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiştir. Doğu ve batı cephe pencereleri, orta akstan mihrap duvarına doğru kaydırılarak belirli aralıklarla yerleştirilmiştir. Bu yan cephe pencerelerinin güney eksene kaydırılmasında harimin kuzeyinde yer alan geniş mahfil katın etkili olduğu görülmektedir. Boyuna dikdörtgen biçimli pencerelerin lento ve söveleri dışa doğru taşıntı yaparak bir çerçeve oluşturur. Pencereler üzerinde tuğla ile teşkil olunan sathî kemerler bulunur.

Kuzeybatı köşede yer alan minare düzgün kesme taşla teşkil olunmuştur (Foto. 4). İçte harime doğru çıkma yapan kaide dışta beden duvarlarıyla aynı doğrultuda çatıya kadar yükselir. Kaidenin ön yüzünde kibleyi gösteren küçük bir mihrabiye bulunur. Kare kaideden silindirik gövdeye geçiş, pramidal bir altlık üzerine binen vazo şeklindeki pabuçlukla sağlanmıştır. Tek şerefeli silindirik gövdeyi altta ve üstte kaval silmeler sınırlar. Şerefe altı profilli silmeler şeklinde düzenlenmiştir. Pramidal bir külahla son bulan minarenin şerefe korkulukları ve peteğin üst kısımlarında askı çelenkleri şeklinde dekoratif öğelere yer verilmiştir. Ahşap konstrüksiyonlu külah kurşun kaplıdır.

Kuzey akstaki kapıdan girilen harim düz ahşap tavanlıdır (Foto. 5). Ortasında baklava dilimi motifi bulunan pasalı tavanın yenilediği anlaşılmaktadır. Harim duvarları sıvalı ve badanalıdır. Mekânı aydınlatan pencereler içten şevli ve yarım daire kemerlidir. Sade bir görüm arz eden harimde mihrap dekoratif özellikleriyle öne çıkar (Foto. 7). Kible duvarı ortasında yer alan mihrap nişi dairesel kesitli ve kemerlidir. Niş kenarlarında kompozit başlıklı ve yivli ampir tarzı plasterler bulunur. Bunların üzerinde, nişi üstten kuşatan geç barok tarzı bitkisel süslemeler yer alır. Harimin kuzeybatı köşesinde bulunan ahşap minber yenidir. Kuzeyde, iki sıra halinde dörder ahşap direk taşıyan mahfil yer alır (Foto. 6). Arka ayakların arası basık kemerli bir açıklık şeklinde düzenlenmiştir. Mahfile çıkış girişin doğusundaki merdivenle sağlanır. Kuzeybatı köşede, minarenin kaidesinden kaynaklanan bir kütleli çıkma görülür. Bunun mahfil katında minare kapısı yer alır.

Kurşunlu Camii (Arap İbrahim Paşa Camii)

Namık Kemal Mahallesi'nde, Arap İbrahim Paşa Caddesi ile Setbaşı Sokağı'nın birleştiği köşede yer almaktadır. Eskiden 'Arap İbrahim Paşa Camii' olarak bilinen yapı, kubbesindeki kurşun kaplaması nedeniyle halk arasında 'Kurşunlu Camii' olarak anılmaktadır. Kapı üzerinde yer alan kitabesine göre, yanan eski Çınarlık Camii yerine Arap İbrahim Paşa tarafından H. 1285/M. 1869 yılında yaptırılmıştır²⁰.

20 R. Eren, Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri, Çanakkale 1990, s. 20; A. O. Uysal, "Çanakkale İli Ortaçağ...", s. 154. Kitabe için ayrıca bkz., G. Yazıcı, *a.g.m.*, s.657-658.

Ayrıca, H.1265/M.1849 tarihli bir arşiv belgesinde²¹ Kal'a-i Sultâniyye'nin Çınarlık mahallesinde yanan bir caminin yeniden inşası için Biga Mutasarrıfı Hasan Hüsnü Bey'in izin isteği, H.1285/M.1869 tarihli bir belgede²² de Kal'a-i Sultâniyye'de yanan camiye yeniden inşa ettiren eski Biga Mutasarrıfı İbrahim Paşa'ya ikinci dereceden Mecidi nişanı verildiği kayıtlıdır. Bazı belgelerde²³ aynı yapıdan Çerhizade Mehmed Efendi Camii olarak bahsedilmesi yanan ilk caminin söz konusu kişi tarafından inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bunların dışında bir kaydına rastlanmayan cami yakın zamanlarda restore edilmiş, önündeki betonarme son cemaat yeri de bu sırada eklenmiştir.

Cami, kare planlı tek kubbeli kübik bir yapıdır (Şek. 2, Foto. 8). Kare kütle için üst köşeleri pahlanarak sekizgen kasnağa dönüştürülmüştür. Kasnakla kare kütle arasında kalan üçgen kısımlar profilli saçaklarla sınırlandırılmış ve üzerleri yarım kubbelerle örtülmüştür. Profilli taş saçakla sonlanan kasnağa büyük kubbe biner. Kubbe kurşun kaplıdır. Yapı bu nedenle "Kurşunlu Camii" olarak bilinmektedir.

İnşasında moloz taş kullanıldığı sanılan caminin duvarları sıvalı ve badanalıdır. Simetrik bir düzenlemeye sahip doğu ve batı cephelerde eşit aralıklarda yerleştirilen üçer pencere bulunur. Düzgün kesme taşla teşkil olunan yarım daire kemerli pencerelerin çerçeveleri dışa doğru hafif taşıntı yapar. Kemerlerin kilit taşları, dönem mimarisine uygun şekilde öne çıkarılarak vurgulanmıştır. Aynı tarz pencereler mihrabın yer aldığı güney duvarın iki yanında birer kez tekrarlanmıştır. Kuzey cephenin orta aksında bir kapı ile bunun iki yanında birer pencere yer alır. Düz lentolu kapı açıklığının üst köşelerine yerleştirilen konsolvari öğeler aynalı kemer görünümü vermektedir. Kapının üzerinde mermer kitabe levhası yer alır (Foto. 9). Yanlardaki pencereler diğerleriyle aynıdır. Bunların dışında, sekizgen kasnağın beden duvarının devamı şeklinde uzanan yüzlerinde de birer dairesel pencereye yer verilmiştir. Caminin tüm pencereleri işlemeli demir şebekelere sahiptir.

Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan minaresi düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Minarenin kare kesitli kaidesi, cepheye bitişik olarak saçağa kadar yükselir ve cepheyi sınırlandıran saçak kaidesi de dolanarak devam eder. Kaidenin camiye dilatasyonu ve yandaki pencereyi kısmen kapatması minarenin sonradan tasarlandığı izlenimi vermektedir. Kaidenin kuzey cephesinde kemerli bir kapı yer alır. Kaidenin üzerinde, bir pabuçla geçilen tek şerefeli silindirik gövde yükselir. Kaideden gövdeye geçişteki pabuç, vazo şekli ile geç dönem özelliklerini yansıtır. Silindirik gövdenin alt ve üst kısımlarında kaval silmeler bulunur. Şerefe altı profilli silmelerle teşkil olunmuştur. Minare, şerefeden sonraki petek ve külahlâ son bulur. Külâh kurşun kaplıdır.

21 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dosya No:212/54/A.}MKT*

22 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dosya No:585/40706/İ..DH.*

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dosya No:220/91/ A.}MKT. (09/L/1265 Hicri); Dosya No:430/80/ A.}MKT.MHM. (14/N/1285 Hicri)*

Kare planlı kübik bir hacim teşkil eden harimde kubbeye geçiş büyük tromplarla sağlanmıştır. Cephe ve kasnaktaki pencereler iç mekânı aydınlatır. Harimin güney duvarı aksında mihrap ile bunun batısında minber, kuzeyde mahfil, güneydoğu köşede de bir vaaz kürsüsü bulunur (Foto. 10, Foto. 11). Kible duvarı orta aksındaki mihrap öne doğru çıkma yapar. Yarım daire kesitli mihrap nişini köşelerdeki yivli ve kompozit başlıklı ampir tarzı plasterler sınırlar. Mihrabın üst kısmında da ampir ve barok tarzı motiflere yer verilmiştir (Foto. 12). Pencere üzerlerinde de benzer motiflere yer verildiği görülür. Mihrabın batı tarafında bulunan ahşap minber de aynı üslubun özelliklerini yansıtır. Harimin kuzey kanadında yer alan mahfil öndeki dört ahşap direkle desteklenir. Mahfile çıkış kuzeybatı köşedeki işlemeli korkuluklara sahip bir merdivenle sağlanır. Ahşap mahfil, ampir üslubu yansıtan impost başlıkları, rozet çiçekleri ve dişli frizleriyle dikkati çeker.

Abdülaziz Mescidi (Kale Mescidi)

Günümüzde 'Çimenlik Kalesi' olarak bilinen Kal'a-i Sultâniyye'nin güney suru orta burcu yanında yer almaktadır. Mescid, kalenin tamiri sırasında Sultan Abdülaziz tarafından H.1280-1292/M.1863-1875 yıllarında yaptırılmıştır²⁴. Birçok kez tamir edildiği anlaşılan caminin çatısı yakın zamanda yenilenmiştir (Foto. 13).

Kabaca dörtgen prizmatik bir kütle teşkil eden mescid kırma çatılıdır (Şek. 3, Foto. 14). Altında depo olarak kullanılan bir bodruma yer verilmiştir. Bodrumla birlikte yükselen mescidin kible duvarı, sur ve burçtan dolayı batıdan doğuya doğru hafif açılarak doğu duvarıyla birleşir ve bundan dolayı hafif yamuk bir plan özelliği gösterir. Moloz taşla örülen duvarların köşelerinde kesme taşla yer verilmiştir. Duvarlar kademeli üç sıra tuğla saçakla son bulur.

Fevkani bir yapı olan mescide giriş, tek yönlü sekiz basamaklı bir merdivenle ulaşılan kuzey cephe aksındaki kapıdan sağlanır (Foto. 15). Düz atkılı kapı kesme taş çerçevesindedir. Kapının üzerinde tuğla ile teşkil olunan sathi kemerli bir alınlığa yer verilmiştir. Kemer alınlığında, Sultan Abdülaziz'in mermer işlemeli tuğrası bulunur (Foto. 16). Merkezde bir kurdele ile bağlanan defne dallarının çevrelediği madalyon içerisindeki tuğra tahrip edilmiştir. Kapının iki yanında altı üstü birer pencere yer alır. Dikdörtgen formlu kapı ve pencerelerin lento ve söveleri düzgün kesme taştır. Altındaki pencerelerin üzerinde sathi basık kemerler bulunur. Bu kemer ve alınlıklar tuğla örgülüdür. Doğu ve batı cephelerde, yine düzgün kesme taşla teşkil olunan üçer pencereye yer verilmiştir. Orta aksa göre hafif güneye kaydırılan dikdörtgen formlu pencerelerin üzerinde de tuğla örgülü basık kemerli alınlıklar bulunur. Aynı pencereler güney cephenin iki kenarında tekrarlanmış, bunların ortasında dairesel kesitli mihrap çıkmasına yer verilmiştir. Oldukça sade tutulan cephelerde, kapı ve pencere üzerlerinde tuğla ile oluşturulan sathi kemerler dekoratif bir özellik teşkil eder. Kemer alınlıklarının tuğla örgüsü de buna katılabilir.

24 S. Eyice, *a.g.m.*, s.205; A. Boran, *a.g.e.*, s.203.

Harim, düz ahşap tavanlıdır. Duvarlar, içten sıvalı ve badanalıdır (Foto. 17). Mekânı aydınlatan pencereler içten basık kemerlidir. Kible duvarı ortasında yer alan mihrap öne doğru hafif taşarak dikdörtgen bir çerçeve oluşturur. Mihrap nişi yarım daire kesitli ve kavsaralıdır. Kuzeyde, ahşap direklerle desteklenen mahfil yer alır. Mahfile kuzeydoğu köşedeki ahşap merdivenden çıkılır. Çatı ile birlikte yenilendiği anlaşılan iç mekânda herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz.

Kayserili Ahmed Paşa Camii (Tatarlar Camii)

Barbaros Mahallesi'nde, Sarıçay Caddesi ile Aziziye Caddesi'nin kesiştiği köşede yer almaktadır. 'Tatarlar Camii' olarak da adlandırılan cami²⁵, duvarların çevrelediği bir avludaki farklı dönemlerde inşa edilen Nedime Hanım Türbesi, Kadiri dergâhı binası ve çeşmeden oluşan bir manzumenin ilk yapısıdır²⁶. Avlunun güneybatısına konuşlandırılan caminin önünde yer aldığı söylenen şadırvan ise bugün mevcut değildir. Ancak, şadırvana ait kitabe (Foto. 22) türbenin yanındaki hazirede durmaktadır. Bu kitabeğe göre şadırvan, Kayserili Ahmed Paşa'nın eşi Fatıma Hatun tarafından, cami için H.1290/M.1873-74 yılında yaptırılmıştır²⁷. Camiye adını veren Kayserili Ahmed Paşa 1857-1860 ve 1863-1873 arasında iki kez Cezâyir-i Bahr-i Sefid valisi olarak bölgede görev yapmıştır²⁸. Cami, Kayserili Ahmed Paşa'nın görev yaptığı ikinci dönemde, 1863-1873 yıllarında yaptırılmış olmalıdır. Cami, sonraki dönemlerde birçok kez onarım geçirmiştir. Bu onarımlar sırasında eklenen betonarme son cemaat yeri²⁹, yakın zamanda gerçekleştirilen son onarımda kaldırılarak ahşap olarak yenilenmiştir. Manzumenin diğer yapılarından Kadirhâne 19. yüzyılın sonlarına, Nedime Hanım Türbesi H.1322/M.1904 yılına, çeşme H.1304/M.1886 yılına aittir³⁰.

Kareye yakın dikdörtgen planlı cami, kırma çatılıdır (Şek. 4, Foto. 18). Prizmatik bir kütle teşkil eden yapının cepheleri profilli saçakla son bulur. Duvarlar sıvalı ve badanalıdır. Doğu ve batı cephelerde karşılıklı yerleştirilen üçer pencere yer alır. Güney cephedeki iki pencere, ortada yer alan mihraptan dolayı kenarlara yerleştirilmiştir. Pencereler arasındaki mihrap dairesel bir çıkma yapar. Dikdörtgen formlu pencerelerin kesme taş lento ve söveleri hafif dışa taşırılarak belirtilmiştir. Camiye giriş kuzey cephe (Foto. 19) orta aksındaki kapıdan sağlanır. Basık kemerli kapının üzengi hattındaki lento, dikdörtgen çerçeveli bir giriş açıklığı oluşturur. Kemer alınlığı ise pencere açıklığı olarak düzenlenmiştir. Kemerin kilit taşı öne çıkarılarak vurgulanmıştır. Girişin yer aldığı bu cephenin sadece üst kısmında üç adet küçük pencereye yer verilmiştir. İçerideki mahfil katına açılan bu dikdörtgen kesitli pencerelerin çerçeveleri de diğerleriyle aynı şekildedir.

25 R. Eren, *a.g.e.*, s.20; H. Erbaş, *a.g.m.*, s.56.

26 A. O. Uysal, "Çanakkale İli Ortaçağ...", s.153. Diğer yapılar için ayrıca bkz., H. Arbaş, *a.g.m.*, s.55-73.

27 Bkz., G. Yazıcı, *a.g.m.*, s.659; H. Arbaş, *a.g.m.*, s.60.

28 M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt:1, İstanbul 1996, s.202.

29 H. Arbaş, *a.g.m.*, s.56.

30 Bkz., A. O. Uysal, "Çanakkale İli Ortaçağ...", s. 153; H. Arbaş, *a.g.m.*, s.57-59.

Kesme taşla inşa edilen minare, caminin kuzeybatı köşesinde yer alır. Kaidesi yapı içinde kalan minarenin silindirik gövdesi çatı üzerinden yükselir. Tek şerefeli minare petek ve konik külahla son bulur. Minarenin kapısı, içte harime doğru çıkma yapan kaidenin mahfil katında yer alır.

Caminin içerisi oldukça sadedir (Foto. 20). Duvarlar sıvalı ve badanalıdır. Duvarlarda yer alan pencereler içte kemerli olup dışa doğru şevlidir. Ortasında ışınsal bir madalyon bulunan ahşap tavanın yenilendiği anlaşılmaktadır. Kible duvarı ortasında yer alan mihrap ve bunun batısındaki ahşap minber yenilenmiştir. Kuzeyde, ahşap ayaklarla desteklenen mahfil yer alır (Foto. 21). Mahfile kuzeydoğu köşeye yerleştirilen merdivenle çıkılır.

Tıflı Camii

Fevzipaşa Mahallesi’nin Çarşı Caddesi’nde yer alır. Cami, kapı üzerindeki kitabeğe göre Sultan II. Abdülhamid tarafından H.1308/M.1891 yılında yaptırılmıştır³¹. Avlu kapısı üzerindeki manzum kitabe ise eski bir sıbyan mektebine aittir³². Kitabede bahsi geçen mektebin caminin kuzeybatısında yer aldığı ve mektep yıkılınca kitabesinin cami avlusuna taşınması yerleştirildiği ifade edilmektedir³³. Caminin, söz konusu mektebin yanına çocukların ibadet eğitiminin tatbiki için yaptırıldığı ve bu nedenle halk tarafından “Tıflı Camii” olarak adlandırılmış olabileceği ileri sürülmektedir³⁴. Yapı, H.1341/M.1922 tarihli bir arşiv belgesinde Yörük Hüseyin Ağa vakıflarında sayılmaktadır³⁵. Süreç içinde bazı küçük onarımlar geçiren cami sağlam olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Cami, kare planlı ve kırma çatılı olup kuzeybatı köşede bir minaresi bulunur (Şek. 5). Kaba yonu ve moloz taşla inşa edilen caminin kapı ve pencerelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır (Foto. 23). Köşe bağlantılarında yer yer kesme taşta yer verilen beden duvarlarını üstte dört sıra halindeki kademeli tuğla saçak frizi kuşatır. Caminin biri batı diğeri kuzeyde olmak üzere iki kapısı bulunur. Kuzeydeki kapı orta aksta, diğeri ise batı cephenin kuzey kenarında yer alır (Foto. 24). Camide iki kapıya yer verilmesi yanında bulunduğu söylenen mekteple ilgili olmalıdır. Beden duvarından hafif dışa taşırılan yarım daire kemerli kapılardan (Foto. 25) batıdakinin üzerinde

31 Kitabe için bkz., R. Eren, *a.g.e.*, s.21.

32 Söz konusu kitabede Sultan Abdülaziz döneminde Cezâir-i Sefid valisi Ahmed tarafından yaptırılan bir mektepten bahsedilir (Kitabe için bkz., G. Yazıcı, *a.g.m.*, s.658-659).

33 A. O. Uysal, “Çanakkale İli Ortaçağ...”, s.153.

34 R. Eren, *a.g.e.*, s. 21.

35 Bkz., *Dosya No:195/70/ŞD*. Yörük Hüseyin Ağa hakkında bir bilgi bulunmamasıyla birlikte H.1308/M.1891 tarihli bir arşiv belgesinde Kale-i Sultaniyye’de bulunan Yörük Hüseyin Ağa Camii’nin tamir edildiği kayıtlıdır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dosya No:20/106/Y.PRK.UM.*). Günümüzde Çanakkale’de bu isimle bilinen bir cami yoktur. Yörük Hüseyin Ağa Camii’nin tamirine ilişkin belgenin kayıt tarihi ile Tıflı Camii’nin inşa tarihinin aynı olması dikkat çekicidir. Buna göre, aynı yerdeki Yörük Hüseyin Ağa Camii’nin yıkılarak yerine bugünkü Tıflı Camii’nin inşa edildiği düşünülebilir. Tıflı Camii’nin Yörük Hüseyin Ağa vakıfları arasında sayılması da bunun bir işareti olarak görülebilir.

üç satırlık inşa kitabesi yer alır. Mermer kitabe, düzgün kesme taşlarla teşkil olunan dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır (Foto. 26).

Kapının güneyinde, belirli aralıklarla yerleştirilen iki pencere bulunur. Yarım daire kemerli pencerelerin çerçeveleri hafif dışa taşırılmış ve kemer kilit taşları öne çıkarılarak vurgulanmıştır. Aynı pencereler doğu cephede, biri kapı aksına tekabül edecek şekilde üç kez tekrarlanmıştır. Kuzey ve güney cephelerde, kapı ve mihrap akslarının iki yanında benzer şekilde birer pencereye yer verilmiştir. Bunların dışında, cephelerin üst kısımlarında daire şeklinde ikişer pencere daha bulunur. Pencereler işlemeli demir şebekelere sahiptir. Kilit taşları öne çıkartılan yarım daire kemerler gibi demir şebekelerde ampir üslubunu yansıtır. Güneyde, mihrap dışı doğru yarım daire şeklinde çıkıntı yapar. Pencerelerin üst hizasına kadar yükselen ve düz bir silme ile sonlanan mihrap çıkıntısının üzeri yarım konik bir külahla örtülüdür.

Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan minare düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Tek şerefeli minare, kaide ve pabuç üzerinde yükselir. Kare planlı kaidenin ön yüzünde bir güneş kursu motifi işlidir (Foto. 27). Pabucun kavisli biçimde pahlı köşelerinde, altta bir vazoya bağlanan boncuk dizisi şeklinde kaval silmeler bulunur. Silindirik gövdenin iki ucunda da burmalı silmeler yer alır. Sepet örgülü taş korkuluklarla kuşatılan şerefe altını dişli frizler, burmalı silmeler, stalâkit sarkıtlar ve yumurta frizleri oluşturur. Şerefeden sonra yükselen silindirik petek, külah ve yüksek bir alemle son bulur. Dişli friz ve burmalı silme peteğin üst kısmında da tekrarlanmıştır. Kurşun kaplı külahın alt kısmında baklava dilimi motiflerine yer verilmiştir.

Düz ahşap tavanlı harimin kible duvarı ortasında mihrap nişi, bunun batı kenarında da minber yer alır (Foto. 28). Kuzeyde, cephe boyunca uzanan ve ahşap ayaklarla desteklenen mahfil bulunur (Foto. 29). Genelde sade bir özellik gösteren iç mekân, tavan ve mihrap süslemeleriyle dikkat çeker. Çıtalarla bölümlere ayrılan ahşap tavanın göbeğinde, merkezden bir ışın demeti gibi yayılan, rozet çiçek ve stilize akant yapraklarıyla bezeli ampir tarzı iri bir madalyon bulunur (Foto. 30). Tavan kenarlarını ince çıtalarla teşkil olunan geometrik kompozisyonlar kuşatır. Buradaki sekizgenler içerisinde de benzer rozet çiçekler yer alır. Kible duvarındaki beşgen kesitli ve yarım daire kemerli mihrap nişini iki yandan impost başlıklı plasterler sınırlar (Foto. 31). Plasterlerin üzerinden tepe noktadaki bir akant yaprağına uzanan bitkisel motifler kemer köşeliklerini kuşatır. Beş kenarlı nişin her bir köşesi de ampir tarzı yivli plasterlerle belirtilmiş, öndeki plasterlere binen sivri kemerin üzerine defne dallarlı işlenmiştir. Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan ahşap minber ise oldukça sadedir ve yenilenmiş olmalıdır. Kuzey cephede boydan boya uzanan mahfil, köşelerdeki kısmen duvara gömülü olan altı adet ahşap ayakla desteklenmiştir. Mahfile çıkış kuzeybatı köşedeki ahşap merdivenle sağlanır. Minare kapısı da bu merdivene açılır.

Sonuç

Çanakkale merkezindeki mevcut yedi camiden beşinin geç Osmanlı döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Hemen hepsi 19. yüzyılın ikinci yarsına aittir. Yanız, kitabesine göre birkaç kez yandıktan sonra son olarak 1854 yılında yenilenen Yalı Ca-

mii’nin ilk inşasının 18. yüzyılın başlarına ait olduğu sanılmaktadır. Mevcut yapılar içerisindeki en geç tarihli olanı ise 1891 yılında inşa edilen Tıflı Camii’dir. Söz konusu yapılar bazı onarımlar geçirmekle birlikte asli özelliklerini koruyarak günümüze kadar gelebilmişlerdir. Bunların dışında, Necip Paşa ve eşi tarafından H.1318/M.1909 yılında Cevatpaşa Mahallesi’nde yaptırılan Necip Paşa Camii ise günümüze ulaşmamıştır. Eski fotoğraflardan, tek şerefeli minaresi bulunan kırma çatılı dikdörtgen bir yapı olduğu anlaşılan cami³⁶, 1953 depreminde yıkılınca yerine halk tarafından bugünkü kubbeli cami inşa edilmiştir. Eski caminin altı satırlık mermer kitabesi yeni caminin kapısı üzerine yerleştirilmiştir³⁷. Tarihi bir özellik taşımamakla birlikte yeni cami, kızıl renkli taş kaplama cephesiyle Çanakkale’nin dikkat çeken yapılarından biri olmuştur.

Camilerin konumuna bakıldığında, Kayserili Ahmed Paşa Camii haricindeki-lerin Sarı Çay’ın doğu kanadında, Çimenlik Kalesi’nden güneye doğru belirli güzergâhta sıralandıkları görülür. Bu aslında, Kal’a-i Sultâniyye’nin inşasından sonra kentin kale çevresinden Sarı Çay’ın kenarına doğru geliştiğini, 20. yüzyılın başlarında inşa edilen eski Necip Paşa Camii ise şehrin daha sonra sahil boyunca kuzeye doğru yayıldığını göstermektedir.

Çanakkale’de Osmanlı’nın son döneminde inşa edilen söz konusu camiler kare veya kareye yakın dörtgen planlı olup kırma çatılıdır. Sadece kare planlı Kurşunlu Camii’nin kübik gövdesi kubbeye örtülür ve cami Çanakkale merkezindeki kubbeli tek eski cami olarak dikkati çeker. Abdülaziz Mescidi de fevkanı yapısıyla diğerlerinden ayrılır.³⁸ Camilerin hiçbirinde özgün son cemaat yeri bulunmaz. Mevcut olan son cemaat yerleri sonraki eklemelerdir. Ancak, günümüze ulaşmayan Necip Paşa Camii önünde kemerli bir son cemaat yeri bulunduğu görülür. Kale içindeki Abdülaziz Mescidi dışındakiler birer minareye sahiptir. Minarelerin hepsi camilerin kuzeybatı köşesine yerleştirilmiştir. Bunlardan Kayserili Ahmed Paşa Camii minaresi yapı iç bünyesine dâhil edilen bir kaide üzerinde, çatıdan yükselerek farklı bir uygulama gösterir³⁹. Yalı Camii minaresi kaidesi de yapı içerisinde harime doğru taşmakla birlikte

36 Fotoğraf için bkz., İ. Aksu, *Dönem Dönem Eski Çanakkale Kartpostalları ve Fotoğrafçıları*, Çanakkale 2003, s.26.

37 Kitabe için bkz., R. Eren, *a.g.e.*, s.22.

38 Anadolu’da çokça görülen bu tarz camilerin, yine Kal’a-i Sultâniyye’de bulunan Fatih Mescidi ile Kilitbahir’de yer alan Tabib Hasan Camii Çanakkale’deki diğer örneklerini teşkil eder (bkz., E. H. Ayverdi, *a.g.e.*, s.170; A. O. Uysal, “Kilitbahir (Kilidü’l-Bahr)’de Tarihi Doku ve İki Hamam”, Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları: Eceabat Değerleri Sempozyumu, Çanakkale 2008, s.56-57). Bir nevi kale şeklindeki Demirköy Fatih Dökümhanesi’nde yer alan mescid de bodrum kat uygulaması ve mimari tarzıyla Abdülaziz Mescidi ile benzerlik gösterir (bkz., A. O. Uysal, “Çanakkale İli Ortaçağ...”, s.152). Söz konusu yapı için ayrıca bkz., Z. Yılmaz - A. O. Uysal, “Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi 2004 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları”, 27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara 2006, s.426; A. O. Uysal, “Excavations at the “Fatih Foundry” in Demirköy: The 2003-2004 Season”, *Proceedings of the First International Congress on Islamic Archaeology*, İstanbul 2011, s.135-136.

39 Çanakkale’nin Kilitbahir köyündeki Tabib Hasan Camii ve Ezine ilçesi Uluköy’deki camide de benzer uygulamalar vardır. Söz konusu camiler için bkz., A. O. Uysal, “Kilitbahir (Kilidü’l-Bahr)’de...”, s.56-

çatıyı da aşan yüksekliği ve dışa açılan kapısıyla farklılık arz eder. Diğerleri, köşede dışa taşan kaideleri, silindirik gövdeleri ve tek şerefeleri ile daha klasik bir düzenleme gösteririler.

Camilerin inşasında genellikle moloz taş kullanılmıştır. Bazı yapıların kapı ve pencere çerçeveleri ile beden duvarlarının köşelerinde ise kesme taşlara yer verilmiştir. Bununla birlikte, Yalı Camii ve Abdülaziz Mescidi pencerelerinin sathi kemerli alınlıkları, yine Abdülaziz Mescidi ile birlikte Tıflı Camii saçakları ve Yalı Camii beden duvarları gibi sınırlı yerlerde tuğla kullanıldığı da görülür. Minarelerin tamamı ise düzgün kesme taşla inşa edilmiştir.

Genelde masif ve sade bir özellik gösteren camilerin cephelerinde, kullanılan malzeme farklılığından doğan bir hareketlilikten söz edilebilir. Abdülaziz Mescidi ve Yalı Cami pencereleri üzerindeki sathi kemerler de cephelere dekoratif bir özellik katarlar. Abdülaziz Mescidi kapı kemer alınlığındaki tuğra ise başlı başına bir süsleme unsuru olarak dikkati çeker. Bunların dışında Tıflı Camii ve Kurşunlu Camii pencere kemerlerinde öne çıkartılan kilit taşları da dönemin bir bezemesi olarak görülebilir. Dışarıdaki süslemeler bakımından dikkati çeken bir diğer unsuru da minareler teşkil eder. Özellikle Tıflı Camii minaresi kaidesindeki güneş kursu motifini, pabuçluktaki silme kavallar ve şerefe altındaki dekoratif silmeler ampir ve barok etkiler barındıran eklektik bir üslubu ortaya koyar. Yalı Cami minaresi şerefe korkulukları ve petek üzerinde de barok tarzı askı çelenklerine yer verilmiştir. Kurşunlu Camii minaresinin vazo şeklindeki pabuçluğu da kendi döneminin üslubunu yansıtır. Camilerin dış cephelerinde olduğu gibi içerisinde de fazla süslemeye rastlanmaz. Oldukça sınırlı tutulan iç mekân süslemelerin daha çok mihraplarda yoğunlaştığı görülür. Bunun dışında tavan göbekleri, mahfil ve minberlerde de yer yer süslemelere rastlanır. Kurşunlu Cami iç mekân süslemesinin en yoğun görüldüğü yapıyı teşkil eder. Caminin mihrap ve minberi ampir ve barok tarzı motiflerle süslenmiştir. Mahfil de impost başlıklar, rozet çiçekler ve dişli friz uygulamalarıyla bunlara katılır. Yalı Camii ve Tıflı Camii mihrapları da ampir üslubun özelliklerini yansıtır. Bunlardan Tıflı Camii, ampir üslubundaki zengin bezemeli tavan göbeğiyle de dikkati çeker.

Sonuç olarak, geç Osmanlı döneminde Çanakkale merkezinde inşa edilen camilere genel olarak bakıldığında plan, kütle, malzeme-tekni ve süsleme bakımından mütevazı ölçekte sade yapılar oldukları gözlenir. Bu tür yapılara, Çanakkale'nin ilçe ve köyleriyle birlikte Anadolu'nun diğer kentlerinde de sıkça rastlamak mümkündür. Yukarıda bahsi geçen camiler ortaya koydukları özellikleri bakımından Osmanlı mimarine bir yenilik katmamakla birlikte Çanakkale'nin mimari gelişiminde önemli bir yere sahiptirler. Çanakkale kent mimarisinde önemli bir yer tutan ve kendi döneminin kültürünü yansıtan söz konusu eserlerin, son zamanlardaki artan bir eğilim çerçevesinde onarıp korunarak gelecek kuşaklara aktarılması da önemli bir gelişmedir.

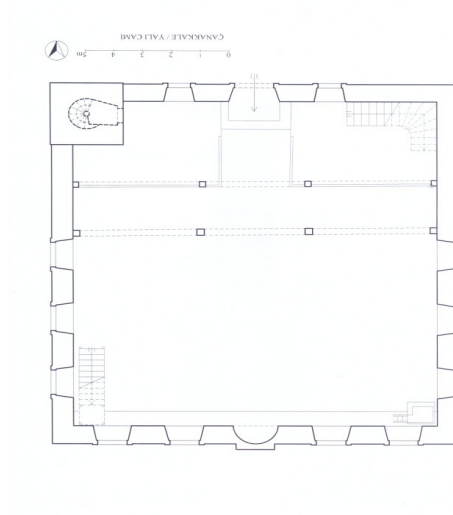
57; aynı yazar, "Çanakkale İli Lapseki, Biga, Çan, Bayramiç, Ayvacık ve Ezine İlçeleri Türk Dönemi 2011 Yılı Yüzey Araştırması", 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, Çorum 2013, s.34.

Kaynakça

- ACIOĞLU, Y., “Çanakkale’deki Osmanlı Kaleleri”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı:19, Çanakkale 2015, s.93-122.
- AKSU, İ., *Dönem Dönem Eski Çanakkale Kartpostalları ve Fotoğrafçıları*, Çanakkale 2003.
- ARBAŞ, H., “Çanakkale Kayserili Ahmet Paşa Külliyesi”, VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, Kayseri 2002, s.53-73.
- AYVERDİ, E. H., *Osmanlı Mimârisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, Cilt:III, İstanbul 1989.
- BORAN, A., *Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Ankara 2001.
- CUINET, V., *La Turquie D’Asie*, Vol. III, Paris 1894.
- DAĞLI, Y. vd. (Yayına Haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt:5, İstanbul 2001.
- DEMİR, M., “Çanakkale’de Türk Yerleşimi”, Çanakkale Tarihi, Cilt:2, İstanbul 2008, s.653-663.
- EREN, R., *Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale 1990.
- EYİCE, S., “Çanakkale Hisarı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, İstanbul 1993, s.203-205.
- KAYHAN, H., “Çanakkale’de Türk Hakimiyetinin Gelişimi”, Çanakkale Tarihi, Cilt:1, İstanbul 2008, s.597-605.
- ÖDEN, Z. G., *Karası Beyliği*, Ankara 1999.
- ÖZLÜ, Z., “1870-1876 Yılları Arasında Biga Sancağı”, Çanakkale Tarihi, Cilt:2, İstanbul 2008, s.1177-1216.
- SÜREYYA, M., *Sicill-i Osmanî*, Cilt:1, İstanbul 1996.
- TUNCEL, M., “Çanakkale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, İstanbul 1993, s.197-199.
- UYSAL, A. O., “Kilitbahir (Kilidü’l-Bahr)’de Tarihi Doku ve İki Hamam”, Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları: Eceabat Değerleri Sempozyumu, Çanakkale 2008, s.53-75.
- UYSAL, A. O., “Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması (2008)”, *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, Ankara 2010, s.151-161.
- UYSAL, A. O., “Excavations at the “Fatih Foundry” in Demirköy: The 2003-2004 Season”, *Proceedings of the First International Congress on Islamic Archaeology*, İstanbul 2011, s.133-147.

- UYSAL, A. O., “Çanakkale İli Lapseki, Biga, Çan, Bayramiç, Ayvacık ve Ezine İlçeleri Türk Dönemi 2011 Yılı Yüzey Araştırması”, *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, Çorum 2013, s.31-42.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1998.
- YAŞA, R., “Çanakkale Yöresinde Türkmenler”, Çanakkale Tarihi, Cilt:2, İstanbul 2008, s.857-866.
- YAZICI, G., “Çanakkale’de Manzum Kitabeler”, Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları: *Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu*, Çanakkale 2008, s.625-664.
- YILMAZ, Z. – UYSAL, A. O., “Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi 2004 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları”, *27. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Ankara 2006, s.421-436.
- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, *Dosya No: AE.SAMD.III/152-14934-0; Dosya No:HAT/1573-10-0; Dosya No:60/7/A.}MKT .MHM.; Dosya No:309/19657/İ..DH.; Dosya No:55/42/ A.}AMD; Dosya No:212/54/A.}MKT; Dosya No:585/40706/İ..DH.; Dosya No:220/91/ A.}MKT.; Dosya No:430/80/ A.}MKT.MHM.; Dosya No:195/70/ŞD.; Dosya No:20/106/Y..PRK.UM..*

Fotoğraflar ve Şekiller

Şek. 1: Yalı Camii, plan.

Foto. 1: Yalı Camii, güneybatıdan görünümü.

Foto. 2: Yalı Camii, kapı.

Foto. 3: Yalı Camii, kitabe.

Foto. 4: Yalı Camii, minareden görünümler.

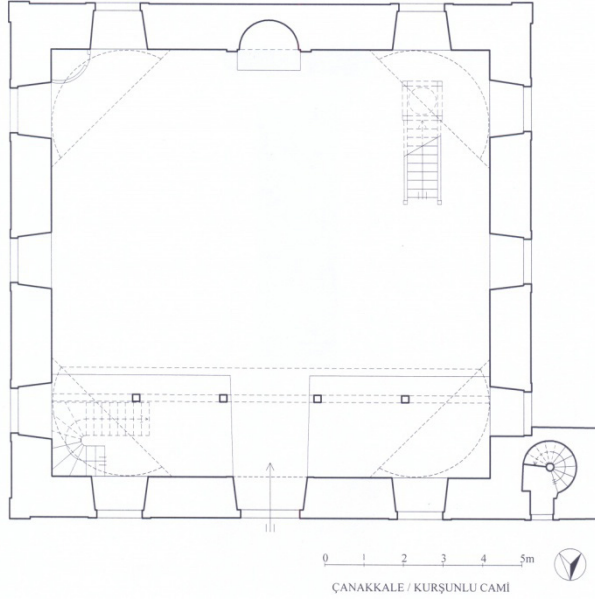
Foto. 5: Yalı Camii, harimden görünüm.

Foto. 6: Yalı Camii, harimden görünüm.

Foto. 7: Yalı Camii, mihrap.

Şek. 2: Kurşunlu Camii, plan.

Foto. 8: Kurşunlu Camii.

Foto. 9: Kurşunlu Camii, kitabe.

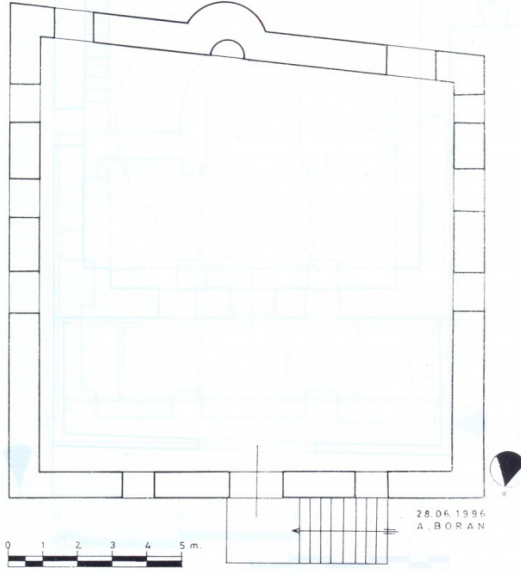
Foto. 10: Kurşunlu Camii, harimden görünüm.

Foto. 11: Kurşunlu Camii, harimden görünüm.

Foto. 12: Kurşunlu Camii, mihrap ve minber.

Şek. 3: Abdülaziz Mescidi (Kale Mescidi), plan. (A. Boran'dan)

Foto. 13: Abdülaziz Mescidi, onarımlar sırasında çekilen fotoğraflar. (VGM'den)

Foto. 14: Abdülaziz Mescidi, güneydoğudan görünüm.

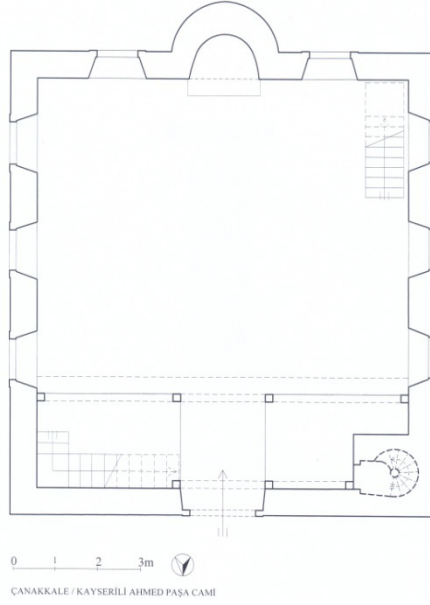
Foto. 15: Abdülaziz Mescidi, kuzey cephe.

Foto. 16: Abdülaziz Mescidi, kapı üzerindeki tuğra.

Foto. 17: Abdülaziz Mescidi, harimden görünüm. (VGM'den)

Şek. 4: Kayserili Ahmed Paşa Camii, plan.

Foto. 18: Kayserili Ahmed Paşa Camii, güneybatıdan görünüm.

Foto. 19: Kayserili Ahmed Paşa Camii, kuzeyden görünüm.

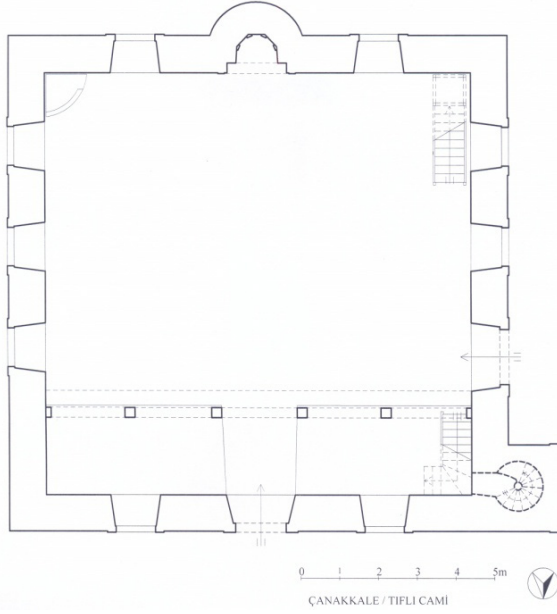
Foto. 20: Kayserili Ahmed Paşa Camii, harimden görünüm.

Foto. 21: Kayserili Ahmed Paşa Camii, harimden görüntüm.

Foto. 22: Kayserili Ahmed Paşa Camii, şadırvan kitabesi.

Şek. 5: Tıflı Camii, plan.

Foto. 23: Tıflı Camii, güneybatıdan görünüm.

Foto. 24: Tıflı Camii, batı cephe.

Foto. 25: Tıflı Camii, batı kapısı.

Foto. 26: Tifli Camii, kitabe.

Foto. 27: Tifli Camii, minareden detay görüntümler.

Foto. 28: Tıflı Camii, harimden görünüm.

Foto. 29: Tıflı Camii, harimden görünüm.

Foto. 30: Tıflı Camii, tavan göbeği.

Foto. 31: Tıflı Camii, mihrap.

Konya'nın 1930'daki Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Görünümü ile Belediye Seçimleri Üzerine Bir İnceleme

Çağatay BENHÜR*
Erol YÜKSEL**

Öz

Bu çalışma; Ali Fethi Bey tarafından 12 Ağustos 1930'de kurulan ve 17 Kasım 1930'da kendini fesheden Serbest Cumhuriyet Fırkasının Konya merkez teşkilatlanması, 1930 Konyası'nın sosyal, ekonomik ve siyasi görünümü ile Konya'da 1930 belediye seçimlerinin yansımalarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kuruluşundan kısa süre sonra bir kitle partisi haline gelen Serbest Fırka, katıldığı ilk yerel seçimlerde Cumhuriyet Halk Fırkasına karşı mutlak bir başarı kazanamasa da aldığı oy oranıyla, iktidar partisinin kendisini sorgulamasına vesile oldu. Partiye ilgi, ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Konya'da da önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Gerek bu ilginin anlaşılması gerekse Serbest Cumhuriyet Fırkalarının Konya'daki seçimlerde baskı ve usulsüzlük yapıldığı iddiaları çalışmanın başlangıç noktasını teşkil eder.

Anahtar Kelimeler: Konya, SCF (Serbest Cumhuriyet Fırkası), 1930 Belediye Seçimleri, CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası).

A Research on Municipal Elections and Social, Political and Economic View of Konya in 1930

Abstract

This study aims to reveal Konya central organization of Liberal Republican Party, which was established on August 12, 1930 by Ali Fethi Bey and repealed itself on November 17, 1930, as well as the social, economic and political view of Konya in 1930's and reflections of the 1930 municipal elections in Konya. Although the Liberal Republican Party, which became a massparty in a short time, could not gain a certain victory

* Çağatay BENHÜR, Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, cbenhur@selcuk.edu.tr

** Erol YÜKSEL, Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman, erolyuksel@kmu.edu.tr

against the Republican People's Party, the vote rate it gained contributed the government party to question itself. Interest of the people in the new party reached an important level in Konya just as in many other cities of the country. Both this interest and the claims on oppressions and irregularities of Liberal Republican Party in municipal elections in Konya have importance as a starting point for this study.

Keywords: *Konya, SCF (Liberal Republican Party), 1930 Municipal Elections, CHF (Republican People's Party).*

Giriş

Cumhuriyet idaresinin demokratikleşme doğrultusunda attığı siyasi adımlardan ilki 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF)'nin kurulmasıdır. Ne var ki bu ilk çok partili siyasi yaşam denemesi, 1925 yılının şubat ayında çıkan Şeyh Sait İsyanı'nın ardından, partinin isyan ile bağlantısı olduğu düşünülerek kapatılmasıyla sona ermiştir. TpCF'den sonra Türk siyasi hayatında kurulan fakat varlığını kısa bir süre devam ettirebilen en önemli parti olan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), bizzat Gazi Mustafa Kemal'in direktifiyle kuruldu. Bu durum partinin güdümlü/yapay bir muhalefet partisi olduğu tezlerini ortaya çıkarsa da partinin kuruluşu; tek parti dışında bir yönetime başvurulma isteği, 1929 Dünya ekonomik bunalımının ülkemize yansımından kaynaklanan iktisadi sıkıntılara bir çözüm isteği, Türkiye'nin Batı kamuoyunda saygınlığını artırma isteği, hükümetin eleştirisiz bir durumda olması gibi birtakım nedenlere bağlanabilir¹. Dolayısıyla Gazi, Ali Fethi Bey'e yeni fırka kurma görevini vermekle ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve siyasi alandaki sorunlardan dolayı mevcut olan eleştirileri gizli saklı yerlerden kurtararak Meclis sıralarına taşımayı hedeflemiştir². Gazi'nin bu düşüncelerine karşılık Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) içerisinde önemli bir grup ikinci bir partinin kuruluşuna taraftar olmamalarına karşın, İsmet Paşa'dan çekinmelerinden olsa gerek, Gazi'ye fikirlerini beyan edememiştir³.

Yeni parti, programında cumhuriyetçi, milliyetçi ve laik esaslara bağlı bir parti olduğunu belirtmiş ve liberal bir yapı ortaya koymuştur⁴. Serbest fırka önceden planlandığı şekliyle Mecliste sert bir muhalefetten ziyade iktidardaki CHF'yi eleştirecek ve denetleyecekti⁵. Fakat parti düşünüldüğü gibi iktidarın eksiklerini ve hatalarını gösterecek bir parti gibi değil tüm muhalif ve hoşnutsuz toplum kesimlerinin katılmaya başladığı ve daha da önemlisi iktidara alternatif oluşturan bir kitle partisi haline geldi⁶. Aslında partiye sağlanan desteğin önemli bir kısmı “tepkisel niteli” oldu. Çünkü daha partinin ilk günlerinde yani parti amaçlarının bile neler olduğunu tam olarak ortaya koymamışken Ali Fethi Bey, “Fırkaya girmek isteyenler çoktur.” diyerek par-

1 Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul 1999, s. 247-249.

2 İhsan Sabri Balkaya, **Ali Fethi Okyar**, Ankara 2005, s. 246.

3 Tekin Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaaları, C. I**, İstanbul 1963, s. 47; Bu durum, SCF'nin kuruluşundan kısa bir süre içerisinde oluşan ve yıllarca aynı siyasi çizgide hareket etmiş kişilerin sert ve uzlaşmacı olamayan siyasi tartışmalarına bakıldığında önemlidir. Çünkü CHF örgütünün yeni fırka ile beraber çürük yanları ortaya çıkacak ve temizlenecek düşüncesinde olan Halk fırkası içerisindeki bir kısım çıkar grupları bu çok partili siyasi deneyimin sona erdirilmesinde etkili olmuştur. Bkz. Tunçay, **Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 249.

4 Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul 2011, s. 225.

5 Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı- Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İstanbul 2014, s. 108.

6 Esat Öz, **Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Ankara 1992, s. 107.

tilerine karşı yoğun bir ilgiden bahseder⁷. Çalışmanın ileriki aşamalarında görüleceği üzere Konya’da da partiye daha ilk günlerinden itibaren dikkat çeken bir ilgi oluşur.

SCF’nin teşkilatlanmasında alttan üste doğru hiyerarşik bir yapılanma söz konusudur. Parti teşkilatlanmasının en alt düzeyinde “köy ocağı” ya da “mahalle ocağı” bulunmakta; daha sonra sırasıyla “nahiye ocağı”, “kaza ocağı”, “vilayet ocağı” ve “merkez ocağı” şeklinde örgütlenme devam etmektedir⁸. Yeni parti teşkilatları özellikle ülkenin ekonomik krizden en çok etkilenen ticari bölgelerinde hızla gelişti. Batı Anadolu’nun altmış üç noktasında teşkilat kurarak en geniş ve hızlı örgütlenmeye bu bölgede ulaştı. Daha sonra sınırlı bir şekilde Çukurova, Karadeniz sahil şeridi, Trakya, Güney Marmara ve son olarak da İç Anadolu’da teşkilatlarını oluşturdu. Serbest fırka teşkilatlarında eğitilmiş kişiler arasında avukatlar ve doktorlar öne çıkmıştır. Özellikle avukatlar ülkenin bütün Serbest fırka teşkilatlarında kolaylıkla kendilerine yer bulurken, Konya’nın da içinde olduğu İzmir, Manisa ve Antalya gibi şehirlerde siyasetçi doktorlar siyasi yolculuklarına ilk adımı atmıştır⁹.

Ana hatlarıyla kuruluşundan itibaren SCF’nin genel görünüşü böyleyken, çalışma konumuzu teşkil eden Konya örneğine hem daha geniş perspektiften bakabilmek hem de şehirdeki yeni partiye ilk tepkileri ve 1930 belediye seçimlerini daha iyi anlamak için 1930 Konyası’nın sosyal, ekonomik ve siyasi görünümüne bakmakta fayda vardır.

Yerel Seçimler Öncesinde Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Görünüm

1930 belediye seçimleri sonrası CHF, parti teşkilatını düzenleme ve genişletme kararı doğrultusunda Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey (Hasan Ataç), Konya Mebusu Kemal Zaim Bey (Ahmet Kemal Sunel) ve Aksaray Mebusu Kazım Bey (Musa Kazım Gürel)¹⁰i Konya ve Aksaray vilayetleri için görevlendirerek bir rapor istemiştir. CHF heyeti, mevsim şartları nedeniyle bu iki vilayetin ikisi haricindeki bütün kazalarını gezmiş ve CHF mensupları ile mahallî teşkilatlara dair izlenimlerini içeren raporu, 5 Ocak 1931’de tamamlayarak CHF Genel Sekreterliğine ve Başbakan İsmet İnönü’ye sunmuştur¹¹. Rapor gerek belediye seçimleri sonrası bölgede CHF’nin gerekse Konya ve Aksaray’ın sosyal, iktisadi ve siyasi görünümünü ortaya koyması

7 Avşar bu durumun nedenini partinin kurulmasıyla ülkede “büyük bir hürriyet” havasının oluşması olarak belirtir. Abdülhamit Avşar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 1998, s. 129-130.

8 Çetin Yetkin, *Atatürk’ün Başarısız Demokrasi Devrimi-Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 1997, s. 111.

9 Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet-Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 2014, s. 139-156.

10 Üçüncü dönem TBMM’de Aksaray mebusu Musa Kazım Bey (Tuğç)’de bulunmaktadır. Belgede “Aksaray Mebusu Kazım” imzası ise Konya’da Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı üyeliği ve Konya Belediye başkanlığı da yapmış olan Musa Kazım (Gürel) Bey’dir. Diğer Mebuslar hakkında detaylı bilgi için bkz. *TBMM Albümü (1920-1950)*, C 1, Ankara 2010, s. 134-160.

11 BCA, 490.1.00/724.477.1.

bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca bu rapor Konya'da belediye seçimlerinin daha iyi anlaşılmasına da katkı sunmaktadır.

Mebuslar, CHF'nin büyük merkezlerde oldukça gelişmiş teşkilatlanmasına karşın buralardaki faaliyetlerini yeterli bulmazlar. Çünkü mebuslar teşkilatlarda, "memleket karşısında üstlendiği kapsamlı görevi başarıyla yapabilecek kudret ve bireyler arasında hedef ve kanaat açısından bir fikir ortaklığı" olmadığı kanaatinde. Ayrıca teşkilatlarda fırka üyelerine, devlet (hükümetin) faaliyetlerinin dayandığı millî ve siyasi esaslar yeteri kadar anlatılmayarak üyelerde fikrî yapı olarak, millî, siyasi ve içtimai davranış oluşması ve olgunlaşması için çaba sarf edilmemiştir. Örneğin bazı yerlerde üyeler için kayıt defteri bile tutulmamış ve üyelerle irtibat zayıf kalmıştır¹².

Rapora göre bu zayıf teşkilat, Konya'da birkaç sene devam eden kuraklığa bağlı fiyat düşüklüklerinin neden olduğu sıkıntılarla birleşerek SCF, "görünen bir cazibe arz eden programının herkesin düşüncesine uydurmak suretiyle yapılan propagandalar karşısında büyük bir sarsıntıya" uğramıştır. Bu durum, belediye seçimlerinde üyelerin ve hatta bazı yerlerde CHF idare heyetlerinin bile SCF'yi desteklemesine neden olmuştur. Mebuslar, CHF'nin bu seçimlerde kazanmasına karşın teşkilatlarda acilen düzeltme ve genişletme yapılmazsa bir sonraki seçimlerin kazanılamayacağı görüşündedir¹³. Anlaşılan CHF teşkilatlarındaki bu yapısal bozukluklar karşısında SCF hem seçim öncesinde hem de seçimlerde CHF mensuplarından önemli bir destek almıştır.

Raporda Konya'daki millî teşekküllerin durum ve faaliyetleri de yer almıştır¹⁴. Buna göre hemen hemen her kazada Türk Ocağı levhası taşıyan bir bina bulunmaktadır. Fakat CHF'nin çok geniş kültür şubesi özeliğine sahip bu ocakların faaliyetleri, bazen birkaç gencin görüşmeleriyle sınırlı bir şekildedir veya yok denecek kadar azdır. Ocağa üye gençlerin birçoğu çalışmak istemelerine rağmen ne yapacaklarını bilemez hâldedir. Böylesine bir durumda ocak faaliyetlerinin firkaları doğrultusunda yararlı hâle gelmesi için raporda şu tavsiyeler yer alır: "*Bunların ellerinde faaliyetlerinin ana hatlarından başka buldukları muhitlerin hususi icabat ve kabiliyetlerine göre en küçük teferruatı bile ihtiva eden bir program bulunmamasına ve tatbikatın daimî surette murakabe edilmesine ihtiyaç vardır. Bu nevi teşekküllerin hayatiyeti yeni, yeni semereli teşebbüsler, heyecanı idame edecek mevzularla beslenmezse zamanla sönmeğe mahkûm olacağı tabiidir.*" Bu değerlendirme ve tavsiyeden sonra mebuslar, Akşehir Türk Ocağı'nın "*Duygu ve kanaatleri o kadar belirsiz ve gayri samimi*

12 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 44.

13 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 44- 45.

14 Babalık gazetesi 1930 Kasım ayında Konya'da sosyal hayatın gelişmesi için bulunan teşekkülleri; "*muallimler birliği, Türk ocağı, idman kulüpleri, himayeî etfal, hilali ahmerle iki de fırka teşkilatı*" olarak belirtir. Gazeteye göre Konya gibi bir şehrin sosyal hayatını canlandırmak için bu kadar teşekkül yetersizdir. Belirli günlerde verilecek konferanslar, müsamereler eğlenceli olacaktır. Ayrıca uzun kış gecelerinde şehrin, son yıllarda yapılması için adımlar atılsa bile henüz münevver insanların bir araya gelecekleri bir yer dahi yoktur. Bu eksikliklerin yanında şehirde insanların mesai sonrası yorgunluklarını atabilecekleri yani eğlenebilecekleri bir faaliyet de bulunmamaktadır. Babalık, 16 Kasım 1930, s. 1.

kalmıştır ki” değerlendirmesinden sonra 19 üyesinden 18’inin SCF’ye toplu olarak geçtiklerini belirtmiştir¹⁵.

Bir diğer teşekkül, Konya Muallimler Birliğidir. Birliğin tamamen kendi muhitleri içerisinde ki faaliyetleri, üyelerden bir kısmının toplanarak görüşmeleri ve mesleki konferanslar tertip etmelerinden ibarettir. Birlik üyeleri kendi muhitlerinde ne şekilde etkili olabileceklerinin bilincinde değildir ve propaganda yapmayı da bilmemektedir. Mahallî işlerle alakalı olan öğretmenlerin önemli bir kısmı, seçimlerde oylarını SCF lehinde kullanmıştır¹⁶.

Konya’da spor faaliyetlerine yönelik teşkilatlanma sadece vilayet merkezindedir. Şehirde genel olarak gençlere yönelik tatminkâr bir faaliyet yoktur. Heyet, gençlerin fikrî yapılarının gelişmesine yönelik bir çalışma olmadığını belirterek spor faaliyetlerinin teşvik edildiğini de görememiştir. Bunların yanında şehirde mahallî ve millî açık hava oyunları unutulmaya yüz tutmuştur. Mebuslar, şehirle ilgili bu değerlendirmelerden sonra gençlere yönelik kanaatlerini de içeren gençlerin durumuyla alakalı gördüklerini ise şöyle aktarmıştır: “*Bu şerait altında gençlik ruhunun faaliyet ihtiyaçlarını tatmin etmek üz(e)re hangi sahalara doğru akıp gideceğini tahmin etmek müşkül değildir. Nitekim kahve hayatına dökülmüşler ve bittabi bunun verdiği kötü alışkanlıkları da almışlardır. Hatta bazı yerlerde muallimlerin dahi bu fena itiyatlara sürüklenip tekâmülün (olgunlaşma) kendilerinden beklediği faaliyetleri ihmal ettiklerini teessürle işittik.*” Genel olarak gençlerin durumuyla ilgili değerlendirmelerin ardından raporda, şehirdeki hekimlerin de SCF lehinde oldukları belirtilmiştir¹⁷.

Devlet demiryollarının memur ve işçileri hakkında gözlem ve değerlendirme yapan heyet, teşekkülün üst düzey bürokratlar haricinde olanların SCF’yi desteklemelerini şöyle anlatmıştır: “*Esefle müşahede ettik ki Demiryolları teşkilatının başında bulunan büyük memurlar müstesna olmak üzere adet itibariyle büyük bir ekseriyeti bu çok hayırlı ve hayatî teşebbüsün herhangi bir görüş farkı dolayısıyla tehir ve tavakında millî menfaate mülahaza eden serbest fırka gayretkeşlerinin yanında ahzi mevki etmişlerdir. Bu teşkilat Haydarpaşa’dan Mersin’e kadar mevcut Demiryolu vesaitinin kendilerine verdiği seyahat kolaylığında azamî derecede istifade ederek propagandalarını kendi mensuplarına maksur bırakmamış son belediye intihabatı dolayısıyla yer yer halkı dahi serbest fırka lehine ve binnetice Halk fırkası aleyhine tahrik etmek günahkarlığında bulunmuştur*”¹⁸.

Mebusların raporunda, Halk fırkası mensuplarıyla yaptıkları görüşmeler neticesinde Konya ve Aksaray’daki halkın şikayetlerine önemli bir yer ayrılır. Beş başlıkta belirtilen şikâyete göre halk; memurların genel vaziyet ve faaliyetlerinden, vergilerin ağırlığı ile vergi ve dağıtım usullerinin bozukluğundan, bankalarla diğer faizcilerin fa-

15 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 45.

16 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 45-46.

17 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 46-47.

18 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 48.

izleri ve bunların faaliyetlerinden, sahipleri belli olmayan malların satışındaki vaziyet ile firka kongrelerinde temenni layihalarına eklenen hususlara müspet veya menfi bir cevap alamadıklarından rahatsızdır¹⁹.

Konya halkının bir kısmı; memurların resmî ve özel vaziyetlerinden, devlet otoritesinden ziyade şahsî otoritelerini kurmaya gittiklerinden ve halka kötü davranmalarından yakınmaktadır. Özellikle maliye memurlarının hazine menfaatlerine aykırı hareketleri söz konusudur. Vergilerin ağırlığı bahsinde yol mükellefiyeti²⁰ vergisi bakımından gerek üretimdeki yetersizlikten kaynaklanan ödemelerin zorlaşması gerekse uygulamalardaki usulsüzlükler nedeniyle halkın şikayetçi olduğu belirtilmiştir. Oktruva vergisi²¹ hayat pahalılığını artırdığı için halk şikayetçidir. Kaldı ki heyete göre bu vergi şu durumu ortaya çıkarmıştır: “Belediyelerin hizmet mukabili olan resimlerde mahallerinde bulunan ve o hizmetlerden azamî derecede müstefit (yararlanma) olan müessesatın bu resmi vermemesi belediyeleri müşkül duruma düşürmekte ve belediye vazifelerini tamamiyle ifa edemeyecek bir hâle getirmektedir.” Kazanç vergisinde ise “küçük memurlara verilen takdiri salahiyetlerin yerinde ve doğru kullanılmaması” ve “küçük esnaf ve sanatkârların nispeten daha çok vergi vermeleri” şikâyet konusudur. Toplam gelirin % 17’si alınan müsakkafat vergisinde de diğer ek vergilerle birlikte yüzde 22’ye, hatta kiralarla birlikte yüzde 35-50’ye kadar çıkması mebuslara göre doğal değildir. Raporun vergiler bahsinde, miras vergisini memurların keyfi olarak kanunun tayin ettiği miktarın çok üstüne çıkarmaları önemli bir sorundur. Ayrıca mu-

19 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 48; SCF'nin yayın organı gibi hareket eden Yarın gazetesi seçimlerden önce, Son Posta seçimler esnasında biraz kısaltarak fakat aynı cümlelerle Konya'nın ekonomik sıkıntılarını biraz da abartılı bir şekilde “Konya Köylüsünü Yedi Senedir Bağirtan Acı Bir Vasiyet” başlığıyla yazmıştır: “Konya'nın üç sene üst üste kuraklık çekti. Köylü gün oldu ki aç yattı. Kaderin insafsız cilvesi bu sene de bu talihsiz diyarı rahat bırakmadı. Ekinlerde hastalık oldu. Buğday fiyatları senelerdir görülmemiş bir şekilde düştü ve zavallı köylü neticede aylarca gece gündüz didinmesine mukabil gene bir şey kazanamadı, gene biçare kaldı. Çektiği azap yetmiyormuş gibi bir de haciz tufanı başladı. Sulama idaresi haciz, ziraat bankası haciz, tüccar haciz koydu. Geçen sene bir dönüme kırk kuruş alan sulama idaresi, bu sene üç lira aldı. Maroken koltuklarda pervasız emirler veren, sulama idaresinin “azametli” müdürü ile köylünün alakası ne idi ne oldu. Aylarca evvel (Ekinimiz yanıyor. Allah aşkına su) diye bağırın, yalvaran bir kütle karşısında (Su köylü istediği zaman değil; bizim arzu ettiğimiz zaman verilir) denildi... Ziraat bankasındaki borçların tecili için merkeze telgraf çektiler; yalvardılar; azarlandılar. Olmadı vereceksiniz dediler ve emir verdiler: Haciz. Nesini haczedecekler? Ne var ki satacaklar? Altındaki yatağımı, nafakasını temin eden koyununu, ineğini verdi. Bir canı kaldı, onu mu alacaklar?” Yarın, 11 Eylül 1930, s. 3; Son Posta, 3 Ekim 1930, s. 1.

20 Osmanlı Devleti'nin son döneminde karayolu çalışmaları için alınan yol vergisi Millî Mücadele ve sonrasında bazı değişikliklerle uygulanmıştır. Ödeme olarak, nakden ya da yol yapımında bedenen çalışma şeklinde ödenen vergi gelir seviyesine bakılmaksızın her erkek vatandaşın eşit oranda tahsil edilmiştir. Bkz. Nuray Özdemir, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Yol Vergisi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 32, Sayı:53, Yıl: 2013, s. 213-247.

21 Osmanlı Devleti’nde “duhuliyet resmî” adı altında alınan Oktruva vergisi, şehir ve kasabalara ticaret amacıyla getirilen eşyadan alınan vergidir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 2, İstanbul 1983, s.724-725.

amele vergisinden kara değirmenlerinde muaf tutulurken, elek tertibatlı un fabrikalarından bu verginin alınması şikâyet konusudur²²

1930'ların ilk yıllarında Konya ekonomisini olumsuz etkileyen bir diğer husus, bankaların ve diğer faizcilerin faizleri ve faaliyetleridir. Bu durum raporda şöyle anlatılır: “Osmanlı, İş, Ziraat ve sair bankaların senedatı ticariye üzerine yaptıkları muamelede % 9 faizden başka kısa vadeler için almakta oldukları komisyonun senelik miktarıyla faizin hakiki nisbeti % 15 ilâ % 24'e kadar çıkmaktadır. Hatta mahalli bazı küçük bankaların bu nisbeti % 35'e kadar çıkardıkları görülmüştür... Konya ticaret odası reisinin verdiği mahrem izahata nazaran ticari faaliyetin bu halinde şimdiye kadar iflasların görülmemesi tüccar ailelerinde mevcut külliyyatın ve kısmen ev eşyasının nakde tahvil edilmesi suretiyle gösterilen mukavemetten ileri gelmiştir. Onun kanaatinca gelecek hazirana doğru iflaslar biri birini takip edecektir.” Ticarete durum böyleyken Konya çiftçisinin bir kısmı kuraklık nedeniyle mevcut sermayelerinin bir katı daha bankalara borçlanmış, diğer bir kısmı borçlarını ödeyebilmek için çift hayvanlarını bile satışa çıkarmış durumdadır²³.

Mebuslar, Konya ve Aksaray için tespitlerini bu şekilde sıraladıktan sonra ilerleyen dönemde gerek Halk fırkasına gerekse hükümete karşı bölgede desteğin artması için alınması gereken tedbir önerilerini ortaya koymuştur. Bunlar idari, kültürel, ekonomik ve fırka teşkilatına desteğin sağlanması başlıkları altında sıralanmıştır. İdari tedbir olarak; memurun kanunun tadili, valilerin şahsî otoriten ziyade devlet ve kanun otoritesini tesis etmeleri için vilayetlerin umumi kanunun tadili, küçük memurların seçiminde yarışma usulüne geçilmesi, mesai saatlerinin artırılması ve denetime tabi tutulması, kamu hizmetlerinin normal seyrinde ve özellikle dosya düzeninin temini için bir komisyon aracılığıyla usullerin araştırılması önerilmiştir²⁴.

Kültürel tedbirler bölümünde; ilk tahsilin yapılması için şehir, kasaba ve köylere yayılarak mali imkanlar ölçüsünde 40.000'e yakın köyden okulsuz 34.000'ine okul temin etmek, kapalı bulunan bazı ziraat tâlî muntika mektepleriyle san'at mekteplerine her köyden arazi sahiplerinin çocuklarından birer çocuk almak suretiyle köy muallim mektepleri açmak²⁵, muallim yetiştirecek müesseselerde milliyet telkinlerinin tarz ve hedeflerinin açıklıkla tayin edilmesi, Türk Ocağı bulunan yerlerde muallimlerin ocaklarla müştereken ve bulunmayan yerlerde yalnız başlarına halka ve gençliğe teklin faaliyetlerinin tanzimi, spor teşkilatının düzenlenmesi, her tarafta mahallî ve millî açık hava oyunlarının ve kır eğlencelerinin ihyası ve halka özel basit

22 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 49-53.

23 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 54-55.

24 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 56-57.

25 Köy enstitülülerinin alt fikri gibi görünen bu önerinin devamı şöyledir: “Bu müesseselerde ilk tahsil ile meslek tahsilini göreceк çocuklar yine kendi köyelerine iade edilecekler ve ayda 10 liralık bir ücretle muallim gibi çalıştırılabileceklerdir. Köylerde bu tarzda yetiştirilmiş çocuklar hocalık vazifesinden başka kendi arazilerinde çalışarak köylü için ziraat sahasında da örnek ve mürşit vazifesini görebileceklerdir.”

ve metodik yayınlara başlanması gerekmektedir. Ayrıca Konya'da halkında çocuklarının din terbiyesi alamadıkları endişesi olduğunu ve bu endişenin de halk arasında bazı gizli propagandalarla mütemadiyen yapıldığı ve bu fikrin yerleşmekte bulunduğu görülmüştür. Bu gözlemden sonra din eğitimi konusunda heyetin önerileri şöyledir: “Bugün ilk mekteplerde dini esasat objektif bir tarzda öğretilmektedir. Fakat halk din terbiyesinde, esaslardan ziyade amelîyata tealluk eden merasimi anlamaktadır. Halkın bu meylinin tezahürü mademki kuyudu mania ile bertaraf edilemiyor. O halde bunu murakabeye elverişli bir usul ile tatbik etmek daha muvafık gibi görünmektedir. İlk mektepler için küçük bir risale yazılmalı ve bu risale pazartesi günleri öğleden sonra yine ilk mektep hocaları marifetiyle edilmelidir. Bittabi bu tedrisat tamamen ihtiyarî ve velilerin arzularına tâbi kalacak ve tedrisatı umumiye meyânında ve son sınıf imtihanlarında mevki almayacaktır²⁶.”

Halk fırkası teşkilatının kuvvetlenmesi için alınan tedbirler her ne kadar halkın çoğunluğu ve fırka mensupları tarafından memnuniyetle karşılanırsa da bazı ilave tedbir önerileri şöyle sıralanmıştır: “İnkılabın mukaddes telakki edilmesi lazım gelen esaslarına firkanın istinat etmekte bulunduğu ve edeceği esasları umum nazarında teşrih etmek üzere firkanın umumî programının biran evvel neşri zarurî görülmektedir. Teşkilatın mensupları üzerindeki telkin ve irşat vesait ve kabiliyetlerini tanzim ve tezyidetmek. Teşkilatın halk ile temaslarını genişleterek umumî memleket mesailinin seyrini takip etmek... Her sene vilayet kongresindeki, çalışma programının, tetkike tâbi tutularak tecrübenin verdiği neticelere göre tadil, ikmal ve merkez teşkilat heyetinin tasdik ve tasvibine arz etmek. Teşkilatın faaliyetini idame etmek için icabeden malî imkanları hazırlamak...²⁷”

Raporun gerek 1930 yılı sonlarında Konya'nın siyasi, sosyal ve ekonomik görünümünü gerekse Halk fırkasının yerel teşkilatının durumunu ortaya koyması, şehirde yapılan yerel seçimlere daha geniş bir perspektiften bakılmasına imkân sunar. Bunun yanında Konya'nın özellikle yaşadığı ekonomik olumsuzluklar, SCF'lilerin vergilerin düşürüleceği yönündeki propagandaları, ülkenin pek çok yerinde olduğu gibi Konya'da da halktan karşılık görür. Diğer taraftan bürokratik sorunların şehre yansımaları ve yerel millî teşkilatlarda tespit edilen yetersizliklerin itici gücüyle halk, SCF'yi yeni bir siyasi anlayışla beklenen çözüm ümitlerinin aracı gibi kabul eder. Bu durum Konya'da yeni fırkaya ilgiyi beraberinde getirir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası Konya Teşkilatı

SCF'nin kurulmasından kısa bir süre sonra diğer şehirlerde olduğu gibi Konya'dan da fırka merkezine üye olabilmek için müracaatlar yapılmıştır. Daha çok iktisadi işlerde çalışan insanlardan gelen bu başvurulardan Fethi Bey de memnundur.

26 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 58-60.

27 BCA, 490.1.00/724.477.1, s. 61.

Yine bu günlerde eski Konya Mebusu Vehbi Bey'in de fırkaya müracaat edeceği²⁸ basında yer almış ancak birkaç gün sonra Vehbi Bey bu iddiaları yalanlamıştır²⁹. Bir başka iddia olarak, SCF'nin kurulduğu ilk günlerde Konya mebuslarının blok hâlinde CHF'den istifa ederek SCF'ye katılacakları basında yer almıştır³⁰. Bu duyular, Fethi Bey'e de sorulmuş ve bu yönde beklentisinin olduğunu şöyle belirtmiştir: “*Temenni ederim. Fakat henüz benimle temasa geçmiş değillerdir*”³¹. Bu iddiaların aksine başta Kazım Hüsnü Bey olmak üzere Fuat Bey ve diğer vekiller bu iddiaları tekzip etmişlerdir³².

Konya'da SCF'nin teşkilatlanması doğrultusunda ilk adım, daha sonra SCF teşkilatında görev alacak olan, Doktor Muhsin Faik Bey³³, tüccardan Bafıralı Talat Bey, Doktor Nuri ve Mecidiyezâde Cevdet Beylerin eylül ayı başlarında CHF teşkilatından istifa etmeleriyle olmuştur³⁴. Nitekim birkaç gün sonra Operatör Doktor Muhsin Faik Bey başkanlığında oluşturulan SCF Konya şubesi, 11 Eylül 1930'da tescil işlemi için vilayet makamına müracaat edilerek 15 Eylül'de resmen teşekkül ettirilmiştir³⁵. SCF'nin Konya şubesinin katipliğine ise eski öğretmen Çopur Kadızâde Remzi getirilirken³⁶ merkez azaları; Avukat Hilmi, Avukat Hasan Fehmi, Mehmet Fuat, Avukat Eyüp Sabri (Hayırlıoğlu), Fotoğrafçı Hasan Behçet, Hacı Tahirzâde Ahmet, Ziraat Odası Reisi Hacı Mahmutzâde Hüseyin Efendi'den müteşekkildir³⁷. Konya vilayet teşkilatı böyle iken vilayet merkez kaza ocak idare heyeti ise eski ticaret mektebi müdürü Mecidiyezâde Cevdet Tahir Bey³⁸'in başkanlığında; Avukat Nazif Efendi, Avukat Ali Haydar Bey, Tahralzâde Mehmet Efendi, Kalfazâde Tâhir Efendi, Tüccardan Turgut Bey ve Kaşıkçızâde Tahir Efendi'den oluşmuştur³⁹.

Şube açılır açılmaz belediye seçimlerine katılacağını ilan etmiştir. Ayrıca şube, “*Gazi'nin mektep hayatından beri taraftar olduğu makul münakaşa yolunda söz ve fikir hürriyetinin inkişafına yardım etmek için*” şeklinde bir beyanname yayımlayarak

28 Cumhuriyet, 4 Eylül 1930, s. 4; Yarı, 4 Eylül 1930, s. 3.

29 Cumhuriyet, 10 Eylül 1930, s. 5.

30 Vakit, 12 Ağustos 1930, s. 7.

31 Hakimiyeti Milliye, 18 Ağustos 1930, s. 3; Vakit, 18 Ağustos 1930, s. 4; Cumhuriyet, 18-28 Ağustos 1930, s. 4.

32 Son Posta, 21 Ağustos 1930, s. 3.

33 1887 Konya doğum olan Operatör Dr. Muhsin Faik Dündar Bey, 1939-1946 yılları arasında Konya Belediye Başkanlığı'nın ardından VIII. Dönem TBMM'sinde Konya milletvekilliği yapmıştır. **TBMM Albümü (1920-1950), C 1**, s. 485.

34 Yarı, 12 Eylül 1930, s. 3; Cumhuriyet, 12 Eylül 1930, s. 4; Babalık, 10 Eylül 1930, s. 1.

35 Son Posta, 18 Eylül 1930, s. 3; Akşam, 12 Eylül 1930, s. 4.

36 Cumhuriyet, 18 Eylül 1930, s. 3.

37 Babalık, 15 Eylül 1930, s. 1.

38 Cevdet Tahir Bey; “*yeni fırkaya hangi kanaatler dahilinde girmiş isem aynı kanaatlerden dolayı istifa ettiğini*” belirterek kısa bir süre sonra partiden istifa etmiştir. Cumhuriyet, 27 Eylül 1930, s. 2.

39 Son Posta, 18 Eylül 1930, s. 3; Vilayet merkez kaza idare üyeleri için bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul 2014, s. 558.

izleyeceği siyasi yoluna dair ilk işaretleri ortaya koymuş ve Konya'da fırka merkez olarak Alaeddin Otelini tutmuştur⁴⁰. Şube yönetimi, ilk günlerinde belediye seçimlerini kazanmaya güçlü bir şekilde inanmakla birlikte, üye sayılarının 1300'lere ulaştığını basına bildirmiş ve bir taraftan da aday belirleme çalışmaları yürütmüştür⁴¹.

SCF Konya şubesi Babalık matbaasını kullanmak suretiyle Duygu⁴² isimli günlük bir gazete de çıkarmaya başlamıştır. Şube 23 Eylül tarihine geldiğinde üye sayısını 2000'lerin üzerine çıkarmıştır. Fırkaya karşı şehrin bu ilgisine Konyalı hanımlar da fırkaya girmek için müracaat ederek destek vermiştir⁴³. Seçimler öncesinde faaliyetlerini güçlendirmeye çalışan ve üye sayısını 3000'lere kadar çıkararak teşkilat, toplantılarını Muhsin Faik Bey'in İstasyon Caddesi'ndeki evinde yapmıştır⁴⁴. Kısa süre içerisinde şubenin üye sayısı oldukça artmıştır. Zira CHF'nin Ocak 1931'deki Konya Vilayet Kongresi kayıtlarındaki üye sayısının il merkezinde 1800 olması, SCF'nin kısa sürede Konya'da büyük bir desteğe sahip olduğunu gösterir⁴⁵.

Konya'da 1930 Belediye Seçimleri ve Seçimlerin Yansımaları

1930 belediye seçimlerinde önemli bazı değişiklikler uygulamaya konmuştur. Tek dereceli seçim, kadınların seçme ve seçilme hakkı elde etmesi ve iki partinin seçime katılması gibi yenilikler ilk defa bu seçimlerde 1930 belediye seçimlerinde yaşanmıştır⁴⁶. 1930 belediye seçimleri, 3 Nisan 1930 tarihinde kabul edilen Belediye Kanunu'na göre yapılmıştır. Kanuna göre seçimlerin farklı yer ve tarihlerde başlaması esasıyla eylül ayından başlayarak ekim ayının 20'sine kadar tamamlanması öngörülmüştür⁴⁷. Seçimler, ülke genelinde bir gün içinde olmayacaktır. Ayrıca il ve kaza kaza birbirini izleyen günlerde; önce bir yerde oy sandığının hazır tutulması, arkasından o sandığın aynı seçim çevresinde başka bir bölgeye/mahalleye taşınması şeklinde seçimler gerçekleşecektir⁴⁸. Seçim bölgesinde seçimlerin kaç gün süreceğine mülki amirin onayıyla belediye meclisi karar verecektir. Seçim kurulları (intihap encümeni); sandığın güvenliğini sağlamak, partilerin aldığı oyları tespit etmek ve sonuçları mülki amire bildirmekle görevlidir. Kullanılan oy sayısının toplam seçmen sayısının yarısından az olması durumunda ise seçimler bir hafta uzatılacaktır. 1930 belediye

40 Cumhuriyet, 21-22 Eylül 1930, s. 4.

41 Son Posta, 15 Eylül 1930, s. 5; Yarın, 15 Eylül 1930, s. 3.

42 Babalık, Duygu gazetenin üç dört nüsha çıktıktan sonra, beklentilerinin aksine, bir daha yayınlanmadığını yazmıştır. Babalık, 13 Ekim 1930, s. 2.

43 Cumhuriyet, 26 Eylül 1930, s. 3; Son Posta, 26 Eylül 1930, s. 4; Son Posta, şubeye üye sayısını bir gün önce 4000 olarak belirtmiştir. Buradaki üye sayısına bakılırsa gerçekçi olması, diğer basın kuruluşların haberlerine bakıldığında, uzak ihtimaldir. Fakat gazetede belirtilmemekle birlikte bütün vilayet dahilindeki üye sayısı kastedilebilir. Son Posta, 25 Eylül 1930, s. 1.

44 Emrence, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, s. 152.

45 **BCA**, 490.1/79.293.2, s. 31.

46 Ali Eşref Turan, **Türkiye'de Yerel Seçimler**, İstanbul 2008, s. 35.

47 Avşar, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, s. 142.

48 Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, s. 187.

seçimleri ile kadınlara oy verme hakkı tanınmasının yanında gayrimüslimlere de SCF listelerinden aday olma imkânı vermiştir⁴⁹.

Konya’da seçimlerin 1 Ekim 1930 Çarşamba günü başlayarak bir haftada tamamlanması öngörülmüştür. Babalık gazetesi seçmenlerin hangi günlerde, nerede ve nasıl oy kullanacaklarını ilanlarla duyurmuştur. Seçim Kanununun 41. maddesine göre seçmenlerin ne şekil ve şartta oy kullanacakları şöyle duyurulmuştur: “*Her müntehib (seçmen) kendi oy pusulasını sadece kendisinin atabileceği, hiçbir surette başkasının yerine oy verilemeyeceğini, intihap pusulasında müntehibin ismi, adresi, imzası veya mührü bulunacağını, her müntehibin nüfus hüviyet cüdanı ile gelerek önce seçim defterindeki isminin hizasını imzalaması veya okuma-yazma bilmiyorsa parmak basması, sonrasında oy pusulası alarak orada seçilecek üye miktarının iki katı isim yazması veya Türkçe okuyup-yazamıyorsa güvendiği bir kişiye encümen huzurunda yazdırarak sandığa atması.*” Ayrıca oy verme işlemi her gün sabah sekizde başlanarak on ikide bir saat yemek arasından sonra on altı otuzda sona erecek şekilde 7 Ekim Salı gününe kadar devam edeceği ve seçmenlerin hangi gün ve mahallede oy kullanacağı ilan edilmiştir⁵⁰.

Konya’da seçimlerin yapıldığı ilk günlerde Babalık gazetesi, sonuçların CHF lehine sonuçlanması için faaliyette yürüterek adeta fırkanın yayın organı gibi hareket etmiştir. Nitekim seçimlerin ilk günlerinde halka; “Gazi’nin bu günlerde Konya’ya geleceğini”, “seçimleri her tarafa Halk Fırkasının kazandığını” “memleketini düşmandan kurtaran Gazi’nin fırkasına” oylarını vermelerini belirterek CHF lehinde yönlendirme yapmıştır. Ayrıca; “Büyük Gazi babamız bile Ankara’da reyini Halk fırkasına verdi”, “seni yalan yanlış bir takım kuru vaatlerle aldatmak istiyorlar”, “sen asıl Halk fırkası hükümetinin memlekette yaptığı hayırlı işlere bak” gibi vatandaşın CHF lehine oylarını etkilemeye yönelik propaganda yayınlarına devam edilmiştir⁵¹. Aynı günlerde

49 Emrence, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, s. 163-164; Avşar, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, s. 142.

50 Buna göre “1 Ekim’de; Mücellit, Müşki, Kulenderhane, Ahmet dede, Esenlâ, Karakurt, Pir esat, Abacı seyit, Şikran, Amet faki, Sarı yakup, songur, Muhtar 2 Ekim’de; Hacı Yusuf meccit, Hasan dede mescit, Furkan dede, Ulurmak saka, Hacı kanber, Hacı sadık, Mamuriye, Fahriunisa, Mihmandar Kurbi cedit, İbnişahin, Darıcı, Küçük sinan, Hamidiye, Şeh Ahmet, Zevle sultan, Orta sinan, Devricedit 3 Ekim cumaya tesadüf ettiğinden 4 Ekim’de; Şeyh osmani rumi, Sahip ata, Nesri kâfir, Piri esat kaba sakal, İtiyarettin, Yunus oğlu, Dolap battal, Hacı Süleyman, Medrese, Ferhuniye, Kerim dede çeşme, Civar, İhsaniye, Hoca habip, Abdülaziz, Kala cerp 5 Ekim’de; Kerimdede cami, Sırçalı, Kayacık araplar, Akçeşme, Kara kayış, Çukur, Kuzkun kavak, Hoşhan ata, Karacıgan, Polatlar, Sarnıç, Sarı Hasan, Kasap Sinan, Bulgur imam, Turak fakih, Nişantaş, Zemburi, Bey hekim, Sıkahane, Kerim dede mektep, Pir esat hacı Hüseyin, Tercüman, Keçeci, Ulu ırmak Ali hoca, Hoşhan saatçi 6 Ekim’de; Gazi alemşah, Dolap mektep, Bağ evliya, Şeyh aleman çavuş oğlu, Kalacık, Zencirli kıyu, Übeyit, Pirani, Şeyh alaman Recep ağa, Fakiş dede, Yanık cami, Ölü bekledi, Şeker furuş, Kem almaz, Baba sultan, Şeyh aleman sığır sokağı, Çifte merdiven, İç kara arslan, Şemsi, Dolap Halil, Ovalı oğlu 7 Ekim’de; Kürkçü, Şih alman yahşi, Sebhan, Hoca faruk, Dolap cami, Borda başı, Ulu ırmak, Burhandede, Tarhana, Dedem oğlu, Şerefşirin, Akbaş, Hacı cemil, Devle, Orta mescit, Cedidiye, Emir Halil, Sütçü, Pürçüklü, Babı Aksaray, Selimiye, Aksinne, Piri Mehmet Paşa, Büyük Sinan, Dolap pare, Şih Sadrettin” mahallelerinin seçmenleri oy kullanacaktır. Babalık, 1 Ekim 1930, s. 3.

51 Babalık, 1-2-3 Ekim 1930, s. 1-3.

Babalık'ta Halk fırkasının Konya'da son iki yılda yaşanan kuraklığın getirdiği ekonomik sıkıntılara çözüm olması için vergilerde sağlayacağı kolaylıklar şöyle sıralanmıştır: “İhracat eşyasından vergi kaldırılacak, arsalardan vergi alınmayacak, müsakkafat vergisi yarıya indirilecek, kazanç vergisi ahali ve esnaf lehine indirilecek, seyyar esnaftan vergi alınmayacak, ağnam veraset ve arazi vergileri azaltılacak, traktörlerden vergi alınmayacak, muamele vergisi ahalinin faydasına olarak değiştirilecek ve azaltılacak.” Ayrıca gazete bunların yanında SCF'lileri “cahil” olarak nitelendirerek onların seçim vaatlerine kesinlikle inanmamaları konusunda halkı uyarmıştır⁵².

Belediye seçimleri öncesindeki iki yıl boyunca Konya'da iklimin kurak geçmesi şehrin ekonomisine olumsuz yansıdı. Bu durum doğal olarak muhalif parti SCF'nin Konya'da seçim propagandalarında da görüldü. SCF'liler, hükümetin vergi ve tarım politikaları nedeniyle şehrin ekonomisinde oluşan olumsuzlukları ortadan kaldırmak için vaatlerde bulundu. Diğer taraftan CHF'liler, SCF'nin şehirde irticai propaganda yaptığını iddia etmiştir. Buna göre Mücellit Mahallesi'nde Sipahipazarı esnafından Hasan Efendi isimli bir vatandaş CHF'li Mecidiyezâde Tahir Bey'e şunları aktarır: “Oğul ben sizin fırkayı neyleyim. Ben reyimi diğer fırkaya vereceğim. Onlar asker almayacak, vergiyi kaldıracak, şapkayı çıkartacak, memurların maaşı çok bunları indirecek, mekteplerde Kur'an okuturacakmış.” Ayrıca aynı belgede kabadayılık taraftarları insanları etkilemeye yönelik SCF'lilerin propagandalarını Tahir Bey şöyle belirtilir: “Karşı fırkacılar bazı bize merbut adamlara müracaat ederek, kendi taraflarına geçmelerini teklif ve ‘bize sizin gibi kabadayı ve icabında kafa göz yaracak adam lazım’ diye teklifte buldukları; kabadayı olmakla beraber aklı başında olan bu adamlar, bu avamfiribâne teklifi red ettiler...”⁵³

52 Babalık, 3 Ekim 1930, s. 1; Babalık, belediye seçimleri döneminde Halk fırkası lehinde yazılar yazmasına karşın, CHF'nin Ocak 1931 kongresinde Konya için irşat ve ikazlar doğrultusunda, gazetenin sahibi Yusuf Mazhar Bey'in 7 Eylül 1930 yılında vefatından sonra yerine geçen eşi Nedime Mazhar Hanım'ın yönetimindeki gazetenin yayınları yetersiz bulunmuştur. Kongre sonuç raporunda, Konya hakkında şu değerlendirmenin ardından, bu kanaat oluşmuştur: “Konya birçok nokta-i nazardan ve bilhassa medrese ve tekke teşkilatı cihetinden orta Anadolu'da en mühim merkez idi. Bunun a(e)nkaz ve izleri hala mevcuttur. Vaktile tabi olup bugün müstakil olan Vilayetler de Konya ile muhtelif sahalardaki irtibatlarını kesmiş değıldir. Bu itibarla Konya'da doğan fikirler çok geniş bir sahaya kolaylıkla yayılmaktadır. Bu şerait altında Konya'da irşat ve ikazlarımızı temin için fırkamız namına intişar edecek bir gazeteye ihtiyaç vardır.” **BCA**, 490.1/79.293.2, s. 26; Yusuf Mazhar Bey'in vefatı sonrası eşinin Babalık gazetesinin sahibi olması tarihi için bkz. Babalık, 8 Eylül 1930.

53 Koçak, İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, s. 332-333'den naklen; **BCA**, 490.01/35.146.1; SCF'nin kuruluşu sonrası parti bünyesinde irticai faaliyetlerin oluşmaya başladığını düşünen CHF, parti müfettişleri aracılığıyla teşkilatlarını; “vergiler kalkacak, Arap harfleri geri gelecek, tekkeler açılacak ve Gazi'nin CHF'yi terk edeceği” gibi propagandalara karşı halkın irşat edilmesi amacıyla uyarılmıştır. **BCA**, 490.01/1.4.14; 22 Ağustos 1930 tarihli başka bir belgede CHF Genel Sekreteri Müfettiş Ali Nazmi Bey'den benze iddiaların hemen haberdar edilmesini istemiştir: “Aldığım haberlere göre Serbest Cumhuriyet Fırkasının teşekkülü keyfiyeti bilhassa bir taraftan softa ruhlı mürtecilerin ve diğer taraftan Komünistlerin faaliyetlerine yol açmıştır. Komünistler her fırsatı ganimet itihaz ederek harekete gelmeleri tabiidir. Buna karşı teyakkuzunuz şimdiye kadar olduğu gibi idame ve tezyit edilmelidir. Ancak mürtecilerin güya şapka yerine fes, yeni Türk harfleri yerine Arap harfleri ikame olunacakmış, memleketin bihakkın koğulan saltanat ailesi tekrar memleketi gelecekmış; hülâsa şimdiye kadar ta-

Benzer şekilde SCF'nin Konya'da yürüttüğü propaganda Meclis gündemine de şehrin milletvekili Refik Bey (Koralan)⁵⁴ tarafından taşınır. Burada Refik Bey, halkın saflığından yararlanılarak vergilerin kaldırılacağına söylenmesi nedeniyle memurların büyük sıkıntılar yaşadıklarını duyduklarını ve SCF mensuplarının propagandalarında; inkılaplara karşı kin ve intikam besleyenlere ümitler verdikleri, şapkanın atılacağı, eski alfabenin geri getirileceği, medreselerin açılacağı, mekteplerde Kur'an-ı Kerim okutulacağı ve halifelik makamına bile tekrar işlev kazandırılacağı gibi vaatler ileri sürdüklerini belirtmiştir. Ayrıca Refik Bey, SCF mensuplarının sözlerini dinlemeyenleri tehdit ettiklerini, hatta bunlara karşı gelen insanları da ölümle bile tehdit ettiklerini söyler. Devamında Konya'da, CHF mensuplarından Mecidiyezâde Tahir Bey, hükümet görevlileri ve askerlerin aracılığıyla, SCF mensuplarının vaatleriyle ilgili duyduklarını şöyle anlatır: “*Oğlum dediklerinizi dinledim, âlâ amma o bir taraf yeni serbestçiler şapkayı kaldıracakmış, medreseleri açacaklarmış, askerliği kaldıracaklarmış, hafız mektepleri açılacakmış, vergiler kaldırılacakmış, bundan âlâ ne olur? Bir diğer misal: Valinin evine köylü bir kadın müracaat ediyor, kadın vali olduğunun farkında değil; vali soruyor hangi fırkadansın? Kadın cevap veriyor, hangisinden olacağı serbestten neden? Eh işte onlar dindarmışlar, mekteplerde kuran okutacaklarmış, medreseleri, hafız mektepleri açacaklarmış hem vergileri ve askerliği de kaldıracaklarmış. Bu gülinç haller Kâzım Hüsnü ve İsmail Hakkı Beylerin evlerine o günlerde giden ; sütçü kadınlar tarafından da aynı şekilde tekrar ediliyor, bitmedi daha var; Konya'da Serbest Fırkanın teşekkülü günlerinde Eczacı yüzbaşılığından mütekeait Konya'da mukim Şeydi şehirli Hacı Kasım Efendi ve Kozanda eczacılık eden Memet Ali Efendi isminde iki zat Karamana gidiyorlar, bunlar evvelden tanıdıkları dostlarından beş on kişi ile Karamanın bir kahve köşesinde toplanıyorlar, söze zamanın modasından başlıyorlar, orada Hükümeti ve Devleti ve hattâ en aziz ve kudsi tanıdığımız liderimizi mevzu yaparak küfürler hezeyanlar başlıyor. Bu adamlar cüretlerini ilerletiyorlar ve şöyle devam ediyorlar: Arkadaşlar; işte batıyoruz ve batıyoruz o halde toplanalım, Serbest Fırkayı mevki getirmek için bunları bertaraf edelim memleketi ve dini bu gibilerden kurtarmak lâzım...⁵⁵” Yine Refik Bey şahit olduğu bir*

hakkuk ettirdiğimiz bütün inkilâbat alt üst edilerek saltanatla köhne müesseseleri ve ananeları tekrar tesis edilecekmiş yolunda yaptıkları propagandalar çok dikkate şayan ve memleketin huzur ve sükûnuna çok vahimdir...” BCA, 490.01/1.4.12; Serbest fırkaya yönelik ileri sürülen irtica ve anarşi iddialarına fırkanın kurucularından Ahmet Ağaoğlu hatıralarında “Hakikat midir? Başlığıyla şöyle cevap verir: “*Muhakkak bildiğim ve asla tereddüt etmediğim bir şey vardır. O da kendim ve arkadaşlarımdır! Anarşi ve irtica bize yanaşamazdı!... Fakat ısrar olundu! Küfür; tahkir; isnat yağdırdılar; vatansızlıkla, ecnebi perstlikle itham edildik!*” Bkz. Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, s. 226.

54 Demokrat Parti kurucularından olan Refik Bey, Millî Mücadele yıllarında Konya'nın Müdafaa-i Hukuk teşkilatlanmasına hem destek vermiş hem de teşkilatta görev almıştır. Bu sürecin devamında Birinci TBMM'ye Konya milletvekili olarak katılmış ve aralıksız dört dönem bu görevi yürütmüştür. Refik Bey her ne kadar 1930'lu yıllarda CHF içerisinde SCF'yi sert bir şekilde eleştiren partililerden olsa da 1946'da CHP'den Dörtlülük Takriri vererek ayrılmasından sonra DP'nin kurucuları arasındadır. Daha geniş bilgi için bkz. Erol Yüksel, *Bir Siyaset Adamı Olarak Refik Koralan (1890-1974)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2016, s. 109-112.

55 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 12. Dönem, Cilt 22, 15 Kasım 1930, s. 42-43.

diğer durumu şu şekilde anlatır: “Serbest Cumhuriyet Fırkasının Konya ocağı âzasından Avukat Hilmi ve Necati Beyler vardır. Hilmi Bey mektep arkadaşımıdır yeni belediye intihabı münasebetiyle Konya’da baş gösteren umumi kargaşalık esnasında bir gün kendisini sokakta gördüm ve: Sen münevver, memleketin mukadderatı aliyesini idare eden yüksek teşekkülün gayelerinden ve oha mütevaccih tarzı hareketten tegafül etmeyecek kadar uyanık bir adamsın, nasıl oldu ve hangi saikle bu tufan içine karıştın dedim ve ayrıldım. Bu arkadaş bir gün sonra istifa etmişti, hilâllere Ereğli’ye bir iş için gitmiş, istifası sebebi sorulduğu vakit: vaziyeti yakinen gördüm benim mizacımda bulunan bir adam bunlarla nasıl çalışır. Bütün halkı yanlış istikamete götürüyorlar.” Konuşmasının sonunda inkılabın şerefli bayrağını hayatta kaldıkça bırakmayacaklarını ve Türk nesline bu ruhu devredeceklerini, geçmişe dönülmeyeceğini belirterek ve yolun inkılap yolu olduğu vurgusunu yapar⁵⁶.

1930 belediye seçimlerinin seyrini değiştiren temel etkenlerden birisi de bürokrasi ve kolluk kuvvetlerinin seçimlere hükümet partisi lehine müdahalesidir. Bu manada en üst düzey mülki amirler olarak valiler, seçim sürecinde önemli pay sahibi oldular⁵⁷. Konya’da da Ali Fethi Bey’e göre vali ve jandarma, halkı CHF’ye oy vermeleri yönünde zorlamış ve seçim sandığında görevli SCF yazıcılarını sandık başından uzaklaştırmak suretiyle partiye oy verme imkanını engellemiştir. Bundan başka Ali Fethi Bey; “seçimlerin üç güne sıkıştırıldığı kırk dokuz mahalledeki sekiz bin oy sahibinden ancak bine yakın oy alınabilmiş ve geri kalan erkek ve kadın binlerce vatanşah belediye önünde sabahın akşama kadar bekledikleri halde oy haklarını kullanamadığını” iddia etmiştir. Hatta Fethi Bey, valinin otuz civarında mahalle muhtarını seçimlerin üçüncü günü şu sözlerle tehdit ettiğini belirtir: “Reyleriniz Halk fırkasına vermezseniz icraata geçer kafanızı yararım⁵⁸.” Ali Fethi Bey’in Meclis gündemine taşıdığı bu iddialara reddeden ve seçimlerin ciddiyetle tamamlandığını söyleyen Refik Bey, cevaben şunları söylemiştir: “Bu muhtarlar mahalleleri dolaşarak Halk Fırkasına rey verenleri tehdit etmişler vali haber almış, memleketin asayışı namına muzır görmüş ve hattâ intihabatın serbestisi namına da tehlikeli bulmuş, bunlara yaptığınız tahrikat Hükümetin nazarından açmamıştır. Buna devamınız halinde bilmeniz lâzımdır ki en ufak müsamaha dahi yapılmadan hakkınızda en şiddetli takibat başlayacaktır, demiş. Bırakınız ki vali serbest intihap icrasını temin hususunda çok ürkek bir rol oynamıştır, eğer şikâyet lazımsa onu biz yapacağız; çünkü günlerce serbestçiler davullar, zurnalar şamatalarla hakikaten halkın huzurunu ihlâl ve hatta tehdit etmişlerdi⁵⁹.”

Konya seçimlerinde baskı olduğuna dair ciddi iddialardan birisi de Yarın gazetesinde 3 Ekim 1930 tarihli ve Salih Nuri ismiyle yayınlanan bir mektupla gündeme gel-

56 TBMM Zabıt Ceridesi, 12. Dönem, Cilt 22, 15 Kasım 1930, s. 42-44.

57 Cem Emrence, “1930 Belediye Seçimleri ve Baskı Politikası”, **Tarih ve Toplum**, S: 210, Haziran 2001, s. 44.

58 TBMM Zabıt Ceridesi, 12. Dönem, Cilt 22, 15 Kasım 1930, s. 18; Vakıf, 16 Kasım 1930, s. 7.

59 TBMM Zabıt Ceridesi, 12. Dönem, Cilt 22, 15 Kasım 1930, s. 43-44.

miştir. Bu mektuba göre Konya’da seçimlerin, doğal bir seyirde devam etmediği “hak ve şuurla haksızlık ve şuursuzluğun mücadelesi” şeklinde belirtilmiştir. Seçim günlerinde Konya mebusları, elektrik şirketi binasında⁶⁰ SCF’nin zaferinden endişe halinde sürekli şehirdedirler. Sabah sekizde SCF mensupları, Gazi’nin resmi ve Serbest fırka ismini taşıyan kamyon ve otobüslerle halkı oy vermeleri için taşımaktadır. Salih Nuri’ye göre; davul ve zurna sesleri arasında halk hükümet meydanına toplanmaktadır ve ilk günlerde halkın seçime ilgisi fazladır. Ayrıca hapishanenin önünde “Vatandaş serbest yaşamak istersen reyini Serbest fırkaya ver.” pankartı olduğunu ve halkın seçimlerle “esaretin ve tahakkümün zincirlerini kırmak için şahlandığı” düşüncesindedir. Diğer taraftan mektuba göre Halk fırkasının kamuya ait araçları boş dönmektedir ve hükümet meydanına toplanmış insanlar, SCF’ye oy vereceği düşüncesiyle kolluk kuvvetleri tarafından, insanlık dışı bir uygulamayla kasıtlı olarak bekletilmiştir. Seçimin ilk günlerinde oyların hangi yönde olduğunu ise partili hislerini de katarak şu şekilde aktarılmıştır: “Beşe karşı yüz gibi kahir bir ekseriyetle Serbest fırka kazanıyor, şuur kazanıyor. Tarih hiçbir teşekkülün bu kadar ani bir inhizamını kayıt etmemiştir. Şimdiye kadar verilen bin beş yüz reyden bin iki yüz küsuru Serbest fırkanındır. Serbest güneşi; tahakküm zincirlerini parçalayarak doğuyor. Tarih hakkın muzafferini yarın ahfadına bir efsane gibi yazacaktır⁶¹.” Buna karşın Babalık’a göre Halk fırkası sükûnet içerisindeyken, Serbest fırka telaş içerindedir ve ilk iki gün atılan oylarda Halk fırkasının kazandığı kanaati mevcuttur⁶².

Konya’da seçimler devam ederken SCF mensuplarının seçimlere müdahale edildiği iddiaları üzerine binlerce kişi belediye binası önünde toplanmıştır⁶³. Uzun süre bekleyen insanlara vali bir konuşma yapmak zorunda kalmıştır⁶⁴. Vali toplanan

60 Binanın İstanbul’daki Bekirağa bölümüne benzer şekilde olduğu kastedilerek “Konya Bekirağa Bölümü” benzetmesi yapılmıştır.

61 Yarın, 6 Ekim 1930, s. 6; Yarın gazetesi aynı gün Ereğli kazasında Göleklizâde Sabri imzasıyla başka bir mektubu okuyucularına aktarmıştır. Buna göre Ereğli Halk fırkası mutemedi Osman Efendi, kaza müftüsü ile birlikte geceleri “kisfe-i ilmiye perdesi altında” Halk fırkasına “uzun uzadıya Arap kelimeleriyle oy istemek suretiyle” uğradıkları evlerde şunları söylemiştir: “Allah aşkına sizlerin dini, imanı, kitabı var olan bir millet olduğunu pek ala bilirim. İşte bu bildiğimi sizlere tekrar arz etmeye lüzum yok. Bugün başımızda bulunan Reisi Cumhur Hz. dir. Bizleri düşmandan o büyük sima kurtardı. Bunu biliyorsunuz. Bugün o büyük simayı küçültmek için yeni Serbest namı ile bir fırka çıkma teşebbüsündedir; yarın belediye intihabı var. Sizlere tellal çağıracağız. Evvelce arz ettiğim gibi dini, namusu, Allah’ı, peygamberi olan bir Müslüman işte bu fırkaya katıyen reylerini vermesinler, çünkü bu fırka Kemal Paşa hazretlerinin aleyhtarıdır.” Bkz. Yarın, 6 Ekim 1930, s. 6

62 Babalık, 3 Ekim, s. 2.

63 Konya’da seçimin uygulanmasına karşı oluşan tepki neticesinde insanların hangi gün toplandığı kaynaklarda net değildir. Fakat Yarın gazetesi bunu 7 Ekim’de yerel kaynaklardan aldığını göstermesi ve seçimin beşinci günü SCF’lilerin seçimden çekildikleri yönündeki bilgiye bakılırsa 5 veya 6 Ekim günü olması muhtemeldir. Nitekim Hakimiyeti Milliye haberin tarih kaynağını 9 Ekim olarak belirtmiş, Babalık ise böylesine bir tepkiyi haber yapmamış sadece SCF mensuplarının rahatsızlığından bahsetmiştir.

64 Yarın gazetesi bu toplanan insanları “SCF’ye oy vermek isteyen halk saatlerce bekletildiği” şeklinde duyurmuştur. Yarın, 9 Ekim 1930, s. 5.

kalabalığa; “*Ey ahalî! İntihap serbesttir. Herkes reyini istediği fırkaya, istediği şahsa verebilir. Ben bitarafım. Kimse size karışamaz.*” açıklamasını yapmıştır. Babalık ve Hakimiyeti Milliye’ye göre SCF mensuplarının seçimlere müdahale edildiği yönündeki bu iddialar tamamen asılsızdır ve memleketin birçok yerinde ortaya attıkları benzeri iddiaların nedeni seçimleri kaybettiklerini anlamaları üzerine halkı beyannamelerle yanıltma gayretidir. Dolayısıyla bu gazetelerin görüşü seçimlerin muntazaman devam ettiği ve CHF adaylarının seçimi kesin kazanacağı yönündedir. Ayrıca SCF mensuplarının seçimlerdeki usulsüzlükleri beyanname yoluyla Konya’da halka dağıtması yerel basında eleştiri konusudur. Babalık bunu şu sorular ve cevaplarıyla yazmıştır: “*Yeni fırka şehrimizde dağıttığı beyannamelerle intihaba müdahale yapıldığı ittihamını ileri sürüyor. Acaba bu müdahale ne zaman, nerede ve ne suretle yapıldı? Bu hususta madde tasrih edebilirler mi? Eğer müdahaleyi ispat edecek delil ve böyle bir müdahale olsaydı elbette mal bulmuş mağribî gibi yazılırdı. Hâlbuki asla böyle bir vak’a, bir tek hadise gösteremezler. Çünkü olmamıştır... Daha açık konuşalım. İntihap encümeni azalarının ekserisi yeni fırkaya mütemayil kimseler deniliyor. Böyle olduğu halde bu muhterem zevat intihaba müdahale edildiğini asla görememiştir*”⁶⁵.

Muhالیf basın ise bunun tam tersini söyleyerek Konya’da Serbest fırkacılar seçimlerin beşinci günü “ezici bir çoğunlukla” seçimi kazanacaklarını düşünürken çekilmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir⁶⁶. Çünkü Konya Valisi İzzet Bey⁶⁷, zaferin SCF’de olduğunu görünce “memlekette irtica ve isyan olduğu gerekçesiyle” askerî kuvvetler aracılığıyla bayrakları parçalamış ve sebepsiz yere vatandaşları (SCF’lileri) tutuklamıştır. Hatta gazeteye göre vatandaşların “dayakla, dipçikle, tehditle, cebirle” oyları alınmıştır. Bununla da yetinmeyen kolluk kuvvetleri ve memurlar, valinin emri doğrultusunda, Halk fırkasının beyannamesini dağıtmış ve merkezden aldıkları emirle “şuura ve mantığa gayri tabiiiliklerle” seçimlerin Halk fırkası lehinde gerçekleşmesini temin etmişlerdir. SCF’liler, seçimlerin belediye intihap encümeni tarafından “tarafgirliği ve Serbest fırka daktilolarının belediye binasına alınmaması” nedeniyle geçici bir süreliğine tatil etmesi kararı verilmesine karşın Konya mebusları kanunsuz bir şekilde seçimi devam ettirdikleri iddiasındadır. Ayrıca seçimlerde; on beş yaşındaki muallim mektebi öğrencilerine oy kullandırılması, halka birer lira vererek oy toplamaları, valinin memurlara Halk fırkasına oy verdirmeye çalışması gibi usulsüzlükler yaptığı gazeteye yansımıştır. Bütün bunlar karşısında da SCF zorla seçimlerden çekilmek zorunda bırakılmıştır⁶⁸.

65 Babalık, 9 Ekim 1930, s. 1; Hakimiyeti Milliye, 12 Ekim 1930, s. 3.

66 Son Posta, 8 Ekim 1930, s. 3; Akşehir SCF mensupları da 8 Ekim’de benzer bir beyanname yayımlayarak hükümeti protesto etmişler ve seçimden çekilmişlerdir. Yarın, 14 Ekim 1930, s. 6.

67 1874 yılında İstanbul’da dünyaya gelen İzzet Bey, Mülkiye Mektebi’nde eğitimini tamamladıktan sonra bir müddet maarif teşkilatında görev almış ve sonrasında Dahiliye Vekaletine geçmiştir. Çeşitli kazalarda kaymakamlık görevinin ardından Urfa Valiliği yapmış ve 1932 yılında vefatına kadar sürdüreceği Konya Valiliği’ne atanmıştır. Bkz. <http://www.konyayenigun.com/guncel/valisi-izzet-bey-anil-di-h30756.html/> 18.06.2017.

68 Yarın, 9 Ekim 1930, s. 5; Son Posta, 12 Ekim 1930, s. 3.

SCF mensuplarının Konya'daki seçimlere yönelik muhalif basında çıkan bu iddialarına karşılık Babalık, 15 Ekim'de "Hakikat Tahrif Edilmemeli" başlıklı yazısıyla cevap verir. Burada Konya'daki gelişmeleri Yarın ve Son Posta gazetelerine bildiren kişileri "fasık-ı mahrum" yani günah işlemeye hazır olduğu hâlde fırsat bulamayan olarak nitelendiren Babalık, basına yansıyan bütün bu iddiaları reddeder. Ayrıca gazete, "Yaşasın Gazi" sloganları atan SCF mensuplarının tutuklandığı yönündeki SCF'lilerin beyanatlarını da kabul etmeyerek bu tutuklamaların aslında "İsmet Paşa ve Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey'in irat ettiği nutukların halkı bilgilendirmek amacıyla basılan matbu tebligatların yırtılması" üzerine çıkan kargaşa ortamından kaynaklandığını belirtir⁶⁹.

Neticede, Konya SCF mensupları intihap encümenlerinin yedi üyesinin imzasıyla, 7 Ekim'de İntihap Encümeni Riyaseti'ne şu raporla başvurmuştur: "İntihabatın müdahaleye uğraması münasebetiyle encümenimiz umumiyetle muvakkat tadil arzu ettiğimiz halde reis Halis B. tarafından kat'iyen imtina edilmekte olduğu ve daire içinde bitaraflık muhafaza edilmemekte bulunduğu cihetle işbu raporumuz tanzim kılındı." Bunun üzerine seçim kurulu, Valiye Serbest firkanın seçime katılmaktan feragat etmesi nedeniyle oluşan durumda seçimlere devam edilip edilmeyeceği sorulmuştur. Vali de böylesi bir durumda seçimlere devam etmekte hiçbir kanuni engelin bulunmadığını bildirerek seçimlere devam edilmesini istemiştir⁷⁰.

Konya'da seçimlerin birinci haftası tamamladığında belediye kanununun 41. maddesine göre sandığın açılması için gereken seçmen sayısının yani ekseriyetin tamamlanamaması üzerine seçimler bir hafta daha uzatılmıştır. Seçim komisyonu mahallelerin aynı sıra ile oy kullanmayan vatandaşların oylarını kullanmaları için Babalık'ta ilan yayınlamıştır. Fakat Babalık'a göre halkın şikayetleri doğrultusunda, "Mahalle sıra takibi şekli zor olacağı için bu yöntem terkedilerek bir hafta müddetince hangi mahalle gelirse o mahalle halkı kabul edilmelidir⁷¹." Seçimlerin uzaması üzerine SCF'liler, halka beyannameler aracılığıyla Ankara ve İstanbul'a heyetler gönderildiğini⁷² belirterek halka seçimlere katılmamaları yönünde çağrıda bulunmuştur⁷³.

69 Babalık, 9 Ekim 1930, s. 1-2; Seçimlerde CHF'nin yerel yayın organı gibi hareket eden Babalık seçimlerin uzatılmamasından hemen sonra SCF yanlısı basın "Halk fırkası ve devlet icraatlarının ıslahında tek etkenin yeni fırka olduğu" vaatlerine inanılmaması için halkı uyarmıştır. Gazete halktan bu asılsız vaatlerin yerine Konya'da kuraklık kaynaklı ekonomik sıkıntılarının ancak hükümetin hazırlamakta olduğu vergi düzenlemesi ve indiriminin beklenilmesini istemiştir. Ayrıca Halk fırkasının teşkilatlarını ıslah etmek için çalışmalar yaptığını da duyururken, bir anlamda Konya'da Halk fırkası teşkilatına dönük rahatsızlıkların olduğunu da kabul etmiştir. Babalık, 10 Ekim 1930, s. 1.

70 Yarın, 23 Ekim 1930, s. 4.

71 Babalık, 15 Ekim 1930, s. 3.

72 Son Posta, 12 Ekim 1930, s. 3.

73 Cumhuriyet ve Hakimiyeti Milliye gazeteleri, SCF mensuplarının bunu seçimi kazanamayacaklarını anlamaları üzerine yaptığını iddia etmiştir. Hakimiyeti Milliye, 9 Ekim 1930, s. 3; Cumhuriyet, 9 Ekim 1930, s. 3.

SCF Konya teşkilatının, bu girişimlerden sonuç alamaması üzerine 11 Ekim'de tabanının seçimlere katılmasını şu beyannameyi yayımlayarak istemiştir: “Bugünden itibaren sükûnet dairesinde gelerek reylerini vermeleri ilan olunur.” Babalık gazetesine göre SCF Konya teşkilatının bu kararı ve sükûnet isteği, aslında Konya'da seçimlerde yaşanan tartışma ve olayların kaynağının kendileri olduğunu itiraf etmeleridir. Ayrıca gazete bununla da yetinmeyerek Konya'daki olayların ve gergin seçim ortamının şartlarını SCF'lilerin oluşturduğu görüşündedir⁷⁴.

Böylesine durumlarla karşılaşan SCF mensupları, “Halkçılar el altından irticai hareket uyandırmak istiyorlar, suikast mı?” başlığıyla kedilerine yönelik suçlamalara 13 Ekim'de Yarın gazetesinde Konya mektubu yazısıyla hem seçimlerdeki usulsüzlüklere ve kendilerine karşı hukuksuz uygulamalara hem de irtica iddialarına cevap vermiştir: “Bu menfaatlerinin ve teşekküllerinin inhidamı karşısında memlekette irtica ve isyan atfederek gayrimeşru emellerinin ve hakimiyetlerinin bir müddet daha yaşayabilmesi için merkeze nafiz ve müessir olan Konya mebuslarının ellerindeki bir iftira ve tasni silahıdır ki ‘Konya siyaseti’ ismini alıyor. Yarım milyon vatandaşın yaşadığı bir muhitte; uğrunda binlerce evladını fedadan esirgemediğini bilfiil ispat ettiği aziz Cumhuriyete karşı ‘irtica ve isyan’ isnat ederek vatanperverlik maskesi altında menfaat hokkabazlığı yapan bu insanların hakiki hüviyeti nedir? Bunu maziye karışan bir vak’anın acı hatırasını tekrar yaşatması itibarıyla hiç arzu etmezdik. Fakat bugün beş yüz bin vatandaşa ‘irtica’ ve ‘isyan’ isnat edenlerin siyasi tarihçelerinin muzlim (karanlık) bir noktasını aydınlatmak Konya için yanlış düşünenlerin fikirlerini düzeltmeleri itibarıyla bu memleket için bir emri vaki olmuştur.” Yazının geri kalan kısmında kendilerine yönelik irtica ve isyan isnat edenlerden iki kişinin, isimlerini vermeden, aslında vaktiyle Delibaş İsyanı'nda sorumlulukları olan fakat daha sonra affedilen kişiler olduğu belirtilerek böylesine iddialar kabul edilmemiştir⁷⁵.

Konya'da 1 Ekim'de başlayan belediye seçimleri, ilk günlerinin aksine son günleri nispeten tartışmaların yaşanmadığı ve normal seyirde devam eden ve 14 Ekim'de sona eren bir seçimdir⁷⁶. Yerel basında oy sayım işlemi bitmeden genel beklenti CHF'nin kazanacağı yönündedir fakat SCF mensuplarının seçimi kazanmak için çok çalıştıkları itirafı da yapılmıştır⁷⁷. Bütün bu tartışma ve iddiaların neticesinde Konya'daki yaklaşık 19 bin seçmenin 4738 oyunu alan CHF adayları seçimi kazanmıştır. Diğer taraftan SCF'liler, kısa süre içerisinde teşkilatlanma çalışmalarıyla katıldıkları Konya'daki seçimlerde 2078 oy almıştır⁷⁸. Babalık'a göre bu sonuç güçlü

74 Babalık, 12 Ekim 1930, s. 1-2; Babalık, 12 Ekim 1930, s. 1; Babalık şehirde ve ülke genelinde yaşanan tartışmaların oluşmasını sağlayan ana etkeni muhalif basın olduğu görüşündedir. Bkz. Babalık, 14 Ekim 1930, s. 1.

75 Yarın, 13 Ekim 1930, s. 5.

76 Babalık, 14 Ekim 1930, s. 1.

77 Babalık, 15 Ekim 1930, s. 1.

78 Hakimiyeti Milliye CHF'nin aldığı oyları Babalık gazetesıyla aynı verir fakat SCF'nin 2057 oy aldığı bildirir. Ayrıca aynı gazete Konya'da toplam seçmen sayısının 18.874 olduğunu ve bunlardan ancak 6811 vatandaşın oy kullandığını yazmıştır. Bu rakamlardan hareketle partilerin aldığı oy ve

bir teşkilat yapısına sahip CHF için son derece normaldir. Buna karşın SCF mensuplarının seçimlerin ilk gününden itibaren yaptıkları; “otomobiller, garip garip beyannameler, davullar, zurnalar, bağırmalar, konuşmalar ve daha birçok şeye” rağmen CHF mensupları sakin tutum sergilemiştir⁷⁹. Hükümet yanlısı basın, seçimlerde iki parti için Konya belediye seçimini bu şekilde değerlendirirken SCF’nin, CHF karşısında başarı kazanamamasındaki ana etken olarak Konya teşkilatının yeterince güçlenmeden seçimlere girdiği gerçeğini de yazmıştır⁸⁰.

Konya belediye seçimlerine katılımın düşük olduğu göz önüne alındığında muhalif basının iddiası dikkate alınmalıdır. Buna göre seçimlerin son günlerinde yani SCF Konya teşkilatının seçimlere tekrar katıldığı günlerde SCF’ye oy vermek için gelen vatandaşlar, oylarını çeşitli bahanelerle sandık kurulundaki görevliler aracılığıyla kullanılmamıştır. Bu konuda, Konya eşrafından Asaf Ziya, Cevdet, Aziz ve Ahmet Mustafa isimlerinin de zikredildiği, Son Posta gazetesindeki telgraf şöyledir: “Halk fırkasına verilecek reyleri almak için toplanan encümen azası Serbest fırkaya rey vermek isteyenler geldikleri zaman sandık başından çekilmek suretiyle günde yirmi defa saklambaç oynanmaktadır. Akşama kadar beklenildiği halde reyimizi veremiyoruz. Vakit kalmıyor nazarı dikkati celbederiz⁸¹.” Bunun yanında aynı gazete seçimlerde “halktan habersiz oyların atıldığını ve seçmen defterlerinde yabancı parmak izleri olduğunu” iddia ederek CHF mensuplarının seçimlerde usulsüzlük yaptığı görüşündedir⁸².

Yarın gazetesinde seçimler sonrası yayınlanan ve Salih Nuri imzasını taşıyan Konya mektubunda, Konya’da seçimlerin ilk günlerinde SCF’ye karşı halkın gösterdiği ilgi karşısında Konya milletvekillerinin isteğiyle valinin seçimlere müdahalesi ve SCF mensuplarına karşı haksız uygulamalar anlatılmıştır. Daha önce de belirtilen “tehdidin, cebrin, dipçik ve dayağın” SCF’lilere tesir etmediğini gören vali, “intihip salonlarına Serbest fırka taraftarlarını almamış ve bununla da yetinmeyerek intihaba mazeretleri nedeniyle katılamamış veya saatlerce bekletilip giden vatandaşların yerine sahte mühürlerle reylerini attırmıştır”. Ayrıca seçimlerde “tarafgirlik” iddialarını İntihip Encümeni’nin kabul etmesine rağmen valinin kabul etmemesinin demokrasiye aykırı olduğu görüşündedir. Bu tespitlerinin yanında Salih Nuri, vali ve mebusların seçimlerde ne şekilde hareket ettiğini şu iddialarla belirtir: “Tasavvur ediniz. Öyle bir Vali var ki resmen teşekkül etmiş bir fırkanın mevcudiyetini inkâr ederek mahalle

geçersiz oylar dikkate alındığında ve Konya seçimlerinin bir hafta uzatılmasına rağmen vatandaşların yarısından fazlası seçimlere katılmamıştır. Bu durumun oluşmasında SCF’nin üç dört gün seçimleri boykot etmesinin ne kadar etkili olduğu hakkında net tahmin yapılamasa da toplam katılım sayısını etkilediği muhakkaktır. Bkz. Hakimiyeti Milliye, 18 Ekim 1930, s. 2; Hakimiyeti Milliye ve Babalık gazetesinin sonuçlar için verdiği bu rakamlara ilaveten bir diğer farklı rakamı Vakit gazetesi verir. Buna göre CHF oylarının 4.628 olduğudur. Vakit, 16 Ekim 1930, s. 2.

79 Babalık, 17 Ekim 1930, s. 1.

80 Babalık, 15 Ekim 1930, s. 1.

81 Son Posta, 16 Ekim 1930, s. 4.

82 Son Posta, 18 Ekim 1930, s. 4.

muhtarlarını gece yarısı polisle çağırıyor ve Halk fırkasına rey vermezlerse ölümle tehdit ediyor; bunun tesir etmediğini görünce trajedi yapan aktörler gibi ağlıyor, sızlıyor, yalvarıyor. Öyle bir Mebus tasavvur ediniz ki halkın bilaistisna nefretini kazandığı halde rey toplayabilmek için kilolarca esrar yüzlerce şişe rakı dağıtıyor ve sonra kanunun ve mantığın havsalasına sığamayacak kadar garip olan bu intihabat (serbest intihap) deniliyor⁸³.”

Muhalif basın SCF'nin Konya seçimlerini kaybetmesinin nedenini ve seçimlerde yapılan usulsüzlük iddialarını, komedyaya şeklinde tanımlayarak, şöyle aktarmıştır: “Gördüğü tazyik ve müdahaleler yüzünden intihaptan bir müddet çekilmek zorunda kalan Serbest firkanın orada üç dört gün geçtikten sonra tekrar intihaba iştirak ettiği malumdur. Acaba yeni firkanın çekilişi doğru bir hareket mi olmuştur? Hayır! ... Bilakis. Bu hal mezkûr firkanın intihabı kaybetmesinde mühim bir amil olacaktır. Serbest firkanın intihaptan çekilmesi, heyetin Ankara'ya gitmesiyle aradan üç gün geçmiş, bu müddet zarfında CHF tabii olarak faaliyetlerini teşdit etmiş, memurinin, mektep muallimlerinin, devair hademelerinin reylerini toplamış velhasıl kazanmak için her şeyi yapmıştır. Serbest firkanın intihaptan çekilmesi üzerine reylerini istimal eden Sarı Hasan, Sütçü sokağı ve daha birçok mahalle halkının rey pusulaları CHF sandığına atılmış, intihap defterinde belirsiz parmak izleri görülmüştür. Mezkûr mahallât muhtarları müddei umumiliğe bir istida ile müracaat etmişler, mahalleleri halkının reylerini istimal etmediklerini, halbuki defterde isimlerinin hizalarında birçok parmak izleri gördüklerini bildirmişler, mahalle sakinlerinden rey sahibi olanlardan ekserisinin imza atmaya muktedir bulduklarını, binaenaleyh tahkikat yapılarak meselenin tenvir edilmesini istemiştir. Müddei umumilik tahkikat yapılması zımında evrakı polis müdüriyetine havale etmiştir. Herkes oynanan bu komedyanın iç yüzünü öğrenmek için sabırsızlanmaktadır⁸⁴.”

Bütün bu tartışmalar ve iddialar arasında Konya'da belediye seçimleri neticelenmiştir. Sonuçlara bakıldığında dikkat çekici durumlardan birisi de CHF listesinde bulunan; Münime Fahreddin, Radiye İzzet, Münibe Hüsamettin, Naciye Fiham ve Nefise Ahmet⁸⁵ gibi kadın adayların önemli miktarda oy almasıdır. Bu durum net bir rakam şeklinde ortaya konulmasa da Babalık gazetesinin 17 Ekim günlü nüshasında adayların aldıkları oya göre sıralandığı listede bu kadın adaylar ilk sıralarda yer almaktadır⁸⁶. Seçimlerde en çok oy alan ve otuz kişiden oluşan belediye heyeti, seçimlerin bitiminden sonraki hafta toplanarak belediye heyeti reisliğine üyelerden elektrik şirketi eski müdürü Mustafa Şevki (Ergun) Bey⁸⁷'i, üç kişilik daimî encümene de yine

83 Yarım, 23 Ekim 1930, s. 2.

84 Son Posta, 18 Ekim 1930, s. 4.

85 Halk fırkası, teşkilatlarından seçimlerde kadınlara seçme hakkı verildiği için “kesinlikle ve fazla miktarda” uyarısıyla kadın belediye azası adayı gösterilmesini istemiştir. **BCA**, 490.1/1.4.29.

86 Babalık, 17 Ekim 1930, s. 1.

87 Hukuk eğitimi alan Şevki Ergun (1899-1954), Konya Belediye başkanlığını iki dönem sürdürmüştür. Ayrıca Şevki Bey, Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeliği, TBMM VI ve VII. Dönem Konya mil-

üyeler arasından eski mebus Avukat Karaağaçlı Mustafa Fevzi, Avukat Ali Rıza ve Ahali Bankası müdürü Burhanzâde Hacı Mustafa Bey'i oy birliğiyle seçmiştir⁸⁸.

Sonuç

Serbest fırkanın kurulur kurulmaz ülke genelinde gördüğü ilginin, Konya'da da kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu ilginin ortaya çıkmasında, şehirde yaşanan ekonomik sorunlar ile CHF teşkilatlarındaki dağınıklık ve ilgisizlik öne çıkan temel etkenler olmuştur. Bunun yanında, Konya'daki millî teşekküllerde görev alanlar ve eğitilmiş kişilerin hükümet politikalarından umutlarını keserek yeni firkadan bir beklenti içerisine girmeleri de bu durumda etkili olmuştur. Bu beklentilerin merkezinde ekonomi olmakla birlikte, CHF mebuslarının da belirttiği üzere; siyasi, sosyal ve kültürel sebepler ön plana çıkmaktadır.

İncelenen süreçte bilgi kaynakları daha çok basın esaslıdır. Burada Yarın ve Son Posta, SCF yanlısı yayın faaliyeti yürütürken; CHF'nin resmî yayın organı durumunda olan Hakimiyeti Milliye ile yerel Babalık gazetesine sıklıkla müracaat edilmiştir. Bu gazetelerden SCF yanlısı olanlarda Konya seçimlerinde haksızlık, usulsüzlük ve baskı iddiaları yapılırken hükümet yanlısı gazetelerde bu iddiaların çürütülmesine ve seçimin normal seyirde devam ettiğine, hatta SCF'lileri suçlanmaya yönelik neşriyat mevcuttur. Özellikle Babalık gazetesine Konya seçimlerinde ortaya çıkan olumsuzluklar neredeyse hiç yansımamıştır. SCF'nin yerel yayın organı olarak birkaç nüsha çıkan Duygu gazetesinin mevcut olmaması net bir şekilde ve karşılaştırmalı olarak seçimin değerlendirilmesini zorlaştırmış olsa da genel olarak SCF'ye Konya'da önemli miktarda destek olmuştur. Kaldı ki bu desteğin nedenlerini araştıran mebus raporlarına da bu durum yansımıştır. Bu durumda SCF mensuplarının Konya seçimleri için ileri sürdükleri iddiaların, hemen hepsi olmasa da önemli bir kısmı dikkat çekicidir.

Serbest fırka mensuplarının seçimlerde kullandığı; şapka kalkacak, vergiler kaldırılacak, Arap harfleri geri gelecek gibi iddia edilen propagandalar her ne kadar partinin yöneticileri tarafından kullanılmasa da taşra teşkilatındaki parti mensupları tarafından kullanılmıştır. Buna fırkanın rejime yönelik bir tehdit unsuru olmasından ziyade hızlı büyümesine bağlı olarak bünyesine dahil olan ve çağdaşlaşma doğrultusunda yapılan inkılaplara muhalif kişilerin faaliyetleri olarak bakılmalıdır. Bu bakış açısıyla, Konya belediye seçimlerinde de benzer faaliyetler zaman zaman gerek Meclise gerekse basına yansımış olsa da bu durumun Serbest fırkanın Konya teşkilatının genel politikası olarak görülmesi yanlıcı olacaktır. Kaldı ki seçimler sonrası CHF mebuslarınca hazırlanan Konya raporunda bu yönde iddialar yer almamıştır. Dolayısıyla bu faaliyetlerin kişilerin münferit faaliyetleri olduğu ve fırka yöneticilerinin bilgisi haricinde yapılan propagandalar olduğu kabul edilmelidir.

letvekilliği görevlerinde de bulunmuştur. Detaylı görevleri için bkz. **TBMM Albümü (1920-1950), C 1**, s. 410.

88 Babalık, 22 Ekim 1930, s. 1.

Genel olarak Konya seçimlerinde, seçimin süresinin bir hafta uzatılmasına rağmen katılım toplam seçmen sayısının yarısı bile olmamıştır. Seçimlere katılımın az olmasında, her ne kadar şehrin CHF'li mebusları teşvikleri bulunsa da asıl neden SCF mensuplarının seçimden bir süreliğine çekilmesidir. Ayrıca katılımın artması adına SCF mensuplarının yaptığı çalışmalar ise Konya valisinin talimatı doğrultusunda hareket eden seçim kurulunun engellemeleriyle sonuçsuz kalmıştır. Fakat bu engellemelerin, seçimin sonucunun bir parti lehine veya aleyhine değişip değişmeyeceği konusunda fikir vermesi mümkün değildir.

Toplumun farklı kesimlerince desteklenen Serbest fırka, Türk demokrasisinde muhalefet bilinci veya muhalefet kültürü oluşturduğu veya bu amaca zemin hazırlayacak politikalar ürettiği söylenemese de 1930 belediye seçimlerinin de etkisiyle, hükümetin/CHF'nin kendisini bütün yönleriyle öz eleştiri sürecine sokmasına katkı sunduğu söylenebilir. Bu değerlendirmeyi Konya örneğinden hareketle de söyleyebilmek mümkündür.

Kaynakça

Arsivler

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

- BCA, 490.01/1.4.14.
BCA, 490.01/1.4.12.
BCA, 490.01/1.4.29.
BCA, 490.01/35.146.1.
BCA, 490.01/79.293.2.
BCA, 490.01 /724.477.1.

Resmî ve Süreli Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

TBMM Albümü (1920-1950), C 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay. Ankara 2010.

TBMM Zabıt Ceridesi, 12. Dönem, C. 22, 15 Kasım 1930.

Süreli Yayınlar

- Akşam
Babalık
Cumhuriyet
Hakimiyeti Milliye
Son Posta
Vakit
Yarın

Telif ve Tetkik Eserler

- Ağaoğlu, Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
Aydın, Abdülhamit, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Kitabevi, İstanbul 1998.
Balkaya, İhsan Sabri, **Ali Fethi Okyar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
Demirel, Ahmet, **Tek Partinin İktidarı- Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
Emrence, Cem, **99 Günlük Muhalefet-Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
Emrence, Cem “1930 Belediye Seçimleri ve Baskı Politikası”, **Tarih ve Toplum**, S.210, İstanbul 2001, s. 44-48.
Erer, Tekin, **Türkiye’de Parti Kavgaaları, C. 1**, Ticaret Postası Matbaası Yayınları, İstanbul 1963.
Koçak, Cemil, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

- Öz, Esat, **Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992.
- Özdemir, Nuray, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Yol Vergisi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.53, Ankara 2013, s.213–247.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 2, MEB Yayınları, İstanbul 1983.
- Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Turan, Ali Eşref, **Türkiye’de Yerel Seçimler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Yetkin, Çetin, **Atatürk’ün Başarısız Demokrasi Devrimi-Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997.

Tezler

- Yüksel, Erol, **Bir Siyaset Adamı Olarak Refik Koraltan**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2016.

Genel Ağ

<http://www.konyayeniGUN.com/guncel/valisi-izzet-bey-anildi-h30756.html/> E. T. 18.06.2017.

On Altıncı Asırda Bir Şehir Övgüsü: Budin

Taner GÖK*

Öz

Divan edebiyatında şehir-engiz, bilâdiye (belde-nâme), tarif-nâme, şehir mersiyesi, mesâir, sâhil-nâme, şehir tasvirlerinin yapıldığı gazel ve kasideler gibi şehir konusunu işleyen birçok tür gelişmiş; ancak bunların içinde şehir-engizler hepsinden çok yaygınlık kazanmıştır. Edebiyatımızda bunların dışında, özel olarak adlandırılmayan, ancak şehirleri konu alan başka şiirler de vardır. İçerikleri dikkate alındığında bu şiirlerin saydığımız türlerle önemli benzerliklerinin olduğu görülmektedir. 16. asırda yaşayan Vücûdî'nin Şâhid-i Ma'nâ adlı mesnevisinde Budin şehrinin tasvir edildiği "Der-Vasf-ı Budun" başlıklı bölüm bu türden şiirlere örnek teşkil etmektedir.

Vücûdî, Şâhid-i Ma'nâ'yı 1594'te bizzat katıldığı Yanıkkale'nin fethinin hemen akabinde yazmış; dinî-tasavvufî didaktik bir mesnevi olan eserine fetihten sonra kışı geçirmek için gittiği Budin'i anlatan bir de bölüm eklemiştir. 42 beyitlik bu bölümde kaplıca-hamamlarıyla tanınan Budin'in havuzları, kalesi, bağları, Tuna Nehri, Peşte bölgesi gibi öne çıkan yerleri övülerek tasvir edilmiştir. Bir şehrin öne çıkan güzellikleri anlatıldığı için söz konusu bölüm her ne kadar "şehir-engiz" başlığını taşımasa da içerik olarak şehir-engiz özelliği göstermektedir.

Çalışmamızda Şâhid-i Ma'nâ'nın "Der-Vasf-ı Budun" başlıklı bölümünün tenkitli metniyle muhteva ve şekil hususiyetleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Şehir-engiz, Budin, şehir şiirleri

* Taner GÖK, Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: tanergok@comu.edu.tr

A City Praise in the Sixteenth Century: Budin

Abstract

Diwan Literature incorporates many genres such as shehrens, biladiyyes, tarifnames, urban elegies, mesairs, sahilnames and eulogies (kasides) and gazels featuring urban descriptions, but shehrens are the most common of all. In Turkish literature, there are some other city poems other than these, but they have not been lexicalized. Content analyses would reveal that these unnamed poems are greatly similar to the poems mentioned above. In Şâhid-i Ma'nâ, a masnavi by Vücûdî, who lived in the 16th century, the section entitled "Der-Vasf-ı Budun", which describes the Budin (Buda) city, is an example of such poems.

Vücûdî wrote Şâhid-i Ma'nâ right after the conquest of Yanikkale (Győr) in 1594, which he participated in, and added a section on Budin to his religious-sufi didactic masnavi, where he spent the winter after the conquest. This section of 42 couplets depicts the prominent sites, such as pools, the castle, vineyards, the Danube and the Peşte (Pest) region of Budin, which was famous for its spas and hammams. Even if this part is not called "shehrens", it exhibits the contentual characteristics of a shehrens since it depicts and foregrounds the beauties of a city.

Our study is intended to provide some contentual and formal information on Şâhid-i Ma'nâ's section titled "Der-Vasf-ı Budun" along with the related critical remarks.

Keywords: *Shehrens, Budin, city poems*

Giriş

Toplumların birbirinden ayrılması ve farklı özellikler göstermesinde sanata büyük görev düşmektedir. Sanatın birçok alt dalı bulunmakla birlikte muhtemelen şiir bunların en millî olanıdır. Çünkü milletlerin birbiriyle aynı şeyleri düşünebilmesi mümkünken aynı hissiyata sahip olmaları imkânsızdır.¹ Şiirdeki ortak hissiyatı da hiç şüphesiz ele alınan konular belirlemektedir. Hal böyle olunca şairlerin içinde yaşadıkları toplumun maddî ve manevî unsurlarına bîgâne kalmaları düşünülemez.

Ortaya çıktığı dönemden etkisini kaybettiği 20. asra kadarki yaklaşık altı asırlık süreçte divan edebiyatı, Osmanlı toplumunun hemen her kesimine ulaşarak ortak hissiyatı yansıtabilmiştir. Divan şairleri din ve tasavvufu temel almakla birlikte tarih, esâtir, ilim, gündelik hayat, bezm, rezm, âdetler, tabiat gibi hemen her türlü konuya şiirlerinde yer vermişlerdir. Ancak divan edebiyatının hayatla olan bağlarının zayıf olduğu yönündeki tespit ve eleştiriler onun millî olup olmadığı sorusunu akla getirmemelidir. Nitekim, “*Divan edebiyatımız da, hayatla alakası ne kadar az olursa olsun, cemiyet hayatının seyrini takip etmekle, onun akislerini taşımaktadır.*”² tespiti belirttiğimiz hususu destekler mahiyettedir.

Divan şairleri mücerret mefhum ve mazmunların yanı sıra gündelik hayatı, içinde buldukları coğrafya ve şehirleri de şiirlerinde işlemişlerdir. Şehirler söz konusu olunca tek bir türden bahsetmek mümkün değildir: Şehr-engiz, bilâdiye (belde-nâme), tarif-nâme, şehir mersiyesi, mesâir, sâhil-nâme, şehir tasvirlerinin yapıldığı gazel ve kasideler bu konunun değişik şekillerde ele alındığı türler olarak karşımıza çıkarlar. Bu çeşitliliğe rağmen bahsi geçen türlerin genelde bir şehrin güzelleri veya güzelliklerini ya da bunların ikisini birden anlattığını belirtmek gerekir. Şehr-engizlerde çoğunlukla güzel ve güzellikler bir arada tasvir edilirken onun haricindekilerde yalnızca güzellikler üzerinde durulmuştur. Örneğin bir bilâdiye ya da şehir övgüsünün yapıldığı kasidede şehrin güzelleri dediğimiz esnaf ve zanaatkârlara değinilmeden yalnızca o yerin övgüsü yapılmıştır.

Budin Şehr-engizi

Şehirleri ele alan türler arasında en yaygını hiç şüphesiz şehr-engizlerdir. Çeşitli tartışmalara rağmen³ yerli kabul edilen bu tür, divan şairlerinin teveccühünü

1 T. S. Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, (Çev. Sevim Kantarcıoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1983, s. 12-13.

2 Ağah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 13.

3 Araştırmacılar, şehir övgü ve yergisi içerikli şiirlerin “şehrâşub” adıyla ilk defa Fars edebiyatında görülmekle birlikte bu türe asıl şeklini verip geliştirenlerin Türkler olduğu konusunda hemfikirlerdir. Bu konudaki görüşler için bakınız: Ağah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1957; Metin Akkuş, “Şehrengiz”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergah Yayınları, C.: 8, İstanbul 1998; Hasan Çiftçi, “Fars Edebiyatında Şehr-râşub I”, *Nüsha*, S.: 7, Yıl: 2002; Adnan Karaismailoğlu, “Türk ve Fars Edebiyatlarında Şehr-engizler”,

kazanıp yaygınlaşmıştır. Şairler şehir-engizin yanı sıra özellikle gazel ve kasidelerle şehir methiyeleri⁴ yapıp bu konuyu farklı şekillerde ele almaya devam etmişler ve şehir konusu divan edebiyatında daha çok bu minval üzere gelişme göstermiştir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Budin’le ilgili şiir ise Vücûdî’nin Şâhid-i Ma’nâ adlı mesnevisinde “Der-Vasf-ı Budin” başlığıyla yer almaktadır. Bu şiir bir mesnevide bölüm olarak yer almasıyla şehir içerikli şiirler bakımından önemli bir özellik taşımaktadır. Çünkü diğer şehir şiirleri ya müstakil halde ya da divanlarda bulunurken bu şiir bu türün mesnevilerde de yer aldığını göstermektedir. “Der-Vasf-ı Budun” başlığı altında verilen bu bölüm, içeriği bakımından şehir-engizlerdeki güzelliklerin anlatımıyla birebir uyumludur. Söz konusu şiir, bir şehri övmekten ziyade orayı överken tanıtmayı, güzelliklerinden bahsetmeyi amaçlamaktadır.

Şehir methiyelerinde şehre yaklaşım şehir-engizlere göre kısmen farklıdır. Bu şiirlerde çoğunlukla şehrin önemli yerlerine ayrı ayrı değinilmeden⁵ genel değerlendirmelerle şehirden övgüyle bahsedilir. Saraybosna, Kızanlık, Edirne, İstanbul, Malatya için yazılan methiyelere bakıldığında bahsi geçen şehirlerin ayırt edici yerleri, mekânları üzerinde neredeyse hiç durulmadan buraların havası, doğası, göz alıcılığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Agâh Sırrı Levend, şehir-engizler ve ona benzeyen türleri sınıflandırırken üçüncü sırada şu sınıflandırmayı verir: “*Bir şehrin güzellerinden bahsetmiyerek yalnız gezilip görülecek yerlerini anlatan şehir-engizler: Lâmiî Çl. nin Bursa Şehir-engiz’i ile, Nazûk Abdu’lah’ın Bursa’yı öven ‘terkib-i bend’ şeklindeki manzumesi gibi.*” Bunun hemen devamında ise bir açıklama yaparak “*Bu eserlerden bazısı ‘şehir-engiz’ adını taşımamakla beraber, bir şehri veya güzelleri tasvir ettiği için ‘şehir-engizler’ arasında yer alır.*” ifâdesini kullanmıştır. Buradan hareketle Budin’le ilgili şiirin yukarıda belirttiğimiz içerik özelliğinden dolayı “şehir-engiz” adını taşımasa da şehir-engizler ara-

Millî Kültür, S. 62, Eylül 1988.

- 4 Bu konunun mâhiyetine ilişkin şu kaynaklardan daha detaylı bilgiler edinilebilir: Kadir Güler, “XIX. Asır Şuarâsından Ârifî ve Pesendî’nin Kütahya Methiyeleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, s. 279-285; Kenan Erdoğan, “Türk Edebiyatında Şehir Şiirlerine Bir İlave: Aspozi ve Hakkında azılmış Dört Şiir”, *Dergâh*, S. 91; Muvaffak Eflatun, “Şehir Medhiyelerine Bir Örnek: Akşehir Medhiyesi” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 26; H. Dilek Batıslam, “Şehir Şiirleri ve Şeyhülislâm Yahyâ’nın Edirne Gazelleri”, *AÜ TAED*, S. 39; Mustafa Erdoğan, “Gözden Kaçmış Bir XVI. Asır Şâiri: Celâl-zâde Mustafa’nın Oğlu Mahmûd Efendi ve Konya, İstanbul ve Edirne Medhiyeleri”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2; Bahir Selçuk, “Bir Şehir Medhiyesi: Nergisî’nin Saray Kasidesi”, *International Journal of Language of Language Academy*, Volume 2/3; Vanço Boşkov, “Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Şehir Mersiyeleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 12, Hakan Yekbaş, “Malatyalı Necâfî ve Şehir Methiyeleri”, *DEV Dergisi*, S. 15, 377-401; Selami Turan, “Mihri Hatun Divanı’nda Şehir Methiyesine Bir Örnek: Lâdik”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3/10 Winter 2010.
- 5 Bu hüküm bütün örneklerde geçerli olmadığı için buna uymayan şiirler de vardır. Örneğin Mihri Hatun, Lâdik için yazdığı methiyede Lâdik’in Elmalı Bahçe, Yeni Hamam, Köşk gibi farklı yerlerini ayrı ayrı anlatmıştır. Daha geniş bilgi için bakınız: Selami Turan, “Mihri Hatun Divanı’nda Şehir Methiyesine Bir Örnek: Lâdik”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3/10 Winter 2010.

sında değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Yapılan taramalarda Budin'i konu alan herhangi bir şiire rastlanmamıştır. Hal böyle olunca incelediğimiz bu parçanın Budin'i anlatan ilk ve tek şiir olduğu söylenebilir. 1541'de Osmanlı eyalet merkezlerinden biri olan Budin⁶ 1686 yılında kaybedilişine kadar 145 yıl boyunca bu özelliğini korumuş; bu uzun süreçte Budin'de 75 kişi beylerbeyliği yapmıştır. Bu şehir günümüzdeki Budapeşte'nin iki kısmından birini oluşturmaktadır. Tuna Nehri'nin sağ ve sol kıyısında bulunan Buda ile Peşte coğrafi konumu itibarıyla Osmanlı fetihleri bakımından Avrupa'nın kapısı konumundadır. Kritik konumu nedeniyle Avusturya kral ve imparatorları birçok defa Budin'i yeniden ele geçirebilmek için seferler düzenlemişlerse de muvaffak olamamışlardır.⁷

“Der-Vasf-ı Budin” bölümünü içeren Şâhid-i Ma'nâ, 16. asırda yaşamış bir şâir olan Vücûdî tarafından kaleme alınmıştır. Lârende'de doğan Vücûdî, eğitimine burada başlayıp uzunca bir süre Kınalızâli Ali Çelebi'nin hizmetinde bulunduktan sonra Osmanlı şeyhülislamlarının en tanınmış isimlerinden Ebussuud Efendi'ye dânişmend olmuştur. Mülazemetinin ardından bir süre müderrislik yapan şaire, Şam'da zeamet verilmiş ve zeametinin gereği olarak da birçok savaşta yer almıştır. Ömrünün sonlarına doğru Vücûdî'ye mansıbına ek olarak memleketi Lârende'de müderrislik ve fetva makamı verilmiş, 1020 ya da 1021'de ise vefat etmiştir.⁸

Hayâl ü Yâr⁹ adında bir mesnevisi daha olan Vücûdî, Şâhid-i Ma'nâ'yı Cigalazâde Sinan Paşa'nın 1594'teki Yanikkale seferinden sonra yazmıştır. Sefere bizzat katılan şair, eserindeki ifâdelerine göre başarılı geçen kuşatmanın ardından bastıran kışı geçirmek üzere “yâr-ı vefâdâr” diye nitelediği bir dostunun Budin'deki konağına gitmiştir. Böyle bir eser yazma fikrinin önceden beri aklında olduğunu belirten Vücûdî, burada eserini tamamlamıştır:

- 790 al'alar alındı tamâm oldu iş / Başladı yitişdi kılıc gibi kış
795 Var idi ben bendeye bir yâr-ı âr / Yâr-ı vefâdâr idi ol am-güsâr
796 Yâr-ı adîm idi dil-i zâruma / Nûr-ı çerâğ idi şeb-i târuma
801 Anılayup ol lâyı-ı cennet beni / ânesine eyledi da' vet beni
804 ânesine eyledüm anu nüzûl / Menzil-i maşûda gönûl buldı yol
805 Var idi âırda bu dürr-i necef / Rişte-i nazım ile ola pür-şeref
806 Tâ ola bir dilber-i şîrin-maâl / Vire sözi ehl-i dile vecd ü âl¹⁰

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 2, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 492.

7 Geza David, “Budin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İstanbul 1992, s. 344-345.

8 Şairin hayatı hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, (Haz. Yaşar Aydemir), Birleşik Yayınları, Ankara 2007, ss. XI-XXXVI.

9 Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, (Haz. Yaşar Aydemir), Birleşik Yayınları, Ankara 2007.

10 Vücûdî, Şâhid-i Ma'nâ, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 3373, vr. 18^a.

Sonraki beyitlerde eserini överek gül bahçesine benzeten şair, bunun *Mahzen-i Esrâr* ve *Gülşen-i Envâr* ayarında bir eser olduğundan bahsedip adını da Şâhid-i Ma'nâ koyduğunu ifade etmiştir:

- 852 Oldı bu da ma'nâda bir gülsitân / BÛy-ı ma'ârifle güli dilsitân
853 Belki bu bir Mağzen-i Esrârdur / Her varağı Gülşen-i Envârdur
859 Rûhına çün kayd-ı vücûd oldu dâm / Şâhid-i Ma'nâ didi dil aña
nâm¹¹

Şâhid-i Ma'nâ, Yanıkkale fethinden hemen sonraki bahar mevsiminde yazıldığı için 1595'te tamamlandığını söylemek mümkündür. 2864 beyitten oluşan bu eser, mesnevi nazım şekli ve remel bahrinin *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezniyle yazılmıştır. Eserin günümüze iki nüshası ulaşmış her ikisinden de yararlanılarak tenkitli metin hazırlanmıştır. İkisi de müellif hattı olmayan bu nüshalardan 06 Hk 3218 numaralı nüsha, Yazma Bağışlar 3373'ten 219 beyit daha kısadır. Nüshaların özellikleri şunlardır:

1. Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 3218: 148x95-110x55 mm., 84 varak, 17 satır, talik hat, istinsah tarihi: 1094.

2. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 3373: 72 varak, 19 satır, nesih hat, istinsah tarihi: 1109.

Şâhid-i Ma'nâ'da tevhit, münacat, na't, medh-i çehar-yâr, devlet büyüklerine övgü, sebep-i telif ve Yanıkkale'deki muharebenin detayları, Budin'e varılıp eserin yazılması ve kış tasviri yapıldıktan sonra 42 beyitlik "Der-Vasf-ı Budun" bölümünde Budin şehri sitâyişle anlatılmıştır. Bu bölüm aslında eserin asıl bölümlerinden önceki son kısımdır. Buradan sonra dinî-tasavvufî didaktik bir mesnevi olan Şâhid-i Ma'nâ'da aşk, dünya ve makam hevesleri, gençlik ve yaşlılık dönemleri, gönül, insanın dünyaya geliş amacı, güzellik, ruhun bedene geliş sebebi, yaratılandan yaratana ulaşma gibi birçok konuya değinilmiştir.

Şehr-engizlerde şehirlerin anlatıldığı bölümlerde şairler, sanat yapmaktan daha çok şehri tanıtmayı ve övmeyi amaçlamışlardır. Yani buralarda mücerred tanımlama ve yorumlardan ziyade gerçekliğin ön planda olduğu bir anlatım tercih edilmiştir. Şairler, gördüklerinin kendilerinde yarattığı etki yerine övgüyle yoğunlaşmış coşkulu ifadelerle şehirleri anlatma yoluna gitmişlerdir. Şehr-engizlerdeki anlatımla alakalı olarak "Şair, sanat kaygısına fazla kapılmadığı, duygularını olduğu gibi anlatmağa çalıştığı için samimi görünür."¹² tespiti, bu duruma dikkat çekmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında bakıldığında Budin methiyesinde de aynı anlatım tarzının hâkim olduğu görülmektedir. Vücûdî, baharın gelişiyi birlikte adeta hayat bulan bu

11 Vücûdî, a.g.e., vr. 19^a.

12 Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1957, s. 13.

şehir divan şiirinin geniş benzetmeler dünyasından yararlanarak tasvir etmiştir. Kışı geçirmek üzere geldiği bu şehrin baharla birlikte yeni bir çehreye bürünmesi şairi derinden etkilemiş ve şiirine bahar tasviriyle başlamasını sağlamıştır:

- 1 Bitdi o sâ' atde ki nevrüz idi / Vaqt-i şafâ-bağş u dil-fürüz idi
- 2 Haşr ola yürür idi nebât-ı arz / Kalkça yürürdi yine sādât-ı arz
- 3 Ber-ţaraf olmışdı gadâb-ı şitâ / Cennet olayordu bu dâr-ı fenâ
- 4 Zâhir olup gönceleri güllerüj / Açılıyordu dili bülbüllerüj

Eski Türk kültür ve edebiyatında kışın şiddetinin sona erip yumuşak iklimin hakim olması sebebiyle bahar, sevinç duyulan bir zamanı temsil etmesiyle¹³, divan şairlerinin en sevdiği mevsim olmuştur. Bu etkiyle olsa gerek şehir-engizlerdeki şehir tasvirlerinde mevsim genellikle bahardır. Mesela Taşlıcalı Yahya'nın şehir-engizinde de tıpkı Vücûdî'de olduğu gibi İstanbul bahar mevsiminin güzelliği içinde anlatılmıştır:

- 85 Meger bir dem irüp lutf-ı İlâhî / Tecelî eyledi nev-rûz-ı şâhî
- 86 Uyandı sâkiyân-ı devr-i eyyâm / Ala tâ 'aış ile eyyâmdan kâm
- 96 Husûsâ uşbu şehir-i 'işret-âbâd / Olupdur şehir-i İstanbul ana ad¹⁴

Şehir-engiz yazımında şairler, güzelleri anlatırken bahsi geçen güzelin adını başlık olarak verip 2-3 beyitlik bölümlerle tanıtlarını yaparlarken; şehir tasvirlerinde standart bir usule uymamışlardır. Örneğin bu türün en meşhur örneği Lami'î'nin Bursa şehir-engizinde “*Midhat-ı sahm-ı Kırkbunar der-dâmen-i ân kulle-i nâmdâr*”, “*Kilimli Göl beyânındadır*”, “*Midhat-i Monla alnı ve Saru alan*” gibi başlıklarla Bursa adım adım tanıtlırken¹⁵; Cemâlî'nin İstanbul şehir-engizinde şair bahsi geçen her bir yer için Lami'î gibi ayrı başlıklar kullanmamıştır.¹⁶ Bu açıdan bakıldığında incelediğimiz metinde Budin'in birçok yerine değinilirken alt başlıklara yer verilmemiştir. Bununla birlikte Vücûdî, belli bir sıraya göre Budin'i anlatmıştır. Eserdeki sıralama şu şekildedir:

13 Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, OSEDAM, Cilt: 2, İstanbul 2017, s. 34.

14 Mehmed Çavuşoğlu, Taşlıcalı Dukakin-zâde Yahya Bey'in İstanbul Şehir-engizi, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: XVII, Ağustos 1969, s. 85-86.

15 Şehir-engizin metni için bakınız: Metin Akkuş, *Türk Edebiyatında Şehir-engizler ve Bursa Şehir-engizleri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987, ss. 79-145.

16 Şehir-engizin metni için bakınız: Aysun Eren, *Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Metâli'-i Cemâlî ve Şehir-engiz-i İstanbul Adlı Eserleri (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012, ss. 210-261.

Tasvirisi Yapılan, Yer, Kişi, Konu	Beyit Sayısı
Bahar	7
Budin'e Övgü	1
Peşte Bölgesi	2
Tuna Nehri	5
Budin Kalesi	2
Havuz ve Havuzdaki Güzeller	17
Âlim ve Şâirler	4
Bağ	1
Kale	2
Güzeller	2

Tabloda görüleceği üzere Budin'de şairi en çok etkileyen yer havuzdur. Vücûdî, bu havuzun suyu ve özellikle de içinde yüzen güzelleri dikkat çekici bir coşkuyla tasvir etmiştir. Çünkü Budin, Osmanlı'nın hem stratejik konumu hem de başta kaplıcaları olmak üzere doğal güzellikleriyle öne çıkan bir bölgedir.

Bugünkü Macaristan'ın başşehri Budapeşte'nin bir kısmını oluşturan Buda, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Macaristan'daki Osmanlı eserlerinin yoğunluğuyla dikkat çeken Budin'de çok sayıda ılıca-kaplıca-hamam inşa edilmiştir. Debbâğhâne ve Horoz Kapısı ılıcaları, Sokullu Mustafa Paşa Kaplıcası ile Veli Bey Hamamı bunlar arasında en büyükleridir.¹⁷ Budin'de 12 yıl beylerbeyliği yapan Sokullu Mustafa Paşa'nın burada 19 hamam-kaplıca yaptırmış olması Budin'in hamam-kaplıca bakımından ne kadar zengin bir yapıya sahip olduğunu en büyük göstergesidir.¹⁸ Böylesine büyük ve ihtişamlı hamam-kaplıcalarla örülü Budin'de Vücûdî'nin buralardaki havuzları anlatması son derece doğaldır. Şairin bu bağlamda üzerinde durduğu unsurlar havuzun sularının berraklığıyla içinde yüzen, eğlenen güzellerdir. Şair, “Âyinedür âbı ki ‘âlem-nümâ / Hep görünür sâkin arz u semâ” beytiyle suları aynaya benzetirken; “Havzına dirsem yiridür kim felek / Anuñ içi toptolu hür u melek” beytiyle de içindeki güzellere vurgu yapmıştır.

Budapeşte, Tuna'nın sağ yakasındaki Buda ile sol yakasındaki Peşte'den mürekkep bir şehirdir. Şehr-engizde Budin'le İstanbul arasında ilgi kurularak Budin'in İstanbul'a; Peşte'nin ise Galata'ya benzediği söylenmiştir. İstanbul'un Avrupa'ya açılan kapısı konumundaki Galata gayrimüslim nüfusun yoğun ve nispeten Avrupalı hayat tarzının etkin olduğu bir yerdir. Budin'e göre Avrupa'ya daha yakın olduğu için

17 Geza David ve Ayşe Denknalbant, “Macaristan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 295-296.

18 Mehmet Emin Yılmaz ve Gökçe Günel, “Sâhibü'l-Hayr'at Makbûl (Sokollu) Mustafa Paşa”, *OTAM*, 38/Güz 2015, s. 219.

olsa gerek Vücûdî, Peşte konusunda böyle bir benzetme yapmıştır:

- 8 Hâk budur İstanbul'a beñzer Budun / Belki degül şivede andan bu dün
- 9 Peşte yakasın Ğalağa dir gören / Belki bu yigdür Ğalata düşme sen

Vücûdî, Budin'i Peşte'den ayıran Tuna nehrine de değinerek Tuna'nın iki şehir arasında bir cetvel; suyunun ise âb-ı hayât olduğunu söylemiştir:

- 11 Şânki güzellerle muşavver kitâb / Cedvel aña nehr-i Tuna içre âb
- 12 Ol Tunaşı Ğod bunun âb-ı hayât / Hızr gibi basduğı yir Ğadravât

Budin şehir-engizinde âlim ve şâirlere ayrılan beyitler, divan edebiyatının coğrafi sınırlarını göstermesi bakımından önemlidir. İstanbul merkezli kurulan bu edebiyat geleneği Afrika'dan Avrupa'ya kadar Osmanlı'nın ulaştığı bütün coğrafyalarda temsilciler yetiştirebilmiştir. Vücûdî'nin belirttiğine göre Budin'de de bir hayli bilgin ve şâir bulunmaktadır:

- 35 Ğahveye varsañ şu' arâ mecma' ı / Medrese görseñ fuзалâ mecma' ı
- 36 ' Ğâlimi tûti-i şeker-Ğâ anuñ / Şâ' iri bir bülbül-i güyâ anuñ

Sonuç

Şehir-engizler, belli plan ve konuya göre hazırlanmaları bakımından kendilerine has özellikleri olan türlerdir. Ancak geniş bir coğrafyada sayısız temsilcisi olan divan şiiri geleneğinde “şehir” konusu şehir-engizlerin haricindeki şiirlerde de ele alınmıştır. Çalışmamızın konusunu oluşturan bu şiirde Vücûdî, Budin'i şehrin detaylarına inmeden kalıplaşmış benzetmelerle övmek yerine şehir-engizlerde görmeye alıştığımız bir tutumla överken tanıtmayı amaçlamıştır. Haliyle söz konusu şiir, “şehir-engiz” başlığını taşımasa da bu türün içerisinde değerlendirilmesi gereken bir örnektir. Burada “övmek” ve “överken tanıtmak” ifadeleri özellikle seçilmiştir. Çünkü şehir methiyelerinde şair, hayranı olduğu şehri divan şiirinin benzetme unsurları, mazmunları ve mefhumlarıyla yüceltmeye, övmeye çalışırken, şehir-engizlerde övgüyle birlikte daha yalın ve gerçekçi ifadelerle tanıtmayı amaçlar. Yani şehir konulu şiirlerde bir tanımlama ve tasnif yapılırken başlıktan ziyade içerik dikkate alınmalıdır.

“Der-Vasf-ı Budin” başlıklı bölüm, şehir konusunun divanların haricinde mesnevilerin asıl konuya geçilmeden önceki bölümlerinde de işlendiğini göstermesi bakımından ayrıca öneme sahiptir.

Metin

Metinde nüsha farkları gösterilirken Süleymaniye Kütüphanesi nüshası için “S”; Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi nüshası için “A” kısaltmaları kullanılmıştır.

Bu bölüm, Şâhid-i Ma‘nâ’da 860-902. beyitler arasındadır ancak burada numaralandırma 1’den başlayarak yapılmıştır.

Der-Vaşf-ı Şehr-i Budun

- 1 Bitdi o sâ‘atdeki nevrüz idi
Vaqt-i şafâ-bağış u¹⁹ dil-fürüz idi
Haşr ola yürür idi nebât-ı arz
Kalka yürürdi yine sâdât-ı arz
Ber-çaraf olmuşdı ğadâb-ı şitâ
Cennet olayordu bu dâr-ı fenâ
Zâhir olup ğonceleri güllerün
Açılıyordu dili bülbüllerün
- 5 Tâze ğazeller diyüp erbâb-ı ‘aşk
Söyler idi her biri âdâb²⁰-ı ‘aşk
Eyleyüp hânelerinde karar
Serv-i dil-ârâlar olurdu kenâr
‘Āşık ile başladı dilber yine
Gâh²¹ Tuna gâhî Yana seyrine
Hağ budur İstanbul’a beşzer Budun
Belki degül şivede andan²² bu dūn
Peşte yakasın Ğalağa dir gören
Belki bu yîgdür ğalata düşme sen
- 10 Şuyı anuğ şūre içi şūrdur
Bunuğ içi hūr u taşî nūrdur
Şânki güzellerle muşavver kitâb
Cedvel aña nehr-i Tuna içre âb

19 u] -S

20 âdâb] erbâb S

21 Gâh] gâhî A

22 andan] ender S

- Ol Tınası ğod bunun āb-ı ğayāt
Hızr gibi basduğı yir ğadravāt
- Ni‘ met-i dünyā vü simāt-ı felek
Mā’idedür şānki içinde semek
- Belki felekdür semegi burc-ı hūt
Kim felegün olmaz aña ğūti kūt
- 15 Ya felege oldu bu şān kehkeşān
Burc-ı esed ğal‘ a yanında hemān
- Ēal‘ a²³ derinde ya bu cārī ğulı
Düzmiş alay düşmene virmez yolu
- Ēullarınun her biri bir şirdür
Leşkeri taburına zencirdür
- Ol yaneler kim aña olmaz mişāl
Bursa ile Ēaplıca aña pāymāl
- Her yiri bir cennet-i me’vā anuğ
Kevşer ile ğavzı temāşā anuğ
- 20 Şānki deñiz māliki her dil-beri
Ādemi dīvāne ider ol perī
- Ābī gibi taşa uranlar serin
Anda ğucar dilber-i sīmin-berin
- Şuya batup çıksa o meh ursa berĒ
Ēavzı olur ‘aynı ile ğarb u şarĒ
- Hep şuları lem‘ a-i didārdur
Ēavzları maĒla‘ -ı envārdur
- Anlara talsa o yirün dilberi
‘Ālem-i ervāğa döner her yiri
- 25 Seyre varan ehl-i dile ‘arz ider
Her biri bir taḅ‘ la muşavver şeker²⁴
- Şuya batar görse şeker ğandini²⁵
‘Āşık-ı pür-ğam yitürür kendini²⁶

23 Ēal‘ a] Ēıla A

24 Her biri bir taḅ‘ la muşavver şeker] Her biri bir taḅ‘ ile didār ider S

25 ğandini] ğāndeyi S

26 kendini] kendüyi S

- Cānı olup ğarķa-i baħr-i fenā
Derd ile gird-āba döner ħavz aña
Sīne döger aĝlar aña mevc-i āb
Ķandadur ol meh diyü eyler Őitāb
Ķavzına dirsem yiridür kim felek
Anuĝ içi toptolı ħür u melek
- 30 Āyinedür ābı ki   ālem-nümā
Hep görünür sākin arz u semā
Diĝķat ile seyr iden ehl-i fūnūn
Dilberi yūnus Őanur ol ħavzı nūn
Őuda yüzer Őanma ki²⁷ ol āftāb
Anı el üstinde tutar mevc-i āb
Ķavza giren yāri ile kām-rān
Bir yaķadan baş çıkarurlar hemān
Yüzünü sürer orada pāyına
Dāyireden çıkmaz ol ammā²⁸ yine
- 35 Ķahveye varsanĝ Őu   arā mecma   ı
Medrese görseĝ fużalā mecma   ı
  Ālimi tūĝi-i Őeker-ĥā anuĝ
Őā   iri bir bülbül-i gūyā anuĝ
Söyleseler sözlere āb-ı ĥayāt
Zulmet-i cehli giderür her nikāt
Diĝleseler sözden idüp intiķāl
Ma   nā-i rengin iderler ĥayāl
İrmez anuĝ bāĝına bāĝ-ı İrem
Ķoncesi urmaz güli yanında dem
- 40 Ķal   ası dimez felege çün kelek
Dilberi yanında görünmez melek
Ortaya almış o güli gülsitān
Cām-ı Őafāyı nitekim dilberān
Ķānelere tıptolı ĝilmān u ħür
Cennete var beyti yanında kuŐūr

27 ki] -33

28 ammā] ammā o 33

Kaynakça

- Akkuş, Metin, “Şehrengiz”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergah Yayınları, C.: 8, İstanbul 1998.
- Akkuş, Metin, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Bursa Şehr-engizleri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987.
- Çavuşoğlu, Mehmed, Taşlıcalı Dukakin-zâde Yahya Bey’in İstanbul Şehr-engizi, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: XVII, Ağustos 1969.
- Çiftçi, Hasan, “Fars Edebiyatında Şehrâşûb I”, *Nüsha*, S.: 7, Yıl: 2002.
- David, Geza - Denknalbant, Ayşe, “Macaristan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003.
- David, Geza, “Budin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İstanbul 1992.
- Eliot, T. S., *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, (Çev. Sevim Kantarcıoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1983.
- Eren, Aysun, *Defterdâr-zâde Ahmed Cemâli'nin Metâli'-i Cemâli ve Şehr-engiz-i İstanbul Adlı Eserleri (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012.
- Karaismailoğlu, Adnan, “Türk ve Fars Edebiyatlarında Şehr-engizler”, *Millî Kültür*, S. 62, Eylül 1988.
- Levend, Ağah Sırrı, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- Levend, Ağah Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1957.
- Şentürk, Ahmet Atillâ, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, OSEDAM, Cilt: 2, İstanbul 2017.
- Turan, Selami, “Mihri Hatun Divanı’nda Şehir Methiyesine Bir Örnek: Lâdik”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3/10 Winter 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 2, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, (Haz. Yaşar Aydemir), Birleşik Yayınları, Ankara 2007.
- Yılmaz, Mehmet Emin ve Günel, Gökçe, “Sâhibü'l-Hayr’at Makbûl (Sokollu) Mustafa Paşa”, *OTAM*, 38/Güz 2015.

Avusturyalı Savaş Muhabiri Georg Bittner'in Çanakkale Cephesi İzlenimleri

Emre SARAL*

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinden Avusturya-Macaristan ordusu birliklerinden özellikle topçu bataryaları Çanakkale ve Filistin Cephelerinde savaşın akıbetini etkilemiştir. 1915 senesi Kasım ayından itibaren Türkiye'ye gelmeye başlayan topçu bataryalarının katılımıyla gücü artan Osmanlı ordusu, etkili top atışlarıyla İngiliz ve Anzak (Anzac) kuvvetlerini püskürtmüştür. Avusturyalı savaş muhabiri Georg Bittner, bu topçuların faaliyetlerini izlemiş ve İngilizlerin bölgeden çekilişi başta olmak üzere siperlere dair gözlemleriyle kimi Türk subay ve erlere dair kişisel hikâyeleri 31 Aralık 1915 – 28 Ocak 1916 tarihleri arasında Neues Wiener Journal isimli gazetede neşretmiştir. Bu çalışma, Bittner'in haberlerini takdim ve tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Metin içerisinde Bittner'in ilgili yazılarının Almanca'dan tam tercümeleri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Georg Bittner, Neues Wiener Journal, topçu bataryaları, Avusturya-Macaristan ordusu, Çanakkale cephesi

* Emre SARAL, Arş.Gör.Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, saral@hacettepe.edu.tr. Çalışmanın hazırlanmasında tercümeleri gözden geçiren ve tavsiyelerde bulunan babam İsmail Tosun Saral'a şükranlarımı sunarım.

Impressions of Georg Bittner, an Austrian War Correspondent, on Gallipoli Campaign

Abstract

Austro-Hungarian artillery batteries as an ally of the Ottoman Empire had a determining effect on the fate of the World War I on fronts such as Gallipoli and Palestine. Ottoman army which was strengthened by the arrival of these artilleries by November 1915 repelled British and Anzac troops by effective artillery shooting. Georg Bittner, an Austrian war correspondent, followed the activities of the artilleries and published articles in a newspaper entitled Neues Wiener Journal between December 31, 1915 and January 28, 1916 on issues including the evacuation of the British troops, his observations on the trenches as well as some stories on some Turkish officers and privates. This study aims to introduce and analyze the referred articles of Georg Bittner in detail. In the study full translation of the articles are given as well.

Keywords: *Georg Bittner, Neues Wiener Journal, artillery batteries, Austro-Hungarian army, Çanakkale campaign*

AVUSTURYALI SAVAŞ MUHABİRİ GEORG BITTNER'İN ÇANAKKALE CEPHESİ İZLENİMLERİ

Giriş

Birinci Dünya Savaşı tarihini konu alan Türkçe literatürdeki tetkikler incelendiğinde araştırmacıların dikkatlerini uzun süredir müttefik Alman askeri misyonunun faaliyetlerine verdikleri;¹ buna mukabil, Osmanlı Devleti ile diğer bir müttefiki Avusturya-Macaristan'ın ilişkileri üzerine yapılan tetkiklerin sayısının ise yakın dönemde arttığı görülür.² Hâlbuki Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli sınıflara mensup beş bine yakın Avusturya-Macaristan askeri Osmanlı saflarında mücadele etmiştir³ ve bu

- 1 Von Kress, *Son Haçlı Seferi, Kuma Gömülen İmparatorluk*, çev. Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007; Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. Dr. Kemal Turan, Kayihan Yayınları, İstanbul, 1990; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi V. Cilt, 3. Kitap: Çanakkale Cephesi Harekâtı, Haziran 1915-Ocak 1916*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1980; Carl Mühlman, *Çanakkale Savaşı, Bir Alman Subayının Anıları*, çev. Sedat Umran, Timaş Yayınları, İstanbul, 2004; Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuz*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007; Mustafa Çolak, "Savaş Ve Propaganda Birinci Dünya Savaşı'nda Alman Propagandası", *History Studies*, C. 6, S.5, 2014, s. 157-176; Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşları Ve Almanya", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.16, 2010, 35-47; Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- 2 İsmail Tosun Saral ve Emre Saral, *Çanakkale ve Sina-Filistin Cephesleri'nde Avusturya-Macaristan Ordusu Topçu Bataryaları*, Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları: 9, Ankara 2012; Bilge Karbi, "Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na İktisadi-Askeri Nüfuzu (1914-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, C.13, S.25 (Bahar 2017), s. 117-154; Bilge Karbi, "Çek Şarkiyatçı Alois Musil'in Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri: Cihad, Eğitim-Kültür ve Şark Misyonu", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, ed. Alpaslan Demir, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s.151-178; Bilge Karbi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askeri Yardımlarına Bir Örnek: Osmanlı Birliklerinin Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi Kararı Etrafındaki Tartışmalar", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, C.14, S.20 (Bahar 2016), s.193-206; İsmail Tosun Saral, "Ordumuzda Yeni Bir Sınıf: Kızaklı Keşşâflar", *Türkiye Muharip Gaziler Derneği Dergisi*, Temmuz-Ağustos-Eylül 2016, s.8-9; Sacit Kutlu ve Bilge Karbi, "Dr. Viktor Pietschmann ve Avusturya-Macaristan'dan Kafkasya Cephesine Gönderilen Kayak Ekibi", *Toplumsal Tarih*, S.279 (Mart 2017), s.74-80; Mithat Atabay, "Galiçya Cephesi'nde Türk Askeri ve Türk Şehitlikleri", *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası 6-8 Kasım 2014 Bildiriler Cilt 1*, ed. Hilal Çetin ve Lokman Erdemir, Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015, s.525-536; Eminat Malkoç, *Galiçya Cephesi'ndeki Türk Askerinin Müttefik Algısı "Böyle muharebe dostlar başına"*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017; Rezzan F. Ünalp, "Birinci Dünya Savaşı'nda Macar Birliklerinin Türk Ordusuna Katkıları Çerçevesinde Kanal, Sina ve Filistin Cepheslerine İlişkin Askeri, Taktik ve Stratejik Yaklaşımlar", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu (3-5 Kasım 2014)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.203-232; F.R. Bridge, "Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu, 1900-1918", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Marian Kent (ed.), İstanbul, Alfa Yayınları, 2013, s.57-88.
- 3 1914-1918 yılları arasında Osmanlı ordusunda görev yapan Avusturya-Macaristan birliklerinin sıralı listesi için bkz. Saral ve Saral, *Çanakkale ve Sina-Filistin Cephesleri'nde...*, s.126-130; Karojlović Oszkár, "Magyarok a világháború Török Harcterein", *Hadtörténelmi Közlemények*, 1926. évfolyam,

durum konunun farklı yönleriyle daha derinlemesine araştırılması lüzumunu göstermektedir.

Balkan Savaşları'nın bitiminden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede Avusturya-Macaristan, iktisadî, ticarî ve stratejik kaygılardan ötürü Osmanlı Devleti ile bağıni koparmak istememiş; bu devlete Birinci Dünya Savaşı sırasında yardımda bulunmuştur.⁴ Savaş sırasında Avusturya-Macaristan ordusundan iki yüz yüksek rütbeli subay ile memur, yedi topçu bataryası, çok sayıda askerî uzman, tekniker, pilot, şoför, doktor, amme idaresi organı ve dış ilişkilere yönelik kurumlar Osmanlı devleti için çalışmıştır.⁵ Savaş başladığında İstanbul'da bulunan sefaret heyetlerinin en kıdemlisi konumundaki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sefiri Markiz Johann von Pallavicini⁶ ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti'ndeki askerî yetkilisi General Joseph Pomiankowski⁷ iki devlet arasındaki müttefik ilişkisinin sağlıklı biçimde yürümesi için çaba göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti, müttefikleri ile karadan ve denizden irtibatı olmadığından ötürü Çanakkale muharebelerinin bütün evrelerinde cephaneye ithalinden ve ikmalinden yoksun kalmıştır. Ordu, elindeki mevcut stokları idareli kullanmak durumunda kalmış; bu da cephede topçu atışlarının kısıtlanmasını gerektirmiştir. Askere moral vermek, topçunun onları desteklediğini göstermek için sadece gürlütlü manevra mermileri atılmıştır.⁸ Cephanenin tükenme riskinin yanı sıra, hava koşullarının giderek kötüleşmesi de başka bir zorluk olmuştur.⁹ Bu olumsuz koşullar altında, siperlerde ise

27. kötet. Budapest, 1926, s.212-215.

4 Karbi, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun...", s.23.

5 Karojlović, "Magyarok a világháború...", s. 80.

6 Johann Markgraf von Pallavicini (Padova, İtalya, 18 Mart 1848 – Pusztaradvány, Macaristan, 4 Mayıs 1941). Büyükelçi olarak görev süresi 5 Ekim 1906 - 11 Kasım 1918 tarihleri arasındadır.

7 Pomiankowski, 28 Kasım 1866'da bugünkü Polonya'nın Jaroslaw şehrinde dünyaya gelmiştir. 17 Aralık 1909'dan itibaren Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Sefaretinde Askerî Ateşlik görevini üstlenen Pomiankowski, 20 Nisan 1914'ten itibaren "Militärbevollmächtigter" rütbesine getirilmiş, 1 Ağustos 1914'te ise Tümgeneralliğe yükselmiştir. 1 Ağustos 1917'de Korgeneral olan Pomiankowski, savaş sonuna kadar Türkiye'de kalmış, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dağılınca Polonya vatandaşlığına geçmiş, 23 Ocak 1929'da bugün Ukrayna'daki Lvov (Lviv) şehrinde vefat etmiştir.

8 Walter Adam, "Die österreichisch-ungarische Artillerie in der Türkei", *Der Weltkampf um Ehre und Recht*, Band 5, Kapital 23, Verlag von Johann Ambrosius Barth in Leipzig, 1919 und Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1933, s.507-508. Bu eserin yazarı, savaş sırasında Avusturya-Macaristan Ordusu'nun İstanbul'da bulunan temsilciliğinde Kurmay Yarbay olarak görev yapmıştır.

9 Kötü hava koşulları sadece Osmanlıları değil, düşman kuvvetlerini de etkilemekteydi. Bir Avusturya gazetesinde İngiliz Morning Post Gazetesi'nde yayınlanan soğuk ve dondurucu havaya ilişkin haber, "Dardanel'de Kar Fırtınası. İklim İngilizlerin Düşmanı Oldu. Yıkılmış Dalgakıranlar, Su Dolu Siperler, Yağmur, Don, Kar Fırtınası, Donmuş Nöbetçiler" başlığı altında özet olarak okuyuculara sunulmuştur: "Kötü havalara Türklerin ilk müttefiki oldu. Büyük Britanya Seferi Kuvvetleri Çanakkale'de havalardan çektiği kadar Türklerden çekmedi. Hafif esen rüzgâr birden bire korkunç bir tufana dönüştü. İçine kum doldurularak batırduğumuz eski gemiler sayesinde Gökçeada'da, Suvla'da (Anafartalar), Seddülbahir'de (Helles) inşa ettiğimiz dalgakıranlar zarar gördü. Onları yeniden daha sağlam olarak inşa etmek zaman alacak. Hiddetli kasırga sadece denizden esmiyordu. Kasırga ayrıca yarımada da yer-

kulaktan kulağa Avusturya –Macaristan devletinin Gelibolu cephesine askerî yardım yapacağı söylentisi yayılmıştır. Örneğin, Anafartalar Grubu Kurmay Başkanı Binbaşı İzzettin Bey (Orgeneral Çalışlar) hatıratında bu müşkül durumu “*Ah! Bir serbest yol bulunur da mühimmat gelirse inşallah bu karşımızdaki İngilizleri başımızdan tam olarak defedeceğiz.*” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁰

Nihayet beklentiler boşa çıkmamış; 1915 senesi Eylül ayında Bulgaristan'ın Üçlü İttifak safında savaşa girmesi ve aynı senenin Ekim ayında Sırbistan'ın düşmesiyle beraber, müttefiklerin Osmanlı güçlerine yardım gönderebilme imkânı doğmuştur.¹¹ İki adet bataryadan oluşan Avusturya-Macaristan'ın gönderdiği ilk birlikler, Kasım ayının ortası ile Aralık ayının başı itibarıyla Gelibolu'ya ulaşmıştır.¹² 9 Numaralı 24 cm'lik *Motorlu Havan Bataryası* (k.u.k. 24 zm. *Motormörser-Batterie Nr. 9*) *Anafartalar Grubu'na*; 36 Numaralı 15 cm'lik *Obüs Bataryası* (k.u.k. 15 zm. *Howitzer Batterie Nr. 36*) ise Seddülbahir'in karşısındaki Soğanlıdere'ye¹³ yerleştirilmiştir.¹⁴ Topların gelişi, Türk askerinin Boğaz'ın ve Gelibolu Yarımadası'nı savunma direncini arttırmıştır. Bu toplar sahile yanaşık düşman gemilerine etkili ateş açarak onların sahilinden uzaklaşmalarını sağlamışlar; böylelikle bu gemilerin toplarının Türk siperlerini devamlı surette dövmelerine engel olmuşlardır.¹⁵ İngilizlerin çekildiği güne kadar, Gelibolu'ya bu iki bataryadan başka yabancı kuvvet gönderilmemiştir. Bataryaların Çanakkale Kara Muharebeleri'nde Güney Grubu'nun emrinde yaptıkları ba-

*leşmiş askerlerimizi insanüstü çabalara zorluyordu. Yerleştirdiğimiz dört noktada görev yapan askerlerimizden birçoğu el ayak donmaları nedeniyle tahliye edildiler. Anadolu'nun sert kışına alışık olan Türkler de, bizim kadar olmasa bile, bu alışılmamış hava durumundan acı çektiler. Çünkü Gelibolu Yarımadası üstünde esen fırtına şimdiye kadar görülmemiş şiddettedir. Kötü hava on iki saat süren şiddetli yağmurla başladı. Siperlere dolan su askerlerin kalçasına kadar yükseldi. İsinmak için ateş yakmak veya ateşi canlı tutmak imkânsızdı. Tabii ki askerler iliklerine kadar ıslanmıştı. Sonra birden bire rüzgâr kuzeyden esmeğe başladı. Rüzgârla birlikte don da geldi. Askerin kaputları hep dondu. Hepsini buz kesti. Sonra soğuktan birçoğu derin bir uykuya daldı. Birçok asker iradelerinin son gücünü kullanarak uykuya direndiler; bütün gece boyunca elde kürek, kazma ile çalışarak kendilerini sıcak tuttular; canlarını kurtarabildiler: Bir General, fırtınaya Anafartalar'daki Tuz Gölüne giderken yakalandığını, normal olarak rahatlıkla yarım saatte gittiği yere kar fırtınası altında bata çıka iki saatte zor gittiğini anlattı.” “Im Schneesturm an den Dardanellen”, *Neues Wiener Journal*, 7 Ocak 1916, s.6.*

10 *Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden On Yıllık Savaş*, haz. İzzettin Çalışlar ve İsmet Görgülü, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.154.

11 Karojlovič, “Magyarok a világháború...”, s.82.

12 Batarya: Topçu birlikleri için bölük seviyesi. Türk Dışişleri Bakanlığı Askerî Terminoloji Sözlüğü <http://www.mfa.gov.tr/data/Terminoloji/askeri-terminoloji-032015.pdf> (Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2017)

13 Peter Jung ve Darko Pavlovic, *Austro-Hungarian Forces in World War I (1914-1916)*, Osprey Publishing Ltd., UK, 2003, s. 42.

14 Bu bataryaların bölgeye gelişi ve cephedeki faaliyetleri için bkz. Mario Christian Ortner, “Involvement of Austro-Hungarian Troops in the Defense of the Gallipoli/Çanakkale Peninsula”, *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 21-27 Mart 2015, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s.137-138. Bataryaların yerleştirildiği noktaların kroki üzerindeki gösterimi için bkz. EK-1.

15 “Unsere 30,5 Mörser auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 7 Aralık 1915, s.1.

şarılı görevin bir anısı olarak, Seddülbahir karşısında mevzilendikleri yere günümüze ulaşmayan bir anıt dikilmiştir.¹⁶

Çanakkale cephesinde cereyan eden çarpışmalar esnasında ve sonrasında farklı milletlere mensup gazeteciler cepheye giderek kendi kamuoylarını bilgilendirmişler ve izlenimlerini paylaşmışlardır.¹⁷ Bu gazeteciler arasında müttefik Avusturya'dan gelenler de bulunmaktaydı. Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kaya Kılıç, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine dayanarak hazırladıkları çalışmada, resmî prosedür uyarınca Osmanlı hükümetinden yazılı izin alarak cepheye giden Avusturyalı muhabirlerin sayısını üç olarak tespit etmiştir: Dr. Blakon Landaur¹⁸, Victor Sperrnoga ve Siegfried Geyer.¹⁹ Bu çalışmada, adı geçen muhabirlerin haricinde, cepheye giden başka bir Avusturyalı savaş muhabiri olan Georg Bittner'in haberlerine yer verilerek izlenimleri aktarılmaya çalışılacaktır. Bittner'in Çanakkale Cephesi'ndeki izlenimlerinden oluşan altı haberden oluşan yazı dizisi, 31 Aralık 1915 ile 28 Ocak 1916 tarihleri arasında *Neues Wiener Journal* gazetesinde neşredilmiştir.²⁰ Bittner'in yazı dizisi, Çanakkale cephesine ulaşan Avusturya-Macaristan topçu bataryalarının savaşta oynadıkları role ilişkin Avusturya-Macaristan kamuoyunu ilk defa haberdar etmesinden ötürü önem arz etmektedir.²¹ Bu Avusturyalı muhabir, haberlerinde sadece topçuların faaliyetlerinden ve kahramanlığından bahsetmemiştir. Bittner, Türkiye'de bulunduğu süre içerisinde, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan, üst rütbeli subaylara, hatta rütbesiz erlere kadar farklı kimselerle buluşarak onlara ilişkin gözlemlerini paylaşmıştır. Ayrıca, İngilizlerin bölgeden çekilişlerinin ardından olduğu gibi bıraktıkları siperlerinin konumunu detaylıca tasvir etmiştir. Anlatım bütünlüğünü bozmamak ve okuyucuya daha sağlıklı bilgi vermek amacıyla, metin içerisinde yayınlanan bu haberlerin tam tercümesine yer verilmiş; çalışmanın başlıklandırılması, haberlerin yayın tarihlerinden ziyade içerdiği konular esas alınarak yapılmıştır.

16 *Österreichische Illustrierte Zeitung*, 7 Mayıs 1916, Heft 32, s.749. Anıtın fotoğrafı için Bkz. EK-2.

17 Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kaya Kılıç, “Çanakkale Savaşlarına Şahit Olan Yabancı ve Türk Gazeteciler”, *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, 21-27 Mart 2015*, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s.225.

18 Béla Landauer, aslen Macar'dır. Çanakkale'deki gözlemlerine dair bir tetkik için bkz. Lajos Négyesi, “A Hungarian War Correspondent at the Dardanelles”, *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, 21-27 Mart 2015*, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s.239-244.

19 Feyzioğlu ve Kılıç, “Çanakkale Savaşlarına...”, s. 225.

20 Tam adı *Neues Wiener Journal: unparteiisches Tagblatt* olan bu günlük gazete 1893-1939 yılları arasında yayınlanmıştır. Belirgin bir siyasî duruşu olmayan bu gazetede siyaset, iktisat, ticaret, sanat, spor, sosyal hayat gibi farklı konularda haberler ve makaleler yer almıştır. Çalışmamızda *Neues Wiener Journal* gazetesi başta olmak üzere kullanılan gazetelere ait tüm nüshalar <http://anno.onb.ac.at/> elektronik arşivinden alınmıştır.

21 “Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 11 Mart 1916, s.6.

Georg Bittner Hakkında

Doğum ve ölüm tarihlerine ilişkin olarak elimizde veri bulunmayan gazeteci, yayıncı ve savaş muhabiri Georg Bittner, 1909-1914 yılları arasında Avusturya Alp-Kayakçıları Birliği Yayınevi'nin (Verlag des Alpen-Skivereines) çıkardığı *Der Schnee* mecmuasının mesul müdürlüğü ve yönetim kurulu üyeliği görevlerini yürütmüş; savaşın patlak vermesinin ardından on beş ay süre ile çeşitli cephelerde savaş muhabirliği yapmıştır. Ocak 1915'te *Der Schnee* dergisini temsilen Galiciya cephesine gitmiş; Karpatlar'a dair izlenimlerini Nisan 1915'ten itibaren *Neue Welt Journal* ve *Neues Wiener Journal* gazetelerinde; İtalya cephesinden haberlerini ise *Neues 8 Uhr Blatt* gazetesinde yayımlamıştır. Kasım 1915'te Sırbistan cephesine giden bu muhabir, 1915 yılı sonunda Türkiye'ye gelerek Çanakkale cephesini gezmiş ve burada 1916 yılının başına kadar kalmıştır. Savaşta gösterdiği cesareten ötürü Fransuva Jozef Şövalye Haçı (*Ritterkreuz des Franz Joseph-Ordens*) ile taltif edilmiştir.²² Savaştan sonra Aralık 1919-Şubat 1921 yılları arasında ikinci defa *Der Schnee* dergisinin mesul müdürlüğünü yürütmüş; yine aynı dönemde *Neues 8 Uhr Blatt*'in editörlüğünü yapmıştır. Bittner hakkında erişebildiğimiz son bilgi ise Aralık 1922'de *Wiener Mittagszeitung* ve *Wiener Allgemeine Zeitung* isimli gazeteleri satın almış olduğudur.

7 Kasım 1915 tarihinde Viyana Müzik Birliği'nin küçük konser salonunda soyluların huzurunda savaşın seyrine ilişkin gerçekleştirilen bir sunumda, İmparatorluk Savaş Basın Odası (Kriegspressequartier) Direktörü General v. Hoen²³, Bittner'den ve faaliyetlerinden sitayişle bahsetmiştir. Avusturyalı General, Bittner'in "modern savaş haberleri hususuna yeni bir tarz getirdiği"ni ifade ederek sözlerini şöyle sürdürmüştür:

"Savaş muhabirleri hep vardı ve [var] olmuştur. Esasen Alman ozanlar, geçmiş kahramanlarının unutulmaz olaylarını şarkılaştırmışlardı. Geçmiş savaşlarda bulunmuş muhabirler olayları şiirsel bir şekilde anlatıyorlardı. İçinde bulunduğumuz dünya savaşı çok daha değişik tarzda savaş haberleri [yazılmasını] gerektiriyor. Eski savaşlarda muhabirin şöhreti ve hırsı yeterli idi, olayları olabildiğince hızlı bir şekilde gazetesine iletebilmesi önemli idi. Bu görevi artık Genel Karargâh yapıyor.

Şimdi ise savaş muhabirinin önünde elde ettiği itibarları yazıya dökebileceği geniş bir ebedî faaliyet sahası açılmıştır. Savaş muhabiri cephe ve menzillerde büyük olayları gözleyebilen kişidir. Cephe ile cephe gerisi arasında bir nevi aracıdır. Cephedeki muhabetler bile birçok olayı onların sanatsal anlatımları sayesinde öğrenirler. Savaş muhabirliğinin önemi daha hazar zamanı bizler ve Alman silah arkadaşlarımız tarafından anlaşılmıştır. Bu nedenle -barış zamanı içinde – Savaş Basın Odası kurulmuştur. Düşmanlarımız

22 "Mitteilungen", *Der Schnee*, Jahrgang XIII, Nr. 1, 8 Aralık 1917, s.4.

23 Maximilian von Hoen (17 Şubat 1867 Fulda, Hessen – 2 Eylül 1940 Viyana): Avusturya-Macaristan ordusu general, askeri tarihçi, Viyana'daki Savaş Arşivi'nin direktörü.

ise gerçek ve doğru haberlerin manasını kavrayamayarak kendi aleyhlerine olsa da savaş muhabirliği sistemini kaldırmışlardır.”²⁴

Bittner’in Türkiye’ye²⁵ Gelişi: İstanbul İzlenimleri ve Enver Paşa’nın Huzurunda

Bittner, Türkiye’ye gelişini ve ilk izlenimlerini yazı dizisinin sonuna bırakmayı tercih etmiştir. Cepheye nasıl ulaştığını anlattığı bu yazıda, Enver Paşa ile karşılaşmasına da yer vermiştir. Bittner, gazete haberinde de yer verdiği üzere, Enver Paşa’nın kendisinin gelişinden ve Çanakkale cephesine gideceğinden zaten haberdar olduğu Avusturyalı muhabirin bu konuda nezaketen istediği izni tereddüt etmeksizin başıyla onayladığını yazmıştır. Buradan Bittner’in Türkiye’ye sevk edilen topçu birlikleriyle beraber Avusturya ordusunun yetkilendirmesiyle geldiği varsayımı ileri sürülebilir. Bu noktadan hareketle, neden bu muhabirin Osmanlı kayıtlarında diğer savaş muhabirlerinin aksine akreditasyon künyesinin bulunmadığı üzerine de fikir yürütülebilir.

Bittner, oldukça olumlu sözlerle anlattığı ve kudretli bir devlet adamı olarak tasvir ettiği Enver Paşa üzerinden Türk milletinin lider odaklı yönetim anlayışına vurgu yapmıştır. Adı geçen dönemde halkını motive eden bir lider ve ona bir kurtarıcı gözüyle bakan ve kendisine hayranlık besleyen bir kitlenin varlığını göstermiştir. Sadece ordunun içinde ve subayların nezdinde yüksek otoriteye sahip olmadığını, aynı zamanda Harbiye Nezareti’ndeki müttefik subayların da kendisine ne denli saygı duyduğunu gözlemlemiştir. Enver Paşa’nın çekirdekten yetiştiği için orduyu tanıdığını ve sorunlarını bildiğini ifade eden Bittner, yazısına “*Türkiye demek, Enver Paşa demektir*” sözüyle başlamıştır. Bu yazısında İstanbul’un farklı yüzlerini de okuyucu ile buluşturmuştur:

“...Enver Paşa Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili’dir. Ancak, başkomutan Sultan’dır. İki farklı Türkiye vardır.

Eski ve huzurlu Türkiye’nin sembolü gün batımında parlayan bir caminin kubbesi olabilir. Bu eski Türkiye, başıboş sokak köpeklerinin, eğri büğürü yolların, hamalların, sakat dilencilerin, sabahtan akşama kadar dairelerinde kahve içen, sigara tüttüren memurların Türkiye’si’dir. Bütün bunları Prusyalılar “Bommelet” olarak adlandırıyorlar ve Türklerin günde onlarca defa söylediği gibi ağır davranışlarını ‘langsam, langsam’²⁶ olarak nitelendiriyorlar.

Almanlardan zafer kazanmayı öğrenen Enver’in Türkiye’si kısaca böyledir. Bu farklılığı hemen Sirkeci Tren İstasyonunda hissedersiniz. Orada hiç de Türk’e benzemeyen mavi gözlü, sarışın bir asker gördüm. Bu gibi tipler-

24 “General v. Hoen über die Kriegsberichterstattung”, *Neue Freie Presse*, 8 Kasım 1915, s.8.

25 Bittner yazılarında Osmanlılar / Osmanlı Devleti yerine Türkiye (Die Türkei)’yi kullanmıştır.

26 *yavaş, yavaş.*

palasını müttefikleri için kınından çıkardı. O dönemde Türkiye’de bu adımın gerekliliğini kimse anlamadı. Onun sayesinde Sultan İngilizlerin veya Rusların kuklası, vassalı olmaktan çıktı; eski günlerde olduğu gibi dünyanın muzaffer hükümdarlarından biri oldu. Bütün bunları bugün 35 yaşında olan biri başardı. Bugün Türkiye’nin başında bulunan veya yönetime getirilen bütün gençler Enver’e saygı duyuyorlar ve onu Doğu ve Batı’yı kişiliğinde toplamış biri olarak görüyorlardı.

Onun odası önündeki bekleme salonunu sabahın erken saatlerinden itibaren Harbiye Nezareti’nin yüksek rütbeli subayları toplantı için dolduruyorlardı. Bunların arasında başlarında kahverengi kuzu postundan yapılmış kalpakları ile Türk subay üniformalı ince, uzun, sert bakışlı Alman Subayları da göze çarpıyordu. Koltuk altlarında birer evrak çantası ile dikilen ve Enver’le görüşebilmek için uzun saatler bekleyen bütün bu subayların hepsinin suratlarından bir kişiyi kayıtsız şartsız başkomutan olarak kabul ettikleri anlaşılıyordu.

Hiçbir Alman subayının yüksek rütbeli Türk subayına saygısızlık ettiğini görmedim.

Dünyanın bütün huzura kabul odalarında gelenek olduğu gibi bu teşrifat odasında da yüksek sesle konuşulmuyor, kimse oturmuyor, herkes ayakta duruyordu. Bekleme odası üç Türk tarihi dönemini birleştirerek döşenmişti. Oda tabanını, oda için özel dokunmuş, tahminen 140 metrekare büyüklüğünde koyu, parlak gök mavisi renkte, özenilerek dokunmuş ve görülmemiş parlaklıkta kırmızı süslerle bezenmiş bir halı kaplıyordu. Bu halı, kimsenin ayakkabı ve çizme ile basmaya cesaret edemediği bir zamandan kalma idi. Duvarlar, duvar kâğıdı ve zevksiz sıva süsleri ile kaplanmıştı. Duvar kâğıtları, hatta mobilyalar, koltuklar, divanlar şarka yapılan acımasız ilk ihracat furyasının ürünleri idi. Pencerelerin karşısında boylu boyunca uzanan duvar eski Türk ihtişamını yansıtıyordu. Büyük camlı dolaplar içinde çakmaklı tüfeklerden ilk şarjörlü tüfeklere, inci ile süslenmiş küçük ve yuvarlak kalkanlara, mızraklara, baltalı kargılara, mücevher kabızlı tabancalara kadar Enver’in silah koleksiyonu vardı. Paşaların mürekkep hokkaları, zincirli zırhlar ve göğüs döşleri gibi bir zamanlar Viyana önlerinde elde edilen ganimetler yer alıyordu. Duvarda altın harflerle yazılmış bir levha vardı. Üzerinde ‘Kim vatani için ölürse doğrudan cennete gider’ ayeti yazılıydı.

İnce ve zarif bir subay oradan buraya gidip geliyor, koşuşturuyordu. Bu subay yaver Kâzım Bey’di.²⁹ Su gibi aksansız Almanca konuşuyordu; kusursuz sevimliliği ve güler yüzü ile alışılmış bakanlık bürosu memurları dışında bir tipti. Herkesi dinliyor, her türlü huzursuzluğu nezaketle göğüsliyor, işinin yoğun olmasına rağmen herkesin işini çabuk bitirmeye bakıyordu. Kazım herhangi bir Viyana bakanlığında rahatlıkla görev alabilecek, uyum sağlayabilecek ayarda idi.

29 Kâzım İnanç (Diyarbakır, 1881 – Ankara, 21 Eylül 1938): Türk asker ve siyasetçi.

Enver Paşa çalışırken bile daima kılıcını takardı. Birçok ressamın ve son olarak da tanınmış bir Viyanalı ressamın çizdiği portresinde görüldüğü gibi o aslında öyle savaşçı ve yakıcı değildi. Belki de Alman Kayzerini andıran bıyıklarını kısa kestığı için öyle görünüyordu.

Kendisinden Gelibolu cephesinde savaşan birlikleri ziyaret edebilmemi müsaade etmesi için ufak bir istirahatda bulundum. Niçin, neden gibi sorular sormadı; fazla düşünmedi, güldü ve 'evet' anlamında başını salladı. Aslında onu yakından tanıyanlar bana izin vereceğini söylemişlerdi. O büyük işlerle olduğu gibi küçük işlerle de ilgilidir. Kendisine bir şey izah edilirken ileri doğru bakar, dinler, dikkat kesilir. Aslında izahata da gerek yoktur. Çünkü o ordusunda ne olup bittiğini, ne olacağını bilir. Birkaç yıl önce küçük rütbeli bir kıta subayıydı. Saflarında hizmet ettiği için orduyu iyi tanıyordu. Bugün [ise] İstanbul'da en yüksek mevkide oturuyor ve askerlerinin her birinin nabız atışını her an hissediyor. Çünkü o askerler onunla Edirne'yi geri alan askerlerdi. Subaylar ise hep onun emrinde çalışmış veya onun göreve tayin ettiği komutanlardı. Bittiği zannedilen bu imparatorluk, daha delikanlılık yıllarında olan Enver sayesinde yeniden yaratılmış gibi oldu. Bir dünya devletinin hareketleri hızlı, aceleci ve uyanık bu en güçlü adamın karşısında oturmak alışılmış bir şey değil. Onda kendini yetiştirmiş ciddiyet hâkim. Enver hayat dolu bir insan gibi görünüyor. Bu hayat harika olmalı. 35 yaşında ve iki kıtada milyonlarca insan tarafından vatanın kurtarıcısı görülüyor ve yarı tanrı olarak kutsallaştırılıyor.”

30

Bittner Cephe: İngilizlerin Firarı ve Topçu Bataryalarına Övgü

Bittner, Gelibolu cephesinden ilk haberini telgraf yoluyla 30 Aralık 1915 tarihinde göndermiş; haber *Neues Wiener Journal* gazetesinin ertesi günkü sayısında yayımlanmıştır. Bu haberde İngiliz birliklerinin yoğun Türk topçu ateşine dayanamamaları geri çekilmelerini utanç verici ve rezil bir hadise olarak yorumlayan Bittner, İngilizlerin aceleyle kaçarken arkalarında değerli bir takım malzemeyi bıraktıklarını ve emrindeki askerlere ırkçı ayırım yaptıklarını özellikle vurgulamıştır:

“*Neues Wiener Journal* gazetesinin savaş muhabiri Georg Bittner Muharebeyi gözleri ile gördü. *Neues Wiener Journal*'in özel telgrafı. Pera, 29 Aralık 1915, saat 2.50, Telgrafın Viyana'ya ulaşım tarih ve saati: 30 Aralık 1915, 4.05. Enver Paşa ve Liman Paşa'nın izni ile Arı Burnu ve Anafartalar Cephesindeki son muharebeleri yaşadım. Gelibolu'da İngilizlerin utanç verici yenilgilerinin ve firarlarının şahidi oldum. Firarlarından bir iki gün önce çok sayıda İngiliz savaş uçağı sık sık Türk mevzilerine saldırdılar. Kara bataryaları ve birçok büyük savaş gemisinin ve torpidobotların topları yarım adaya trampet atışı açtılar. Türk cephesi gerisindeki tüm sahayı bile dövdüler. Buna rağmen, Türk piyadesi ve topçusu İngilizleri o kadar sıkıştırdı ki 19 Aralık'ta 20 Aralık'a bağlayan puslu gecede yaklaşık 40 kilometre karelik bir kıyı ala-

30 Georg Bittner, “Im Audienzsaal Enver Paschas”, *Neues Wiener Journal*, 28 Ocak 1916, s. 6.

nını boşalttılar. Tepelerdeki avcı siperleri arasında dört ila on metre mesafe vardı. İngilizler Türk siperlerine giremeyeceklerini anlayınca kaçtılar. Aceleyle silahlar, cephane, gıda maddeleri gibi milyonlar değerinde askerî malzemeyi geride bıraktılar. Sabah saat üç sularında Türk gözcüler İngiliz nakliye gemilerinin görüldüğünü bildirdiler. Türkler derhal hücumla geçtiler. Her yer mayınlı olmasına rağmen İngilizler zayıf bir dirençle karşılık verdiler. İngiliz nakliye gemileri taarruz eden Türklerin menzili içine girmediler.

İngilizlerin firarı şüphesiz dünya er meydanında zuhur etmiş en büyük rezalettir. Çünkü düşman kampında gezip gördüğüm kadarıyla İngilizler sanki burada uzun yıllar kalacakmış gibi tesisler ve müstahkem siperler inşa etmişler. İngilizler kıyıda ve özellikle yamaçlarda Türklere karşı büyük bir askerî şehir kurmuşlar. Kilometrelerce uzanan subay mezarları ne kadar büyük zayıat verdiklerini gösteriyor. İyi inşa edilmiş üç metre derinliği olan avcı siperlerinde daha çok renkli askerleri, Avustralyalıları, Yeni Zelandalıları, Kanadalıları kullandılar. Beyazları hep onlardan ayrı tuttular. Subay barınakları en kullanışlı şekilde döşenmişti. Kaçarken imha ettikleri güç kaynağından elektrik aydınlatması sağlanıyordu. Oraya buraya iskambil kâğıtları, yarı dolu şampanya ve viski şişeleri atılmıştı. Kaçarken kampın bir bölümünü ateşe verdiler. Fakat yangın kendi kendine söndü.

Birçok sahra topu kısmen hasarlı olarak bırakılmıştı. Karaya çıkarılmış olan ağır gemi topları ise imha edilmişti. Bunlardan başka Türkler ganimet olarak sayılamayacak kadar çok et konservesi, yüz binlerce şişelenmiş maden suyu ve limon suyu elde ettiler. Ayrıca İngilizlerin yenilgisinin en büyük yararı Türk birliklerinin serbest kalması oldu. Böylece hemen Güney Kanada'na sevk edilerek yakın çarpışmalara katıldılar. Güney Kanada'nda da birçok İngiliz savaş gemisi yanında nakliye gemileri de görüldüler. Enver Paşa büyük zaferden sonra birlikleri ziyaret etti.”³¹

Giriş kısmında belirtildiği üzere, Çanakkale kara muharebelerinin neticelenmesinde etkili rol oynayan topçu bataryalarının arasında birkaç gün geçiren Bittner'in “Gelibolu Muharebelerinde Avusturya-Macaristan Topçuları. İngilizlerin Kaçmalarının Nedeni” başlığıyla kaleme aldığı 6 Ocak 1916 tarihli yazısında bu telgrafta temas ettiği konuların ayrıntılarına ulaşılabilir. Muhabirin bu yazısında bilhassa topçu bataryalarının faaliyetlerini övdüğü görülür.

“Son günlerde Türk tarafından açılan topçu ateşi ile İngiliz savaş gemilerinin iki defa vurulduğu Güney Grubu'ndan bildirildi. Bu mükemmel atışları yapan toplar Avusturya-Macaristan toplarıydı. Topların mürettebatı da, atışları düzenleyen subayları da Avusturya-Macaristanlıydı. Avusturya-Macaristan Birliklerinin Çanakkale Cephesi'ndeki muharebelere katıldıkları dünya kamuoyunda pek bilinmez. Liman von Sanders komutasındaki Türk Kuvvetleri

31 Georg Bittner, “Die Flucht der Engländer von Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 31 Aralık 1915, s.1. Bkz. EK-3.

ile İngilizler arasında yaklaşık dokuz aydan beri devam eden bu kara muharebelerin karakteristik özelliği garip topçu farklılığıdır.

İngilizler devamlı olarak donanma toplarıyla ateş açıyorlar, önemli tepeleri tutmuş olan Türklere kısmen zararlı olabiliyorlardı. Türk topçusu ise büyük ölçüde eski model toplara sahipti. Ellerindeki toplar, İngilizlerin Anafartalar ve Arıburnu sahillerine yaptıkları çıkarmayı önleyecek kadar modern ve büyük çapta değildi. Taraflar arasındaki bu büyük fark, Avusturya-Macaristan topçusu tarafından, sınırlı ölçüde olsa bile, çok etkili [biçimde] giderildi. Yarımada'nın Batı cephesinde cereyan eden muharebelerin son haftalarında bizim büyük çaptaki havanlarımız etkili oldular. Müşir Liman von Sanders Paşa Avusturya Macaristan toplarının atışlarını görünce 'Bataryanın atışları beni çocuk gibi sevindirdi.' dedi. Cepheye yeni gelen bazı Avusturya Macaristan subayları ile birlikte Mareşale tekmile gittiğimizde düşüncesini şu cümle ile özetledi: 'Bataryanın bana çok faydası oldu. Benim emrimde olmalarından mutluyum.'

Ünlü Alman Ordu Komutanı'nın gurur verici sözleri kadar düşmanın Avusturya topçuları konusundaki düşüncesi de bir o kadar gurur vericidir. Batarya Komutanı Yüzbaşı Kamillo Barber'in emri ile havan bataryası İngiliz siperlerine ilk ateşini açtıktan birkaç gün sonra, bir İngiliz siperinden hemen yakınındaki Türk siperine bir kâğıt atıldı. Bu kâğıtta 'Avusturya Bataryası bile bizi buradan geri çekemez' yazıyordu. Bilindiği gibi, İngilizler birkaç gün sonra ellerinde tuttukları Gelibolu'nun batı sahilini stratejik ve başarılı bir şekilde tahliye ettiler. Çünkü İngilizler orta çapta modern motorlu obüslerin de cepheye gelmekte olduğunu öğrenmişlerdi. Bu gelen obüslerin öncü olduklarını, az süre sonra başka etkili topçuların da geleceğini düşünüyorlardı. Mevzilerini savunamayacaklarını anladılar ve karanlığın örtüsü altında bir gece Batı kıyısındaki mevzilerinden sıvıştılar.

Ancak, Güney Grubu Cephesi'nde muharebe devam ediyordu. Derhal o bölgeye K.u.K.³² Topçu Yüzbaşısı Manuschek emrinde birkaç obüs gönderildi. Noel'in ilk günü İngiliz gemilerine etkili ateş açıldı. Noel'in ilk günü Yüzbaşı Barber'in havanları da boşaltılmış olan Batı Grubu cephesinden alınarak Güney Grubu cephesine yollandılar ve orada mevzilendiler. Yeni bir Grup kuruldu. Bu Mürettep Grup Komutanlığına K.u.K. Topçu Yüzbaşı Martinek atandı." ³³

Bittner'in bu haberi başka Avusturya gazetelerinde de kendisine daha az detayla yer bulmuştur. Bu haberlerde son günlerde düşman savaş gemilerinin Türk tarafında mücadele eden topçular tarafından vurulduklarına atıf yapılmıştır:

32 K.u.K.: *Kaiserlich und königlich*, resmen Avusturya İmparatorluğu ve Macaristan Krallığından oluşan devlet birliğini ve bu devletin ordusunu ifade eden kısaltma.

33 "Oesterreichisch-ungarische Artillerie bei den Kämpfen auf Gallipoli. Der Grund der englischen Flucht.", *Neues Wiener Journal*, 6 Ocak 1916, s.3.

“Bu mükemmel başarıyı elde eden silahlar Avusturya Macaristan toplarıdır. Mürettebat subaylarımız emrinde görev yapan bizim askerlerimizdir. Avusturya Macaristan birliğinin Gelibolu’da muharebelere katıldığı hususunu dünyada kimse bilmiyordu. İngilizlere karşı dövüşlerde belirleyici müdahalelerde bulunan Bataryalarımızla bir süre beraber oldum. Son haftalarda yarımadanın batı cephesinde cereyan eden muharebelerde bizim büyük çaplı havanlarımız etkili oldular.

İngilizler orta çaplı, son modern ve uzun menzilli Avusturya Macaristan obüslerinin de yolda olduğunu öğrenmişler; bu bataryaların bir fırtına habercisi olduğunu ve çok yakında bunları daha güçlü topçu bataryalarının takip edeceğini zannetmişler. İngilizler mevzilerini tutamayacaklarını anlayınca gece karanlığında sisten de faydalanarak batı kıyısını boşalttılar. Güney kanadında çatışmalar bugün de devam ediyor. Güney kanadına hemen Avusturya Macaristan Obüsleri yollandı. Noel’in ilk günü İngilizlere etkili salvolarını açtılar. Noel’in ilk günü ayrıca İngilizlerin boşalttığı Batı kanadından Güney kanadına kayırıldılar. Halen orada görev yapıyorlar. Havan ve Obüs bataryalarının teşkil ettiği Mürettep Grup komutanlığına k.u.k. Yüzbaşı Martinek atandı.”³⁴

Bittner, 12 Ocak tarihli haberinde yaşanan çarpışmaları anlatmayı sürdürmüştür. “İngilizlerin Gelibolu’dan Firarı, İptidaî bir savaş, Gemiler ve kara topçusu, Batı’dan ve Güney’den Firar, İngilizler Denize Döküldüler, Kumsalda bir İngiliz Bataryası” alt başlıklarını içeren yazısı havan bataryasının Anafartalar Cephesi’ndeki hücumunu, İngilizlerin buna verdiği tepkiyi ve buradaki son çarpışmaları anlatmaktadır. İngilizlerin sahip olduğu silahlar ve olanaklardan bahseden Bittner, bu kapasiteye ve hedeflerinin büyüklüğüne rağmen başarısızlığa uğrayan düşman kuvvetlerinin savaşta da kesin yenilgiye uğratıldığından emindir. Topçu saldırısı öncesinde subaylarla beraber keşfe çıkmasına müsaade edilen muhabir, İngilizlerin çekilişine ilişkin bu haberde daha fazla detaya yer vermiştir. Bittner’in bu haberinde dikkati çeken başka bir özellik de keşfe çıktığı karmaşık coğrafyayı profesyonel biçimde tasvir etmiş olmasıdır:

“Tahmin edildiği üzere, İngilizler şimdi de yarımadanın güney ucunu boşalttılar. İngilizler bu dünya harbinde esaslı ve kesin bir yenilgiye uğradılar. Şimdiye kadar hep övünen ve Batı Cephesi’nde Fransa’nın desteği ile Batı Cephesi’nde savaşa giren İngiltere savaştan pek etkilenmemişti. İngiltere tek başına sürdürmek zorunda kaldığı bu ilk stratejik muharebede acınacak bir yenilgi aldı. Gelibolu Yarımadasında muharebe on aydan fazla sürdü. İngilizlerin hedefi İstanbul’a yürümek ve Türk payitahtını ele geçirmektir. 80 bin askerle korkunç masraflar ve çok yüksek kanlı kayıplar pahasına kazanılan ise Batı

34 “Oesterreichisch-ungarische Artillerie bei den Gallipoli-kämpfen”, *Vorarlberger Volksfreund*, 11 Ocak 1916, s.3-4; “Unsere Artillerie auf Gallipoli: Der Grund der englischen Flucht.”, *Lagerzeitung für Wagna*, 8 Ocak 1916, s.7. Bu gazetede aynı haber “La nostra artiglieria su Gallipoli. Il motivo della fuga inglese.” başlığıyla İtalyanca çevirisiyle verilmiştir.

sahilinde 40 kilometrekare toprak, yarımada'nın güney uçunda 40 bin askerle 20 kilometrekare toprak oldu. Bu yüksek zafer (!) için İngilizler taktik bakımından sevinebilirler. Ancak modern savaş yönetiminde başarılı olduklarını destekleyecek bir ortak bulamazlar. Müşir Liman von Sanders Paşa'nın birlikleri çoğunlukla Anadolu'ya yaşlı askerler idi. En tehlikeli ve kritik anda, İngilizler karaya çıktığı zaman, nispeten bir avuç kötü donanımlı bu yaşlı askerler ve jandarmalar karşı koydular. Her iki taraf da modern anlamda kabul edilebilecek tarzda topçuyu sınırlı bir şekilde muharebeye sokabildi. İngilizlerin dik açılı topları haricinde, Arıburnu ve Anafartalar önünde devriye gezen iki obüs toplu monitörü ve torpidobotu da vardı. Her bir Imblessible ve Prince George sınıfı savaş gemisinde dört 30,5 cm'lik ve on iki 15 cm'lik, on sekiz 7,6 ve bir adet 9,7 inç'lik toplar vardı. Birkaç gemi topu ve bir adet 10,10 cm'lik hafif sahra topu karaya çıkarılmıştı. Bu toplarla İngilizler gece ve gündüz trampet atışı yaptılar. Fakat dik açılı toplardan yoksun olduklarından hem Batı hem de Güney cephelelerinde başarılı olamadılar. İngiliz donanmasının uzaktan atışlarıyla yetindiler. Türkler'de de durum aynıydı. Avusturya Macaristan havanları ve obüsleri gelinceye kadar onlar[ın elinde] de büyük çaplı toplar yoktu. İngilizler topçu yetersizliklerini gerçek bir sportmen gibi aralıksız sürdürdükleri hava akınlarıyla giderdiler. Fakat bu akınlarda isabet yüzdesi düşüktü [ki] bugün her ordu hava saldırılarındaki isabet oranının fazla yüksek olmadığını zaten biliyor.

Eğer saldırgan bu durumda olduğu gibi yetersiz topçu koşulları nedeniyle muharebeyi esasen piyade ile sürdürürse, yarımada arazisi onlar için öldürücü olabilir. Dar ve kumlu bir kıyı şeridinin ardında hemen kireçtaşı tepesinin yaklaşık 200 metre yükseklikteki yamaçları bulunur. Bu kireçtaşı tepeleri, bitki örtüsü ile kaplı sayısız çapraz kesişen vadiler, derinlemesine kesişen çıplak arazi şeklinde bütün yarımada boyunca uzanır. Kıyı şeridinin ve hemen yakınındaki sırtların işgalinden başka –ancak o kadar ilerleyebildiler- İngilizler bir şey başaramadılar. İngilizler; diğer sırt çizgisini tutan savunmadaki Türklerin piyade ateşi altında hemen sonraki vadiye inen dik yamaca tırmanacaklar; sonra bir de dik sırta saldıracaklar ve böylece ilerlemeleri sonsuza dek sürüp gidecekti. İngilizler belki de Kasım ayının son haftalarında bu muharebenin kazanılamayacağını anlamışlardı ki Aralık ayının ortasında firar için toplanmaya başladılar. Gemiye yükleme şiddetli artçı ateşi altında ifa edildi ve bu da normaldir; çünkü, 20 Aralık sabahından beri her an İngilizlerin buradan çekilişi beklenmekteydi ve dolayısıyla teyakkuzdaydılar.”³⁵

Bittner, bu haberinin ikinci kısmında, İngilizlerin batı sahilinden çekilişini dramatik bir biçimde yaşadığını ifade ederek gözlemlerini aktarmaya devam etmiştir:

“Avusturya Macaristan havan bataryası komutanı Kamillo Barber; 5. Osmanlı Ordusu Komutanı Müşir Liman von Sanders Paşa'ya bir mesaj yazarak bir öneride bulundu. Bu mesajda İngilizlerin kumsaldaki bir bataryasının çok rahatsızlık veriyor olmasından dolayı derhal yok edilmesi gerektiği

35 Georg Bittner, “Die Flucht der Engländer von Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 12 Ocak 1916, s.8.

bildiriliyordu. Ateşin 20 Aralık 1915 günü saat 7'de açılmasına dair emri aldı. Emirde İngiliz bataryasının mümkünse tek atışla vurulması istendi. Yapılması gereken en doğru iş mümkünse nokta atışı ile ilk atışta bataryayı vurmaktı. Böylelikle bataryanın kaçması veya geri çekilmesi önlenecekti. Bu atış için bir havan topumuzu kullanmak yeterli oldu. Ancak bu iş için uygun bir topçu tarassut noktası bulmak önemliydi. Bu keşif için Yüzbaşı Barber yanına bataryasının diğer en kıdemli subayı Üsteğmen Josef Höpflinger'i alarak 19 Aralık günü saat 13'te yola çıktı. Onlarla beraber gitmek için bana da müsaade edildi. Bir Türk bataryasının mevzilendiği küçük bir dere yatağına kadar bir süre otomobille gittik. Sonra uzun, derin ve mükemmel kazılmış bir Türk irtibat siperi boyunca ilerledik, bir tepenin üstüne ulaştık. Hemen tepenin altında olan irtibat siperi ilerideki Türk piyade siperlerine kadar uzanıyordu. O kadar güzel kazılmıştı ki bir otel terasını andırıyordu. Boy siperleri tabanı çakıl kaplı ve üstü çalılar bodur ağaçlarla gizlenmişti. Bu boy siperleri üstünde yatarak rahatsız ve fark edilmeden İngilizler ve deniz seyredilebilirdi.

On sekiz aylık cephe hayatımda beni en derin etkileyen an, oradan denizi seyretmek oldu.

Güneş ışıklarının yansımalarıyla parlayan deniz üzerinde sanki hiç savaş yokmuş gibi İngiliz savaş gemileri, torpidobotları, vapurları rahatça ve rahatsız edilmeden duruyorlardı. Nakliye gemiler ta İngiltere'den buraya gelmişlerdi. Gemileri hiçbir şey rahatsız emiyordu. İleride İngilizlerin üs olarak kullandığı İmroz Adası'nın ışıkları parlıyordu. O zamanlar Türklerin bu korkunç güç ve büyüklük karşısında nasıl durduklarını anlamamıştım. On sekiz saat sonra gördüklerimin bir serap olduğunu anladım. Savaş gemileri denizin çarpıntısıyla yavaş yavaş ve ağır ağır kendi etraflarında dönüyorlardı. Ateş, duman ve ses! Bütün toplar karaya doğru dönüktü. Arada sırada bir torpido botu ateş ediyordu.

Bizimle deniz arasında iki düşük tepe uzanıyordu. Tepelerin üstüne İngilizler ve Türkler yerleşmişti. Birbirlerine o kadar yakındılar ki sanki ellerini uzatsalar el sıkışabileceklerdi. Bulduğumuz yerde uzun süre kalmıştık. Sadece Ege Denizi'ni değil Çanakkale Boğazı'nı da görebiliştik. Bütün bu kötülükler arasında bile, Hero ve Leander ile ilgili birçok söylentilerden ve mucizelerden, Lord Byron'un fantastik seyahatlerine kadar, antik Yunanlıların Avrupa'dan Anadolu ve sonra da Asya içlerine akınları gibi birçok efsane ve masalın akla gelmesi makuldür.

Anakaranın içine kadar girmiş olan Suvla Koyu'nun³⁶ ardında ve ondan ince bir burunla ayrılmış olan Tuz Gölü vardı. Orada İngiliz kampı kurulmuştu. Veya önceleri o kampın tamamının İngiliz karargâhı olduğu zannediliyordu. Yirmi dört saat sonra [öyle] olmadığı anlaşıldı. Orada düzgün sıralar halinde gruplara ayrılmış beyaz çadırlar etrafında yarım ay şeklinde inşa edilmiş topçu ve piyade mevzilerinin olduğu görüldü.

Bu tepelerden birinin ardından, hemen sahilde bir top ateşi parladı. Tepenin üstünde iki saatten beri yerde hareketsiz uzanmıştık. Bununla beraber altı göz ve üç dürbünle heyecanla kıyıyı seyrediyorduk. O anda aşağıda kıyıdan top ateşi çaktı. Öyle bir çakıştı ki anında yanan ve sönen bir kibrit ateşine benziyordu. Kıyıdaki batarya kendisini ele vermişti. Yüzbaşı Barber; derhal durumu ayrıntılı gösteren bir kroki çizdi. Krokiyi irtibat siperi duvarına astı. Böylelikle telefon başındaki görevli koordinatları akşam K.u.K. Bataryası ile temas kurarak bildirecek, onlar da İngiliz topçusunun yerini kolaylıkla bulabileceklerdi. Geri döndük. Tam dere yatağı ağzına gelmiştik ki aramızda bıraktığımız tepe titredi. İngilizler belki de bizi görmüşlerdi. Her neyse onlar tepeye 30,5'luk bir topun çok saygı duyduğum güllisini atmışlar ve yanıma kadar düşmüştü. Çocuklar gibi sevinerek ertesi sabahki ateşimizi bekledik. Erken sevinmişiz!

Gece dolunay vardı. Batarya gözcülerimizin devamlı 'Dikkat! Düşman uçakları' diyen ikazları kampımızda yankılanıyor.

Gece huzursuz geçti. Topçu ateşi o kadar yoğundu ki böylesini ancak Isonzo Cephesi'nde yaşamıştım. İngilizlerin bir hücumu kalkacağından şüphelendik.

Sabah etrafı beyaz ve kalın bir sis kapladı. Sabah saat 7'de sığınağımızdan dışarı çıktık. Atla gözetleme yerine doğru gittik. Yüzbaşı Barber; yoğun sis nedeniyle atışı erteledi. Gözcülerimiz tekrar 'Dikkat! Düşman Uçakları!' diye bağırdılar. Kampımızın yakınına bir kaç bomba düştü. Her hangi bir zarara neden olmadı.

Sonraki iki saat boyunca ata binip kampa dönmek istedik. Ne var ki, yerimizden kıpırdıyamadık. Çünkü yoğun sis bir türlü çözülmüyordu.

Saat 9'da Yüzbaşı Barber atış idare subayı Üsteğmen Engelbert Karl Filipp'i telefonla aradı. Genel Karargâh'tan toplarıyla ilgili bir mesaj almıştı, bildirecekti. İçeride telefon başındaki Yüzbaşı'nın '- Ne? - Nasıl? - Kim?' diye bağırdığını duyuyordum.

Sonra dudaklarında bir gülümseme ile dışarı çıktı "İngilizler Gelibolu'yu bu akşam boşaltmışlar" dedi.

Beş dakika sonra otomobile bindik ve Türk Genel karargâhına gittik. Türk kurmay subayları, Yüzbaşı Barber'i görünce eline sarılarak 'Siz bize şans getirdiniz' dediler.

Genel Karargâh'tan verilen emre göre, Avusturya- Macaristan Havan Bataryası'nın hemen harekete hazır duruma geçmesi ve en kısa zaman içinde Güney Grubu'na katılması istendi.³⁷

37 Bittner, "Die Flucht der Engländer von Gallipoli", s.8.

Gazetenin 11 Ocak 1916 tarihli sayısında Reuters Haber Ajansı'na dayanılarak Londra'dan bildirilen bir haber yer almış; habere göre İngiliz General Monroe, İngilizlerin bölgeyi tahliye ederlerken toplamda sadece bir askerlerinin öldüğünü, Fransızların ise zayıatsız Gelibolu'dan çekildikleri bilgisini vermiştir.³⁸ Aynı gazetenin 15 Ocak 1916 tarihli sayısında Bittner, İngilizlerin tahliyede bu denli başarılı olmalarının sırrının ancak savaştan sonra anlaşılabileceğini yazmıştır:

“Eldeki bilgilere göre, İngilizlerin Seddülbahir'den çekilmesi şiddetli artçı muharebesi ve ağır kayıplar altında olmuştur. Batı bölgesinden çekilmeleri ise çatışmasız on dört gün önce oldu. Yoğun sis sayesinde İngilizler sadece muhاریlerini değil, bütün hasta ve yaralılarını dâhi salimen gemilere taşıyabildiler. Geride, belki de bir aptal olduğundan, tek bir Hintli kaldı.

İngilizlerin bir kısmı sadece Türkler'e bir kaç adım mesafede mevzilenmiş olan yaklaşık 80 000 kişiyi, bir kaç gece içinde, nasıl oldu da sessizce tahliye ettikleri, gemilere bindirdikleri hususu maalesef savaştan sonra öğrenilebilecektir.

Aslında, bir iki gün önce İmroz Adası ve Gelibolu Yarımadası arasında canlı bir İngiliz deniz trafiği fark edilmişti. Bu canlılık ne var ki Liman Paşa'nın karargâhı ve Türk birlikleri tarafından İngilizlerin cepheye takviye gönderdikleri şeklinde değerlendirildi. Gerçekten İngilizler bütün birliklerini tahliye etmişlerdi ama arkalarında marmelat konserveleri, gemi topları gibi birçok işe yaramaz malzemeler bırakmışlardı.³⁹

20 Aralık 1915 günü saat 3'ü 9. ve 12. Türk Tümenleri'nden kıyıya doğru dört büyük nakliye vapurunun yanaşmakta olduğu bildirildi. Kısa süre sonra Türk avcı siperlerinin hemen önünde bir İngiliz kara mayını patladı. Türkler patlamanın açtığı çukura girdiler ve etrafta ne de solda hiçbir İngiliz olmadığını hayretle gördüler. Ancak, o zaman, Türkler ileriye devriyeler çıkardılar, sonra da birlikler yolladılar. Yarımada'yı tahliye eden İngilizler bu Türkler üzerine bir iki el ateş açtılar. Buna rağmen Türkler aldurmayarak deniz kıyısına kadar indiler. Deniz suyu ile dinlerinin gereği abdest aldılar. İngilizlerin çekilmesinden sonra Türklerin neşe içinde şarkı söylediklerini ilk defa orada işittim. Türk Topçusunun büyük bir kısmı güney cephesinden çekildi. Aylardan beri aynı yerden ateş açan topçular şimdi gülüyorlar; karamsar ve

38 “Der englische Bericht über die Räumung Gallipolis. Die angeblichen Gesamtverluste: 1 Soldat.”, *Neues Wiener Journal*, 11 Ocak 1916, s.4.

39 Bu konuda yine Viyana'da çıkan 17 Ocak 1916 tarihli *Arbeiter Zeitung*, İstanbul'daki Türk Genel Karargâhı'nın 15 Ocak 1916 günkü tebliğine dayanarak şu bilgiyi vermektedir: “*Seddülbahir bölgesinde elde edilen harp ganimetleri arasında değişik çapta 15 top, önemli miktarda cephane, birkaç yüz cephane arabası, 200 araba, çok sayıda otomobil, bisiklet ve motosiklet, büyük miktarda dekovil malzemesi, değişik malzeme ve hayvanlar; 200 asker ve sıhhiye çadırı, tam takım tıbbi malzeme, ilaç dolu sandıklar; 50 bin battaniye, çok miktarda konserve, tonlarca arpa ve yulaf ganimet olarak ele geçirilmiştir. Bütün bu ganimetlerin toplam değeri yaklaşık 2 milyon pound [sterlin] tutarındadır. Devamlı olarak gömülü veya denize atılmış malzemeleri buluyoruz.*” “Der türkische Krieg. Bericht des Hauptquartiers.”, *Arbeiter Zeitung*, 17 Ocak 1916, s.2.

yeknesak türküler söylüyorlardı. Bu garip ritim Avrupalıların sınırlarını bozuyordu. Mehtaplı bir gecede kampımız yakınından marş söyleyerek giden tek tük atlılar geçtiler. İngilizler Seddülbahir'den de çekildiklerine göre Türkler şimdi muhtemelen yeniden türkü söyleyecekler..."⁴⁰

Siperde Yaşam ve Cepheden Hikâyeler

Bittner'in 21 Ocak 1916 tarihinde yayınlanan haberi, yine topçu bataryalarının cepheye yerleştirilmesine ilişkin olmakla birlikte ve siperlerdeki koşullar ve insanî ilişkilere ilişkin de örnekler sunmaktadır:

"Avusturya Macaristan Ağır Havanları Arıburnu ve Anafartalar önlerinde mevzilenmiş olan İngilizlere beş ile yedi kilometre uzaklıkta bulunan bir tepe silsilesi ardına yerleştiler. O kadar güzel gizlenmişlerdi ki havadan bile görülmeleri mümkün değildi. Bu nedenle hiçbir uçak onların yerini saptayamadı. Topçumuzun yerleşim yeri beş yüz metre geride iki tepe üstünde idi. Her türlü inşaat malzemesinin bulunmadığı bir ülkede, her şeye rağmen iyi donatılmış olmaları düşündürücüdür. Subay barınakları yan yana tepenin yamacı içine kazılmış ve girişi ahşap bir kapı ile kapatılmıştı. Barınakların duvarları ve tabanları topraktı. Elde fazla kalas yoktu; mevcut kalasları en doğru yerde kullanmak gerektiğinden, az sayıda barınak inşa edildi. Aynı zamanda muhabere merkezi ve komutan Yüzbaşı Kamillo Barber ile Levazım Subayı Üsteğmen Josef Klob'un yatak odası olan karargâh barınağı yaklaşık altı metre kare civarında idi. Hemen yanında üç defa daha büyük, ocaklı bir yemekhane barınağı vardı. Ne var ki bu ocakları yakmak mümkün değildi. Kuru odun yoktu. Ocak yakmak için kullanılan yaş dallar odayı rahatsız edici dumana boğuyordu. İdare merkezi aynı zamanda misafir yatak odası idi. Gelen misafir için her gece bazen sahra karyolası, bazen masa veya kuru saman döşek konurdu. Münferit Topçu Grup Komutanı Yüzbaşı Martinek'in barınağında bendeniz ve Obüs Teğmeni Stritzki, Subay Namzedi Baron Grödel,⁴¹ Viyanalı Başhekim Dr. Romich, Üsteğmen Graf Alexander Kolowrat⁴² kalıyorduk. Viyana Tophanesi'nden

40 Georg Bittner, "Im englischen Lager auf Gallipoli", *Neues Wiener Journal*, 15 Ocak 1916, s.7-8.

41 Artúr Freiherr Groedel von Gyulafalva und Bogdán (Maramaros, Macaristan 19 Kasım 1887- Çanakkale, 5 Haziran 1917) Kanada'nın British Columbia bölgesinin Vancouver şehrinde Avusturya-Macaristan fahri Konsolosu iken görevini 4 Temmuz 1914'te kuzeni Egon Ulrich'e devrederek Avusturya-Macaristan ordusuna katıldı. 1 Aralık 1915 – 25 Mart 1916 tarihleri arasında Gelibolu cephesinde Topçu Grup Komutanı Martinek'in yaverliğini yaptı. Daha sonra birliği Anadolu yakasında bulunan Truva dolaylarına nakledildi. Orada kanlı ishal nedeniyle kaldırıldığı Çanakkale Asker Hastanesi'nde vefat etti. Genç Baron'un mezarı daha sonra 10 Temmuz 1916 tarihinde İstanbul Feriköy'deki Katolik mezarlığına nakledildi. Arthur Groda olarak da bilinmektedir. "Osztürk-magyar tüzéregységek tevékenységére a Gallipoli-félszigeten: 1915. november – 1916. január", *Nagyhábörü Blog Internet Sitesi*, http://nagyhaboru.blog.hu/2015/11/28/osztrak_magyar_tuzeregysegek_tevékenysege_a_gallipoli_felszigeten (Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2017)

42 Alexander Joseph Graf Kolowrat-Krakowsky (ABD, 29 Ocak 1886 - Viyana, 4 Aralık 1927) Dünyaca ünlü Avusturyalı film yapımcısı, ünlü Sascha film'in kurucusu. Daha ziyade Sascha Kolowrat-Krakowsky olarak tanınır. Gelibolu Kara Muharebeleri'ne teğmen olarak katılmıştır ve "Die letzten Tage

Yüzbaşı Bartuska da gelince yerimiz hayli darlaştı. Barınağın sakinleri birbirlerine sokularak yatmak zorunda kalıyorlardı. Bu da onları soğuk gecelerde donmaktan koruyordu. Barınağını Türk Üsteğmen Ekrem Bey ve bir başka kişi ile paylaşan Üsteğmen Filipp hepimizin durumunu özetleyen bir örtmece (edeb-i kelam) ⁴³ yaptı ve barınağına 'Villa Puppchen' adını koydu. Yukarıda adını saydığım kişilerden başka Havancılardan Üsteğmen Josef Höpflinger, Teğmenler Silta, Jeschek ve Lindner'de vardı. Mürettebat ise iki tepe arasında bir yar'da kısmen yere kazılmış barınaklarda veya çoğunlukla çadırlarda kalıyordu. Astsubay ve erlerin büyük çoğunluğu Viyanalı idi. Türkiye'nin bu köşesinde onların temiz Lerchenfelder aksanlarını duymak beni çok mutlu etti. Havan Bataryamızın yerleşim yeri içinde bir başka letafet olmasının tek nedeni bu değildi. Bende, Avusturya Macaristan'ın burada sadece toplarının ateş gücü ile temsil edilmedikleri duygusu uyandı. Bu yerleşim yerinden sevecenlik, askerce gayret ve rahatlık havası vardı. Gördüm ki gelip geçen Alman ve Türk subayları burada severek yarım saat kadar istirahat ediyorlar, subaylarımızla ahbaplık yapıyorlardı. Bütün subaylar ister büyük rütbeli olsun, ister küçük rütbeli olsun komutanlarına benzerler. Ve Yüzbaşı Barber, düşman ateşi altında umursamaz tutumu, anında yıldırım gibi gören dikkati, enerjisi ve tertemiz kalbi ile en iyi Avusturya subay özelliklerinin bir örneği olarak gösterilebilir. Günlük atışlar sona erince, mürettebat tepemiz üzerinde bir araya gelerek istirahat etti. Karavanamız tabii ki o kadar çeşitli değildi. Ama yemekler her öğün iyi idi. Çünkü Leh olan Üsteğmen Klob sevecen kalbi ile bütün mürettebatı bir anne gibi besliyordu. Uzaklardan beygirlerle taşınan su idareli kullanılıyor, bu nedenle çay sadece akşamları veriliyordu. Tatlı bir kırmızı şarap içiliyor, özelliği gereği susuzluğu önemli şekilde arttırıyordu.”⁴⁴

Bittner cepheden sadece çatışma haberleri değil, aynı zamanda hayata dair hikâyeler de geçmiştir. Örneğin, tanıştığı yetenekli bir Türk zabitten övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Asker ve spor adamı Ekrem Rüştü Akömer (1892-1984) Alman Harp Okulu'nda okumuştur. Gelibolu Kara Savaşları sırasında 5'nci Ordu Komutanı Müşir Liman von Sanders'in emir subayı olarak görev yapmıştır. Sanders Paşa 1 Mart 1918 tarihinde Yıldırım Orduları komutanı olduğunda yine kendisinin emir subayı idi. Milli Mücadele'ye katılmış; savaştan sonra Halife Abdülmecid Efendi'nin emir subayı olmuştur. İstanbul'da 1931 yılında ilk yüzme havuzunu açmış ve yüzme kulübünü kurmuştur. 1930-1936 yılları arasında Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi Genel Sekreterliği görevini üstlenmiştir.⁴⁵ Bittner'in bu faal subay hakkında kaleme aldıkları şöyledir:

der Entente truppen auf Gallipoli (Gelibolu'da İtilaf Devletleri Birliklerinin Son Günleri)” adlı meşhur filmi çekmiştir.

43 *Euphemismus: örtmece, edeb-i kelam*: Bir şey hakkında güzel, iyi, uğurlu söz söyleme.

44 Georg Bittner, “Oesterreichisch-ungarische Artillerie auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 21 Ocak 1916, s.5.

45 Ekrem Rüştü Akömer'in detaylı biyografisine ilişkin bkz. Alexandra Schäfer-Bormann, Vom “Waffenbruder” zum “Türkisch-Deutschen faktotum”: Ekrem Rüştü Akömer (1892-1984), eine berner-

“Tanıdığım ilginç kişilerden birisi de Üsteğmen Ekrem Bey’dir. Havan Bataryası emrine verilen Türk subaylarından birisi idi. Türk Yunan Savaşında Başkomutan ve daha sonra Harbiye Nazırı olan Müşir Ethem Paşa’nın oğludur. Tanıdığım zaman 25-26 yaşlarında vardı. Bu genç yaşına rağmen iki çok önemli olay yaşadı. Daha çok küçük bir çocuk iken Sultan Hamid’in sarayına verildi. İyi Türk ailelerinden toplanan bu çocuklar bu sayede son reformlardan önce kariyerlerinde büyük bir sıçrama yapma olasılığına kavuştular. Ekrem onbeş yaşında albay oldu ve üç önemli Türk nişanı ile ödüllendirildi. Ama Jön Türkler iktidara gelince ona iyi bir askeri eğitim vermeyi kararlaştırdılar. Nişanlarını muhafaza edebildi ama albay rütbesi elinden alındı ve Potsdam’daki Alman Mızraklı Süvari Kışlası’na⁴⁶ eğitime yollandı. Bu değişik yaşantı sonunda tahmini olanaksız sevimli ve sıkı bir asker ortaya çıktı. Ekrem Bey bu gün Üsteğmen rütbesinde, Türk subay esvabı giyiyor ve en temiz Berlin aksanı ile Almanca konuşuyor: Sadece Prusya Hassa ordusuna mahsus bir şekilde vücuduna iyi bakıyor. Dans da ediyor. Belirtmeden edemeyeceğim bütün ekzotik dansları ancak, Berlin’in Admiral Palast salonlarında görülebilen bir zarafetle yapıyor. Savaş sırasında bir asker olarak da kendini ispatladı. Onu tanıdığımda iki Türk bir Alman nişanı taşıyordu. Bu arada bir nişan daha kazandı. Alman Türk ve Avusturya-Macaristan ordusu subayları onu candan seviyorlardı. Zira bu genç Türk subayı mükemmel kendini geliştirme fırsatlarının en güzel örneği idi.”⁴⁷

Türk Başhekim Dr. Ragıp Bey⁴⁸ ile Avusturyalı eşi hemşire Anna Schwarz’ın hazin hikâyesi de Bittner’in satırları arasında kendisine yer bulmuştur. Avusturyalı hemşire Schwarz’ın hikâyesi Türk kamuoyunda “Alman Hemşire Erika” olarak bilinmiş ve günümüze değin ulaşmıştır.⁴⁹ Yetkin İşcen, bu konuda yaptığı araştırmada ATASE arşivi kataloglamasının transkripsiyonu esnasında “refika” kelimesinin “Erika” olarak okunduğunu ve buna dayanarak mezar taşının da bu şekilde hazırlandığını ve merhum hemşirenin bu isimle anıldığını iddia etmektedir.⁵⁰ Bittner’in haberi hikâyenin aslına ışık tutmaktadır:

kenswerte Randfigur der Geschichte, Würzburg, Ergon Verlag, 1998.

46 Garde-Ulanen-Kaserne

47 Georg Bittner, “Zwischen Europa und Asien”, *Neues Wiener Journal*, 25 Ocak 1916, s.7.

48 Dr. Hasan Ragıp Erensel (ö. 6 Ocak 1953): Hayatı dönemin şartları gereği savaş meydanlarında yaralı tedavi etmekle geçti. Trablusgarp, Balkan Harbi, Birinci Dünya Harbi ve İstiklâl Harbi’ne katılan Erensel’in İstiklâl Madalyası, 2. rütbeden Alman Demir Salıp Nişanı, Avusturya Fransuva Jozef Nişanı ile onurlandırılmıştır. Emekliliğinin ardından 1927-1937 yılları arasında Devlet Demiryolları Umum Müdürlüğü’nde Sıhhiye Müfettişi olarak görev yapmıştır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın özel doktorluğunu yaptığı sırada kalp krizi geçirerek hayata gözlerini yummuştur. Yetkin İşcen, “Alman Hemşire Erika’nın kimliğini belirledik...Güzel değildi ama, melek gibiydi”, *Çanakkale 1915*, S.27 (Mart 2016), s.27.

49 Yılmaz Özdil, “Çanakkale”, *Sözcü*, 18 Mart 2017, <http://www.sozcu.com.tr/2017/yazarlar/yilmaz-ozdil/canakkale-1741486/> (Erişim Tarihi: 21 Ağustos 2017)

50 İşcen, “Alman Hemşire Erika’nın...”, s. 24-31.

“Havanlarımız İngilizlerin yarımadadan kaçmalarından birkaç gün önce onların siperlerine müthiş bir ateş açmışlardı. Bu ateşe misilleme olarak İngilizler Graf Friedrich von Hochberg Sağlık Hizmetleri Misyonu Sahra Hastanesine ateş açtılar. Bu ateş esnasında Türk Başhekimi Ragıp Bey’in Viyana yakınlarında bir köy olan Liesing doğumlu eşi ordu hemşiresi Anna Schwarz da şehit düştü.

‘Bir sabah K.u.K. havanları İngiliz piyadelerine ateş açtılar. Topçu tarassut (gözetleme) mevziimiz mükemmel bir şekilde toprağa kazılmıştı. Sadece dürbünlerin objektifleri toprak üzerine görülebiliyordu. Tarassut mevziimiz İngilizlerden sadece 1300 m uzaklıktaydı. Havan Bataryası komutanı Yüzbaşı Barber ile birlikte mevzi üzerinde yatıyor, ateşimizin etkili olup olmadığını seyrediyorduk. Arazi küçük, bodur fundalıktı. Bu çalılıklar bizi örüyordu. Buna rağmen şiddetli piyade ateşine tutulduk. Çünkü İngilizler her türlü kımlıdayan harekete ateş ediyorlardı. Bu arada atışları seyretmek için bazı Türk kurmay subayları da geldiler.’

Topçumuzun ateş açmasının özel bir nedeni vardı. Liman von Sanders İngilizlerin birkaç gün önce, insan haklarına aykırı olarak ağır toplarla vurduğu bir hastanenin itikamını almak istiyordu. Bu İngiliz bombardımanı sonucunda Türk Başhekimi Ragıp Bey’in Avusturyalı eşi de şehit olmuştu. O Viyana yakınlarında bulunan Liesing köyündendi. Adı Anna Schwarz’dı. Türk doktor bana hayatının romanını bütün acı-tatlı iniş çıkışlarıyla bir doğuluyla has bir şekilde, içten olarak anlattı. Bu acı-tatlı anılar bir Avrupalının anılarından daha hisli idi. Eşini savaştan dokuz yıl önce İstanbul’da tanımıştı. ‘Evliliğimizin ilk üç yılında’ dedi ve devam etti: ‘Eşimle aramızda devamlı bir sürtüşme vardı. Ancak, her defasında o kazanırdı. Evliliğimizin bu ilk yıllarında bütün Türk örf ve adet alışkanlıklarımı bırakabilmek hususunda oldukça anlayışlı davrandı. Şimdi onun ölümünden sonra bir Türk kadını ile evlilik yapabilmem çok zor görünüyor. Çünkü Avrupalı yaşama alıştım ve kendi vatanımın yaşam tarzından uzaklaştım.’ Bu cesur kadın Balkan savaşında Bulgar cephesinde Kızılay Hemşiresi olarak görev yapmış, birçok Türk kadın ve çocukla birlikte Bulgarlara esir düşmüştü. Bu esarete yüzlerce muhtaç kişiye bir yardım meleği olmuştu. Ayrıca Bulgarlar bir Avusturya vatandaşı olması nedeniyle kendisine saygı duymuşlardı. Gelibolu Kara Muharebeleri başlayınca derhal gönüllü olarak başvurdu. Önce Tekirdağ’da bir hastanede görev yaptı. Kocasını, Müşir von Sanders’in karargâhına atanınca da kocasına yakın olmak için Yalova’da bulunan hastaneye nakloldu.

Başhekim Ragıp Bey devam etti: ‘Hemşireler önceleri rüzgâra açık bir alanda çadırlarda kaldılar. Bu nedenle daha sonra da bir tepenin ardına yerleştirildiler. Ancak, bu yeni yerin de düşman ateşine doğrudan açık olduğunu gördüm. Ekselans von Sanders’den eşim ve diğer hemşireler için daha korunaklı bir mekân yapılması hususunu istirham ettim. Ne var ki, Ekselans von Sanders bu isteğimi uygun görmedi. Kendi ellerim ve imkânlarımla hemşirelerin kaldığı mekân üzerine kocaman bir Kızıllaç işaretini yaptım. İngilizlerin bu Kızıllaç işaretine saygı duyacaklarını düşünmüştüm. Çünkü Kızıllaç işaretini onlara bir mana ifade etmiyordu. İngilizlerin top ateşi başlamadan önce karım

çadırından dışarı bir şey almak için çıkmış olmalı ki bir top mermisi onu buldu. Sağ bacağını kalçasından kopardı, anında öldü. Vücudunda başka yara bere görülmedi.'

*Doktor bir an için gözyaşlarını sildi. 'Karım zengin değildi. Hiç de güzel değildi. Fakat benim için bir melekti.' Vatanından uzakta ölen bu Avusturyalı hakkında başka hiç kimseden hiçbir şey duymadım. Avusturya-Macaristan askerlerinin onun mezarına çiçek bırakmış olmaları, subayların ise son dualarını yapmış olmaları muhtemeldir.'*⁵¹

Bittner İngiliz Siperlerinde

İngilizlerin firarını haberlerinde detaylı bir biçimde okuyucuyla buluşturan Bittner, aktardığı üzere, nihayet von Sanders'in özel izniyle düşman hatlarını gezebilme olanağı bulmuş ve bunu da yazmıştır. Cephe izlenimlerini edebî bir üslupla aktaran muhabirin gezdiği cepheyi, tecrübeleri ve savaşın cereyan ettiği diğer cephelerle kıyasladığı görülmektedir. Haberinde o ana dek pek fazla dikkate almadığı ve küçümseyici ifadelerle tasvir ettiği İngilizler'den, bu sefer siper istihkâmlarından ötürü hayranlık ve saygıyla bahsetmiştir. Muhabir, bu haberinde İngiliz siperleriyle Türk siperlerini de karşılaştırmıştır. İngilizleri esasen pasaklı bir millet olarak gösteren Bittner, onların okuma meraklarına atıf yaparak samimi ifadeler kullanmaktan da çekinmemiştir. Yine görmüş olduğu çürümüş ve mumyalaşmış cesetlerle dolu dehşet verici manzaraları da olabildiğince canlı biçimde tasvir etmiştir:

"...Terk edilmiş İngiliz siperlerine gerilmesi pek tavsiye edilmiyordu.

Bütün alan mayınlanmıştı ve bazı Türk askerleri mayın nedeniyle parçalanarak öldüler. İki gün sonra İngiliz yerleşkesine geldiğimde uzaktan bir Türk askerinin zararsız görülen bir çitin üzerine oturmaya kalkıştığını gördüm. Birden havaya uçtu, acı ile bağırarak yere cansız düştü.

Müşir von Sanders Paşa İngilizlerin çekilmelerinden kısa bir süre sonra benim hâlâ Avusturya Macaristan topçularıyla beraber olduğumu tesadüfen öğrenmiş ve benim terk edilen İngiliz mevzilerine gitmeme -büyük bir nezaketle- derhal müsaade etmiştir. Aynı zamanda Arıburnu Grubu Kurmay Başkanı olan bir Alman Binbaşısını da bana refakat etmesi için görevlendirmiştir. Dokuz aydan beri İngilizlerin yaşadıkları siperler; hayret verici bir şekilde çoraktı. Ben Polonya'daki Tunajec nehri boyunca çok pratik ve güzel siperlerde Alman ve Avusturyalıların Ruslara karşı aylarca mevzilendiklerini görmüştüm. Bu siperler, eğer İngiliz siperleri bir köy ise, modern bir şehir gibiydiler.

Siperleri iyi anlamak için İngilizlerin bu bölgede kıyıyı yaklaşık yirmi kilometre boyunca işgal ettiklerini söylemek gerekir. Kumsal orada beş yüz altı yüz metreden fazla değildir. Sadece Anafarta Koyu'ndan Anafarta Köyü

51 Bittner, "Zwischen Europa und Asien", s. 7.

harabelerine kadar kumsal biraz genişler. Kumsalın hemen ötesinde dikey olarak iki yüz metre yüksekliğinde bir Kireç Tepesi yükselir. Bu sanki eski dünya evrelerinde tepeliklerin denizden karaya doğru yükselmiş olduğu görüntüsünü verir. Ve sanki dalgalar geçen yüz yıllar içinde tepelerden büyük parçalar koparmışlardır. Böylelikle denize karşı çorak, dik, amfi tiyatro şeklinde çıkıntılar, yarlar ortaya çıktı. Daha gerilerde sırtlar düzensiz olarak araziye yayılmışlardır.

İngiliz siper yerleşkelerinin taksimatı şu şekilde idi: Yaz aylarında kıyısında askerlerin yüzdüğü Kumsallardan denize doğru inen ahşap geçiyolları vardı ve her yol numara veya adla belirlenmişti. Bunlardan biri Alman Kayserine ithaf edilmiş ve “William’s Peer” diye adlandırılmıştı. Kumlukta büyük levazım depoları ve makineler yerleştirilmişti. Birkaç kilometre ötede İngiliz subay mezarlığı vardı. Düşmanın yerleştiği dik yamaçlar, uzaktan bakıldığında sanki karıncalar tarafından oyulmuş gibi veya bal peteği gibi görünüyordu. Bu yerler cephe gerisinde bulunan bazı subaylar ve askerler için dinlenme yeri konumundaydı. Yamaçlarda kilometrelerce uzanan bu yerleşkeler coğrafi duruma o kadar çok uymuşlardı ki hiçbir Türk bataryası- Avusturya Macaristan Havanları gelinceye kadar- bu küçük siper şehrinin mevcudiyetinden haberdar bile olmamıştı. Türkler, Tuz Gölü’nün kuzey kıyılarında kurulu bir çadırgâhu anlaşılan bir sahra hastanesi zannetmişler. Aslında bu çadırgâh İngiliz siperle- ri imiş. Ne kadar büyük ağır bir hata doğrusu!

Tepelerin sırtlarında da avcı siperleri ve savunma mevzileri vardı. Bu siper ve mevziler tam manası ile bizim, Almanların, Rusların ve İtalyanların ve Sırpolarından çok farklı idiler. Açıkçası yapılan bütün çabalar ve alınan teknik önlemler savaşan askerlerin moralini yüksek tutmak için yapılmıştı.

Türk avcı siperleri de diğer orduların siperlerinden çok farklı de- ğildi. Türk mevzilerinden kimsesiz bölge olan arazi dehşet verici görülyordu. Düşmanın siperleri onlara beş on metre yakındı. İngiliz siperleri bir istilacı tara- fın siperleri gibi değil de sanki kendilerini Türklerin hücumlarından korumak üzere her türlü çaba sarf edilerek inşa edilmiş görünümü veriyorlardı.

Türk siperleri önündeki basit ve zayıf tel örgü engellerinde bazı haki üniformaların, çamaşırların asılı oldukları görülyordu. Bu üniformalar hayret verici bir şekilde sanki başlarında tropik başlık olan canlı askerler gi- biymiş izlenimi veriyorlardı. Tarifi imkânsız bir görünüştü. Biraz dikkatli ba- kınca insan bunların boş üniformalar olmadıklarını, bilakis Türk dikenli telleri üstünde ölüp kalmış İngilizlere ait cesetler olduğunu, aylardan beri oldukları yerde yakıcı güneş altında kaldıklarından mumyalaştıklarını dehşet içinde gö- rüyordu. Bu nedenle sadece kumaş ve bazı et parçaları, çizmeler, kollar kal- mıştı. Oraya buraya pantolon parçaları dağılmıştı. Dikkatli bakınca onların kopmuş bacaklar olduğu fark ediliyordu. Bu alanda aylarca el bombalarıyla, mayınlarla savaşılmıştı.⁵²

52 Neues Wiener Journal Gazetesi, “Çanakkale kara Muharebelerinde İngilizlerin toplam personel kay-

İngilizler mevzileri önüne küçük fakat derin çukurlar açmışlar, bu çukurların dibine dikenli teller yerleştirmişlerdi. Ne var ki bu savunma yöntemi Türklerden ziyade kendilerine zararlı oldu.

İngiltere'den Gelibolu'ya sevk edilen İngiliz askeri kendi yuvasına pisleyen kuş gibiydi. Avcı siperleri iğrenç pisti. Karınlarını istisnasız konserve ile doyuruyorlardı. Boş konserve kutuları öteye beriye atılmıştı. Onları bir yerde toplamak akıl edilememişti. Büyük bir yığın halindeki kullanılmış sargı bezleri ve pis giysiler aslında İngiliz ordusu için büyük bir tehlike olabirdi.

Buna karşılık bütün İngiliz askerleri gazete ve resimli dergi okumaya hayli meraklı idiler. Cepheye Afrikalı askerler de var mıydı bilmiyorum amma Dünyanın dört belki de beş köşesindeki Memleketlerinden devamlı gazete ve dergi geliyordu. Bu gazete ve dergilerde Gelibolu'daki muharebelerle ilgili birçok güzel fotoğraf vardı. Gazete ve dergilerde ölen subayların resimleri de yer alıyordu. Çoğunun mezarı birkaç adım ötedeydi. Bu resimler arasında birçok güleç ve sempatik yüzler göze çarpıyordu.

Bir Kanada gazetesinde antik bir Hazreti İsa resminin reproduksiyonunu gördüm. Resmin yanında Hindenburg'un fotoğrafı vardı. Yaşlı General feldmareşal bir Hıristiyan düşmanı olarak resmedilmişti.

İngiliz avcı siperlerinde yaklaşık üç metre gibi olağandışı bir derinlik vardı. Siperler boyunca uzanan bir sehpa sayesinde uzun boylu askerler siperin dışını rahatlıkla gözetleye biliyorlardı. Fakat bu büyük derinlik ve aşağıdan askerin görünmeden ateş etmesini sağlayan gözetleme aynalarının devamlı kullanılması birçok atışın ya yukarıya ya da uzağa gitmesine neden olmuştu. Aynı değerli tecrübeyi biz harbin başında Rus cephesinde yaşadık.

Askerleri topçu ateşinden mümkün olduğu kadar korumak için siperler yukarı doğru daralan bir şekilde inşa edilmişti. Ön mevzilerin hemen arkasında, İngilizler, bütün mevzi boyunca, birbirleriyle bağlantı ikinci bir pozisyon alma siperi ve dolambaçlı birçok yan intikal siperi inşa etmişlerdi. Onların mevzileri şüphesiz birer istihkâm harikasıydı. Tabii ki bu durum Türkler için çok tehlikeli, savunmada olan İngilizler için büyük bir avantajdı. İngiliz askerlerinin moral gücünü yükseltirken büyük bir Türk taarruzunda onları koruyordu.

Bu siperler savaşın kazanılmasını amaç edinmekten ziyade askerlerin moral gücünü yükseltmek ve can kaybını önlemek için inşa edilmişler

bı: Yaklaşık 145 000 asker ölü, yaralı veya hasta.” başlığı altında Rotterdam'da çıkan *Total Anzeiger* Gazetesi'nin yazdığı haberi okurlarına duyurmuştur. Bu habere göre: “İngiliz Savaş Bakanı 16 Aralık 1915 itibarıyla toplam kayıp adedini açıkladı. 1609 subay, 23670 er ölü, 2969 subay, 72222 er yaralı, 337 subay, 12114 er kayıp. Bakan ayrıca 25 Nisan 1915-11 Aralık 1915 günleri arasında 96682 askerin hastalanarak tedavi edildiklerini de ekledi.” Bkz. “Die englischen Gesamtverluste im Dardanellenkampf”, *Neues Wiener Journal*, 25 Aralık 1915, s.1.

izlenimi veriyorlardı. Ancak, savaş büyük ideal için insanın kendisini feda etmesidir.”⁵³

Sonuç

Avusturya-Macaristan, iktisadî, ticarî ve stratejik kaygılardan ötürü Osmanlı Devleti’ne Birinci Dünya Savaşı’nda yardım etmiştir. 1915 yılının Eylül ayında Sırbistan’ın düşmesinin ardından aynı senenin Kasım ayı içerisinde gönderilen iki adet Avusturya-Macaristan topçu bataryası ittifak güçlerinin Çanakkale cephesine fiilî yardımını teşkil eden ilk birlikler olmuşlardır. Bu bataryaların etkili top ateşleri düşmanın çekilişine sebep olmuştur. Topçu birlikleriyle eş zamanlı olarak Türkiye’ye gelen Avusturyalı muhabir Georg Bittner, başta bu topçuların faaliyeti olmak üzere İngilizlerin bölgeden çekilişi ve siperlerin durumuna ilişkin gözlemlerini Avusturya gazetelerine yazmıştır. Avusturya kamuoyu bu topçu birliklerinin faaliyetlerinin ayrıntılarını ilk defa 1916 senesinin başında Bittner’in yazı dizisinden öğrenmiştir. 31 Aralık 1915 ile 28 Ocak 1916 tarihleri arasında *Neues Wiener Journal* Gazetesi’nde cepheden son gelişmeleri aktardığı toplam sekiz haber-makalesi yayınlanmıştır. Herhangi bir fotoğraf içermeyen bu haberlerde siperlerin durumuna ilişkin detaylı tasvirler bulunabilir. Bunun haricinde düşmanın kapasitesi, Avusturya-Macaristan askerlerinin cesareti, Türk askerlerin samimiyeti gibi hususlara vurgu yapılmıştır. Enver Paşa kudretli bir lider olarak tanıtılmıştır. Çanakkale cephesi öncesi ve sonrasında Avusturya-Macaristan ordusunun savaştığı başka cephelerden de haberler gönderen Bittner, ülkesinde kamuya açık etkinliklerde savaşa ilişkin izlenimlerini aktarmaya devam etmiştir.

Bittner’in Çanakkale’ye topçu birlikleriyle beraber gelmiş olması; Osmanlı arşiv kayıtlarında müstakil bir kaydı olmamasına rağmen Çanakkale cephesinden orijinal haberler geçebilecek kadar serbestliğe sahip olması; Enver Paşa tarafından kabul edilmesi; savaşın kızıştığı bir anda subaylarla beraber düşman hatlarını keşfe çıkması; askerî terminoloji ve savaşılan bölgenin coğrafi özelliklerine ilişkin profesyonelce tanımlarda bulunması; von Sanders’in bilgisi dâhilinde halen tehlike arz eden düşman siperlerini gezmesi, Çanakkale cephesi haricinde farklı cephelerde de görev yapması; savaşın sonlarına doğru Askerî Basın Dairesi Direktörü tarafından kamu huzurunda onurlandırılması gibi veriler Bittner’in Avusturya-Macaristan ordusunun resmî muhabiri olduğu izlenimi uyandırmakta; kendisinin bizzat Avusturya-Macaristan ordusu tarafından propaganda yapmakla görevlendirildiği zannını yaratmaktadır. Bittner’in çalışmamıza konu olan yazı dizisi, Avusturya-Macaristan’ın müttefiki konumundaki Osmanlı Devleti’nin Çanakkale Cephesi’nde İngiliz ve Anzak ordusuna karşı kazandığı zaferler hakkındadır. Bittner, Türklerin zaferini Avusturya-Macaristan topçu bataryalarının desteğiyle kazandığını ileri sürmüştür.

Son söz olarak, Bittner’in işini layıkıyla yerine getirdiği söylenebilir. Kendi imzasıyla yayınlanan haberlerde İngilizlerin kamuoyu nezdinde kötülendiği; düşman

53 Bittner, “Im englischen Lager auf Gallipoli”, s.7-8.

kuvvetlerin “korkaklığı” ön plana çıkarılarak olumsuz özelliklerine atıf yapıldığı; Avusturya-Macaristan ordusunun göklere çıkarıldığı; müttefik Türklerin övüldüğü; Enver Paşa'nın kudretinin abartılı ifadelerle nakledildiği görülmektedir. Bu noktadan hareketle yazıların Türk yanlısı ve İngiliz karşıtı propaganda amacı taşıdığı ileri sürülebilir.

Kaynakça

1- Gazeteler

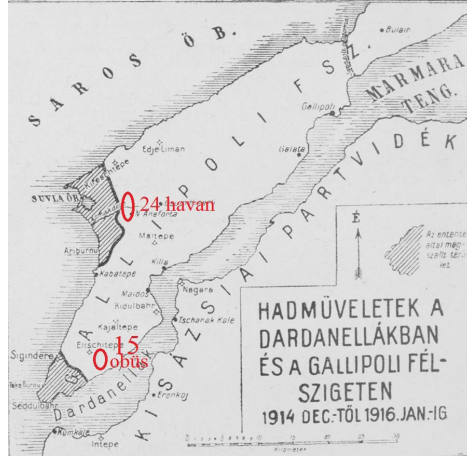
- “General v. Hoen über die Kriegsberichterstattung”, *Neue Freie Presse*, 8 Kasım 1915.
- “Unsere 30,5 Mörser auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 7 Aralık 1915.
- “Die englischen Gesamtverluste im Dardanellenkampf”, *Neues Wiener Journal*, 25 Aralık 1915.
- “Oesterreichisch-ungarische Artillerie bei den Kämpfen auf Gallipoli. Der Grund der englischen Flucht”, *Neues Wiener Journal*, 6 Ocak 1916.
- “Im Schneesturm an den Dardanellen”, *Neues Wiener Journal*, 7 Ocak 1916.
- “Unsere Artillerie auf Gallipoli: Der Grund der englischen Flucht.”, *Lagerzeitung für Wagner*, 8 Ocak 1916.
- “Oesterreichisch-ungarische Artillerie bei den Gallipoli-kämpfen”, *Neues Wiener Journal*, 11 Ocak 1916.
- “Oesterreichisch-ungarische Artillerie bei den Gallipoli-kämpfen”, *Vorarlberger Volksfreund*, 11 Ocak 1916.
- “Der türkische Krieg. Bericht des Hauptquartiers.”, *Arbeiter Zeitung*, 17 Ocak 1916.
- “Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 11 Mart 1916.
- “Mitteilungen”, *Der Schnee*, Jahrgang XIII, Nr. 1, 8 Aralık 1917.
- Bittner, Georg, “Die Flucht der Engländer von Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 31 Aralık 1915.
- Bittner, Georg, “Die Flucht der Engländer von Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 12 Ocak 1916.
- Bittner, Georg, “Im englischen Lager auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 15 Ocak 1916.
- Bittner, Georg, “Oesterreichisch-ungarische Artillerie auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 21 Ocak 1916.
- Bittner, Georg, “Zwischen Europa und Asien”, *Neues Wiener Journal*, 25 Ocak 1916.
- Bittner, Georg, “Im Audienzsaal Enver Paschas”, *Neues Wiener Journal*, 28 Ocak 1916.

2 – Kitap ve Makaleler

- Orgeneral İzzettin Çalışlar’ın Not Defterinden On Yıllık Savaş*, haz. İzzettin Çalışlar ve İsmet Görgülı, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Adam, Walter, “Die österreichisch-ungarische Artillerie in der Türkei”, *Der Weltkampf um Ehre und Recht, Band 5, Kapital 23*, Verlag von Johann Ambrosius Barth in Leipzig, 1919 und Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1933, s.507-512.
- İşcen, Yetkin, “Alman Hemsire Erika’nın kimliğini belirledik...Güzel değildi ama, melek gibiydi”, *Çanakkale 1915*, S.27 (Mart 2016), s.24-31.
- Jung, Peter ve Pavlovic, Darko, *Austro-Hungarian Forces in World War I (1914-1916)*, Osprey Publishing Ltd., UK, 2003.
- Karbi, Bilge, “Avusturya - Macaristan İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’na İktisadi-Askeri Nüfuzu (1914-1918)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, C.13, S.25 (Bahar 2017), s. 117-154.
- Karojlović, Oszkár, “Magyarok a világháború Török Harcterein”, *Hadttörténelmi Közlemények*, 1926. évfolyam, 27. kötet. Budapest, 1926, s.68-84, 179-215.
- Négyesi, Lajos, “A Hungarian War Correspondent at the Dardanelles”, *On Beşinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 21-27 Mart 2015, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s.239-244.
- Saral, İsmail Tosun, Saral Emre, *Çanakkale ve Sina-Filistin Cepheleeri’nde Avusturya-Macaristan Ordusu Topçu Bataryaları*, Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları: 9, Ankara 2012.

- Schäfer-Bormann, Alexandra, *Vom "Waffenbruder" zum "Türkisch-Deutschen faktotum": Ekrem Rüştü Akömer (1892-1984), eine bemerkenswerte Randfigur der Geschichte*, Würzburg, Ergon Verlag, 1998.
- Ortner, Mario Christian, "Involvement of Austro-Hungarian Troops in the Defense of the Gallipoli/Çanakkale Peninsula", *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, 21-27 Mart 2015, İstanbul*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s.133-140.
- Sezer Feyzioğlu, Hamiyet ve Kaya Kılıç, Selda, "Çanakkale Savaşlarına Şahit Olan Yabancı ve Türk Gazeteciler", *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, 21-27 Mart 2015, İstanbul*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2017, s.223-238.
- "Osztrák–magyar tüzeregységek tevékenysége a Gallipoli-félszigeten: 1915. november – 1916. január", *Nagyháború Blog Internet Sitesi*, http://nagyhaboru.blog.hu/2015/11/28/osztrak_magyar_tuzeregysenek_tevékenysege_a_gallipoli_felszigeten (Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2017).
- Türk Dışişleri Bakanlığı Askerî Terminoloji* <http://www.mfa.gov.tr/data/Terminoloji/askeri-terminoloji-032015.pdf> (Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2017)

EKLER

EK-1: Avusturya-Macaristan ordu 24'lük havan ve 15'lik obüs bataryalarının yerleştirildiği bölgelerin krokisi.

(Karojlovič Oszkár, “Magyarok a világháború Török Harcterein”,Hadtörténelmi Közlemények, 1926. évfolyam, 27. kötet. Budapest, 1926.)

EK-2: 24 cm'lik motorlu havan bataryasının görev yaptığı bölgeye bataryanın şerefine dikilen ant (Österreichische Illustrierte Zeitung, 7 Mayıs 1916, Heft 32, s.749.)

Er erscheint täglich.
Anzahl der Abonnenten...
Preis des Abonnements...

Neues Wiener Journal

Unparteiisches Tagblatt.
Herausgeber: J. Sippowit.

Abonnementpreise
Preis des Abonnements...
Anzahl der Abonnenten...

Nr. 7962

Wien, Freitag, 31. Dezember 1915

23. Jahrgang.

Die Schlacht der Engländer von Gallipoli.
Der Kriegsberichterstatter des „Neuen Wiener Journals“ Georg Bittner als Augenzeuge der Kämpfe.
(Privattelegramm des „Neuen Wiener Journals“.)

Mit Erlaubnis Cener Paschas und Eiman...
Am 29. Dezember, 2 Uhr 50 Minuten nachts...
Am 30. Dezember, 4 Uhr 5 Minuten nachmittags...
Die Engländer erbauden an den Küsten...
Die Türken erbeuteten außerdem...
Anfolge der Niederlage der Engländer...

Ein russisches Pulvermagazin in die Luft gesprengt.
Normer Schaden.
Wien, 30. Dezember. (Privattelegramm...)

Unser Antwort an Amerika.
Erklärung des U-Boot-Kommandanten...
Wien, 30. Dezember. Der U. A. Kommandant...
Die U. A. Regierung nimmt mit dem...
Paris, 30. Dezember. (Herr-Burr) Der „Herald“...

Die Torpedierung des Dampfers „Ville de la Citat“.
Untersuchung einer Gerendablung im Werte von acht Millionen Frank.
Wien, 30. Dezember. (Privattelegramm...)

Der Rücktritt Putniks.
Paris, 30. Dezember. (Herr-Burr) Der „Herald“...

Flavius Hanedanı'nın (MS. 69-96) Anadolu Eyalet Yönetimi ve Ekonomi Politikası

Aytun YAZGI*

Öz

Vespasianus ile birlikte Roma'da Flavius Hanedanı'nın egemenliği başlar. Nero'nun ölümünün ardından başlayan taht mücadelesi sonucunda ortaya çıkan otorite boşluğu, Vespasianus'un iktidara gelmesi ile ortadan kaldırılmış ve yeni bir yönetim anlayışı uygulamaya konulmuştur. Anadolu eyaletleri, Vespasianus ile Vitellius'un girdiği mücadelede Vespasianus'u desteklemişlerdir. Flavius Hanedanı'nın yirmi yedi yıllık yönetimi sırasında, Anadolu'daki eyaletlerde çeşitli düzenlemeler yapılarak, kentleşme faaliyetlerine önem verilmiştir. Ayrıca Anadolu kökenli aristokrat ailelerin Roma yönetiminde önemli görevlerde yer almasının önü açılmış, Anadolu eyaletleri ve kentleri için yeni bir dönem başlamıştır. Merkezi otoritenin güçlendirildiği bu dönemde, Anadolu kentlerinin güvenliği artmış ve refah düzeyinde önemli ölçüde gelişme yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Flavius Hanedanı, Roma Döneminde Anadolu, Kentleşme, Roma Eyaletleri.

Anatolian Provincial Administration and Economic Policy of the Flavian Dynasty (AD 69-96)

Abstract

Rule of the Flavian Dynasty in Rome started with Vespasian. The vacuum of authority that emerged as a result of the civil war beginning after the death of Nero was ended following the accession of Vespasian and a new understanding of regime was put into practice. Anatolian provinces had supported Vespasian during his war against Vitellius. During the rule of Flavian Dynasty that lasted for twenty seven years, various regulations were made in the Anatolian provinces and urbanization activities were given significance. Furthermore, aristocratic families of Anatolian origin now began to take important positions in Roman administration much more than before, and a new era began for Anatolian provinces and cities. Safety of the Anatolian cities increased and significant improvements

* Aytun YAZGI, Okutman, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, aytunyazgi@gmail.com

occurred in prosperity during this period, in which centralized authority was strengthened.

Keywords: *Flavian Dynasty, Anatolia in the Roman period, Urbanization, Roman Provinces.*

Giriş:

Galba, Otho ve Vitellius'un MS. 69 yılında ölmelerinin ardından, Roma İmparatorluğu'nun yönetimi aynı yıl içerisinde Titus Flavius Vespasianus'un imparator olmasıyla Flavius Hanedanı'na geçti. Ardından oğulları Titus ve Domitianus sırasıyla imparator oldular. Bu hanedanın geçmişi hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte ataları arasında da önemli kişiler yoktu¹.

Nero'nun intiharını izleyen bir yıl içerisinde Roma tahtına dört imparator oturdu. Bu yıl içerisinde tahta çıkan ilk imparator Gaius Sulpicius Galba idi. İyi bir eğitim almış olan Galba, kısa süre içinde Otho'nun emri üzerine Pretor Muhafızları tarafından öldürüldü. Galba'nın öldürülmesinin ardından Roma tahtının yeni sahibi olan Otho, Aşağı Germania'da bulunan lejyonlar tarafından imparator ilan edilen Vitellius ile taht mücadelesine girişti. Otho, yenildi ve intihar etti. Vitellius'un da hâkimiyeti çok uzun sürmedi. Vitellius'un tahta çıkmasından bir kaç ay sonra, 1 Temmuz 69 tarihinde Alexandria (=İskenderiye)'deki lejyonlar Titus Flavius Vespasianus'u imparator ilan ettiler. Aslında Vespasianus, Vitellius'un imparator olarak selamlanmasına kadar taht mücadelesine katılmadı. Bunun en büyük sebeplerinden birisi, doğu eyaletlerinde bulunan lejyonların sayısının batıdakilere nazaran daha az olmasıydı. Hatta Vespasianus, Galba imparator olduğunda onun imparatorluğunu tanımak zorunda kaldı. Bu sırada daha önce Vespasianus ile çekişmeli olan Syria (=Suriye) valisi Licinius Mucianus düşmanlığı kenara bırakıp, akıllıca davranarak emrindeki lejyonların Vespasianus için göreve hazır olduğunu bildirdi. Vespasianus ile anlaşılan bir diğer önemli güç ise Parth Kralı Vologaesus Parthus oldu. İmparator olabilmesi için ona 40000 okçu sözü verdi². Bu gelişmelerin ardından Vespasianus Roma tahtı için harekete geçti, ancak Roma'ya bizzat kendisi yürümedi. Emrindeki komutanlar onun adına İtalya Yarımadası'na yani başkent Roma'ya doğru harekete geçtiler. O ise Mısır'da Alexandria kentinde kalmayı tercih etti. İtalya Yarımadası'nda Cremona yakınlarında Vespasianus'u destekleyen ve Vitellius'u destekleyen lejyonlar karşı karşıya geldiler. Bu mücadeleden Vespasianus'u destekleyen lejyonlar galip çıktı. Vespasianus'a Roma kentinden Vitellius'un öldürüldüğünü haber veren bir mektup gönderildi. Böylelikle Roma için Flavius Hanedanı'nın iktidarı başlamış oldu³.

1 Vespasianus'un büyükbabası Titus Flavius Petro emekli bir yüzbaşı idi. Birinci Triumvirlik zamanında çıkan ilk savaş sırasında yeniden askerliğe çağrılmış fakat o, Pompeius yanlısı olduğundan MÖ. 48 yılında Pharsalia mevkiinde yapılan savaştan kaçarak vatanına dönmüştür. Sonradan affedilip kendisine görev verilince açık artırmalarda tahsildar olmuştur. Askerlikten muaf oğlu Titus Flavius Sabinus ki, bu kişi Flavius hanedanının ilk imparatoru Vespasianus'un babasıdır. Asia'da eyaletlerde buğdaydan elde ettikleri kazanç üzerinden çiftçilerin ödeme zorunda oldukları *quadregesima* vergisini toplamakla görevli bir memurdu. Ardından bir süre tefecilik yapmış ve ölmüştür. Sabinus'un eşi Vespasia Polla ona üç çocuk vermiştir. Kız olan ilk çocukları bir yaşına varmadan ölmüştür. Ardından Vespasia Polla, iki erkek çocuk dünyaya getirmiştir. Babasının adını taşıyan büyük oğlu Sabinus, praefectusluk görevine kadar yükselmiş, Vitellius ve Flavius yandaşları arasında çıkan çatışma esnasında Capitollium'da meydana gelen yangında hayatını kaybetmiştir. Bkz. Suet. *Vesp.* I.

2 Suet. *Vesp.* VI.

3 İmparator olan ve büyük bir güce kavuşan Vespasianus, imparatorluğunun meşru olup olmadığı ile

Nero'nun ölümünü izleyen yıl içerisinde yaşanan taht mücadelelerinden Anadolu eyaletleri oldukça az etkilendiler. Çünkü Anadolu eyaletlerinde İtalya'nın batısındaki eyaletlere nazaran güçlü ve bu taht mücadelelerine etki yapacak lejyonlar bulunmuyordu. Vespasianus'un imparatorluk mücadelesine son zamanlarda dâhil olması, Anadolu'daki eyaletlerin de bu çatışma ortamına dâhil olması anlamına geliyordu. Anadolu eyaletleri Vespasianus'u destekleyerek doğru bir seçim yapmışlar ve bu mücadele ortamından en az zararlı çıkmışlardır. Şüphesiz Vespasianus'un Anadolu eyaletleri tarafından benimsenmesinde ve destek görmesinde Syria Valisi Mucianus'un etkisi büyük olmalıdır. Vespasianus adına Vitellius üzerine Roma'ya doğru yürüyen Mucianus, Suriye'den başlayan ilerleyişinde Lycia ve Pamphylia Eyaleti ile Asia Eyaleti'nden geçerek Roma'ya ulaştı. Muhtemelen güzergâh üzerindeki Anadolu kentleri askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalmışlardır⁴. Aslında Vespasianus Anadolu eyaletleri tarafından oldukça bilinen birisiydi. Çünkü tahta çıkmadan kısa süre önce Roma askerlerinin komutanı olarak, Iudaea (=Kudüs)'te çıkan Yahudi isyanının bastırılmasında en etkili kişi olmuştur.

Vespasianus'un İmparator Olmasına Anadolu'dan Gelen İlk Tepkiler:

Vespasianus'un tahta çıkmasının ardından, daha öncesinde Pontus Kralı II. Palemone'nun (MS. 38-63) azatlısı, aynı zamanda kraliyet donanması eski komutanı ve iyi bir denizci olan Aniketos, Vespasianus'un İmparatorluğu'nu tanımayarak, isyan eden Anadolu'daki tek kişidir. Aniketos, Vitellius'un adına Pontus sınırlarındaki kavimleri kendi yanına çekerek bölgeyi yağmalamaya başladı. Emrindeki azımsanmayacak bir güçle Trapezos (=Trabzon)'a geldi. Pontus kralına bağlı bir bölüğü -ki bu bölük Roma askerleri teçhizatı ile donatılmış, ayrıca bu bölüğe Roma vatandaşlığı da verilmişti- kendisine karşı çıktıkları için yok etti. Bunlar yaşanırken Vespasianus'un başdanışmanı ve artık en önemli komutanlarından biri olan Mucianus, Doğu Karadeniz'deki birçok gemi ve mürettebatı Byzantion (=İstanbul)'a götürmüştü. Vespasianus bu durumdan haberdar olur olmaz Virdius Germinus komutasında bir birliği bölgeye gönderdi. Germinus, bölgeye ulaşır ulaşmaz isyancıları gemilerine püskürtmeyi başardı. Sonunda Aniketos, Germinus'u yenemeyeceğini anladı ve yerel bir kabile olan Sodechi Krallığı'na hediyeeler ve rüşvet vererek sığındı. Ancak Germinus'un gazabın-

ilgili Roma halkının kafasında oluşan şüpheleri de zekice bertaraf etti. Bir mahkemeye başkanlık yaptığı sırada halkın gözü önünde sözde biri kör biri topal olan iki kişiyi iyileştirerek bu durumu imparatorların yeteneği gibi gösterdi. Bununla da kalmayarak Arcadia'nın Tégae kentindeki rahiplerin yönlendirmeleriyle yapılan kazıda bulunan eski vazolar üzerinde hep benzer bir kişi tasvir edilmişti. Bu kişinin Vespasianus olduğu öne sürüldü. Bölge halkına olağanüstü olaylar ve imparatorluk alametleri olarak lanse edilen bu girişimler sayesinde, kendisi Roma'ya ulaşmadan önce ünü ulaştı. Böylelikle Roma halkının kafasında en ufak bir şüpheye mahal kalmadı. Roma'ya geldiğinde, aynı zamanda Iudaea isyanını bastırmadaki başarısından ötürü de çok gösterişli bir tören tertip edildi. Bkz. Suet. *Vesp.* VII.

4 David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, C.I, Princeton 1950, s.566.

dan çekinen Sodechi Kralı, Aniketos'u Germinus'a teslim etti. Böylece Anadolu'da Vespasianus'a karşı çıkan tek isyan, Aniketos'un öldürülmesiyle bastırılmış oldu⁵.

Vespasianus'un MS. 69 yılında tahta oturmasının ardından, her ne kadar geniş çaplı bir isyan hareketi olarak saymamız mümkün olmasa da Kuzey Anadolu'da bulunan Bithynia-Pontus Eyaleti'nde kendisini Nero olarak tanıtan bir kişi ortaya çıktı. Bu kişi⁶, özellikle bir türlü sona ermeyen taht mücadeleleri, kısa süreliğine iktidarı ele geçirip sonra öldürülen imparatorlar, Nero'nun yaşamasını umut eden hatta yaşadığına adam akıllı inanan halkın bir kısmının desteğini almaya başardı⁷. Kısa süre sonra denize açılan sahte Nero ve destekçileri kötü hava koşullarından dolayı Kytnos Adası'na sürüklendiler. Dönemin Pamphylia Valisi Calpurnius Asprenas'ın emrine, sahte Nero'yu yakalamak için Misenum'dan iki filo verildi. Kytnos Adası'na ulaşan Asprenas'ın emrindeki askerler sahte Nero'yu öldürdüler. Ancak Nero'ya o kadar çok benziyordu ki cesedinin Roma'ya gönderilmesine karar verildi⁸. Titus döneminde yine benzer bir olay yaşanmıştır. Terentius Maximus adında Asya kökenli bir kişi, Nero olduğunu iddia ederek Fırat Nehri'ne doğru yola çıkmış ve yanına destekçi bulmayı başarmıştır. Bu esnada üzerine bir Roma kuvvetinin geldiğini haber alan Tarentus Maximus, Parth Kralı Artabos'un yanına sığınmak istedi. Titus'a öfkesinden dolayı Artabos, onun bu isteğini kabul etmiştir⁹. Bu sahte Nero vakaları gösteriyor ki Anadolu eyaletlerinde Nero çoktan ölmüş olmasına rağmen Nero'nun gazabından korkan çok fazla kişi vardı. Ayrıca bir yıl içerisinde iktidarın çok hızlı el değiştirmesi Anadolu topraklarında az da olsa huzursuzluk yaratmış ve bu sahte Nero iddiaları, bazı kişilerin Nero'nun hayatta olmasını umut etmesine sebep olmuştur. Yine bu dönemde oğlu Titus'un Vespasianus'a karşı isyan ettiği ile ilgili yanlış bir algı oluşmuştur. İmparatorluk tahtına oturmak için Vespasianus'un Roma'ya doğru yürüdüğü dönemde, Yahudi isyanı ve Iudaea kuşatması devam ediyordu. Bu kuşatmanın komutanlığını Vespasianus, büyük oğlu Titus'a bırakmıştı. Vespasianus tahta çıktığı tarihlerde oğlu Titus da Iudaea'ı ele geçirmeyi başardı. Bu sırada askerleri tarafından Titus'un, imparator olarak selamlanması ve askerlerin coşkulu desteği, babasına karşı Titus'un isyan ettiği söylentilerine sebep oldu. Ama görünen o ki bu asılsız söylentiler Anadolu eyaletleri tarafından pek dikkate alınmamıştır¹⁰.

Flavius Hanedanı'nın Anadolu Ekonomi Politikası:

Vespasianus, tahta çıktığında imparatorluğun ekonomik durumu ile ilgili oldukça dikkatli bir politika izledi. Nero döneminde yapılan gereksiz harcamalar ve

5 Tact. *Hist.* 3.47-3.48.

6 Kimilerine göre bu kişi Pontus'ta yaşayan bir köle, bazı kaynaklara göre ise yetenekli bir lir sanatçısı ve şarkıcı olan İtalyalı bir azatlı idi. Bkz. Tact. *Hist.* 2.8.

7 Dio Chry. *Or.* 21.10.

8 Tact. *Hist.* 2. 8-9.

9 Cass. Dio. 66.19.

10 Suet. *Tit. V.*; Michael Dräger, *Die Stadte der Provinz Asia in der Flaviezeit*, Berlin 1993, s.66.

MS. 69'da yaşanan taht mücadeleleri Roma hazinesinin boşalmasına neden olmuştu. Vespasianus, ilk olarak bütün dikkatini Roma İmparatorluğu ve halkının yeniden ekonomik olarak güçlenmesine verdi. İmparatorluğu süresince genel olarak gereksiz harcamaları kısıtladı. Ayrıca bu süreçte alınan kararların daha hızlı bir şekilde uygulanması için Vespasianus, Anadolu şehirlerinin her defasında Roma'ya üçten fazla elçi göndermesini yasakladı¹¹. Eyaletlerdeki vergileri arttırarak, Galba zamanında kaldırılan vergileri yeniden uygulamaya koydu. Byzantion gibi vergi muafiyetinden yararlanan bağımsız şehirleri eyaletlere bağlayarak vergi yükümlüsü yaptı¹². Anadolu kaynaklarını sıkı denetim altına aldı. Roma kolonilerinde kullanılmayan arazileri satarak ek gelir elde etmeye çalıştı. Bazı antik yazarlar ise, Vespasianus'un vergi sistemi üzerinde yaptığı değişiklikleri onun açgözlülüğüne bağlamışlardır. Aynı zamanda Vespasianus'un birçok memuriyeti de para karşılığı sattığını iddia etmişlerdir¹³.

Augustus'tan itibaren Roma imparatorları, mali sıkıntılara düşüklerinde senatoya bağlı eyaletlere ek yükümlülükler getirerek ekonomik sıkıntıları bu şekilde aşma yoluna gitmişlerdir. Vespasianus döneminde benzer şekilde senatoya bağlı Anadolu'nun kuşkusuz en çok geliri olan Asia Eyaleti'ne de böyle bir yükümlülük getirilmiştir. Beraberinde üç tane yeni hazine oluşturuldu. Mali yönden zengin olan bazı eyaletlerin gelirleri böylelikle direkt olarak Roma'ya aktarıldı. *Fiscus Alexandrinus*, *Fiscus Iuadaius* ve *Fiscus Asiaticus* adında üç yeni eyalet hazinesinin oluşturulması, Roma hazinesini canlandırmak için yapılan düzenlemelerdendir. Lejyonlar tarafından ilk olarak imparator ilan edilmesinden ötürü ayrıcalık ve bazı vergi muafiyeti beklentisi içerisinde olan Aegyptus (=Mısır) Eyaleti'ne en ufak bir ayrıcalık göstermediği gibi, eyalet gelirini *Fiscus Alexandrinus* aracılığıyla Roma hazinesine aktarmıştır. Bu, Vespasianus'un ne kadar kararlı bir ekonomik politika uyguladığının kanıtıdır. *Fiscus Iuadaius* oluşturulması ise ceza niteliğindedir. Çünkü kısa süre önce burada çıkan isyanı bastırmak için Nero tarafından Vespasianus görevlendirilmişti. Bu isyan Vespasianus'u oldukça uğraştırmış ve sonunda görevlendirdiği oğlu Titus, burada düzeni sağlamayı başarmıştı. *Fiscus Asiaticus*'un oluşturulmasının asıl nedeni ise bu eyaletin oldukça yüksek gelirlerinden faydalanma düşüncesidir¹⁴.

11 Dig. 50. 7.5.6.

12 Suet. *Vesp.* 8.4. ; Oros. 7.9.10. Bazı tarihçiler bu dönemde sadece *libertas* (=özgür) unvanını kaybettiğini, zaten *immunitas* (=vergiden muaf) olmadığını iddia etmektedirler. Ancak kesin olan bir şey vardır ki Byzantion kenti bu dönemde özgürlüğünü kaybederek Bithynia-Pontus Eyaleti'ne topraklarına dâhil edildi. Bkz. Mehmet Fatih Yavuz, Byzantion: Byzas'tan Constantinus'a Antik İstanbul, İstanbul 2014, s.333.

13 Suet. *Vesp.* 16; Tact *Hist.* 2.84.

14 Senatus'a bağlı Asia Eyaleti gibi, oldukça yüksek gelirlere sahip bir önemli eyalet de Africa (=Afrika) Eyaleti'dir. Bu dönemde Africa Eyaleti'ne hazine oluşturulup gelirlerinin hazineye aktarılmamasın en önemli nedeni, Nero döneminde Roma'daki felaketin ardından yeniden inşa edilmesi için bu eyalette *Fiscus Africanus* adında bir hazinenin oluşturulması ve eyaletin kaynaklarının aşırı derecede tüketilmiş olmasıdır.

Vespasianus, eyaletlerde vergi toplayan görevlilerde değişiklikler yaptı. İmparatora bağlı eyaletlerdeki vergi toplama işi *publicani* olarak adlandırılan hükümet yetkililerine aktarıldı¹⁵. Daha öncesinde bu işi *procuratorlar* yapıyorlardı. Senatoya bağlı eyaletlerde ise *augusti liberti* denilen azatlı atlı sınıftan *procuratorlar* vergileri topluyorlardı¹⁶. Özellikle MS. 53 yılında İmparator Claudius, *procuratorların* yetkilerini önemli derecede artırılmasını senatodan geçirmeyi başarmıştı. Bundan sonra *procuratorlar* imparatorun özel arazilerindeki gelirlerin toplanmasının yanı sıra senato eyaletlerindeki finansal konularda da yetkili kişiler haline geldiler. Bu durum, senato eyaletlerindeki yöneticilerin gücünün kısıtlanması ve aynı zamanda da *procuratorlar* aracılığıyla imparatorların bu eyaletlere daha çok müdahale etmesinin önünü açtı¹⁷. Örneğin Vespasianus zamanında Antonius Naso adındaki *procuratorun*, Prusa (=Bursa)'dan Propontis (=Marmara Denizi)'ne kadar bir yolun inşaatının yapımında tam yetkili olduğunu görüyoruz¹⁸. *Procuratorların* Bithynia-Pontus Eyaleti'nde olduğu gibi senatoya bağlı eyaletlerde etkili olmaları, bu eyaletlerle ilgili farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur¹⁹. *Procuratorların* bu dönemde diplomatik, finansal ve yol inşası gibi işlerde görevlendirilmeleri, bu eyaletin askeri açıdan önemli bir hale geldiğinin ve *procuratorların* senato eyaletlerinde büyük bir güce sahip olduklarının kanıtıdır²⁰.

Babasının ölümünün ardından 2 yıl 2 ay 24 gün gibi kısa bir süre yönetimde kalan Titus zamanında birçok felaket yaşandı. Onun yönetimi sırasında Herculeum ve Pompeii kentleri Vesuvius (=Vezüv) Yanardağı'nın patlaması sonucunda sakinleri ile birlikte yok oldu. İktidarının başında ve sonunda olmak üzere iki kez Campania'da büyük yangınlar çıktı. Bu büyük yangınlar sonucunda sayısız yapı kullanılamaz hale geldi²¹. Titus, mevcut mali kaynakları doğal afetler sonucunda çok büyük zararlara

15 David Magie 1950, s. 566-567.

16 David Magie 1950, s. 567.

17 B.F. Harris-N.S.W. North Ryde, "Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism", *ANRW*, ed. Hildegard Temporini, NewYork 1980, s. 878.

18 Antonius Naso'dan önce Bithynia-Pontus Eyaleti'nde Iunius Cilo, Claudius döneminde, Iulius Aquila, Nero döneminde *procurator* olarak görev yapmışlardır. Bkz. *Tact. Ann.* 7.15.

19 Bu *procuratorların* Bithynia-Pontus Eyaleti'nde etkili olmaları imparatorların gerekli gördüğü zamanlarda eyalet yönetiminin kısa süreliğine senato yönetiminden alınıp imparator eyaleti statüsüne geçirilmesine bağlamaktadır. Ancak bu iddianın doğruluk payı tartışmalıdır. Çünkü bölgede bulunan sikkelerde *Procurator Antonius Naso'nun* tasvirinin bulunduğu sikkelerin yanı sıra aynı dönemde Bithynia-Pontus Eyaleti'nin valisinin tasvirinin yer aldığı sikkelerin de bulunması bu iddiayı zayıflatmaktadır. Bkz. B. F. Harris-N.S.W. North Ryde 1980, s. 879. Ayrıca bu dönemde basılan sikkelerin üzerindeki *proconsullerin* ve *procuratorların* isimlerinin aynı anda yer alması bazı dönemlerde senato eyaletlerinde ikili yönetimin olduğuna dair varsayımların ortaya çıkmasına neden oldu. Bkz. Kamil Doğanç, Roma Principatus Dönemi (M.Ö. 27-M.S. 284) Bithynia Eyaleti Valileri (Prosopografik Bir İnceleme), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ömer Çapar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.82-83..

20 B.F. Harris-N.S.W. North Ryde 1980, s. 879.

21 Pompeii kentinin yok olması ve Campania'daki yangınların yanı sıra Roma'da bir veba salgını baş gösterdi. Bu felaketler sonucunda oluşan zarar özellikle babası Vespasianus'un akıllıca uyguladığı

yol açan yıkımı onarmak için kullandı. Yönetimi sırasında hazinenin sıkıntıya düşmesi beklenirken, onun yerinde aldığı ekonomik önlemler sayesinde hazine ayakta kalmayı başarabildi. Hatta bu dönemde sikkelerdeki gümüş oranının düşürülmesi ve daha çok para basılması olağan görünürken, aksine sikkelerde gümüş oranı %10 artırıldı. Bu ekonomik gücün altında yatan en büyük neden, kuşkusuz oldukça güçlü bir hazinenin ve ekonomik düzenin babası Vespasianus tarafından ona miras bırakılmış olmasıydı. İtalya Yarımadası'nda ortaya çıkan bu doğal felaketler Titus'un bütün dikkatini ve enerjisini buralara harcamasına neden oldu. Görev süresinin kısalığı ve İtalya Yarımadası'ndaki sorunların çokluğu nedeniyle Anadolu politikası hakkında ne yazık ki detaylı bilgiye sahip değiliz²². Ancak antik kaynaklara baktığımızda oldukça övülen Titus, kısa imparatorluk yaşamında bütün dikkatini bayındırlık faaliyetlerine, Roma toprakları içerisindeki yol ağının geliştirilmesine harcamış gibi görünmektedir.

Titus'un şüpheli ölümünden sonra kardeşi Domitianus, MS. 81 yılının Eylül ayında tahtın yeni sahibi oldu. Domitianus oldukça kibirli biriydi. Birçok antik kaynak ondan olumsuz bir şekilde bahsetmektedir. Hatta yaşadığı dönemde kendisine, hem efendi hem de tanrı olarak tapılmasını istemiştir²³. Aslında babasının ve abisinin akıllıca politikaları ve uyguladıkları yerinde tedbirler sayesinde oldukça sorunsuz bir yönetim devraldı. İmparatorluğunun ilk yıllarında babasının uyguladığı ılımlı ve olumlu yönetim politikasını sürdürdü. Ancak kısa süre sonra, aşırı ve gereksiz harcamaları ve şüpheli karakterinden ötürü Roma senatosu ile sorunlar yaşamaya başladı. Onun döneminde ihtişamlı Roma'daki Colosseum (=Kolezyum) inşasına başlandı. Bu harcamaları finanse etmek için eyaletlere yeni vergiler konuldu²⁴.

Domitianus, iktidarı kaybetme korkusundan ve kendi otoritesini sağlamlaştırmak için askerleri memnun etmenin akıllıca olacağını düşündü. Bu amaçla askerlerin bağlılığını kazanmak için maaşlarına %25 oranında zam yaptı²⁵. Bir kısmı gereksiz, çok sayıda askeri sefer düzenlenmesi ve beraberinde askerlere yapılan zam, hazinenin yavaş yavaş boşalmasına neden oldu. Titus zamanında yaşanan doğal felaketlerin ge-

mali politikalar neticesinde güçlenen Roma hazinesinden karşılandı. Babası Vespasianus, Nero zamanında boşalan ve zor durumda kalan hazineyi o kadar doldurmayı ve güçlendirmeyi başarmıştır ki bazı krallıklar, kentler ve varlıklı vatandaşların yardım tekliflerini Titus geri çevirmiş, zararı Roma hazinesinden karşılamayı tercih etmiştir. Cass. Dio. 61.21-23; Cass. Dio. 66.24.4.; Suet. *Tit.* 8.3-4; Oros. 7.7.9.14.

22 Gürkan Ergin, *Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 96.

23 Dio Chrys. *Or.* 45.1

24 Suet. *Dom.* 12. Flavius Hanedanı'nın son imparatoru Domitianus döneminde Roma'da görkemli Colosseum inşaatının, Roma hazinesi üzerine büyük bir yük getirdiği söylene de bu konuda tartışmalar söz konusudur. Bkz. R. Syme, "The Imperial Finances Under Domitian, Nerva and Trajan", *JRS* 20, 1930; G. Ergin 2013, s. 392.

25 Suet. *Dom.* 7.3.

tirdiği mali yükü umursamadan özellikle Roma'da ihtişamlı yapılar inşa ettirdi²⁶. Bir süre sonra maaşların ve temel giderlerin karşılanmasında mali kaynaklar yetersiz kalmaya başlayınca, sikkelerdeki gümüş oranını azaltarak daha çok para bastı. Yeni ekonomik kaynaklar arayışına yönelen Domitianus, giderleri azaltmak için ilk önce asker sayısını azaltmayı planladı. Ancak bu planı uygulamaya geçirmedi. Asker sayısının azaltılması demek, hem kendi otoritesini zayıflatacak hem de sınırların güvenliğini tehlikeye atacaktı. Toplanan vergilerin yetersiz kalması neticesinde Domitianus, özellikle kısa süre önce isyan etmiş olan Iudaea Eyaleti'nde zaten ağır olan vergileri daha da artırdı. Fırsatını buldukça varlıklı bazı kişilerin mallarına hukuksuzca el koydu. Bu davranışları ona daha çok düşman kazandırdı²⁷.

Domitianus döneminde, Anadolu'daki eyaletlerde gözle görülür ekonomik bir baskı yaşanmadı. Ancak, kalkınması için bölgeye merkezden de ekonomik bir destek olmadı. Bu dönemde yapılan yapısal yatırımlar bölgenin refahını arttırmaktan çok güvenlik amaçlıydı. Domitianus'un savurganlığı hazinenin git gide zayıflamasına neden oldu, fakat Anadolu eyaletlerinden yeni vergilerin alınması söz konusu olmadı. Bunun en büyük nedeni, Vespasianus zamanında kariyerine başlayıp daha sonrasında Anadolu eyaletlerinde önemli görevlere gelen yetenekli yöneticilerin bu krizi kendi coğrafyalarından uzak tutmayı başarmış olmalarıdır²⁸.

Flavius Hanedanı Zamanında Anadolu'da Eyalet Yönetimi ve Kentleşme

Cumhuriyet döneminde bütün eyaletlerin yönetimi senatonun sorumluluğundaydı. Augustus'tan itibaren Roma eyaletleri, senato eyaletleri ve imparator eyaletleri olarak ikiye ayrıldı. Augustus barış ve huzurun egemen olduğu, savaş alanlarından uzak eyaletleri senato yönetimine bırakırken, huzursuzlukların çıktığı, sınırlarında düşman topraklarının bulunduğu, isyan olasılığının yüksek olduğu eyaletleri kendi tarafından atanan valileri aracılığıyla yönetiyordu²⁹. İmparator ve senato eyaletleri şeklindeki genel ayırmadan başka Roma eyaletleri; yöneticilerin rütbeleri bakımından, consul ve praetor eyaletleri olmak üzere sınıflandırılmıştır. Consul eyaletlerine ex-consuller, praetor eyaletlerine ise ex-praetorler vali olarak atanıyorlardı. Bu ayırım hem senato eyaletlerine hem de imparator eyaletlerine uygulandı. Augustus'un eyaletlerdeki düzenlemesinden önce ex-praetorlere valilerine zaman zaman pro-praetore, zaman zaman da pro-consule deniliyordu. Augustus'un düzenlemesi ile bu durumda değiştirilip vali ister ex-praetor ister ex-consul olsun, senato tarafından atana tüm valilere pro-consule (=proconsul) denmeye başlandı. İmparatora bağlı eyaletlerde imparator tarafından imperium yetkisi ile atanan valilere ise; ister ex-praetor ister ex-consul olsunlar *legatus* (=legati Augusti pro praetore) denildi. Ancak bazı küçük

26 Dio Chrys. Or. 45.1; Suet Dom. 13; Cass. Dio. 67.4.7.

27 Cass. Dio. 68.2.1. ; Suet. Dom. 12.2.

28 David Magie 1950, s.578 vdd.

29 Cass. Dio, 53.12.2.

ve önemsiz imparator eyaletlerinde procurator (=procurator Augusti) ve praefectuslar eyalet yöneticisi olarak görev yaptılar³⁰.

Senato Eyaletleri		İmparator Eyaletleri			
<i>Proconsul</i>		<i>Legati Augusti Pro Praetore</i>		<i>Procurator</i>	<i>Praefectus</i>
Ex-Consul	Ex-Praetor	Ex-Consul	Ex-Praetor	Eques	
Asia	Bithynia-Pontus		Galatia	Lycia	
			Cappadocia	Cilicia	

Tablo 1: MS. 69'da Anadolu'daki Roma Eyaletlerinin Yönetimi

Vespasianus, MS. 72 yılında Anadolu'daki eyaletlerin yönetimi ile ilgili bazı değişiklikler yaptı. Çünkü Kafkasların kalabalık nüfuslu kavimi Alanların, Anadolu topraklarına yaptıkları akınların şiddeti artmaya başlamıştı. Bu nedenle Vespasianus, saldırıları engellemek için Nero dönemindeki uygulamayı örnek alarak iki eyaleti birleştirdi. Galatia (=Galatya) Eyaleti ile Cappadocia (=Kapadokya) Eyaleti birleştirilerek, Galatia-Cappadocia Eyaleti adı ile ex-consul rütbeli valilerin yönetimi altına alındı³¹. Pamphylia toprakları MS. 68 yılında Galatia Eyaleti topraklarına dâhil edilmişti. MS. 72 yılında Galatia Eyaleti ile Cappadocia Eyaleti'nin birleştirilmesinin ardından, Pamphylia toprakları Galatia Eyaleti'nden koparılarak Lycia Eyaleti'ne eklendi. Bu düzenleme ile bu eyalette, Lycia-Pamphylia Eyaleti denilmeye başlandı³². Lycia Eyaleti Procuratorler tarafından değil, Pamphylia topraklarının dâhil edilmesinin ardından artık imparatora bağlı praetor rütbeli legatuslar tarafından yönetilmeye başlandı. MS. 72 yılında benzer bir şekilde Cilicia (=Kilikya) Eyaleti yeniden organize edilerek sınırları büyütülmüştü ve artık valileri imparatora bağlı praetor rütbeli legatuslardı³³. Anadolu'da bu düzenlemelerin ardından procurator veya praefectuslar aracılığı ile yönetilen bir eyalet kalmadı.

30 M. Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIV, S.38, Ankara 2005a, s.22-23.

31 M. Ali Kaya, Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi, İlyaz İzmir Yayınevi, İzmir 2005b, s.183-184.

32 M. Ali Kaya 2005a, s.20.

33 M. Ali Kaya 2005a, s.24-25.

Senato Eyaletleri		İmparator Eyaletleri			
Proconsul		Legati Augusti Pro Praetore		Procurator	Praefectus
Ex-Consul	Ex-Praetor	Ex-Consul	Ex-Praetor	Eques	
Asia	Bithynia-Pontus	Galatia-Cappadocia	Lycia-Pamphylia		
			Cilicia		

Tablo 2: MS. 72 yılında Vespasianus'un düzenlemelerinin ardından Anadolu'daki Roma Eyaletlerinin Yönetimi

Claudius tarafından başlatılan ve Flaviuslar zamanında devam eden Anadolu'daki yol yapım çalışmaları, Romalıların Kafkas topraklarına ilgi duyduklarını belgeler niteliktedir. Bu durum Parthlarda hoşnutsuzluk yaratmış olabilir³⁴. Anadolu toprakları muhtemel bir doğu seferinde ordunun geçiş güzergâhı üzerinde bulunuyordu. Aynı zamanda doğu ordularının yiyecek ve içecek ihtiyacının karşılama görevi Anadolu eyaletlerine aitti³⁵. Flavius Hanedanı'nın Roma İmparatorluğu'nda hüküm sürdüğü dönemde özellikle Sarmatlar ve İskitler Roma topraklarına karşı tehlike arz etmeye başlamışlardı. Karadeniz'in kuzeyindeki bu toplulukların düşmanca faaliyetleri, Anadolu'daki eyaletlerin önemini artırmıştır³⁶. Vespasianus döneminde doğuya bazı seferler düzenlendi³⁷. Anadolu'da özellikle Bithynia-Pontus Eyaleti askeri güzergâh olarak belirlenmişti ve buradan geçen askerlerin ihtiyaçları eyalet kaynaklarından karşılanıyordu. Eyalet şehirleri de buna göre hareket ediyorlardı³⁸.

Flaviuslar ordudaki hiyerarşiyi bir sisteme bağlayarak Anadolu'daki askeri idareyi kuvvetlendirmeyi hedeflemişlerdir. Ayrıca personel ve askeri teçhizat ihtiyacını da en aza indirmeye çalışmışlardır. Anadolu'da daha önce geçici garnizonlarda konuşlanan lejyonlar, Roma'daki gibi taştan inşa edilmiş daha güvenli kamplarda

34 C. J. Tuplin, "The False Neros of The First Century AD", *Studies in Latin Literature and Roman History V*, Brussel 1989, s.381.

35 R. K. Sherck, "The Inermes Provinciae of Asia Minor", *AJP* Vol.76 No:4, The John Hopkins University Press 1955, s.407.

36 B. Levick, "Pliny in Bithynia-And What Followed", *Greece&Rome* Vol.26 No:2, Cambridge University Press 1979, s.127.; Kamil Doğanç, "Antik Dönemde Bithynia'dan Geçen Ticari ve Askeri Yollar", *Prof. Dr. Ömer Çapar'a Armağan*, Hel Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 93-104.

37 Plin. *Ep.* 4.9. ; Kamil Doğanç 2007, s.102.

38 S. Mitchell, *Anatolia.Land, Men and Gods in Asia Minor I. The Celts in Anatoliaand the Impact of Roman Rule*, Oxford 1993, s. 232.

kalıcı garnizonlar haline gelmişlerdir. Yol inşasına da büyük önem vererek Flavius Hanedanı, lejyonların bir yerden bir yere gönderilmesini daha kolay hale getirmiştir. Bu dönemde Roma ordusundaki en köklü değişim lejyonların asker sayısında oldu. Oldukça geniş bir alanın güvenliğinden sorumlu asker sayısı fazla olan lejyonlar yerine, daha az sayıda asker barından *vexillationes* (=Müfrezeler) adı verilen birlikler oluşturuldu. Ordunun daha küçük bölükler haline dönüştürülmesi ordunun hareket kabiliyetini arttırmış, eyaletlerde çıkan huzursuzluklara ve isyan hareketlerine karşı daha hızlı müdahale edilmesini sağlanmıştır. Bu uygulamayla lejyonların hepsi savaşa girmeyecek ve diğer bölgelerinde güvenliği sağlanmış olacaktır³⁹.

Flaviuslar döneminde, Anadolu kökenli birçok aristokrat ailenin çocuklarının kariyer yapmalarının önü açılmıştır. Bu fırsatı iyi değerlendiren birçok kişi, senato üyesi olmayı başarmış ve ardından önemli eyaletlerde valilik yapma fırsatını yakalamışlardır⁴⁰. Claudius döneminde eyalet yöneticileri, genellikle o eyaletin içinden seçilirlerdi. Bu politika Vespasianus tarafından da etkin bir şekilde ve genişletilerek uygulandı. Yunan filozof Philostratos da özellikle Vespasianus'a doğudaki eyaletler için seçilecek olan valilerin Yunanca bilmeleri konusunda dikkat etmesi gerektiğini, böylelikle yöneticilerin doğu eyaletlerinde yaşayan halkla daha kolay anlaşabilecekleri hususunda tavsiyelerde bulunmuştur⁴¹. Bu politika eyaletlerin sorunlarının çözüme kavuşmasında etkili olmuş ve Roma merkez idaresinin işlerini kolaylaştırmıştır⁴². Doğdukları coğrafyada göreve gelen bu yöneticiler, eyaletlerdeki sorun ve beklentileri bildikleri için daha iyi bir yönetim sergilemişlerdir. Bu gelişmelerin ardından varlıklı kişiler, herhangi bir zorlama olmaksızın zenginliklerini ve imkânlarını eyaletleri için kullanmışlardır.

Vespasianus Anadolu eyaletlerinde kentleşmeye oldukça önem vermiştir. Özellikle, kentleşmenin az olduğu bölgelerde yeni kentler kurulmasını emretmiştir⁴³. Claudius zamanında uygulanmaya başlayan bu kentleşme politikasının, Vespasianus'un zamanında da genişletilerek devam ettirilmesi ile kırsal kesimdeki halkın güvenliği daha kolay bir şekilde sağlanmıştır. Bunun yanı sıra çoğalan ve büyüyen kentler sayesinde, imparatorun eyaletlerdeki otoritesinin artması ve kendisine karşı çıkabilecek isyan hareketlerinin önlenmesi hedeflenmiştir. Bu politikanın ekonomiye de katkısı şüphesizdir. Kırsal kesimde yaşayan halkı kentleştirerek, kırsal kesimden toplanması zor olan vergiler daha rahat bir şekilde toplanabilmiştir.

39 G. Ergin 2013, s. 416.

40 Nerva'nın evlat edinmesinin ardından MS. 98 yılında imparator olan İspanya doğumlu Traianus, kariyerine Vespasianus döneminde başlamış ve Flaviuslar döneminde eline geçen fırsatları iyi değerlendirerek İtalya dışında bir eyalette doğmasına rağmen, Roma imparatoru olmayı başaran ilk kişi olmuştur. Bu dönemde kariyerine başlayan önemli kişilerin listesi için bkz. David Magie 1950, C.II, s.1444 dn. 33.

41 Philostr. *VA* 5.36.

42 David Magie 1950, s. 578.

43 Bu kapsamda kurulan kentler için bkz. David Magie 1950, s.570.

Vespasianus döneminde uygulanan kentleşme politikası, Domitianus döneminde de sürdürüldü. Anadolu eyaletlerinin verimli topraklara ve önemli limanlara sahip olması, ticaret hacminin büyümesine neden oldu. Kentlerin zenginleşmesinin önu açıldı. Fakat kentli nüfusun gittikçe artması, Domitianus döneminde özellikle Anadolu eyaletlerinde başka bir sorunu da beraberinde getirdi. Kentlerde tüketimin ileri noktalara ulaşması, tahıl ihtiyacının artmasına neden oldu. Domitianus, bu sorunun çözümünü bağ ekimini yasaklamada bulmuştur⁴⁴. MS.92'de çıkarılan bir yasayla imparatorluk topraklarında tahıl miktarını artırabilmek için hem İtalya Yarımadası'nda hem de eyaletlerde bağcılık yasaklandı. Ancak görünen o ki bu kararın altında Roma topraklarında ciddi bir tahıl sıkıntısı yaşandığı gerçeği vardı. Bu yasak ile Domitianus, imparatorluk topraklarında tahıl üretimini artırmayı planlanmıştı. Bu durum elbette Anadolu'daki bazı eyaletlerde hoşnutsuzluğa sebep oldu. Asia Eyaleti şarap üretiminden büyük kazançlar elde ettiğinden, bu yasadaki muaf olabilmek için Roma'ya, içinde Smyrnalı (=İzmir) hatip Skepelianos'un da bulunduğu bir heyet gönderdi. Domitianus bu heyet Roma'ya ulaştığında isteklerini dinlemiş ve onlara hak vererek Asia Eyaleti'ni bu yasadaki muaf tutma kararını almıştır⁴⁵. Ne var ki daha sonra yaşananlar, aslında tahıl tedbiri için alınan yasanın yetersizliğini şöyle ortaya koydu: Anadolu eyaletlerinde tahıl ihtiyacının giderek artması tahıl fiyatlarının da yavaş yavaş yükselmesine neden oldu. Örneğin Bithynia-Pontus Eyaleti'nin önemli kenti olan Prusa'da tahıl fiyatlarının gün gün yükseldiğini Dio Chrysostomos eserinde aktarır. Kıtık dönemlerinde ellerindeki az miktarda bulunan tahıllı çiftçiler pazarlara sürmek istemiyorlardı, bu da tahıl fiyatlarının yükselmesine neden oluyordu. Dio Chrysostomos, Prusalı çiftçilerin ürünleri ederinden fazla fiyatlara satarak haksız kazanç elde etmelerini sert bir şekilde eserinde eleştirir⁴⁶.

Ne var ki sorun çözülememişti, üstelik başkaları da eklendi. Kentlerin gelişmesi kentler arasında rekabetin artmasına da neden oldu. Özellikle eyaletlerde başşehir olabilmek için büyük bir yarış başladı. Bu dönemde rakip kentin yapılarından daha büyük ve gösterişli yapılar yapmak için çekişme başladı. Rekabet ortamı düzenlenen festivallere de yansımıştır. Flavius Hanedanı döneminde iyice zenginleşen Anadolu kentlerinde festivaller ve yarışmaların sayısında önemli bir artış gözlenmektedir. Bu doğrultuda düzenlenen yarışmaların ödülleri de elbette yüksek olmuştur. Kentler arasındaki çekişmeleri valilerin kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları da görülür. Yolsuzluk suçlamalarıyla karşı karşıya kaldıklarında Roma yöneticileri bu şehirler

44 Suet. *Dom.* 7. ; David Magie 1950, s.580 dn.36.

45 Senato üyeleri Domitianus'un ölümünün ardından son derece ağır sözler ve hakaretler yağdırdılar. Senato tarafından *damnatio memoriae* (=hatırının lanetlenmesi) cezasına çarptırıldığı için Domitianus ile ilgili her türlü anı ve yazı yok edildi. Ancak, Anadolu'da Domitianus'un *damnatio memoriae* cezasına çarptırılması ile ilgili uygulamalar görülmez. Hatta Ephesos'ta adına bir tapınak yapılmış ve uzun süre anısına saygı duyulmuştur. Domitianus tarafından Ephesos'a Neokoros unvanı verilmiş ve burası imparatorluk kültürünün merkezi olmuştur. Şüphesiz Domitianus'a duyulan bu saygının nedenlerinden biri, bağcılığı yasaklaması ile ilgili Asia Eyaleti'nin muaf tutulması olmalıdır. Bkz. B. Burrell, *Neokoro: Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden 2004, s.61 vdd.

46 Dio Chrys. *Or.* 46.; G. Ergin 2013, s.212-217. ; B.F. Harris 1980, s.882.

arasındaki rekabeti kullanarak, bir şehri kendi yanına çekip, yaptıkları yolsuzlukları örtbas edebiliyorlardı⁴⁷. Oysa Flavius Hanedanı Roma tahtını ele geçirmeden önce Bithynia-Pontus Eyaleti'nin valilerinin rüşvet almak suçundan hâkim karşısına çıktıklarını antik kaynaklardan öğrenmekteyiz. MS. 49'da Cladius Rufus, Bithynia-Pontus halkı tarafından rüşvet alma suçuyla itham edilmiş ve yargılanmıştı⁴⁸. Bu olaydan kısa süre sonra, Claudius döneminde Iunius Cilo yine rüşvet almak suçundan Bithynia-Pontus halkı tarafından mahkemeye çıkartılmıştır⁴⁹. İmparator Nero döneminde de benzer bir şekilde Tarquitrus Piscus rüşvet almakla suçlandı⁵⁰. Bu rüşvet suçlamaları Flavius Hanedanı döneminde yaşanmamış olmasına rağmen, Traianus döneminde Bithynia-Pontuslular aynı şekilde Genç Plinius savunduğu Iulius Bassus'u rüşvet almakla suçlamışlardır⁵¹.

47 Dio Crhys. *Or.* 44.11-12; G. Ergin 2013, s.100.

48 Tact. *Ann.* 12.22.

49 Cass. *Dio* 61.33.6.

50 Tact. *Ann.* 14.46.

51 Bu davada Bassus, hakkındaki suçlamaları kabul etmeyip kendisine verilenlerin hediye olduğunu öne sürdü. Sonunda mahkeme onun beraatine karar verdi. Ancak bu yargılama Roma Senatosu tarafından pek inandırıcı bulunmamış olmalı ki Bassus'un verdiği bütün kararlar iptal edildi. Ayrıca senatoya iki yıl içinde başvurulması halinde Bassus'un cezalandırdığı kişilere yeniden yargılanma hakkı tanındı. Bithynialılar kısa süre sonra Bassus'un yargılanmasında kendileri için Bassus'a karşı avukatlık yapmış Varenus Rufus'u suçlamışlardı. Suçlamanın ne olduğu hakkında ne yazık ki Genç Plinius mektuplarında bilgi vermez. Ama anlaşılan o ki Bithynia-Pontus halkının haklarını arama konusunda diğer Anadolu eyaletlerine nazaran daha hassas davrandıklarını söyleyebiliriz. MS. 109-110 yıllarında Bithynia-Pontus valiliği yapmış Bassus rüşvet almakla eyalet halkı tarafından suçlandığında, onu mahkemede Genç Plinius savunmuştu. Savunmasında özellikle Domitianus döneminde Bassus ve ailesinin haksızlığa uğradığını, küçük düşürülüp itibarsızlaştırılmaya çalışıldığını öne sürmüştü. Bkz. Plin. *Ep.* 4.9.

Sonuç

Vespasianus'un iktidarı ele geçirdiği ve Roma İmparatorluğu'nun yönetiminde Flavius Hanedanı'nın hükmünün başladığı dönemde, Anadolu'da Vespasianus'un yönetimine karşı büyük bir direniş olmamıştır. Aksine, Vitellius'la giriştiği mücadelede Vespasianus'un yanında duran Anadolu eyaletleri, doğru bir seçim yaparak Flavius Hanedanı'nın güvenini kazanmayı başarmıştır. Flavius Hanedanı zamanında Anadolu eyaletleri üzerinde uygulanan merkezileştirme politikaları ve ekonomik tedbirler, eyalet sakinlerinin refah düzeylerinin artmasını sağlamıştır. Ancak bu tedbirlerin alınması yeni bazı sorunların çıkmasına yol açmıştır. Özellikle kırsal kesimde nüfusun azalması, Anadolu eyaletlerinde, hatta tüm Roma topraklarında yiyecek sıkıntısının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kafkaslardaki hareketlilik yüzünden Flavius Hanedanı, Anadolu'da yeni tedbirler almak zorunda kalmıştır. Eyaletlerdeki yöneticilerin statüsüne baktığımızda ise, bu dönemde Anadolu eyaletlerine daha fazla önem verildiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Cass. Dio. : E. Cary (çev.), Cassius Dio, Roman History, Harvard University Press, Cambridge 1927.
- Dio Chry. *Or.*: W. Cohoon-H. L. Crosby (çev.), Dio Chrysostom, Discourses, Harvard University Press, Cambridge 1939.
- Oros.: A. T. Fear (çev.), Seven Books of History against the Pagans, Routledge Press, London 1996.
- Philostr. *VA* : C. P. Jones (çev.), Apollonius of Tyana, Harvard University Press, Cambridge 2005.
- Plin. *Ep.*: Çiğdem Dürüşken (çev.), Genç Plinius'un Anadolu Mektupları- Plinius, Epistulae, 10. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Suet. *Vesp.*
Suet. *Tit.*
Suet. *Dom.*: Fafı Telatar-Gül Özaktürk (çev.), On iki Caesar'ın Yaşamı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Tac. *Hist.*: J. Jackson (çev.), Histories, Harvard University Press, Cambridge 1937.
- Tact. *Ann.* : Michael Grant (çev.), The Annals of Imperial Rome, Penguin Books, London 1973.
- Dig.: S. P. Scott (çev.), Digest, The Central Trust Company, Cincinnati 1932.

Araştırma Eserler

- BURRELL B., Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors, Leiden 2004.
- DRAGER M., Die Städte der Provinz Asia in der Flaviezeit, Berlin 1993.
- DOĞANCI K., "Antik Dönemde Bithynia'dan Geçen Ticari ve Askeri Yollar", *Prof. Dr. Ömer Çapar'a Armağan*, Hel Yayıncılık, Ankara 2012.
- DOĞANCI K., Roma Principatus Dönemi (M.Ö. 27-M.S. 284) Bithynia Eyaleti Valileri (Prosopografik Bir İnceleme), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ömer Çapar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

- ERGİN, G., Anadolu'da Roma Hakimiyeti Direniş ve Düzen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- HARRIS, B. F.-N.S.W. North Ryde, "Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism", *ANRW*, ed. Hildegard Temporini, NewYork 1980.
- KAYA, M. A., "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIV, S.38, Ankara 2005.
- KAYA, M. A., Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi, İlya İzmir Yayınevi, İzmir 2005.
- LEVICK, B., "Pliny in Bithynia-And What Followed", *Greece&Rome* Vol.26 No:2, Cambridge University Press 1979.
- MAGIE, D., Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ, C.I, Princeton 1950.
- MITCHELL S., Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor I. The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule, Oxford 1993.
- SHERK, R. K., "The Inermes Provinciae of Asia Minor", *AJP* Vol.76 No:4, The John Hopkins University Press 1955.
- SYME, R., "The Imperial Finances Under Domitian, Nerva and Trajan", *JRS* 20, 1930.
- TUPLIN, B. F., "The False Neros of The First Century AD", *Studies in Latin Literature and Roman History V*, Brussel 1989.
- YAVUZ, M. F., Byzantion: Byzas'tan Constantinus'a Antik İstanbul, İstanbul 2014.

Çok Partili Sisteme Geçişin Sancılı Kesitlerinden Biri: 1947 Yılı Bütçe Görüşmeleri

Gürhan KINALI*

Öz

Uzun yıllar tek partili sistemle yönetilen Türkiye’de uluslararası ortamın da etkisiyle çok partili rejime geçme imkânı doğdu. Savaş dönemi koşullarının körüklediği iktisadi sorunlar yeni bir oluşumun toplumsal taban bulma konusunda zorluk çekmeyeceğini gösteriyordu. CHP içerisinde 1945 yılı ortalarına değin ılımlı ve çekingen bir görüntü sergileyen muhalifler; DP’nin kurulmasıyla çetin bir mücadeleye koyuldu. Ancak çok partili sistemin tecrübesiz tarafları birbirlerine karşı dengeyi sağlamakta oldukça zorlandı. Bu durum DP’nin katıldığı ilk bütçe görüşmesi olan 1947 yılı bütçe görüşmelerine de yansdı. 7 Eylül Kararları ve devletçilik uygulamalarının temel eleştiri konusu olduğu görüşmelere “Psikopat Olayı” damga vurdu. Meclisi terk eden Demokratların boykotu, partili Cumhurbaşkanı’nun partiler üstü girişimleri ve bunun yansıması olan “26 Aralık Tebliği” ile aşıldı. Çalışmada DP muhalefetindeki bu ilk bütçe görüşmeleri tarafların iktisadi ve mali anlayışları ekseninde politik izdüşümleriyle birlikte incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Psikopat Olayı, 26 Aralık Tebliği, Adnan Menderes, Recep Peker, İsmet İnönü

One of the Painful Sections of Transition to a Multi-Party System: The 1947 Budget Negotiations

Abstract

Having been ruled by a single party regime for long years, Turkey found a chance to step into a multi-party regime with the effect of the internationalized scene. Financial problems which were fuelled by war period conditions were showing that a new formation would have no

* Gürhan KINALI, Okutman Dr., Kırklareli Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Kayalı Kampüsü Kırklareli, gurhankinali@yahoo.com

difficulties in finding a social ground. Opponents, who were showing a moderate and timid image within CHP until the middle of 1945, faced an uphill struggle with the establishment of DP. However, inexperienced sides of multi-party regime struggled to find the balance against each other. This situation was reflected in the budget negotiations of 1947, which was the first budget negotiation DP joined. "Psychopath Event" marked the negotiations whose main points of criticism were the "Regulations of September, 7" and Statism practices. The boycott of democrats leaving the parliament was overcome with the supra-party initiatives of the party-member President of the Republic and "the Declaration of December, 26" which was a reflection of this. In the study, these first budget negotiations in DP opposition were investigated from the financial and economical understandings of the sides together with their political projections.

Keywords: *Psychopath Event, the Declaration of 26 December, Adnan Menderes, Recep Peker, Ismet Inonu*

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru "Millî Şef" ünvanı anlamını yitirmeye başlamış, tek partiye dayanan rejimlerin uluslararası ortamın da etkisiyle kendilerini gözden geçireceği bir dönem başlamıştı. 1939 Ocak'ında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün talebiyle Başbakanlıktan istifa eden Celal Bayar uzun bir sessizlikten sonra bu dönemde sahneye çıktı.¹ 1944 yılı bütçe görüşmelerinde söz alan Bayar Varlık Vergisi'nin yol açtığı haksızlıklara dair sorularıyla Maliye Bakanı Fuat Ağralı'ya tepki koydu. Sorularına tatmin edici cevap alamadığı gerekçesiyle bütçeye ret oyu kullandı. Bu sıra dışı gelişme hükümete güvensizlik oyu olarak algılandı. 1945 Ocak'ında Şirketî Hayriye'nin devletçe alınmasına yönelik TBMM görüşmeleri tartışmalı geçmiş, yasaya yedi ret oyu kullanılmıştı.²

Bu oylar tek parti iktidarını hedef alan bireysel hareketlerdi. CHP içinde örgütlü bir muhalefetin varlığı ancak 1945 yılı Mayıs-Haziran aylarında kendini hissettirdi. 1945 Mayıs'ında yapılan 1945 yılı yedi aylık bütçe görüşmeleri Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'ne zor anlar yaşattı. Görüşmeler neticesinde Emin Sazak ve altı ay sonra Demokrat Parti'yi kuracak Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü bütçeye ret oyu kullandı. Haziran ayı da oldukça hareketli geçti. Yedi aylık bütçeyi takiben Çiftçiye Topraklandırma Kanunu'na gösterilen direnç ve Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü imzasıyla verilen demokrasi taleplerini dillendiren Dörtlü Takrir tek parti hükümetlerinin alışkın olmadığı durumlardı.

Benzer bir durum 1946 yılı bütçesi görüşmelerinde de yaşandı. Tek partili bir ortamda hükümeti denetleme görevini üstlenmesi beklenen Müstakil Grup mensupları bütçe çalışmalarını takdir etmekle yetinmişlerdi. Ancak iktisadi işlerin her geçen gün kötüye gittiğini belirten Hikmet Bayur, hükümeti denetleme mekanizmasının iyi işlemediğini öne sürdü. Daha da ileri giderek "*Bu Hükümetin ekonomik alandaki tutuşunu beğenmiyorum. Onun yerine bu işleri daha iyi yapacak bir Hükümetin gelmesini istiyorum*" dedi.³

Bayur'un sözlerinin yarattığı etki bütçe görüşmelerini ekonomi düzleminden çıkarmış, siyasi denetim ve seçim sistemi konularına odaklanılmıştı. Henüz kurulmakta olan DP'nin yer almadığı 1946 yılı bütçe görüşmelerinde yaşanan tartışmalar, örgütlü bir muhalefetin bütçe görüşmelerindeki etkinliğine ışık tutmuş, gelecekte DP'nin de yer alacağı görüşmelerin çetin geçeceğini göstermişti.

Dörtlü Takrir reddedildikten sonra Vatan gazetesine açıklamalarda bulunan Menderes ve Köprülü, partiden çıkarılmışlardı. Buna tepki gösteren Koraltan da ihraç edildi. Gelişmelere kayıtsız kalmayan Bayar, yeni parti kurulmasına yönelik çalışmaları yönlendirmeye başladı. Dünya genelinde demokrasi cephesinin güç ka-

1 İsmet İnönü, Defterler 1919-1973, Haz. Ahmet Demirel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s.196.

2 Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908-1980, C.I, Haz. Sina Akşın, İstanbul, Milliyet Yayınları, [t.y.], s.173-175.

3 T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:VII, Cilt:20, B:12, 17.12.1945, s.120.

zandığı bir süreç yaşanıyordu. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu süreçte çok partili siyasal düzene geçişi destekleyen konuşmalarıyla Türkiye'nin çağa ayak uydurması gerektiğine işaret ediyordu. İnönü'nün bu tavrı tek parti içinde hareket imkânı kalmayan muhaliflere cesaret verdi. Neticede Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurmuş, böylece çok partili parlamenter rejimin üçüncü denemesi başlamıştı.

Teşkilatlanma sürecindeki DP 1947'deki genel seçimlerin erkene alınması üzere ciddi bir muhalefet örneği sergilemişti. DP, seçim kararına ilişkin bildirisinde muhalefete yayılma zamanı tanınmadığını belirtmiş, demokrasiyle bağdaşmayan kanunlar kaldırılmadığı sürece seçim güvenliğinin sağlanamayacağını savunmuştu.⁴ DP, usulsüzlük iddialarıyla adından söz ettiren 21 Temmuz 1946 seçimlerinde 54 milletvekili çıkardı. CHP, 403 milletvekili ile hâkimiyetini korudu.⁵ Seçim atmosferi, iktidarın sayısal üstünlüğüne rağmen hükümetin rahat bir icra dönemi geçirmeyeceğinin sinyallerini vermişti. Cumhurbaşkanı İnönü böylesi bir ortamda hükümeti kurma görevini çok partili yönetime kuşkuyla bakan Recep Peker'e verdi.⁶ Saraçoğlu Peker değişikliği hükümetin sertlik yanlısı bir anlayışla idare edileceği algısına yol açtı.

DP, CHP'nin siyaset anlayışının yanında iktisat politikalarına da ciddi eleştiriler getirdi. 1940'da İthalatçı Birliklerinin kurulması, 1941'de kliring, özel takas ve serbest dövizli ödeme sistemlerini barındıran Dış Ticaret Karamamesi'nin kabul edilmesi ve ihracata prim uygulaması getirilmesi dış ticaretin devlet denetimine girmesine yol açmıştı.⁷ Savaş ekonomisine özgü bu uygulamaların yumuşatılması bekleniyordu. Müdahaleci uygulamalara karşı olan DP, programında iktisat anlayışını şöyle duyurmuştu: “*Paramızın kıymetini, serbest piyasa döviz kıymetleriyle, memleketimizin iktisadi ve mali durumuna en uygun şekilde, ayarlamak ve bu esas üzerinde tam bir istikrar sağlamak zarureti karşısındayız.*”⁸

1946 seçimlerinden sonra kurulan Peker Hükümeti programında ticareti kısıtlayan düzenlemelerin kaldırılması ve serbest ticaret sistemine geçiş öncelikli iktisadi hedefler arasında gösterilmişti.⁹ Bu söylem DP'nin ekonomik anlayışıyla da örtüşüyordu. CHP Meclis Grubu, iç piyasada paranın fazla değerlendirildiği ve dış ticaret fazlası

4 Murat Karataş, “Cumhuriyet Halk Partisi'nin Siyasal İktidar Anlayışı (1946-1950)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 29, 2014, s.506.

5 Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV 1946-1950 Demokrasiye Geçiş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.71-72.

6 Rıdvan Akın, Türk Siyasal Tarihi 1908-1920, İstanbul, XII Levha Yayınları, 2010, s.342., Ahmet Hamdi Başar'a göre İnönü, “demokratik rejime inanmayan” Peker'i, CHP içinde muhalefete tahammül edemeyen grup ağır bastığından gönülsüz de olsa Başbakan yapmıştı. Bkz.; Ahmet Hamdi Başar, Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: “Yine Hayal Âleminde Uçuyorum...”, C.II, Haz. Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s.167.

7 Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 5.bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s.182-183.

8 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, 3.bs., İstanbul, Arba Yayınları, 1995, s.669.

9 İsmail Arar, Hükümet Programları 1920-1965, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1968, s.172.

stoklarının belirleyici olduğu bir dış ticaret ortamında devalüasyon kararı aldı. 7 Eylül 1946'da alınan bu kararla dövize prim uygulaması sonlanmış, 130 kuruş olan bir doların alış fiyatı 280 kuruş, satışı ise 282,80 kuruş olarak tespit edilmişti.¹⁰ DP programında paranın uygun şekilde ayarlanması gerekliliğine vurgu yapılırsa da devalüasyon kararına büyük tepki gösterilmişti. Partinin bu tavrı katıldıkları ilk bütçe görüşmesine de yansdı.

1947 yılı bütçesi görüşmelerinde devletçilik uygulamaları ve 7 Eylül Kararları iktisadi tartışmaların odak noktasını oluşturdu. Görüşmelerin henüz başında patlak veren *Psikopat Olayı* siyasal bir krize sebep oldu. Çalışmada Demokrat Parti'nin muhalefette bulunduğu 1946-1950 döneminde katıldığı ilk bütçe görüşmeleri olan 1947 yılı bütçesinin odak noktası aktarılmış, tarafların ekonomik ve mali anlayışları siyasi yansımaları nezdinde ele alınmıştır.

1947 Yılı Bütçe Tasarısı

Bütçeler, hükümetlerin belirli bir süre için tasarladığı zaman diliminde gelir ve gider hesaplarını ortaya koyar. Hükümetin izleyeceği iç ve dış politika ile iktisadi ve idari işler konusunda bilgiler içerir. Dolayısıyla görüşmeler esnasında ekonomik mevzuların dışına çıkılarak hükümetin politik anlayışı da masaya yatırılır.

1947 yılı bütçesi görüşmeleri 18 Aralık 1946'da başlamış, ilk sözü Başbakan Recep Peker almıştı. Peker, açılış niteliğindeki kısa konuşmasında politik bir tavır sergilemiş, sundukları bütçenin rakamları içinde gömülü bulunan esasların en önemlisinin, yurdun bağımsızlığını emniyet altında tutma olduğunu belirtmişti. İç politikadaki telkinlere de değinen Peker, "*bilhassa günlük politika maksatları ile yapılmış ve yayılmış olan telkinlerin neticesinde her hangi bir köşeden çıkması ihtimali olan bozgunculuk hareketini de kati surette önlemek ve yine istiklâl meselesindeki dikkat ve taassup derecesindeki bir dikkatle ve uyanıklıkla iç huzuru, iç emniyeti mutlaka masun tutmak en mühim esastır*" diyerek, iç emniyetin Hükümetin ana gayeleri arasında bulunduğunu vurgulamıştı.

Huzuru bozacak girişimlerin doğuracağı kanunsuz hareketlerin kanun gücü ile önleneyeğini belirten Peker, bir anlamda DP milletvekillerine gözdağı vermişti. Ayrıca Meclisin bütçe incelemesini tam bağımsızlık duygusuyla yaptığına temas ederek, bütçe görüşmelerinin partisel hesapların dışında tutulması gerektiğini savunmuştu.¹¹

1947 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı'nda giderler 1 milyar 136 milyon lira, gelirler ise 1 milyar 21 milyon lira olarak belirlenmiş, bütçedeki 115 milyon liralık açığın iç borçlanmaya başvurularak giderilmesi öngörülmüştü. Peker'den sonra hükümet adına

10 Serkan Tuna, "Cumhuriyet Döneminin İlk Devalüasyonu 7 Eylül 1946," Akdeniz İİBF Dergisi, Cilt:7, Sayı:13, Mayıs 2007, s.89-97., Böylece fiyat ve miktar sınırlamaları kaldırılacak olan ithalattaki artış sınırlı tutmak ve ihracatı arttırmak hedeflenmişti. Bkz.; Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 19.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2007, s.121.

11 T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3, B:18, 18.12.1946, s.3-5.

bütçeyi Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir değerlendirdi. Keşmir, bu bütçenin de 1946 yılı gibi geçiş bütçesi olduğunu belirtti. Buna gerekçe olarak İkinci Dünya Savaşı sonlanmasına karşın milli savunma harcamalarına ayrılan ödeneğin bütçe içindeki payını korumasını gösterdi.¹²

Aylıklar %35, daire hizmetleri %26, borçlar %19,4 ile 1947 bütçesinin en yüklü üç gider ödeneğini oluşturmuştu. Bütçe komisyonu 1946 bütçesine göre 127 milyon lira fazla gelir tespit etmişti. Bu durumda vergi gelirlerinde sağlanan artışlar etkiliydi. Gümrük vergisi ve resimleri, ithalat ve üretim muamele vergileri ile hizmet sektöründen alınan vergiler artış göstermişti. Maliye Bakanlığı, gelir vergilerinin baştan düzenlenerek tüketim vergileri oranlarının aşamalı düşürülmesini amaçlıyordu. Bu kapsamda bütçe genelinde gelir artışı sağlanmasına karşın tüketim ve tekel vergilerinde azalma görülmüştü. Örneğin şeker tüketim resminde indirim yapılmış, bazı tüketim vergileri kaldırılmış, kahve tekelden çıkarılmış, çay resmi yarıya düşürülmüştü.¹³

115 milyon liralık bütçe açığını iç borçlanmayla gidermeyi tasarlayan Hükümet, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek yatırımlara odaklanarak borçları uzun vadeli olarak yapılandırmayı hedeflemişti. Maliye Bakanı Keşmir, bütçenin % 18'ine tekabül eden borç tutarının yüksek olmadığı kanaatindeydi. Savını kuvvetlendirmek isteyen Keşmir, İkinci Dünya Savaşı'na dâhil olmayan İsviçre ve İsveç bütçeleriyle karşılaştırmalarda bulundu. Buna göre 30 Eylül 1946 itibarıyla borç toplamı 1 milyar 653 milyon liradır. Bunun 891 milyonu uzun, 762 milyonu kısa vadeli. Kısa vadeli borçların bütünü, uzun vadeli olan ise 332 milyonu iç borçlanmadır. Bu rakamlar ile borç tablosunu ortaya koyan Keşmir, borç toplamının yıllık bütçenin bir buçuk katı olduğunu söyledi. 1945 yılı itibarıyla aynı oranın İsviçre'de yıllık bütçenin beş, İsveç'te ise üç buçuk katına denk geldiğini belirtti. İhracatın arttığını, altın ve döviz rezervlerinin varlığını koruduğunu sözlerine ekleyen Maliye Bakanı, genel ekonomik durumun iyileştiğini öne sürdü.¹⁴

Bütçe tasarısını değerlendiren Nadir Nadi, Peker Hükümetinin Türk parasının kıymetini yeni dünya şartlarına uydurmak, dış ticareti geliştirmek ve genel kalkınmayı sağlamak amacıyla aldığını belirttiği 7 Eylül Kararlarının yeni bütçenin içinde toplandığını savundu. Bütçedeki açığı şöyle yorumladı: “*Mademki paramız yeni şartlara uydurulmak istenmiştir ve mademki aylıklara büyük ölçüde zam yapılmıştır, böyle bir fark elbette olacaktı. Bütçede göze çarpan yüz küsur milyonluk açığın da kendi başına mühim bir manası yoktur.*”¹⁵

12 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.5-6.

13 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.7-8.

14 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.8-9.

15 Nadir Nadi, “Yeni Bütçe”, Cumhuriyet, 03 Ekim 1946.

Demokrat Parti'nin Bütçe Değerlendirmesi

DP adına bütçe değerlendirmesini Kütahya milletvekili Adnan Menderes yaptı. Menderes, hazırlanan yazılı konuşma metnini okumak suretiyle partisinin görüşlerini açıkladı. Menderes konuşmasının başında Başbakan Recep Peker'i, "şiddetli bir lisan kullanarak" bütçe üzerinde yapılacak tenkitleri engellemek ve iç emniyeti baha- ne ederek muhalefeti "ürkütme" ile suçladı. Peker'in karışıklıkların bastırılacağına yönelik açıklamalarına şöyle tepki verdi:

*"Demokrat Parti kendisini, bu gibi imaların asla tesiri kalmayacak sağ- lam bir durumda görüyor. Çünkü Demokrat Parti kuruluşundan bu güne kadar kanuni yollarla ve kanun vasıtasıyla mücadeleyi kendisine en mukaddes bir şiar edinmiştir. Bundan böyle de sonuna kadar bu yolda azim ile irkilmeden devam edecektir. Sayın Başbakanın bu nevi şiddetli sözlerinin, Bütçenin müzakeresi- ne takaddüm eden dakikalarda söylenmiş olmasının ve bütçe müzakereleriyle hiçbir ilgisi bulunmamasının manası üzerine ayrıca dikkati çekmek yerinde olur."*¹⁶

Menderes, bu sözlerinin ardından DP'nin 1947 yılı bütçesi hakkındaki görüşle- rini açıklayan uzun bir konuşma gerçekleştirdi. Yıllık milli gelir ve bu gelirin sektör- lere göre dağılımının belirlenmesinin vergilerin meslek gruplarına göre adil düzen- lenmesine katkı sağlayacağını söyledi.¹⁷ Özel idareler, belediyeler ve köy bütçelerine ödenen vergi ve resimlerin miktarı ile Kamu İktisadi Teşekküllerinin yaptıkları masraf ve işletme prensiplerinin uygulama sonuçlarının Meclisçe bilinmesi gerektiğini belirt- ti. Şekle ait olduğunu söylediği bu eksiklerin bütçenin şeffaflığına gölge düşürdüğünü savundu.¹⁸

Menderes Milli Korunma, Türk Parası Kıymetini Koruma ve Merkez Bankası gibi bazı kanunların uygulama yetkisinin Meclisten alınarak yürütme erkine verilmiş olmasını bütçenin takibini zorlaştıran etkenler arasında saymıştı. Ayrıca dış ticaret ve döviz alım satım işlemlerinden sağlandığını belirttiği 135 ton altının bütçede yer almadığına ve döviz bütçesinin de bilinmediğine bahisle bu hallerin de Meclisin de- netleme görevini zorlaştırdığını öne sürmüştü.¹⁹

DP'lilere göre Meclisçe kabul edilen bütçe ile bütçe kesin hesaplarının kıyasla- ması bütçenin samimiyetine ışık tutuyordu. Menderes, her sene denk olarak sunulan bütçelerin sene sonlarında büyük açıklarla kapandığını, 1939-1946 yılları arasında

16 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.15-16.

17 Devletin yüksek görevlilerinden biri olarak görüşmeleri yakından izleyen Şevket Süreyya Aydemir, vergilerin milli gelirdeki meslek gruplarına göre tespiti esasının "adaletli bir görüş" olduğuna dikkat çekmiş, Menderes'in bunu savunmasını "heyecan verici" bulmuştu. Bkz.; Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı? (1899-1960), 15.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014, s.170.

18 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.16.

19 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.17.

toplamda 1 milyar 290 milyon liralık borç yükü ortaya çıktığını, 1947 yılı bütçesinin de bunlardan biri olacağını iddia etti. Bunu kanıtlamak için Milli Savunma Bakanlığı bütçesini örnek gösterdi. Milli Savunma Bakanı Cemil Cahit Toydemir'in, 7 Eylül Kararlarının sebep olduğu fiyat yükselişlerinin, savunma giderlerine bütçede hesaplanmayan 8 milyon liralık ek yük getirdiği şeklindeki açıklamasını hatırlattı. Ayrıca Milli Savunma Bakanlığının, Toprak Mahsullerine olan 51 milyon liralık borcunun bütçede ödenek olarak yer almadığını söyledi.²⁰

Açıklamalarını sürdüren Menderes, sıkıyönetim altı ay daha uzatılmasına rağmen barış dönemi bütçesi olan 1938 yılına göre milli savunmaya daha az ödenek ayrıldığını, bu bağlamda savaş tehlikesinin sıkıyönetimi uzatma bahanesi olarak kullanıldığını savundu. 1947 yılı bütçesi 1938 yılına kıyasla % 357 artmıştı. Milli Savunma Bakanlığı bütçesi de buna eşdeğer bir seyir izleyerek % 350 artmıştı. Menderes'e göre bu rakamlar, mali sıkıntılarının savunma ihtiyaçlarından kaynaklanmadığını gösteriyordu.²¹

Hükümet, bütçe açığını iç borçlanma ile kapatmayı tasarlamıştı. Borçlanmanın yapı, sermaye ve kredilere ayrılacağı, karşılığının gelecek yıllarda alınacağı söylenmişti. Menderes, bu söylemlerin bütçe açığına karşı mazeret olarak ileri sürüldüğü, ayrıca 7 Eylül Kararlarının etkisi ile meydana gelen fiyat artışlarının, bütçedeki açığın belirtilen tutardan fazla çıkmasına yol açacağı görüşündeydi.²²

Tasarruf konusuna gereken önemin verilmediğini söyleyen Menderes, hükümetin bütçe gerekçesinde yer bulan gider kalemlerinde tasarruf sağlandığı söylemine rağmen indirilen rakamların çok sınırlı olduğunu ifade etti. Hizmet kadrosunda meydana gelen artışlar neticesinde maaş, hizmet, büro ve idare masraflarının 189 milyon lirayı aştığını belirtti.²³

Devlet borçları 1939'dan 1946 Ekim'ine kadar % 375 artarak 1 milyar 847 milyon liraya ulaşmıştı. Devlet borçlarının % 46'sını oluşturan dalgalı borçların azaltılması çabaları komisyon raporunda yer almıştı.²⁴ Alınan tedbirlerle dalgalı borçların 762 milyon liradan 322 milyon liraya indirilmesi planlanmış, 322 milyon liranın 137'sinin acil ödenme zorunluluğu görülmemişti. Menderes, geriye kalan ödenmesi zorunlu miktarın, nasıl kapatılacağı konusunda açıklama yapmadığını söyledi. Ona göre bu

20 A.e.

21 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.17-18.

22 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.18.

23 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.19.

24 Bütçe Komisyonu bu konuda şu tedbirleri almıştı: "1) 4060 sayılı kanunla çıkarılan ve kısa vadeli dalgalı borçlarda sayılan bonuların uzun vadeliye çevrilmesi 2) Merkez Bankasındaki altın ve dövizlere yeni kıymet konulmasından tahassül eden 260 milyon liralık faydanın 234 milyonu ile altın ve döviz karşılığı olarak Merkez Bankasına Maliye Bakanlığınca yapılmış olan avansın kapatılarak mütebakisinin diğer dalgalı borçlara tahsisi.", Bkz.; A.e.

tedbirler gerçek bir ödeme değildi. Çünkü ilki bono vadelerinin uzatılmasından diğeri ise altın ve dövizlere yeni değer belirlenmesinden meydana gelmişti.²⁵

Menderes konuşmasını yaparken CHP'li Meclis Başkanı Kazım Karabekir'in uyarısıyla karşılaştı. İç tüzük gereğince yazılı nutuklar 15 dakikadan fazla sürmemeliydi. Karabekir 25 dakika olduğu halde konuşmasının üçte birini tamamlamayan Menderes'e bu durumu hatırlatarak, konuşmasına yazılı metin olmadan devam etmesini istedi. Bununla birlikte Halk Partisi milletvekilleri Menderes'in okumayı sürdürmesi yönünde tavır koydular. Asım Us'a göre bunun sebebi muhalefetin görüşleri dinlenmek istenmiyor şeklinde bir algıya yol açmamaktı.²⁶

Menderes konuşmasına devamla Demokrat Parti'nin vergiler konusundaki anlayışına değindi. Buna göre bütçedeki gelirlerin ağırlık merkezini vasıtasız vergiler oluşturmalıydı. Vasıtalı vergilerden özellikle geçim şartlarını zorlaştıran muamele ve tüketim vergilerinden kaçınılmalı, gümrük tarifeleri zaruri gıda ve ihtiyaç maddeleri ile üretim araçlarını dışarıda bırakacak şekilde oluşturulmalıydı.²⁷

Gelir bütçesinin % 56'sını oluşturan vasıtalı vergiler giderek artma eğilimi göstermişti. 349,5 milyon liralık vasıtasız vergilerin 112,5 milyon lirası ticari ve sınai teşebbüs sahiplerinden, 237,5 milyon lirası hizmet sahiplerinden alınacaktı. Menderes, hizmet sektöründen alınacak verginin, bütün ticaret ve sanayi işletmelerinden alınacak vergi miktarının iki katından fazla olmasını, vergi adaletsizliğinin kanıtı olarak sundu.²⁸

Hizmet sektörü hariç, kazanç vergisi geliri savaştan önce 26 milyon lira iken, 110 milyon liraya çıkmıştı. Buna karşın vasıtalı vergiler sınıfında yer alan imalat muamele vergisi 10 milyon liradan 110 milyon liraya yükselmişti. Menderes, iki verginin farklı oranlarda değişerek vasıtalı vergilerin daha hızlı artış göstermesine temasla kazanç vergisi sisteminin sağlıklı işlemediğini öne sürdü. Ona göre hükümet, fiyat yükseleşmelerini önlemek için muamele vergisinde azaltmalar yapmadığı gibi yararlanması kolay olduğu için daha da yükseltme yoluna gitmişti.²⁹

Menderes, Peker kabinesinin hükümet programında yer alan; sanayileşme hareketine yeni şart ve imkânlardan faydalanılarak hızla devam edileceği, yeraltı zenginliklerini değerlendirme konusundaki çalışmaların artırılacağı, büyük enerji santralleri inşaat programının biran evvel gerçekleştirilmeye çalışılacağı, üreticiye yeterli miktarda araç temin edileceği, vagon dan lokomotif kadar nakil vasıtalarının yurt içinde yapma çabalarının artırılacağı, liman ve iskelelerin modern bir şekilde

25 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.19-20.

26 Asım Us, Hatıra Notları, Haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012, s.624.

27 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.20.

28 A.e.

29 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.20-21.

cihazlandırılacağı, deniz endüstrisinin gemi yapacak hale getirileceği, tütün ve kredi maritim bankalarının kurulacağı, büyük su işlerine devam edileceği ve ilk on beş yıl içinde 20 bin kilometre yol yapılacağı şeklindeki mali politikaya ilişkin vaatlerin, bu bütçe imkânlarıyla mümkün olamayacağını savundu. Bu kapsamda hükümet programında bahsi geçen demiryolu bakımı için 1 milyar liraya yakın, sulama ve kurutma için 1 milyar 800 milyon lira ve 15 yılda yapılması düşünülen 20 bin kilometre yolun yıllık maliyeti için ise 200 milyon liraya ihtiyaç duyulacağını söyledi.³⁰

Menderes'e göre hükümet, her alanda kalkınmadan bahsetse de dış ticaret hacminin daralması gerilemenin kanıtıydı. 1929 yılında dış ticaret hacmi 100 kabul edildiğinde 1946 yılının ilk on ayındaki dış ticaret hacmi 44'tü. Dolayısıyla iktisadi gerilemenin sebebi izlenen hatalı mali politikalardı. Bu politikalar geçimi zorlaştıran ve gelecekteki yükü arttıracak etkiler yapmaktaydı. Menderes konuşmasına devamla bütçeye uygun olmayan geniş kadrolu teşkilatların, bütçe olanaklarının verimsiz sahalara nakledilmesinin, katma bütçe açıklarının ve KİT'lerin sebep olduğu yüklerin milli ekonomiye 2 milyarlık maliyet getirdiğini iddia etti. Ayrıca, yılsonunda tahmini bütçe açığının 300 milyon lira olacağını, bu açığın yeni borçlanmalar ve emisyonla sonuçlanacağını ileri sürdü.³¹

Menderes, partisi adına yaptığı bütçe konuşmasında hükümete yönelik esaslı eleştirilerde bulunmuştu. Mevcut ekonomik durumun sorumlusu olarak savaş yıllarının olağanüstü koşullarını "bahane eden" hükümeti göstermişti. Eleştiri dozunu arttıran Menderes, işbaşındaki yönetim anlayışının ekonomik sorunlara derman olamayacağını, yeni bir zihniyete ihtiyaç duyulduğunu şöyle ifade etti:

*"Bu ıstıraplı akışa dur diyebilmek işleri bu hale getiren ve gösterişe kolayca kaçan görüş ve zihniyetten beklenemez. Bu müşahedemiz bir parti şahıs görüşü değil memlekette son yüz yıl içinde görülen siyasi gelişme ve kaynakmalarda ifadesini bulmuş bir hakikattir. Bugün müspet bir politika ve memleket görüşü ile kuvvetlerini ele alarak bunlara mutlaka iktisadi bünyenin kuvvetlenmesine tevcih ederek bütün müşkülli birer birer yapmak mümkündür. Bu ise, içinde milletin güvenini duyan yeni bir şuur ve hamlenin eseri olabilir."*³²

Menderes'in bütçe konuşmasını değerlendiren Metin Toker, "ince, esprili ve iğneli - hatta çuvaldızlı" bir konuşma hazırlandığını ve bunun maharetle okunduğunu savundu. Toker, iktidarın tahrik edilmek istendiği kanaatindeydi. Bu kanaatini şöyle ortaya koydu: "Zaman zaman duruyor, gözlükleri çıkarıp alaylı bir şekilde hükümete bakıyor, karşısındakileri sinirlendirmek için her şeyi yapıyordu. Bunda muvaffak da oldu."³³ Şevket Süreyya Aydemir de aynı kanıdaydı. Aydemir, Menderes'in "yapma-

30 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.21-22.

31 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.21-23.

32 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.23.

33 Metin Toker, Tek Partiden Çok Partiye, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970, s.222-223.

cık bir tebessüm” ve “alaylı bakışlar” ile otoriter hükümetin temsilcisi Peker’in tahammül edemeyeceği bir “gösteri” gerçekleştirdiğini aktarmıştı.³⁴

“Psikopat Olayı”

Menderes’in ardından teamül dışı olarak Başbakan söz aldı. Menderes’in tenkitleri kadar konuşması esnasında takındığı tutumun Peker’i kontrolden çıkardığı anlaşılıyordu. Onun hükümet işleri hakkında kötümserlik yaratma zihniyetiyle konuştuğunu düşünen Peker, kendine hâkim olamayarak şöyle karşılık verdi:

*“Muhterem arkadaşlarım, Demokrat Parti adına dinlediğiniz Adnan Menderes’in sesinde kötümser ve psikopat bir ruhun mariz karanlıklar içinde. Şanlı bir milletin ve arkada bıraktığı karanlıklardan azametli, şan ve şerefli bir istikbale gitmek azminde bulunan kudretli bir Devletin hayatını bir boşluk halinde ifade eden ruh haletinin akislerini dinledik. Bu ruh haletine temas ettiğim zaman kendimi derin bir hakikati keşfetmiş vaziyette görüyorum. Demek ki, her şeyi geriye çeken anlaşılmasız hareketler bir ruhtan doğuyor. Vazife başına geldiğimiz günden beri bu kürsüye gelip bizden hesap sormalarını istediğimiz zaman her defasında bir usul meselesi çıkararak karşımıza çıkarak konuşmaktan kaçan bu Parti”*³⁵

Bu esnada Demokratlar ayağa kalkarak Başbakan Peker’e bağırmağa başladı. Bayar, “Daha nasıl konuşalım” diyerek karşılık verdi.³⁶ Peker’in açıklamaları esnasında önce Menderes için “psikopat bir ruhun ifadesi” demesi ardından DP için “açık konuşmaktan kaçan parti” betimlemesini yapması tansiyonu yükseltmiş, DP milletvekilleri arasında “çıkalım arkadaşlar” sesleri duyulmaya başlamıştı. Peker’in sözlerini pek anlamayan DP’li Emin Sazak, “Bize pis köpek dedi arkadaşlar. Gidelim. Terkedelim” demişti.³⁷

Celal Bayar’ın görüşmelerin terk edilmesine yönelik çağrısıyla DP’liler toplu olarak salonu terk etti. Bazı CHP milletvekilleri kendilerini engellemek istemiş, başarılamamıştı. Peker, bu duruma şöyle tepki gösterdi:

“Arkadaşlar, ilk defa kendileri gibi değil, kendilerinin her gün konuştuğundan daha saygılı, daha ihtiyatlı olarak ilk defa konuştuğum zaman sıraları terkettiler. Memlekette temel saydığımız Demokrat fikirleri, çok teessüf ederim bu arkadaşların müdafaa etmesi gibi bir talihsiz vaziyette bulunuyoruz. Herşeyi haksız ve hesapsız söyleyenler mesul bir adamın hakkı belirtmek için yaptı”

34 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam 1938-1950, C.II, 11. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2011, s.457.

35 Tutanak Dergisi ,a.g.e., s.23.

36 Cumhuriyet, 19 Aralık 1947.

37 Toker, a.g.e, s.223., Başar, a.g.e., s.167.

tahlili dinlemeğe tahammül edemiyorlar. Hani demokrasi fikirlerin serbestliği ve hani onlar bunu kuracaklardı?”³⁸

Konuşmasını sürdüren Peker, DP'lileri halkı kışkırtmaya yönelik söylemlerde bulunmakla suçladı. İlk konuşması esnasında böyle bir ortama izin verilmeyeceğini, “memlekette meşru nizamı temin edeceğim” sözüyle ortaya koymuş, Menderes bundan ürkütücü bir mana çıkarmıştı. “Psikopat bir ruh” sözünün arkasında durduğu anlaşılan Peker, şöyle dedi: “*Arkadaşlar, bir insanın kendi ruhundaki duygu salımsa hükümetin bu sözünü haz verici bir rahatlık unsuru telâkki eder. Fakat kendi ruhu bu söylediklerimi suç telâkki ederse ancak o zaman gocunur, benim sözlerimde ürkütücü bir tesir görebilir.*”³⁹

Menderes'in bütçe hakkında yaptığı hesap ve verdiği rakamların % 90'ının yanlış, geri kalanının da düzeltilmeye muhtaç olduğunu söyleyen Peker, ilgili bakanların bunlar hakkında açıklamalarda bulunacağını belirterek nutkunu tamamladı.⁴⁰

CHP Tunceli Milletvekili Necmeddin Sahir Sılan, Başbakan Peker'in bu oturumdaki konuşmasının olduğu gibi en uzak köylere kadar yayılmasına ilişkin bir takrir vermiş, teklif kabul edilmişti. Ancak bu tatsızlık bazı CHP milletvekillerinin Peker'e cephe almasına yol açmıştı. Örneğin taktirin ardından usul hakkında konuşmak üzere söz alan CHP İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver, Peker'in, DP sözcüsü Menderes'in haksız olduğu hususlar CHP milletvekilleri tarafından savunulduktan sonra hükümet adına son değerlendirmeyi yapmasının uygun olacağını söyledi. Peker'in tutumunu şöyle tenkit etti:

“Onun başta müdahalesi ve son derece sınırlı olarak müdahalesi ve sözleri arasında mariz kelimesini, psikopat kelimesini kullanması, ifade ediyorum borcumdur, onun haiz olduğu makamın, bilhassa bizzat tatbik ettiği müdafaa ettiği usulün, lüzum gösterdiği büyük esaslar haricindedir... Malî meseleleri iyi anlatabilecek mütehassıslarımız var, onlar konuşsunlar. Recep Peker Hükümet reisi olarak, ilk kürsüye çıktığı zaman fevkalâde mutedil bir lisan kullandı, herkese ümit verdi. Ondan sonra da bütün nutuklarında aynı haleti ruhiyeyi gösterdi. Fakat şimdi böyle bir infiali makamının verdiği büyük nüfuzla burada kullanılmağa başlarsa biz ziyanlı bir vaziyete düşeriz.”⁴¹

Tanrıöver, takrir sahibi Sılan'ın ve CHP Balıkesir milletvekili Süreyya Örgüven'in müdahaleleri arasında konuşmasını tamamladıktan sonra Peker yine söz aldı. Tanrıöver'in değerlendirmesini hatalı bulan Peker, Menderes'e karşı kullandığı sözlerin haklılığını savunmaya şöyle devam etti:

38 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.24., Cumhuriyet, 19 Aralık 1946.

39 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.24-27.

40 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.27.

41 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.27-28.

“Mariz kelimesi Türk âdabında, Türk lügatlerinde, Türk münasebetlerinde hiçbir hakaret ifade etmeyen bir kelimedir. Psikopat, mariz, kötümser, karamsar... bunların ifade ettiği mânaları bir yığın halinde, diğer taraftan burada okunan muhaliflerin tenkit yazısında kullanılan ifadeleri birbirlerine ekleyerek benim tarifimle karşılaştırırsanız, hakikati aksettirmiş olduğum meydana çıkar. Onların sözleri hakikati görmek istikametini kaybetmiş insanların hareketinden başka birşey değildir. Benim sözlerimde kalkıpta Meclisi terketmeye sebep teşkil edecek mâna var mıdır?”⁴²

Kürsüye gelenlerden CHP Genel Başkanvekili Şükrü Saraçoğlu, “Okunan nutuk o şekilde tertip ve tanzim edilmişti ki ne kadar simsiyah yazmak mümkünse o kadar simsiyah yazılmış ve ne kadar kapkara bir neticeye varmak lazımsa o kadar kapkara bir neticeye varmıştır” diyerek suçu DP’ye atmıştı.⁴³

Bu hadisede görüldüğü üzere beş ay önceki genel seçimlerde yaşanan usulsüzlüklerle taraflar arasında tırmanan gerilim bütçe görüşmeleriyle krize dönüşmüş, çok partili parlamenter rejime geçiş konusundaki kaygılar artmıştı. Yeni Başbakan Peker azınlık olarak gördüğü DP’yi uslu olmaya çağırılmıştı. Fakat DP’liler, demokratik bir sistemin gereği olarak tenkit haklarını sonuna kadar kullanmaya kararlıydı. Bu konuda ödün vermeyeceklerini Meclisi terk ederek gösteren Demokratların bu kararı adeta şok etkisi yarattı. İktidar, karşı fikirlere tahammül gösterme konusunda iyi sinyaller vermemişti. Bununla birlikte bazı CHP’lilerin Peker’i hatalı bulması, iktidar kanadında sertlik yanlısı politikaların bütünüyle benimsenmediğini de göstermişti.

Olayın Yansımaları

Demokratların Meclisi terk etmesiyle sonuçlanan ilk gün görüşmeleri basında geniş yer buldu. Cumhuriyet olağanüstü gelişmeleri “Mecliste Hadiseli Bir Gün” manşetiyle duyurdu. Mecliste fırtınalı sahneler yaşandığına temasla bütçe görüşmelerinin yerini parti çatışmalarının aldığını ifade etti.⁴⁴ Vatan, “Demokratlar, Meclisi terkettiler” ana başlığıyla çıktı.⁴⁵ Ulus, “Çok Çirkin Bir Jest” manşetine yer verdi. Bütçe görüşülürken haksız ithamlarda bulunan Demokratların Başbakan’ın cevabını bahane ederek Meclisi terk etmelerinin üzüntüsüyle karşılandığı açıklandı.⁴⁶ Akşam gazetesi olayı, “Bütçe müzakeresi gürültülü bir oturumla başladı” başlığıyla duyurmuş, görüşmeleri nakletmekle birlikte yorum yapmaktan kaçınmıştı.⁴⁷

42 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.28-29.

43 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.42.

44 Cumhuriyet, 19 Aralık 1946.

45 Vatan, 19 Aralık 1946.

46 Ulus, 19 Aralık 1946.

47 Akşam, 19 Aralık 1946.

CHP çevreleri muhalefetin Meclisi terk etmesini “çirkin bir hareket” olarak yorumlamışlardı. Nihat Erim, CHP yanlısı Ulus’ta bu yaklaşımı şöyle ortaya koydu: “*Bu çirkin hareketle Cumhuriyet tarihinde ilk defa karşılaşmış bulunuyoruz. Dün bütçe görüşmelerinin başlaması münasebetile Başbakanın yaptığı demeci bahane ederek Demokratlar ve bir, iki bağımsız milletvekili BMM salonunu bırakıp çıktılar. Bu hareket tarzını biz çirkin buluyoruz. Çünkü bir milletvekilini vazifesini yapmaktan alıkoyacak hiçbir manevî engel, hiçbir maddî cebir ve baskı tasavvur olunamaz.*”⁴⁸

20 Aralık’ta ilk sayısı çıkan Kuvvet gazetesinde, Fuat Köprülü’nün Başbakan Peker’e cevabını içeren “Kuru Tehditlerden Vazgeçiniz” adlı yazısı yayınlandı. Köprülü yazısında hükümete şu çağrıda bulundu: “*Demokratların memlekette bir anarşi havası yarattığına inanyorsanız hemen vazifenizi yapınız, suçluları mahkemeye veriniz ve Demokrat Parti’yi kapatınız.*”⁴⁹

CHP milletvekili Tanrıöver’in o anın havası içinde beklenmedik bir şekilde Peker’e yönelik kullandığı sözler basının ilgisini çekmişti. Tasvir, Tanrıöver’in konuşmasını “Hamdullah Suphi Başbakan’ı itham etti” başlığıyla okuyucularına duyurdu.⁵⁰ Cumhuriyet, daha ılımlı olarak “H. Partisi milletvekili Hamdullah Suphi Başbakanı haksız buldu” ifadesini tercih etti.⁵¹ Vatan, “Hamdullah Suphi, Başbakanın sözlerini mevkiile uygun bulmadı” başlığına yer verdi.⁵²

Nadir Nadi, Mecliste yaşanan sıcak anları, “Demokrasiye veda mı?” başlıklı yazısıyla değerlendirdi. Bir muhalefet partisinin ilk kez hükümeti eleştirerek devlet idaresine yapıcı yol vermesi beklenen bütçe görüşmelerinin çıkmaza girdiğini söyledi. Nadi, alınganlık gösterdiğini düşündüğü muhalif partiyi şöyle tenkit etti:

*“Küçük muhalefet grubunu ele alarak hırpalamayı doğru bulanlardan değiliz. Fakat açık konuşmak lazımsa, ikide bir Meclis salonunu terk eden bu vatandaşların hareketini alkışlamak da içimizden gelmiyor... Bir Başvekilin “mariz ve nevropat” demesiyle demokratların tahammül gücü tükenecek miydi? Neden onlar da kürsüye çıkıp “Nevropat sensin” diye haykırmıyorlar? Eteklerinden çeken, ağızlarını tıkayan mı var? Bu gibi asabi tabirleri sevmiyorlarsa Başbakanın sözlerini reddederek bildikleri dille de konuşamazlar mıydı? Altmış kişilik bir grup vakıa küçük bir ekalliyettir. Fakat varlığını göstermek şartıyla hiç de azımsanacak bir kuvvet değildir.”*⁵³

48 Nihat Erim, “Meclisi terketmek vazifeden kaçmaktır”, Ulus, 19 Aralık 1946.

49 Fuat Köprülü, “Kuru Tehditlerden Vazgeçiniz”, Kuvvet, 20 Aralık 1946.

50 Tasvir, 19 Aralık 1946.

51 Cumhuriyet, 19 Aralık 1946.

52 Vatan, 19 Aralık 1946., Genel olarak Peker’in muhalefete yönelik tavrını doğru bulmayan Tanrıöver, bu düşüncesini ona şu sözle ifade etmişti: “Muhalifler bize tahta kılıç çıkarıyor, biz ise tank çıkarıyoruz.” Bkz.; Asım Us, a.g.e., s.627.

53 Nadir Nadi, “Demokrasiye veda mı?”, Cumhuriyet, 20 Aralık 1946.

Nadi, olayların bu şekilde cereyan etmesinin bütün sorumluluğunu DP'ye yüklememiş, Başbakan'ın tutumu nezdinde iktidarı şu ifadelerle hedef almıştı:

“Evvelki günkü Meclis patırtılarından edindiğimiz intiba eğer bizi aldatmıyorsa, Halk Partisinin muhalefet hakkındaki fikri biraz gariptir. Demokrat Parti milletvekilleri kalksın, kürsüye gelerek hükümeti tebrik etsin, yalnız ufak tefek itirazlar ve dileklerle tenkit vazifesini yapsın, isteniyor gibi bir hava seziyoruz. Bu şüphesiz pek iptidai, pek yanlış bir zihniyettir. Dünyanın her yerinde muhalefet muhalefettir. Kanun yollarından ayrılmamak şartıyla hükümet insafsızca hırpalanacaktır. Son karar yalnız halk efkârının kendini açıkça göstermesine bağlıdır. Buna tahammül edilemeyecekse demokrasiden bir an önce vazgeçmek lazımdır.”⁵⁴

Vatan başyazarı Ahmet Emin Yalman olayda muhalefet yanlısı bir yaklaşım sergiledi. 19 Aralık'taki yazısında parti mücadelesinin “birinin beyaz dediğine diğeri- nin mutlaka kara demesi” şeklinde bir hal alması durumunda partiliğin gericiliğin mekanizmasına dönüreceğini ifade etti. Hükümet partisinin görevinin faydalı işlere destek vermek olduğunu, “fena isnatları ve yolsuzlukları örtbas” etmeye çalışmanın disiplin sayılamayacağını vurguladı. Gündemin esas konusu olan bütçeye de değinen Yalman, tek parti iktidarının “iktisadi vasilik” ve “devlet tüccarlığını” kötü usullerle uyguladığını savundu. Üstelik bu zihniyetin değişmediğini, 7 Eylül Kararlarının esaslı incelemeler yapılmadan alındığı iddiasıyla pekiştirdi. Mali ve iktisadi kadroların önlemlerini yetersiz bulan Yalman, zorunlu ihtiyaçlar üzerindeki vergi yükünden ve kırtasiye masraflarından dert yandı. Bu noktada, “milli iradeye dayanan murakabeli bir demokrasi gidişi mertçe” kabul edilmediği ve “tetkiksiz icraata atılmak meylî” durdurulmadığı takdirde iktisadi sıkıntıların giderilemeyeceğini öne sürdü.⁵⁵

Yalman, 24 Aralık'taki yazısında Menderes'e destek çıktı. Onun “müsbet ve faydalı mahiyette” olan tenkitlerinin hükümet tarafından saygı ile karşılanarak ikazlarından faydalanılması gerektiğini belirtti. Peker'i şu sözlerle eleştirdi: *“Eğer Halk Partisinin müfrit mensuplarından biri, tenkide tahammül göstermeyerek Adnan Menderese ve Demokrat Partiye çatarsa karşısında fren diye mesul hükümet başkanını bulması lazım gelirdi... Pekerin bizzat ani bir infial ve hiddete kapılması ve tenkide karşı bu kadar tahammülsüzlük göstermesi; cidden elim ve hazin bir manzaradır.”⁵⁶*

DP'nin muhalefetini yerinde bulan Yalman, bunun demokrasi prensiplerinin yerleşmesi bakımından değerli olduğunu ifade etmiş, aksi halde ortaya çıkacak manzarayı şöyle resmetmişti: *“Eğer parti, Halk Partisinin keyfî hareketleri ve tecavüzleri karşısında boyun eğmek, vakit vakit kürsüde bir şeyler söylemek, rey sırası gelince serbest kanaate göre reyini kullanmak gibi menfî bir yol takip edecek olursa tek parti*

54 A.e.

55 Ahmet Emin Yalman, “Bütçe müzakeresinden umumî ilhamlar”, Vatan, 19 Aralık 1946.

56 Ahmet Emin Yalman, “Vaziyet tam manasıyla berraklaşmağa muhtaç”, Vatan, 24 Aralık 1946.

ruhunun olduğu gibi devamına yordakçılık etmiş ve sadece ona bir nikap hizmetini görmüş olur.”⁵⁷

Necmettin Sadak, 22 Aralık tarihli makalesinde olaydan dolayı Demokratları eleştirdi. Sadak, Fransız İhtilal Meclisinde Mirabeau’nun meşhur “*Biz burada milletin iradesiyle bulunuyoruz, buradan ancak süngü kuvvetiyle çıkarız*” sözüne atfen DP’yi, “*hiç yoktan yerini boş bırakıp gitmeyi huy edinmek*” ile itham etti. Muhalefet partisinin tenkitlerinde insafsız ve ölçsüz olabileceğini, ancak çoğunluk partisinin de hiçbir demokraside bu tenkitlere boyun eğmeyeceğini belirtti. Meclisin terk edilmesini manasız bulan Sadak, DP’nin alınganlık gösterdiği düşüncesindeydi.⁵⁸ Sadak, başka bir yazısında Demokratların halen Meclise katılmamalarından hareketle Başbakan’a kızarak böyle bir boykotta bulunulmasının çocukça bir hareket sayılacağını ifade etti.⁵⁹

Cem Eroğul’a göre bu olay çok partili demokrasiye geçiş döneminin en önemli bunalımıydı.⁶⁰ Mahmut Goloğlu, Peker’in yaptığı konuşmada kullandığı sözlere tepki gösteren DP’lilerin Meclis toplantılarını terk etmeleriyle neticelenen olayın demokrasiye geçiş tarihine “Psikopat Olayı” şeklinde geçtiğini ifade etmişti.⁶¹ Metin Toker, bu sancılı süreci “Psikopat Fırtınası” olarak adlandırdı.⁶²

Mahmut Goloğlu’na göre bazı CHP’liler gibi kamuoyu da bu olayda DP’lilerden yana tavır almıştı.⁶³ Asım Us, bu olay vesilesiyle Menderes ve muhalefeti sorumlu görenler arasındaydı. Us, hatıra notlarında Menderes’in yaptığı bütçe konuşmasının Halk Partisi ve hükümetine karşı “yıkıcı bir zihniyetle akla gelen ölçülü ve ölçsüz bütün itirazları” toplayan bir konuşma olduğunu, Peker’in bu ruh halini açıklamak için “psikopat” kelimesini kullandığını ifade etti. Menderes ve Demokratların bütçe komisyonunda yapılan görüşmelere katılmadıklarını, buna karşın bütçe genel kurulda görüşülürken propaganda gösterisine koyulduklarını, bunun “ruhi bir marazın mevcudiyetini ispat eden fiilî bir delil” sayılabileceğini öne sürdü. Demokratların genel kurul salonunu terk etmesinin hayretle karşılandığını aktaran Us, bu davranışın önceden planlanmış olabileceğini şöyle ortaya koydu: “*Recep Peker’in sözlerinde hakaret manası çıkarmak için daha evvelden muhalifler arasında verilmiş bir karar ile obstrüksiyona bahane aranmış olmak lazım gelirdi. Ekseriyet partisi içtüzük hüküm-*

57 A.e.

58 Necmettin Sadak, “Bir Demokrat partili düşüncesile dahi..”, Akşam, 22 Aralık 1946.

59 Necmettin Sadak, “Demokrat partisindeki kararsızlık ne gibi düşünceler uyandırıyor”, Akşam, 24 Aralık 1946.

60 Eroğul, bu tespitini “çok partili demokrasi rejimini yerleştirme gayretlerinin karşılaştığı en ciddi bunalımın başlangıcı” ifadesiyle ortaya koydu. Bkz.; Cem Eroğul: Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, 3. bs., Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s.45.

61 Goloğlu, a.g.e., s.176.

62 Toker, a.g.e., s.222.

63 Goloğlu, a.g.e., s.176-177.

*lerine aykırı olarak yazılı tenkitleri bir saatten fazla bir zaman sıra ile dinledikleri hâlde cevap sırası gelince onların salondan çekilip gitmeleri başka türlü bir surette tefsir olunamazdı.*⁶⁴

Demokrat Partisiz Oturumlarda Tenkitler ve Yanıtları

DP milletvekillerinin genel kurul salonunu terk etmelerinden sonraki 19 Aralık gününde bütçe görüşmelerine devam edildi. DP'liler salonda yoktu ve görüşmelere katılıp katılmayacakları bilinmiyordu. Demokratlar daha önce de Meclisi terk etmiş ancak ertesi oturumlarda yerlerini almışlardı. Anlaşılan bu defa farklı bir tutum söz konusuydu.

Kürstüye gelen CHP Bütçe Komisyonu sözcüsü Münir Birsal, DP sözcüsü Menderes'in bir gün önceki Milli Savunma Bakanlığı bütçesi eleştirilerine cevap verdi. Barış dönemi bütçesi olan 1938 ile 1947 yılı bütçesi kıyaslanırsa milli savunma ödeneğinin genel bütçe içerisindeki paylarının benzerlik göstereceğini belirtti. Savaş yıllarında % 50'nin üzerine çıkan milli savunma giderlerinin zamanla azaldığını, böylece diğer bakanlıklara daha fazla ödenek ayrılabilirdiğini söyledi. 1938'e kıyasla % 350 artan genel bütçede milli eğitime ayrılan ödeneğin % 712 arttığını ifade etti.⁶⁵

20 Aralık 1946'da İçişleri Bakanlığı bütçesi görüşüldü. Bakanlık bütçesi 1946'ya nazaran 6 milyon lira artışla 18 milyon lira olarak kabul edilmişti. Bununla birlikte giderlerde kısıntı yapmak amacıyla bucak çalışanlarının da olduğu 568 memur L cetveline⁶⁶ alınmıştı. Bucaklardaki kadroların yetersizliğinden yakınan bazı milletvekilleri, bu kararı eleştirmişlerdi.⁶⁷

23 Aralık tarihli oturumda Maliye Bakanlığı bütçesi görüşüldü. CHP Bursa milletvekili Faik Yılmazipek tasarruf meselesine eğildi. Memurların çalışma saatlerinin artırılmasını ve tasarruf için yeni memur alınmamasını savundu. Ayrıca yurtiçinde kazanılan paranın yurtdışına çıkarılması engellenmeli, bütçe yılı sonunda kullanılmayan ödenekler harcanmamalı, kırtasiyecilik yükü azaltılmalı ve ödemeler tek elden yapılarak vergi verimi artırılmalıydı.⁶⁸

Görüşmelerde Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir de söz aldı. Önceki konuşmasında 1 milyarı aşan bütçede 30 milyon lira tasarruf sağlandığını açıklamış, rakam büyük olmamasına rağmen bütçede indirmeler yapmak bakımından bu çabanın önem taşıdığını ifade etmişti. Demokrat Parti adına bütçe konuşmasını yapan Men-

64 Us, a.g.e., s.624-625.

65 T.B.M.M.,Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3, B:19, 19.12.1946, s.308-309.

66 L cetveli memurlara ait olan, fiili kadroda olmayıp ihtiyaç olduğunda karşılığı bütçeye konulan kadroları içermektedir.

67 T.B.M.M.,Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3, B:20, 20.12.1946, s.320-321.

68 T.B.M.M.,Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3, B:21, 23.12.1946, s.366-369.

deres, vasıtalı vergiler arasında yer alan tüketim ve muamele vergilerinden uzak durulması gerektiğini söylemişti. Maliye Bakanı bu konuya açıklık getirdi. Gelir vergisi sistemi üzerinde çalışmaların sürdüğünü, bu çalışma sonunda tüketim ve muamele vergilerinde indirmelerin mümkün olacağını, ancak bu vergilerin tamamıyla kaldırılmasının söz konusu olmadığını belirtti.⁶⁹

Milli Eğitim Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde, Köy Enstitülerine yönelik ciddi eleştiriler yapıldı. DP milletvekillerinin yer almadığı görüşmelerde, CHP'nin bir kolu gibi algılanan Köy Enstitülerinin, CHP milletvekilleri tarafından eleştirilmesi dikkat çekti. Genellikle, enstitü mezunlarının bilgisiz oldukları ima edilerek gittikleri yerlerde faydalı olamayacakları vurgulanmıştı. CHP Çanakkale milletvekili Nurettin Ünen, *“Ve şu zihniyeti bilmeleri lazımdır ki, Türk köylüsü böyle yarım yamalak yetişenlerin bilgisine ihtiyaç gösterecek kadar aşağı seviyede değildir”* sözüyle, Köy Enstitülerine duyduğu tepkiyi dile getirdi.⁷⁰

Köy Enstitülerinin kuruluş amacı köylere elverişli öğretmen yetiştirmek olduğu halde bu kurumlarda “komünist, sosyalist ve dinsizlik yanlısı” eğitimlerin yapıldığı iddia ediliyordu.⁷¹

Enstitülere yönelik eleştiriler hakkında Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer de açıklamalarda bulundu. Sirer, 40 bin köyden 26 bininde okul binası, 32 bininde ise eğitmen vasıflı öğretmen olmadığını belirtti. Köylere gönderilecek öğretmenlerin köye kolay uyum sağlayabilmesi için öğrencilerin köy kökenli olması gereğinden bahsetti. Bakana göre Köy Enstitülerinin önemi burada ortaya çıkıyordu. 1946 yılı sonu itibarıyla faal olan 21 enstitüden yıllık 3 bin mezun verileceğini, böylece on yıl içinde öğretmen açığının kapatılmasının planlandığını söyledi.⁷²

25 Aralık 1946 tarihli DP'lilerin katılmadığı oturumda Bayındırlık Bakanlığı bütçesi görüşüldü. CHP Tunceli milletvekili Necmettin Sahir Silan, 1947 bütçe yılında Bayındırlık Bakanlığına 1946'ya nazaran 5 milyon lira fazla ödenek ayrıldığı halde bunun yapıcı işleri hayata geçirmek adına yetersiz olduğunu savundu. CHP Seyhan milletvekili Kasım Ener yollar, köprüler ve büyük su işlerine 1946 yılı bütçesine göre daha az ödenek ayrıldığını söyleyerek buna tepki gösterdi.⁷³

Bayındırlık Bakanı Cevdet Kerim İncedayı, 1947 yılı Bayındırlık Bakanlığı bütçesinin 1946'ya göre 5 değil 7 milyon lira fazla olduğunu ifade etti. Ayrıca Kasım Ener'in yol ve köprüler ile büyük su işlerine daha az ödenek ayrıldığı sözlerine bütçe rakamlarını bildirerek karşı çıktı. Buna göre bahsedilen işlere önceki bütçeye kıyasla

69 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.377-379.

70 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.398.

71 T.B.M.M., Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3, B:22, 24.12.1946, s.440-456.

72 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.460-465.

73 T.B.M.M., Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3, B:23, 25.12.1946, s.472-504.

birer milyon lira fazla ödenek konulduğunu belirtti. Bakan, 15 yılda yapılması tasarlanan işler için 1 milyar 900 milyon liraya ihtiyaç olduğunu, ancak 1947 yılı bütçesinde bayındırlığa ayrılan 84,5 milyon liranın gerekli ödenek ortalamasının altında kaldığını söyledi.⁷⁴

26 Aralık'taki oturumda Ekonomi Bakanlığı bütçesi hakkında söz alan CHP Niğde milletvekili Hüseyin Ulusoy, devletin sanayi programlarında kar sağlama düşüncesini öne çıkardığını ifade etti. Devletçilik anlayışında, farklı bölgelerin kalkınmasına olanak tanıyacak sanayi programları uygulanması gerektiğini savundu. CHP Gaziantep milletvekili Cemil Sait Barlas, onun aksine devlet işletmelerinin de sermaye ve iktisadi gerekliliklere uyması gerektiğini öne sürdü. Ona göre savaş yıllarında alınan korumacı tedbirlerle devletçilik baskıcı bir yola girmişti. Savaş sonrasında sanayi yatırımları devletçiliğin bu algısından kurtarılmalıydı.⁷⁵

Ekonomi Bakanı Tahsin Bekir Balta, DP sözcüsü Menderes'in KİT'lerin memleket için büyük bir yük oluşturduğu ve devlet kapitalizmine kayan kar zihniyetiyle hareket ettiklerine dair eleştirilerine değindi. Verdiği örnekler ile devletin kurduğu işletmelerin, kapitalizmin öncelikleri olan, en karlı yerde en karlı işleri yapma ilkesine göre hareket etmediğini ileri sürdü. Bir tesisi kurarken devletçilik anlayışına uygun olarak sadece belirli bir maddeyi üretmeyi değil, geri kalmış bölgelerde iş olanakları sağlayarak ekonomik kalkınmayı memleketin her köşesine yaymayı hedeflediklerini söyledi.⁷⁶

Ekonomi Bakanı Balta sözlerine devamla DP'nin, teşekküllerin harcama ve sermayelerinin bilinmediği, bütçe görüşmelerinde bu değerlerin belirtilmediği yolundaki eleştirilerine açıklık getirdi. KİT'lerin genel bütçede yer alan işletmelerden olmadığı için devletin bünyesinden ayrı olarak özel hukuk rejimine tabi olduklarını dile getirdi. Devletçilik anlayışı kapsamında özel teşebbüsün yapamadığı veya karlı bulmadığı işlerin yapılması esastı. Dolayısıyla devletin kuracağı işletmelerin özel teşebbüsün bağlı olduğu ilkelere idare edilmesi gerekliydi. Bu teşebbüsler, devletin koyduğu sermayeyi kendi mali koşullarıyla işlettiklerinden, devletin genel bütçesinden ayrı bir bütçe ile değerlendirilmeleri doğal karşılanmalıydı. Ekonomi Bakanı, teşekküllerin mali durum ve gelişmelerinin umumi murakabe raporları vasıtasıyla izlenebildiğini söyleyerek, KİT'ler hakkındaki açıklamalarını sonlandırdı.⁷⁷

Sağlık Bakanlığı bütçesi görüşülürken eğitim bütçesinde olduğu gibi ülkenin içinde bulunduğu koşullara ilişkin tablo açıkça ortaya serilmişti. CHP Maraş milletvekili Kamil İdil, sağlık personeli sayısındaki büyük eksikliklere dikkat çekti. Sağlık

74 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.506-515.

75 T.B.M.M., Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3, B:24, 26.12.1946, s.529-534.

76 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.539-542.

77 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.543.

personeli yetiştirmek için kurulan okullara karşın gerekli personelin üçte birinin dahi sağlanamadığını ifade etti.⁷⁸

CHP Giresun milletvekili Galip Zaimoğlu, sağlık alanında gelişmeyi gösteren diğer bir unsur olarak hastane ve yatak sayılarını aktardı. Türkiye’de 10 bin nüfusa 8 yatak düştüğünü, bu oranın İngiltere’de 154, Bulgaristan’da 20 ve Mısır’da 15 olduğunu dile getirdi. Sağlık Bakanı Behçet Uz, Zaimoğlu’nun 10 bin nüfusa 8 yatak düştüğü sözünü düzelterek, gerçek rakamın 6 olduğunu söyledi. Üstelik 11 bin yatağın yaklaşık 7 bininin İstanbul’da bulunduğunu, bunun üzerinde ayrıca durulması gerektiğini açıkladı. Uygulanacak sağlık planıyla yatak kapasitesinin 40 bine çıkarılması tasarından bahsetti.⁷⁹

İmparatorluktan devralınan kısıtlı sağlık teşkilatının önemli ölçüde geliştirildiğini aktaran Sağlık Bakanı Uz, 1941 yılında 5 milyon lira civarında olan sağlık ödeneğinin 1947 yılı bütçesinde önemli bir artışla 42 milyona yaklaştığını belirtti. Özel İdareler ve belediyelere ait hastanelerin zamanla genel bütçeye dâhil edilmesi planını açıkladı. Ancak bu bütçe imkânları ile hastanelerin genel bütçeye aktarılması, salgın hastalıklarla mücadele, gerekli sağlık personelinin yetiştirilmesi, hastane binalarının yapımı ile araç ve gereçlerin temini konularında çok yetersiz kalınacağına işaret etti. Bu gerekçeleri öne süren Sağlık Bakanı, kendisinden önce söz alan bazı milletvekilleri gibi istisnalar dışında tedavi ücreti alınması gerektiğini savundu. Ayrıca, sistemsel bir düzenleme olarak sağlık sigortası işlevi görececek sağlık sandıklarının oluşturularak, tedavi ücretlerinin bu sandıklardan karşılanması gerektiğini vurguladı.⁸⁰

DP’lilerin katılmadığı görüşmelerde söz alan bazı iktidar partisi milletvekilleri bütçeye ve parti politikalarına yönelik ciddi eleştirilerde bulunmuşlardı. Aslında bu durum tek partili sistem bakımından oldukça doğaldı. Ulus yazarı CHP’li Nihat Erim bu vesileyle Demokratların yokluklarının pek de hissedilmediğini şöyle savundu: *“Demokratların meydanı boş bırakıp çekip çekilmeleri bir an için, bütçenin etrafta tahlil ve tenkitlerden mahrum kalacağını hatıra getirebilirdi. Lakin ilk günden beri görüşmeleri yakından takip etmek fırsatını bulmuş olanlar görmüşlerdir ki, tenkit ve tahlilde, Meclisteki vazifelerinin başından ayrılmamış olan bağımsızlarla Halk Partili Milletvekilleri birbirleriyle yarış etmektedirler.”*⁸¹

Uzlaşma Arayışları

DP milletvekilleri 18 Aralık 1946’da genel kurul salonunu terk etmişlerdi. DP Meclis Grubu 19 Aralık’ta Celal Bayar başkanlığında parti merkezinde bir araya ge-

78 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.547-549.

79 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.556-575.

80 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.572-575.

81 Nihat Erim, “Bütçe görüşmeleri devam ederken”, Ulus, 25 Aralık 1946.

lerek Meclise katılıp katılmama konusunu değerlendirdi. Toplantı sekiz saat sürdüğü halde bir karara varılamamıştı. Demokratlar 20 ve 21 Aralık'ta da toplantılarına devam etti.⁸² 22 Aralık itibariyle kararlarında bir değişiklik yoktu. DP teşkilatlarından gelen destek telgraflarının yoğunluğu nihai kararın teşkilatların hislerine göre ayarlanması gerekliliğini doğurmuştu.⁸³ Parlamento boykotunun sürmesi iktidar kanadında tedirginliği arttırdı. Vatan, olayın sıcaklığını koruduğu 22 Aralık'ta "Demokratların Meclise gelmemek kararını vermeleri kat'i gibi" başlığını kullanarak bütçe görüşmelerinin DP'siz tamamlanacağı öngörüsünü aktardı.⁸⁴

Bu arada iki tarafı barıştırma girişimleri hızlanmıştı. CHP Genel Başkanvekili Şükrü Saraçoğlu ve DP'ye yakınlığıyla bilinen İstanbul bağımsız milletvekili Adnan Adıvar DP Genel Başkanı Celal Bayar'la görüşerek anlaşma zemini aramışlardı. Bununla birlikte 22 Aralık'ta çalışmalarına başlayan DP İzmir il kongresinden Başbakan Peker'e çekilen telgrafla özür dilemediği takdirde istifasını vermesi istendi.⁸⁵ Bu çıkış taraflar arasındaki uzlaşma arayışlarını örselendi. Asım Us, bu telgrafın DP içindeki karşıt görüşlerden yararlanmak isteyen "müfrit unsurlar" tarafından çekildiği kanaatindeydi.⁸⁶

İktidar yanlısı Ulus, 22 Aralık itibariyle tansiyonu düşürmek isteyen bir yayın politikası gütmeye başladı. Nihat Erim, üzüntü verici bu olayın sonlandırılması çağrısında bulunan yazısında şöyle dedi: "*Demokratik idare sisteminin bundan sonra Türkiye'de devamlı surette sağlanmasına çalışmak elzemdir. Bu yoldan geri dönmek asla bahis mevzuu olamaz ve Türkiye'de ciddiyetle bunu kimse tavsiye edemez. Cumhuriyetimiz için tek refah ve saadet yolu demokrasi yoludur... Bundan sonra aynı hızla ilerlemenin en önemli şartı şudur: Her iki parti de serin kanlılığını daima muhafaza etmelidir.*"⁸⁷

Erim, her iki partiye de demokratik rejimin tesisi konusunda uyarılarda bulunsa da genel olarak DP'ye yönelik tenkitler yaptı. Muhalefetin seçim öncesi dönemden başlayarak iktidara ağır ve çirkin isnatlarda bulunduğu temasla "*bütün bu hücum-*

82 Halit Tanyeli, Adnan Topsakaloğlu, İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi 1945-1950, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1958, s.57., Cumhuriyet, 20-22 Aralık 1946., DP'liler daha önce de böyle bir gündemle toplanmışlardı. 21 Temmuz 1946'da gerçekleştirilen genel seçimlerde yaşanan usulsüzlükler gerekçesiyle bu konuyu değerlendirmişler, neticede Meclise katılma kararı almışlardı.

83 Cumhuriyet, 22 Aralık 1946., Eroğul, a.g.e., s.45.

84 Vatan, 22 Aralık 1946.

85 Tanyeli, a.g.e., s.57-58., Peker'e çekilen telgraf şöyleydi: "Büyük Millet Meclisinde bütçe müzakereleri sırasında DP adına Adnan Menderes tarafından yapılmış olan tenkitleri mariz, bozguncu, psikopat tabirleriyle vasıflandırmamız bizleri son derece rencide etmiştir. 22.12.1946 günü İzmir'de toplanan DP İl Kongresi bu hareketinizi takbih ettiğini ve Demokrat Partiye taziye vermediğiniz takdirde derhal istifa etmeniz lüzumlu bir hareket olacağını bildirir." Ulus, bu telgrafı "Bakın dı hele! Meğer Recep Peker istifa etmeli imiş" başlığıyla aktardı. Bkz.; Ulus, 23 Aralık 1946.

86 Us, a.g.e., s.626.

87 Nihat Erim, "Vazifeler tek tarafı değil karşılıklıdır", Ulus, 22 Aralık 1946.

lar, isnat ve hakaretler karşısında geniş müsamahasını muhafaza eden iktidar, bir an sertleşince tahammülsüzlük göstermek, mızıkçılık etmektir dersek kızmamalıdır. Unutmamak lâzımdır ki bu alanda vazifeler tek taraflı değil, karşılıklıdır” demişti. Demokratların Meclisi terk etmelerini acemilik olarak yorumlayan Erim, bir süredir Meclisten çekilme söylemlerinde bulunmalarına da tepki göstermişti.⁸⁸

İnönü’nün “26 Aralık Tebliği”

İki parti arasındaki ihtilafı gidermek isteyen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 22 Aralık gecesi DP erkânından Bayar ve Köprülü ile ertesi gün CHP Genel Başkanvekili Saraçoğlu ve Başbakan Yardımcısı Mümtaz Ökmen’le görüştü. Ardından Bayar ve Köprülü 24 Aralık’ta Ökmen’le uzun bir görüşme gerçekleştirdi.⁸⁹

Metin Toker bilinenin aksine görüşme teklifinin Demokratlardan geldiğini aktarmıştı. Buna göre DP teşkilatları gibi milletvekili olmayan DP yöneticileri de boykotu destekliyor, sine-i millet söylemleri ortalıkta dolaşıyordu. DP liderleri bu durumdan huzursuzdu. Meclisten çekilme veya Meclis çalışmalarına katılma kararını vermekte zorlanan liderler çıkış yolu olarak Cumhurbaşkanı’nın devreye sokulması gerektiği kanaatine varmışlardı. Ankaralı iş adamı Üzeyir Avunduk arkadaşı CHP’li Mümtaz Ökmen’le görüşerek Demokratların telkinini Çankaya’ya duyurmuştu. Cumhurbaşkanı İnönü, kendi arabuluculuğu şartıyla yumuşama sinyali veren Demokratlar için “Peki, o halde gelsinler, görüşelim” demiş, böylece Bayar ve Köprülü Çankaya’ya çıkmıştı.⁹⁰

Bayar, bu gelişmelerden sonra kendisini telefonla arayan Vatan’a krizin seyri hakkında şu açıklamada bulundu: “Evet Cumhurbaşkanı ile bir görüşme yaptım. Fakat bu hususta şimdilik bir şey söyleyemeyeceğim. Diğer hususat hakkında da söylenecek müsbet bir şey yoktur. Bunu zaman gösterecektir.”⁹¹ İnönü, ilk girişimlerin ardından 25 Aralık’ta ikinci defa Bayar ve Köprülü’yü Çankaya’ya davet ederek siyasi buhranın çözülmesi ve Meclis çalışmalarının normale dönmesi ricasında bulundu. Bu gelişme iki parti arasındaki anlaşmazlığın sona ermek üzere olduğu şeklinde algılandı. Görüşme vesilesiyle Demokratların benzer olayların yeniden yaşanmaması

88 A.e.

89 Tanyeli, a.g.e., s.58., Cumhuriyet, 25 Aralık 1946.

90 Toker, a.g.e., s.225-226.

91 Vatan, 24 Aralık 1946.

için hükümetten teminat istedikleri basına yansıdı.⁹² İnönü, Demokratların isteklerine garanti verdi.⁹³

Çankaya'daki ikinci görüşmede İnönü'nün yayınlacağı tebliğ üzerinde de duruldu. İnönü, tebliği yayınlamadan önce Bayar'a göndermişti. Küçük bir değişiklik ricasında bulunan Bayar, kendilerini Cumhurbaşkanı'nın davet ettiği ifadesinin kullanılmasını istemiş, İnönü kabul etmişti.⁹⁴ 26 Aralık 1946'da Cumhurbaşkanı'nın partiler üstü gayretlerini içeren bu tebliğ Anadolu Ajansı vasıtasıyla radyodan kamuoyuna duyuruldu. Tebliğde şöyle deniliyordu:

“Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Demokrat Parti Başkanı Celâl Bayar ve [DP] Meclis Grubu Başkanvekili Fuat Köprülü'yu davet ederek Büyük Millet Meclisi'ndeki hadise hakkında kendilerinden malumat istemiştir. Parti [ve Grup] başkanları, gördükleri muameleden müteessir olduklarını söylemişlerdir. Cumhurbaşkanı, taraflardan birinin haklı veya haksız olduğu konusu üstünde durmayarak, bir kısım milletvekili arkadaşların müteessir olmalarından kendisinin de teessür duyduğunu bildirmiştir. Karşılıklı saygı ve iyi niyetin vücudüne, her iki tarafla yakın temasından dolayı katiyen emin olduğunu bildiren Cumhurbaşkanı, şikâyet tezahürünün kâfi görülmesini ve Mecliste normal çalışmaların temin olunmasını Başkanlardan rica etmiştir.”⁹⁵

Cumhurbaşkanı ve hükümet temsilcileriyle yapılan temasların ardından toplanan DP Meclis Grubu, ittifakla Meclise katılma kararı aldı.⁹⁶ Böylece dokuz günlük parlamento bunalımı sona ermiş, taraflar arasındaki uzlaşmanın “ilk güzel örneği” sergilenmişti.⁹⁷ Demokratların, İnönü'nün arabuluculuğu neticesinde Meclise girme kararı aldığı anlaşılıyordu. Fuat Köprülü, “Bir siyasî buhranın sonu” adlı makalesinde İnönü'nün bu rolünü şöyle takdir etti: “Anayasanın kendisine tevdi ettiği yüksek vazifesi itibarıyla partilerin ve parti mücadelelerinin üstünde kalması icap eden Cumhurbaşkanı'nın son tebliği, memleketin yüksek siyasetinde daima nazım ve hakem rolünü ifa ile mükellef tarafsız bir devlet reisine yakışacak bir mahiyettedir.”⁹⁸

92 Cumhuriyet, 26 Aralık 1946., Vatan, 26 Aralık 1946., Goloğlu, a.g.e., s.176-177., Tanyeli, a.g.e., s.58., Daha önce DP milletvekillerinin tenkitlerini şiddetlendirmesi konusunda telkinlerde bulunan teşkilatlar, bu olay vesilesiyle gösterilen muhalefete tam destek vermişlerdi. Teşkilatlarda görülen heyecanın yatışması sebebiyle katılımın birkaç gün geciktirileceği kanaatini aktaran Cumhuriyet gazetesi Demokratların 25 Aralık itibarıyla Meclise katılmalarını öngörmüştü. Bkz.; Cumhuriyet, 24 Aralık 1946.

93 Mustafa Albayrak, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Ankara, Phoenix Yayınevi, 2004, s.99.

94 Toker, a.g.e., s.226-227.

95 Cumhuriyet, 27 Aralık 1946.

96 A.e.

97 Albayrak, a.g.e., s.100.

98 Fuat Köprülü, “Bir siyasî buhranın sonu”, Kuvvet, 27 Aralık 1946.

Köprülü yazısında ayrıca DP'nin çekildiği bir ortamda Meclisin tek partili bir görüntü çizdiğine temasla bu durumun “siyasi bir buhran” olarak adlandırılacağını öne sürdü. Bu olayın iktidar kanadında yeni bir zihniyet değişikliğine sebep olması ümidini aktardı.⁹⁹

Necmettin Sadak, uzlaşmayı “Büyük Şefin Büyük hareketi” olarak yorumladı.¹⁰⁰ Vatan yazarı Mümtaz Faik Fenik de bu olayın yatışmasında Cumhurbaşkanı'nın rolüne dikkat çekenler arasındaydı. Fenik, Menderes'in rakamlara ve olaylara dayanarak yaptığı tenkitlere karşın Başbakan Peker'in ağır ifadeler kullanmasıyla ortaya çıkan siyasi buhranın, Cumhurbaşkanı'nın iki taraf arasında yaptığı temaslar neticesinde aşıldığını ifade etti.¹⁰¹ Fenik, 29 Aralık'taki yazısında ise DP'nin Meclise dönerek demok-rasi davasına hizmet ettiğini belirtti. Partinin memleket içinde kökleştiğini aktaran Fenik, bunun aracılık girişimlerine etki yaptığını, böylece iktidarın DP'nin ihmal edilemez bir güç olduğunu anladığını savundu.¹⁰²

Nadir Nadi, parlamento bunalımının son bulmasını “Kriz Bitti” makalesiyle değerlendirdi. Krizin Cumhurbaşkanı'nın isabetli girişimiyle aşıldığına değinen Nadi, bu olay sayesinde parti ve devlet başkanlığı görevlerinin birbirinden ayrı tutulması fikrinin anlam kazandığını belirtti. Böylece genç demokrasinin yeniden normal gelişme imkânına kavuştuğunun altını çizdi. Meclise katılma kararı aldıkları için Demokratlara övgüde bulunan Nadi, sayıları az da olsa varlıkları ile büyük katkıda bulduklarını belirtmiş, “*Yarınki Türkiye onlara çok şeyler borçlu olacaktır*” demişti.¹⁰³

Ulus, krizin sonlanmasını “Cumhurbaşkanın İlgisi” başlığıyla aktardı. Yazıda DP'lilerin Peker'in konuşmasına alınarak Meclisi terk etmeleriyle başlayan olayın derin tepkilere neden olduğu, bazı vatandaşların Meclise katılmayan Demokratları vazifeden kaçmakla itham ettikleri belirtilmişti. Ayrıca böyle olayların bir daha yaşanmaması gereken “acemilik devri rahatsızlıkları” sayılması gerektiği vurgulanmıştı.¹⁰⁴

Fuat Köprülü başka bir yazısında Cumhurbaşkanı'nın teminatına istinaden hükümetin DP'ye beslediği iyi niyetin maddi delillerini görmek istediklerini belirtti. İdare mekanizmasının CHP lehine işleyen bir görüntü arz ettiğine temasla demokrat memleketlerde olduğu üzere tarafsız ve dürüst bir idare beklediklerinin altını çizdi.¹⁰⁵

99 A.e.

100 Necmettin Sadak, “Büyük Şefin Büyük hareketi”, Akşam, 28 Aralık 1946.

101 Mümtaz Faik Fenik, “İki Parti Arasında Normal Çalışma Devri”, Vatan, 28 Aralık 1946.

102 Mümtaz Faik Fenik, “D.Partinin elde ettiği kazanç”, Vatan, 29 Aralık 1946.

103 Nadir Nadi, “Kriz Bitti”, Cumhuriyet, 28 Aralık 1946.

104 Ulus, 28 Aralık 1946.

105 Fuat Köprülü, “Karşılıklı İtimad”, Kuvvet, 29 Aralık 1946.

Peker karşıtlığıyla bilinen CHP'li Nihat Erim, krizin başında eleştiri oklarını muhalefete yönelterek onu savunan bir görüntü çizmişti. Ancak kriz aşıldıktan sonraki yazılarında çok partili rejime geçişte Peker yönetiminin sorumluluğuna dikkat çekmişti. Erim, 30 Aralık tarihli “Ya bu deveyi gütmeli ya...” yazısında Cumhurbaşkanı'nın partiler üstü rolüne temasla tebliğin tarafların iyi niyetinin göstergesi sayılması gerektiğini belirtti. Bu tecrübenin çok partili demokratik sistemin geleceği bakımından fırsat olduğunu savunan Erim yazısını şöyle tamamladı: “*Girdiğimiz yoldan dönüş yoktur. Türkiye için sırf şahıs otoritesine dayanan Asyaî sisteme tekrar dönmek kaçınılmaz bir felaket sayılmalıdır. Kendi kendimize vereceğimiz parola şu olmalıdır: “Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli! Bu deveyi elbirliğiyle güdeceğiz.”*¹⁰⁶

Kriz günlerinde iktidar ve muhalefet arasında yaşanan gerginlik bağları koparma seviyesine getirmişti. DP'nin tamamen Meclisten çekilmesi halinde çok partili demokrasiye geçiş dönemi askıda kalabilir veya yeniden tek partili rejime dönülebilirdi. Dolayısıyla bu tehlikeyi sezenler araya girmiş, özellikle partiler üstü bir görüntü çizen Cumhurbaşkanı'nın gayretleri etkili olmuştu. İnönü'nün tebliği özellikle muhalefet kanadında memnuniyetle karşılandı. Bundan sonra Cumhurbaşkanı'nın parti genel başkanlığını terk etmesi ve hükümetin DP'ye karşı daha anlayışlı bir yaklaşım sergilemesi beklentileri doğmuştu. Değişime ayak uyduramayan Peker açısından sonun başlangıcı görülmüştü.

Demokrat Parti Muhalefesinde Bütçe Görüşmeleri

Demokratlar dokuz günlük aranın ardından 27 Aralık 1946'da genel kurul salonuna döndü. O gün Tarım Bakanlığı bütçesi görüşülüyordu. Söz alan DP Eskişehir milletvekili Hasan Polatkan, nüfusun % 81'inin çiftçi olduğu bir ülkede tarıma bir milyarı aşan bütçeden 29 milyon lira pay ayrıldığını söyleyerek, bu durumu eleştirdi. Üstelik aylık ve idare masraflarının çıkarılmasından sonra kalan ödeneğin zirai kalınma açısından yetersiz olduğunu ifade etti.¹⁰⁷

Eleştirilerini sürdüren Polatkan, memleketin üretim ve ziraat şekli bakımından “iptidailikten” kurtulmadığını, nüfus ve hektar başına isabet eden tarımsal verimin “orta çağ hududunu” aşmadığını öne sürdü. Sulama işleri, toprağın kuvvetlendirilmesi, iyi tohum kullanılması, zirai işletmelerin zamanın koşullarına uygun aletler edinmesi, haşereler ve hastalıklarla mücadele edilmesi çalışmalarına ağırlık verilmesi gerektiğini, ancak Ziraat Bakanlığının bu sahalarda çalışan ve başarılı olan bir teşkilat olmadığını savundu.¹⁰⁸

106 Nihat Erim, “Ya bu deveyi gütmeli ya...” Ulus, 30 Aralık 1946.

107 T.B.M.M., Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3, B:25, 27.12.1946, s.610-611.

108 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.611-613.

DP Eskişehir milletvekili Emin Sazak da tarım bütçesini değerlendirenler arasındaydı. Bakanlığa ağır eleştirilerde bulunan Sazak, Zirai Donatım Kurumunun yurt dışından gelecek malların döviz inhisarını dahi eline aldığı iddiasında bulundu. Teknik ziraat adı altında 30 kişiye bir traktör dağıtıldığından bahisle traktörün günde 30 dönüm yer sürdüğünü, hâlbuki 100 dönüm yeri olan küçük çiftçilerin traktör yerine öküz ve atla takviye edilmesi gerektiğini savundu.¹⁰⁹

Eleştiri dozunu arttıran Sazak, hükümet ve bakanlığın üretimi azaltmak için elinden geleni yaptığını savundu. Çok buğday götürünce almamaya başladığını, mazot ve traktör vermediğini söyledi. Tarım Bakanı Faik Kurdoğlu için “*Kurdoğlu arkadaşımız ben vekil oldum. En yüksek düşünen benim demesin, nihayet o da bir insandır*” diyerek, eleştirilerinin dikkate alınmasını istedi. Mera konusunda “lakaytlık” olduğunu belirtti. Kendi şehri Eskişehir’den örnek veren Sazak, 200-300 haneli bir köyün 5 bin dönüm merası içinde hayvanların otladığını, ancak çeşitli sebeplerin yanında toprak dağıtmak zihniyetiyle köy merasının gittiğini ifade etti.¹¹⁰

Kürsüye gelen Tarım Bakanı Faik Kurdoğlu, başta Adnan Menderes olmak üzere değerlendirmede bulunanlara teşekkür ettikten sonra Menderes için “*Bu arkadaşaya göre ziraat mevzuu henüz ele alınmış bile değildir*” dedi. Emin Sazak’ın tenkitlerini dikkate almadığını gösteren Kurdoğlu, Menderes’i fazlasıyla ciddiye almıştı. Bakan, Meşrutiyet devrinin geniş sahası içinde olan 1909 yılı bütçesinde tarım, orman ve madencilğe 345 bin lira ödenek ayrıldığını, cumhuriyetin ilk yılında ise sadece tarıma ayrılan bütçenin 7 milyon 330 bin olduğunu, cumhuriyetin yirmi üçüncü yılında tarım ve ormancılığı içeren bütçenin 42,5 milyona ulaştığını söyledi. Genel nüfusun %75,61’ini oluşturan köy, bucak ve kasabada yaşayan vatandaşlar için yapılmış ve yapılmakta olan hizmetlerin sadece Tarım Bakanlığı bütçesi bölümleri üzerinden incelenmesini doğru bulmadığını ifade etti. Su işleri, demiryolu işleri, yollar, bankalar ve fabrikalar gibi milyarlar dökülen bütün müspet işlerin onların ihtiyaçları için yapıldığını söyledi. Cumhuriyet rejimi kurulduğundan beri milli savunma ile beraber “*en çok köylü ve çiftçi için ve ona Partimizin Ebedî Şefi Atatürk’ün işaret ettiği istikâmette hizmet için emek verilmiştir*” dedi. Durum böyle iken Menderes’in sözünün gerçeği yansıtmadığını savundu.¹¹¹

Kurdoğlu, Menderes’e yönelik açıklamalarının ardından DP Denizli Milletvekili Reşat Aydın’ının Tarım Bakanlığını ilgilendiren sözlü sorularını cevaplandırdı. Aydın’ın bir sorusunda, “*Geçen yıl buğdayı daha pahalı alıyordunuz, bu yıl neden ucuzla alınmaktadır? Bu hayat pahalılığı karşısında hemen hemen yegâne geçim kaynağı*

109 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.620-621.

110 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.621-622.

111 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.638-639.

olan (Köylümüz için) bu buğdayın fiyatına zam yapmak veya prim vermek kabil midir” demişti.¹¹²

Tarım Bakanı cevaben buğday fiyatlarını belirli bir nispetin altına düşürmemekle vazifeli Toprak Ofisinin, 22 kuruş olarak belirlediği başfiyatın üzerindeki satışları yasaklamadığını, aksine fiyatların düşmesini önleyen bir sigorta görevi gördüğünü belirtti. Ardından Ofisin, fiyatları arttırma gerekliliğini irdeledi. Bu kapsamda buğday fiyatlarının zaman içindeki seyrini toptan genel fiyatlarla kıyaslayan Bakan, Toprak Ofisi mekanizması sayesinde hiçbir mal için sağlanmayan sigortalı fiyatın buğday için korunduğunu, bu fiyatın toptan eşya ile sınaî ve yarı mamul maddeler fiyatlarında gerçekleşen artışın oldukça üzerinde bulunduğunu dile getirdi. Durumu bu şekilde ortaya koyduktan sonra buğday piyasasının merkezi sayılan New York rakamlarıyla bir karşılaştırma yaptı. Buğday fiyatı New York'ta 9,7 kuruştı. Devalüasyonun yan etkilerine rağmen Toprak Ofisinin sağladığı buğday başfiyatının bunun 8-9 kuruş üzerinde olduğunu belirtti.¹¹³ Böylece hem Aydınlı'nın hem de söz alan diğer bazı DP milletvekillerinin buğday fiyatlarının düşük tespit edildiğine ilişkin eleştirilerine yanıt vermiş oldu.

Aynı gün Ulaştırma Bakanlığı bütçesinin görüşülmesine başlandı. Ulaştırma Bakanı Şükrü Koçak, o ana dek gelen eleştiri ve soruları değerlendirmek üzere kürsüye geldi. Demokrat Parti sözcüsü Adnan Menderes, bütçenin geneline ilişkin değerlendirmesinde partisinin görüşünü açıklarken dört ay önceki hükümet programında Ulaştırma Bakanlığı çalışma sınırları içinde yapılması düşünülen işlere de temas etmiş, bunların mevcut bütçe imkânlarıyla örtüşmediğini ileri sürmüştü. Ulaştırma Bakanı Koçak, konuşmasının büyük bir bölümünü bu konuya ayırdı.

Koçak, hükümet programında yer alan bütün demiryolu şebekesinin ıslah edileceği vaadinin, “*en önemli hatlardan başlayarak*” kaydı koyulmak suretiyle tedricen yapılacağına işaret edildiğini, Menderes'in her nedense bu kayda lüzum görmediğini söyledi. Menderes, hükümet programında “*Deniz endüstrisini gemi yapacak hale getireceğiz*” tarzında bir taahhüt olduğunu ifade etmişti. Koçak, bunun aslının “*Deniz endüstrisini süratle gemi yapabilecek duruma getirmek imkânlarını araştıracağız*” şeklinde olduğunu, Menderes'in hükümet programındaki ifadelerden bazı fıkraları kaldırarak bunları taahhüt çerçevesi içine soktuğunu öne sürdü. Menderes'in ifadelelerini “*zekâsına ve tetkik kabiliyetine*” sığdıramadığını belirtti.¹¹⁴

Ulaştırma Bakanı, DP'lilerin bütün konuşmalarında 1938 yılını ferah bir yıl olarak gösterdiklerini, Menderes'in de bir ifadesinde, Devlet Demiryollarının 1938'deki ferahlı durumuna gelebilmesi için bir milyar liraya yakın para harcamak gerektiğini

112 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.643.

113 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.643-644.

114 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.657-658.

söylediğini, ancak bu çıkarımlarda bulunulurken memleketin üretim toplamı ve demiryolları trafik yükünün hesaba katılmadığına dikkat çekti. 1938’de 12 milyon olan tren kilometrenin 1946’da 24 milyon tren kilometreye çıktığını, buna rağmen ihtiyacın karşılanamadığını ifade etti. Devlet Demiryollarının, 1938 yılı nakil vasıtaları 1939’dan itibaren yetersiz görüldüğü için İngiltere, Amerika ve Almanya’dan lokomotif, yolcu ve yük vagonları satın aldığını, ancak ikiye katlanan tren kilometre grafiği sebebiyle 1938 yılı ferahlığının sağlanamadığını açıkladı. Mevcut ihtiyaçları karşılayabilmek ve bazı atölyeler kurmak için 337 milyon lira kadar bir paraya ihtiyaç duyulduğunu, bunun 90 milyon lirasının tamamen taahhütlere bağlandığını dile getirdi. Bu kapsamda Eskişehir, Sivas ve Arifiye’de yapılacak tesisler ile yenilenecek demiryolu hatlarından bahsetti.¹¹⁵

Adnan Menderes, Bütçe Komisyonu raporlarında yıllardan beri kadrolarda tasarruf yapılacağı söylendiği halde yapılamadığı eleştirisinde bulunmuştu. Koçak, Devlet Demiryollarında yapılan kadro tasarrufunun bütçe gerekçesinde maliyetlere aksettirildiğini, böyle olduğu halde DP gazetelerinin yapılan kadro indirmelerini eleştirdiklerini söyledi.¹¹⁶

DP’nin dokuz günlük bir aranın ardından katıldığı ilk günün oturumları Ulaştırma Bakanı’nın açıklamalarını takiben olaysız sona erdi. Temkini elden bırakmayan taraflar politik söylemlerden uzak durmuştu. İktisadi konuların dışına çıkmayan muhalefet tarım ve ulaştırma bütçelerinin mali anlayışını sorgulamış, iktidar sözcüleri de tansiyonu yükseltmeden karşılık vermişlerdi.

7 Eylül Kararları Gölgesinde Ticaret Bakanlığı Bütçesi Görüşmeleri

Bütçe görüşmeleri 28 Aralık’ta da devam etti. Ticaret Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde söz alan DP Kütahya milletvekili Hakkı Gedik, bütçe tasarısına göre bakanlığın bütün giderlerini oluşturduğunu söylediği dış ve iç ticaret servislerinde çalışan kadronun işlerinde ne derece faydalı olduklarını ortaya koyan bir hükümet beyanı veya Bütçe Komisyonu raporu olmadığını söyledi. Ticaret Bakanlığının dış ve iç servislerinin verimli çalışmadıklarını ileri sürdü.¹¹⁷

Hakkı Gedik, ticaret yapılan ülkelerden İkinci Dünya Savaşı’nın en yıkıcı etkilerine maruz kalanlarında bile eşya ve hizmet fiyatlarında bir katlık artış söz konusu değil iken Türkiye’de 1939 yılına göre 4-5 katlık bir artış olduğunu söyledi. Bunun başlıca sebeplerini şöyle sıraladı; dizginsiz enflasyon ve emisyon, adil ve verimli olmayan vergi sistemi, bütçe açıklarını kapatmak için yüksek faizli borç siyaseti güdülmesi, İktisadi Devlet Teşekküllerinin rasyonel çalışma şartlarına uymayan düzensiz

115 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.658-660.

116 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.659.

117 T.B.M.M., Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Cilt:3, B:26, 28.12.1946, s.702.

idaresi, verimli ve nizamlı fiyat kontrol mekanizması kurulmaması, ithalat ve ihracat işlerinin alınan basiretsiz kararlar yüzünden tanzim edilmemesi, üretimin arttırılması, hesapsız tüketim temayülünün önlenmemesi.

Gedik, bu sebepler arasında fiyat artışları bakımından vergi, emisyon ve borç meselelerinin özellikle önem taşıdığını ifade etti. Vergi gelirlerinin yetersizliği yüzünden devletlerin emisyonu başvurduğunu, buna karşın tedavüle çıkarılan paranın hacmi şiştikçe eşya ve hizmet fiyatlarının da şiştiğini belirtti. Bunu önlemek için ekonomide “kapalı devir” usulünün uygulandığını, bu usulün üç mekanizmasının bulunduğunu, bu mekanizmaların tedavüle arz olunan banknotlardan bir kısmının vergilerle piyasadandan geri alınması, tüketimin frenlenmesi ve tasarrufun sağlanması olduğunu söyledi. Böyle mekanizmalar uygulanmadığı için halkın fakirleştiğini savundu.¹¹⁸

Eleştirilerini sürdüren Gedik, 7 Eylül Kararlarını, Ticaret Bakanlığının görev ve yetkisinde bulunan iktisadi politika hatalarından biri olarak sundu. Paranın iç kıymetinin düşük, dış kıymetinin yüksek olduğu durumlarda ihracatın güçleşeceğine, bu takdirde devalüasyon usulüne başvurulacağına temasla, paranın düşürülmesi halinde iç fiyatlarda olası yükselişleri önleyici tedbirlerin de önceden düşünülmesi gerektiğini vurguladı. Ancak hükümetin, bu tedbirleri almadığı gibi bazı vergi artışlarıyla fiyatları körüklediğini öne sürdü.¹¹⁹

Devalüasyona gerekçe gösterilen, paranın dış kıymetinin yüksek olduğu iddiasının ihracat mallarının satılmamasıyla ölçüldüğünü ifade eden Gedik, son üç yıllık dış ticaret durumu üzerinde durarak devalüasyon kararını sorguladı. Kademeli bir artışla 1943'te 54 milyon, 1944'te 67 milyon ve 1945'te 92 milyon olmak üzere toplamda 213 milyon liralık dış ticaret fazlası verildiğini söyledi. Ayrıca ihracatın ithalattan fazla olması eğiliminin dünya konjonktürü bakımından daha da fazlalaşacağı iddiasında bulundu. İhraç mallarının satıldığı bir ortamda kambiyo rayici üzerinden paranın % 50 oranında düşürülmesinin mantıklı açıklaması olmadığını savundu.¹²⁰

CHP Diyarbakır milletvekili İhsan Hamit Tigrel, DP'nin hislerine tercüman olduğunu söylediği Hakkı Gedik'in, hayat pahalılığı ve 7 Eylül Kararlarına ilişkin tenkitlerine karşılık verdi. Tigrel, fiyat yükselişlerine nazaran satın alma gücünün arttığı bir durumda hayat pahalılığının söz konusu olamayacağını savundu. DP'lilerin, eşya fiyatlarının hayatı “ıstırap verici” raddeye getirdiği şeklindeki iddialarını rakamlarla belgelendirmesi gerektiğini belirten Tigrel, hayat pahalılığı söylemlerinin politika konusu olduğu kanaatindeydi. DP'liler hayat pahalılığını doğuran sebeplerin başında 7 Eylül Kararlarını göstermişti. Tigrel, hükümetin aldığı devalüasyon kararının ihracatın artırılması keyfiyeti, paranın dış ve iç kıymetleri arasında denge sağlanması,

118 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.703.

119 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.703-704.

120 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.704.

uluslararası iktisadi kuruluşlara girilmesi ve onlardan faydalanılması gerekçelerine dayandığını aktardı.¹²¹

Vergi konusunun da istismar edildiği görüşünde olan CHP'li Tigril, vergilerin milli gelire oranı üzerinde durdu. Bu oranın Fransa'da % 27, Kanada'da % 28, Amerika'da % 24, İngiltere'de % 33 iken Türkiye'de % 20'nin altında olduğunu açıkladı. Bununla birlikte vergilerin adil bir şekilde düzenlenmediği tenkitini kabul eden Tigril, hükümetin Gelir Vergisi Kanunu üzerinde çalıştığını aktardı. Konuşmasının son kısmında Meclisi denetlemesini bekledikleri Demokratların, “bedbin, kötümser ve fütür verici” ifadelerde bulunmalarının memleketin ruhunu zehirlediğine bahisle gerçek verilerle eleştiride bulunarak memlekete faydalı hizmetler yapmaları temennisinde bulundu.¹²²

Ticaret Bakanlığı bütçesi hakkında son konuşmayı Ticaret Bakanı Atıf İnan gerçekleştirdi. İnan, eleştirilerin odak noktasını oluşturan 7 Eylül Kararlarına geniş yer verdi. İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin 1930'lu yıllarda para birimlerini altın esasından ayırdığını, buna uyum sağlayamayan Türkiye'nin ödeme kabiliyeti olmayan, mübadele esasına göre çalışan ülkelerin peşine düştüğünü söyledi. Genel ve özel takasa dayalı bu sistemin kamufle edilmiş bir devalüasyon olduğunu belirten Ticaret Bakanı İnan, başta Almanya olmak üzere kliring anlaşmalarıyla çeşitli memleketlere bağlanıldığını, böylece karşı tarafın fiyat hâkimiyeti altına girildiğini dile getirdi. Üstelik bu usulün açığını kullanan birkaç tüccardan meydana gelen takas gruplarının fiyatlara etki ettiklerini öne sürdü.¹²³

Celal Bayar'ın Ekonomi Bakanı olduğu 1938 öncesinin “saadet devrinin iktisat idaresi” şeklinde gösterilmek istendiğini belirten İnan, 1939'dan sonraki kararlı uygulamaların “politik istismar” konusu haline getirildiğine temasla “*bizim muhalif arkadaşlarımızın istikrara muhalif olduklarını farzetmek lâzımdır*” dedi. DP'lilerin övgüyle bahsettiği 1938'den önceki iktisadi kararları eleştiren İnan, şu sözlerle DP lideri Bayar'ı hedef aldı:

“1938 evvelisi Celâl'li iktisat idaresinin yıllarından biz stokları olmayan bir memleket halinde, İkinci Dünya Harbinin başlangıcı olan 1939 yılına girdik... biz 1939 yılına ödeme aczi ile girdik. Maalesef söylüyorum. 1939 harb yılı gelip çatmamış olsaydı bizi borçlarımızı ödeyemeyen memleketler listesine kaydedeceklerdi... Biz niçin borçlarımızı ödeyemeyen memleketler listesine girecektik? Çünkü muhtelif memleketlerin bizde bloke paraları vardı. Mâllarımızı alıyorduk, paralarını veremiyorduk.”¹²⁴

121 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.708-709.

122 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.709-710.

123 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.719-720.

124 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.721.

Savaş yıllarında açık ticaret sahasına girildiğini söyleyen İnan, ilk adım olarak “Takas Limited” kurduklarını, böylece özel takas gruplarından arındıklarını söyledi. 7 Eylül Kararlarının açık ticaretin gereği olarak alındığına işaretle paranın iç ve dış kıymeti arasında bir denge kurulduğunu savundu. Konuşması boyunca DP sözcüsü Adnan Menderes ve DP milletvekili Hakkı Gedik’in hayat pahalılığı ve sefalet temalı tenkitlerine karşılık verme gayretinde olan İnan, Menderes’in, milletin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan “yeni şuur ve hamle” ile kurtulacağı sözüne şöyle tepki gösterdi: “*Kim bu yeni şuur ve hamleyi temsil edenler? Elbette 1938 evvelisi cennet ve saadet devrinin Celalli idaresinin muvaffak önderleri. Bunların yanı başında şu sıralarda alel ekser kanaat ve görüş birliğiyle, birçok işlerde bir anlayışla mesuliyet paylaştığımız arkadaşlar.*”¹²⁵

Savaş dönemi iktisat anlayışını eleştiren DP’lilere karşılık vermek isteyen Ticaret Bakanı, savaş öncesi dönem için “Celalli idare” ve “saltanat devri” tabirlerini kullanarak dönemin İktisat Bakanı Bayar’a göndermede bulunmuştu. Bu sözleri “yersiz” bulan Vatan yazarı Mümtaz Faik Fenik, İnan’ın makul bir tenkide karşı insaf ve saygı sınırlarını aşan bir karşılık verdiğini savundu. Fenik, Celalli idare olarak anılan devrin Atatürk’ün devri olduğuna bahisle Bakan’a şöyle tepki gösterdi: “*Hiç kimsenin öyle bir devri, değil BMM kürsüsünden, herhangi bir şekilde Celali eşkıyası devrine kıyas etmeğe hakkı, salahiyeti yoktur. Hayır, Atıf İnan, bu devir, Celali devri değildir; bu devir ancak Kemal devridir; bütün bir inkılâp tarihini, beceriksiz, acemi bir politika oyununa alet edip inkar etmek bu memlekette sade sizin değil, kimsenin haddi olamaz.*”¹²⁶

Akşam yazarı Necmettin Sadak, bu tartışmada Ticaret Bakanı’nı haklı görenlerdendi. Sadak, Bayar ve arkadaşlarının uzun yıllar CHP içerisinde politika ürettiklerine bahisle henüz ayrıldıkları partiye karşı daha insafli olmaları gerektiğini ifade etti. Demokratların sosyal, politik ve ekonomik prensiplerdeki farklılıklardan dolayı değil kızgınlık duydukları için CHP’den ayrıldıklarını öne sürdü. Fikirlerin çatışmadığı bir ortamda “sen, ben” kavgasına düşüldüğünü ifade eden Sadak, hükümet partisi içinden doğan muhalefet partisinin “geçimsizlik, sunilik ve zayıflık” sebebi olduğunu öne sürdü. İktisat Bakanı İnan gibi Bayar dönemi iktisat politikalarına atıfta bulunarak, “*Demokrat Partisi Şefi, memleketin ekonomik durumundan başlıca sorumludur. Bugünkü bozukluğun temelini, CHP İktisat Vekili Celal Bayar atmıştır*” dedi.¹²⁷

Demokratların boykotun ardından katıldığı bütçe görüşmeleri Mecliste yeni bir çalışma devri başladığı izlenimine yol açmıştı. Demokratlar devalüasyon odaklı tenkitleriyle inceden inceye hükümete yüklenmişti. Ancak bu yapay bahar havası uzun

125 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.721,725.

126 Mümtaz Faik Fenik, “Ticaret Bakanının çok yersiz sözleri”, Vatan, 30 Aralık 1946.

127 Necmettin Sadak, “Samimi olmak ve bütün neticelere önceden katlanmış olmak”, Akşam, 29 Aralık 1946.

sürmeyecekti. Tarafların Ticaret Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde sarf ettiği sözler yeni krizlerin habercisiydi.

Menderes Yeniden Kürsüde

1947 yılı bütçe görüşmeleri 30 Aralık 1946'da tamamlandı. Bütçe tasarısının tümü açık oya sunulmadan önce Meclis iç tüzüğü'nün 110. maddesine istinaden bu konu üzerinde “yana ve karşıya” olmak üzere birer milletvekiline konuşma hakkı tanındı. DP adına söz hakkını Adnan Menderes kullandı. Menderes konuşmasına teşekkürle başladı. Bütçe görüşmeleri boyunca yaptıkları tenkitlere cevap vermek için harcanan mesaiyi takdirle bunu tenkitlerinin değer bulması manasında yorumladı. Bu giriş konuşmasının ardından 18 Aralık tarihli oturumda patlak veren olaya cevap niteliğinde olmak üzere şöyle dedi:

“Şahıslara tecavüz etmek kimsenin inhisarında değildir. Bu vadiye sapanlara aynı ağırlıkta sözlerle mukabele etmek mümkündür ve hatta bir haktır. Böyle bir hakkı kullanmaktan bizi menedecek hiç bir kuvvet yoktur. Ancak cevap vermemek, sükûtle karşılamak suretiyle mevzu haricinde ve şahsiyat vadi-sinde sarf edilmiş bütün sözleri en lâyük şekilde karşılamış olacağımıza kaniyiz. Zati müktesebat ve siyasi olgunluğu noksan olanların sözlerine asla ehemmiyet vermeyerek bu yüksek kürsünün vakar ve ciddiyetini muhafaza etmek Demokrat Partinin daima şiarı olacaktır.”¹²⁸

Bütçenin samimiyeti meselesini yeniden gündeme getiren Menderes, 7 Eylül Kararlarının neden olduğu artışların bütçe tasarısının masraf tahminlerinde nazara alınmadığını verdiği örneklerle ispatlamaya çalıştı. Yıllardır denk olduğu söylenen bütçelerin açıklarla kapanarak, borç yükünü arttırdığını savundu. Bir eleştiri üzerine Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir'in, Millî Savunmanın Toprak Mahsulleri Ofisine olan borcunun “tüccar alacağı” niteliğinde bir borç olmadığı cevabını verdiğini söyleyen Menderes, Ofisin kâr ve zarar bilançolarıyla hesap vermek zorunda bulunan bir iktisadi kuruluş olduğunu ifade etti. Millî Savunmaya harcanan masraflar konusunda hükümetle birlikte olduklarını, ancak buradaki meselenin bütçe hesaplarının samimiyetiyle ilgili bulunduğunu belirttikten sonra Maliye Bakanı Keşmir'in açıklamalarına rağmen “bütçe tahmin ve hesaplarında fahiş isabetsizlikler yapıldığı yolundaki” görüşlerinin değişmediğini belirtti.¹²⁹

Açıklamalarını sürdüren Menderes, Hükümet programında yer bulan milyarlık işlerin nasıl gerçekleştirileceği hakkında bir hesap ve açıklama olmadığına bahisle eleştirilerde bulundu. Konuşmasının son bölümünde, 18 Aralık'taki nutkunda tartışmalara yol açan ifadeleri üzerinde durdu. DP'nin hesapsız bir program için uygulama imkân olmadığı şeklinde bir tahlil yaptığını, bunun “karamsar, kötümser ve karanlık”

128 T.B.M.M., Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Cilt:3, B:27, 30.12.1946, s.836-837.

129 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.838-839.

olarak tanımlanarak işin içinden çıkılmaya çalışıldığını savundu. Amaçlarının Hükümet ve CHP politikalarının isabetsiz olduğundan hareketle bütün zorlukların “hamleci ve şuurlu görüş sahibi” yeni bir zihniyetle aşılabileceğini söylemek olduğunu ifade etti.¹³⁰

Menderes’in ardından kürsüye CHP Bütçe Komisyonu sözcüsü Münir Birseldi geldi. Birseldi, iç tüzüğe göre Menderes’in hangi gerekçeye dayanarak bütçeye ret veya kabul oyu vereceğini açıklaması gerekirken yeni tartışma konuları açtığını ileri sürdü. Bu eleştirinin ardından bütçenin esasını teşkil eden ihtiyaçların önemli kısımlarını üç madde halinde sıraladı. Bunlar dünya düzeni sağlanana kadar savunma kuvvetlerinin ayakta tutulması, savaşın getirdiği iktisadi zorlukları önleyecek tedbirlerin alınması ve millî kalkınma hamlelerinin hızla hayata geçirilmesi.¹³¹

Bütçenin samimiyetine inandığını belirten Birseldi, defalarca tartışılmasına rağmen bazı fikirleri değiştirmenin zorluğuna işaret etti. Ancak yine de devalüasyon sonrası Millî Savunma Bakanlığı bütçesinde oluşan 8 milyon liralık fark ve bakanlığın Toprak Mahsulleri Ofisine ait olan borcu hakkındaki iddialara cevap verdi. Millî Savunma bütçesinin bir takım farklar içerdiğini ancak bütçenin bakanlık ihtiyaçlarının gerektirdiği şekilde karşılanmasını sağlayacak düzeyde olduğuna inandıklarını belirtti. Borç konusuna temasla kış aylarında yaşanan nakliye zorlukları karşısında tedbiren orduya dağıtılmış olan hububatın, tüketim zamanlarında karşılıklarının gösterileceğini söyledi. Bu kapsamda ordunun elinde bulunan hububat bedelinin 45 milyon lira, Ofise olan borcun ise bunun altında olduğunu ifade etti. Bütçede tasarrufa önem verilmediği iddialarına da cevap veren Birseldi, 1700 kadar memur kadrosunun L cetveline alınmasının tasarruftan başka bir şekilde ifade edilemeyeceğini belirtti.¹³²

Programını, “kemalist rejimin hududu” ile çizen, “dünyayı hayran bırakan büyük inkılâpları yapan iman ve güveniyle mücehhez olarak, Büyük Ata’nın Kemalizm rejimi içinde yetişmiş” ve sonrasında “fazilet timsali bir Şefi” başında tutan partinin üyeleri olarak halka hizmeti temel görev saydıklarını vurgulayan Birseldi, bu hislerle yeni yıl bütçesine kabul oyu vereceklerini açıkladı.¹³³

Oylama ve Peker’in Teşekkürü

Birseldi’nin konuşmasını takiben oylamaya geçildi. 402 milletvekilinin oy kullandığı 1947 yılı bütçe tasarısı oylamasında 48 ret 354 kabul oyu kullanıldı. Bütçe kabul edildikten sonra kürsüye gelen Başbakan Recep Peker teşekkür konuşması yaptı. DP muhalefetindeki ilk bütçe görüşmeleri olaylı başlamıştı. Görüşmelerin ilk günü ya-

130 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.841-843.

131 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.843-844

132 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.845.

133 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.846-847.

şanan olayın etkisinde kaldığı anlaşılan Peker, konuşmasının başında muhalefete şu sözlerle zeytin dalı uzattı:

“Bu bütçeye iç inanı ile beyaz oy veren arkadaşların yanında inanmadıkları bir şeye kırmızı oy vermek gibi iç inanlarının ifadesini aksettiren muhalif parti arkadaşlar da vazifelerini yapmışlardır. Bu itibarla bütün Kamutaya, tümünüze birden samimî teşekkürlerimi arz ederim. Bu cümlelerin derhal arkasından ilâve etmeliyim ki, Hükümetiniz çalışırken sabit fikirlere, hodkâm duygulara saplanarak yalnız kendi hareketlerini beğenenlerin fikirlerine ve sözlerine itibar etmekle kalmayacak, bizim doğru bildiğimiz yolu yanlış sayarak eksik gördüklerini tamamlamak maksadını takibeden muhalif arkadaşların fikirlerinden de Devlet için hayırlı olanları bulunursa aynı dikkatle bunlara da yer vereceğiz.”¹³⁴

Demokratik yaşamın gereği olarak anlaşma ve konuşmanın önemine işaret eden Peker, böylesi bir medeni hayatın kuruluşunda yaşanan güçlüklerin birlikte aşılabileceğini belirtti. Muhalefeti kucaklayan bu sözlerinin ardından temkini de elden bırakmadı. Önceki konuşmasında muhalefeti halkı kızdırmakla itham eden Peker, kanunsuz hareketlerin kanun gücüyle bastırılarak düzenin sağlanacağını söylemişti. Teşekkür konuşmasını bu ifadeleri çağrıştıran şu sözlerle sonlandırdı: *“Bütün hakları ve hürriyetleriyle haklı ve hür bir millet olarak şeref, kudret ve varlık içinde yaşamının değişmez şartı nizamlı bir Devlet olarak yaşamının yolunu bulmaktır. Hükümetin kanunlara dayanarak bu şartları telif edip ikisini yanyana ve beraber yürütmek hususundaki azmi katiyen değişmeyen bir zihniyet olarak yerinde durmaktadır.”¹³⁵*

Peker’in konuşmasını Demokratlar da alkışlamış, Mecliste “bayram havası” esmişti.¹³⁶ Cumhurbaşkanı’nın, 30 Aralık’ta Menderes’i köşke yemeğe çağırması bu havaya katkı sağlamıştı.¹³⁷ Taraflar arasında “Psikopat Olayı” ile alevlenen ortam İnönü’nün girişimleri ve Peker’in muhalefeti kucaklayan konuşmasıyla yatışmış gözüküyordu. Fakat bu dostluk havası gerçeği yansıtmıyordu. 1946 yılının son beş ayı içinde iki kez Meclise katılmama konusunu gündemlerine alan Demokratlar, bu seçeneği göz ardı etmeyeceklerini 7-11 Ocak 1947 tarihlerinde gerçekleştirilen DP Birinci Büyük Kongresi’nde göstermişlerdi. Kongrede kabul edilen Ana Davalar Komisyonu’nun hazırladığı raporda Anayasa’ya aykırı kanunlar değiştirilmediği takdirde partinin sine-i millete döneceği ifade edildi. Parlamento boykotu boyunca teşkilatlarından tam destek gören Demokratlar, kongreden aldıkları güçle muhalefetlerini daha da sertleştirmiş, iktidar aynı sertlikte karşılık vermişti. Süreç Menderes’in lehine Peker’in aleyhine sonuçlara gebeydi. Sağduyudan uzak ölçsüz konuşmalarla giderek

134 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.847-848., Cumhuriyet, 31 Aralık 1946.

135 Tutanak Dergisi, a.g.e., s.848-849.

136 Toker, a.g.e., s.229.

137 Albayrak, a.g.e., s.99.

artan gerilim İnönü'nün partiler üstü gayretinin bir başka örneği olan 12 Temmuz Beyannamesini yayınlamasıyla bir süreliğine azaldı. Çok partili dönemin ilk başbakanı Peker, İnönü'nün ve partisinin desteğini yitirince 9 Eylül 1947'de görevden çekildi. Sancılarla dolu çok partili hayata geçiş dönemi 14 Mayıs 1950'de muhalefetin zafarıyla sonuçlandı.

Sonuç

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme çok partili sistemi hayata geçirme arzusuyla başlamış, 1946-1950 yılları bu arzunun sancularına sahne olmuştu. İktidar ve muhalefet birbirlerine karşı tutumlarını ayarlamakta zorlanınca siyasal krizler peşi sıra geldi. Bu krizlerden biri de 1947 yılı bütçesi görüşmelerinde patlak verdi.

DP muhalefetindeki bu ilk bütçe görüşmelerinde partisi adına Adnan Menderes konuştu. Menderes bütçede samimiyet ilkelerine uyulmadığını, devlet işlerinde tasarruf fikrinin hâkim kılınmadığını, tekrar edilemeyen denk bütçe ve ödeme dengesi sözlerinin anlamını yitirdiğini ve borçların artma eğiliminin sürdüğünü vurguladı. Bütçenin genel durumu dışında parlamenter rejimlerde adet olduğu üzere hükümetin genel siyasetini de bahis konusu yaptı. Hükümetin yönetim anlayışını eleştirirken iğneleyici sözler kullandı.

Tek parti dönemi bütçe görüşmelerinde hükümetlerin iktisadi ve mali anlayışlarına eleştiriler getirilmesi olağan karşılanıyordu. Ancak çok partili dönemin bu ilk bütçe görüşmesinde hükümetin bütün olarak hedefe konulması alışılmadık bir durumdur. Bu durum karşısında Menderes'e cevap vermek isteyen Başbakan Recep Peker hiç hesapta yokken kürsüye geldi. Anlaşılan Menderes, sözleri ve üslubuyla Peker'i çileden çıkarmıştı. Peker'in tenkitlere karşılık verirken kullandığı sözlere tepki gösteren Demokratlar Meclisi terk etti. Siyasi yazına "Psikopat Olayı" adıyla geçen bu krizle birlikte bütçe görüşmelerinin yerini parti çatışmaları, iktisadi konuların yerini rejim tartışmaları aldı. Muhalifler alınganlık göstermekle iktidar tahammülsüzlükle suçlanıyordu.

İlimli muhalefet sergilediği gerekçesiyle teşkilatlarından eleştiri alan DP'nin parlamento boykotu partililerden büyük destek gördü. Yoğun destek telgrafları DP'nin yurt genelinde kökleştiğini gösteriyordu. Meclisten tamamen çekilmeyi gündemlerine alan Demokrat liderler böylesi radikal bir karar almaya cesaret edemiyordu. DP'nin göz ardı edilemez bir güce eriştiğini anlayan iktidar kanadı ise çok partili sistemin geleceği bakımından boykotun uzamasından endişe ediyordu. Bu konjonktür arabuluculuk girişimlerine etki yaptı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün "26 Aralık Tebliği" ve partiler üstü girişimlerinin katkısıyla Demokratlar dokuz gün sonra Meclise katılma kararı aldı. Böylece parti ve devlet başkanlığı görevlerinin birbirinden ayrı tutulması fikrinin önemi açıkça görüldü.

1947 yılı bütçe oylamasından önce DP adına yine Menderes kürsüye geldi. Uzun konuşması boyunca DP'lilerin Meclisi terk etmeleriyle sonuçlanan olayın aktörle-

rinden Başbakan Peker hakkında bir eleştiride bulunmadı. Peker adını kullanmaktan dahi imtina eden Menderes, buna karşın Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir'i dilinden düşürmedi. Bu durum Menderes ve Demokratların yeniden tansiyonu yükseltecek bir ortama yol açmama isteklerinden kaynaklanmış olsa gerektir. Aynı hassasiyet iktidar kanadı açısından da söz konusuydu. Bütçe kabul edildikten sonra kürsüye gelen Başbakan Peker muhalefeti kucaklayan bir teşekkür konuşması gerçekleştirdi.

DP muhalefetindeki ilk bütçe görüşmelerinde 1947 yılı bütçesi kadar İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki iktisat politikaları ve "tek parti zihniyeti" de masaya yatırıldı. Görüşmelerde 7 Eylül Kararları ve etkileri taraflar arasındaki bir numaralı ihtilaf sebebiydi. Bunun dışında devletçilik uygulamaları, millî koruma kanunu, ithalat ve ihracata yönelik kısıtlamalar, bütçenin samimiyeti, enflasyon, bütçede tasarruf zihniyeti ve borçlar da tartışmalara yol açtı.

Görüşmeler örgütlü muhalefetin potansiyelini gözler önüne serdi. Oysa tek parti günleri bütçe görüşmeleri sadece birkaç milletvekilinin eleştiride bulunduğu, hükümeti denetlemesi için parti içinden oluşturulan Müstakil Grup mensuplarının genellikle işin özüne temas etmediği, üstelik eleştiri getiren milletvekillerinin de bütçeye kabul oyu kullandığı bir dönem olmuştu.

DP'li ilk bütçe görüşmeleri tek partili Meclis geleneğinin son bulduğunu gösterdi. Bununla birlikte DP'lilerin yer almadığı oturumlarda bazı CHP ve bağımsız milletvekillerinin bütçe eleştirileri dikkat çekti. Bazı iktidar partililer devletçilik uygulamalarına ve Köy Enstitülerine sert çıktı. Bakanların birçoğu bu oturumlarda imkânsızlıkları açıkça ortaya koydu. Bu durum tek parti döneminden kalma bir alışkanlıktı. Ancak bazı CHP'liler daha da ileri giderek Başbakan Peker'i, Demokratların Meclisi terk etmesinde rolü olmakla itham etmişti. Çok partili sistem içinde böylesi bir kriz ortamında partisinin milletvekilleri tarafından haksız bulunmak Başbakan açısından iyiye işaret değildi. Peker, tartışılan çıkışıyla çok partili sisteme geçiş gibi kritik evreye uygun bir Başbakan olmadığı şeklindeki kanaati kuvvetlendirdi. Görüşmelere damga vuran Menderes ise parti içindeki konumunu güçlendirdi.

Bütçe görüşmelerinin ilk günü yaşanan kriz çok partili döneme geçişi sekteye uğratacak etkiler doğurmuştu. Ancak partili Cumhurbaşkanı'nın arabuluculuk girişimleri onun gelecekte de partiler üstü bir kimlikle denge kuracağı kanısına yol açtı. 12 Temmuz Beyannamesi bu kanıyı doğrulayacaktı. Bu durum muhalefete güven sağlamış, iktidar üzerindeki baskıyı arttırmıştı.

Kaynakça

Resmi Yayınlar

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:VII, Cilt:20.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, Cilt:3.

Kitaplar

Akın, Rıdvan, Türk Siyasal Tarihi 1908-1920, İstanbul, XII Levha Yayınları, 2010.

Albayrak, Mustafa, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Ankara, Phoenix Yayınevi, 2004.

Arar, İsmail, Hükümet Programları 1920-1965, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1968.

Aydemir, Şevket Süreyya, İkinci Adam 1938-1950, C.II, 11. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2011.

Aydemir, Şevket Süreyya, Menderes'in Dramı? (1899-1960), 15.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014.

Başar, Ahmet Hamdi, Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları: "Yine Hayal Âleminde Uçuyorum...", C.II, Haz. Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Eroğul, Cem, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, 3. bs., Ankara, İmge Kitabevi, 1998

Goloğlu, Mahmut, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV 1946-1950 Demokrasiye Geçiş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

İnönü, İsmet, Defterler 1919-1973, Haz. Ahmet Demirel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Kepenek, Yakup, Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, 19.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2007.

Koçak, Cemil, "Siyasal Tarih (1923-1950)", Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908-1980, C.I, Haz. Sina Akşin, İstanbul, Milliyet Yayınları, [t.y.].

Tanyeli, Halit, Adnan Topsakaloğlu, İzahlı Demokrat Parti Kronolojisi 1945-1950, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1958.

Tezel, Yahya S., Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 5.bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

Toker, Metin, Tek Partiden Çok Partiye, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, 3.bs., İstanbul, Arba Yayınları, 1995.

Us, Asım, Hatıra Notları, Haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012.

Makaleler

Erim, Nihat, "Bütçe görüşmeleri devam ederken", Ulus, 25 Aralık 1946.

Erim, Nihat, "Meclisi terketmek vazifeden kaçmaktır", Ulus, 19 Aralık 1946.

Erim, Nihat, "Vazifeler tek taraflı değil karşılıklıdır", Ulus, 22 Aralık 1946.

Erim, Nihat, "Ya bu deveyi gütmeli ya..." Ulus, 30 Aralık 1946.

Fenik, Mümtaz Faik, "D.Partinin elde ettiği kazanç", Vatan, 29 Aralık 1946.

Fenik, Mümtaz Faik, "İki Parti Arasında Normal Çalışma Devri", Vatan, 28 Aralık 1946.

Fenik, Mümtaz Faik, "Ticaret Bakanının çok yersiz sözleri", Vatan, 30 Aralık 1946.

Karataş, Murat, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Siyasal İktidar Anlayışı (1946-1950)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 29, 2014, s.505-524.

Köprülü, Fuat, "Bir siyasî buhranın sonu", Kuvvet, 27 Aralık 1946.

Köprülü, Fuat, "Karşılıklı İtimad", Kuvvet, 29 Aralık 1946.

- Köprülü, Fuat, “Kuru Tehditlerden Vazgeçiniz”, Kuvvet, 20 Aralık 1946.
- Nadi, Nadir, “Kriz Bitti”, Cumhuriyet, 28 Aralık 1946.
- Nadi, Nadir, “Yeni Bütçe”, Cumhuriyet, 3 Ekim 1946.
- Sadak, Necmettin, “Büyük Şefin Büyük hareketi”, Akşam, 28 Aralık 1946.
- Sadak, Necmettin, “Bir Demokrat partili düşüncesile dahi..”, Akşam, 22 Aralık 1946.
- Sadak, Necmettin, “Demokrat partisindeki kararsızlık ne gibi düşünceler uyandırıyor”, Akşam, 24 Aralık 1946.
- Sadak, Necmettin, “Samimi olmak ve bütün neticelere önceden katlanmış olmak”, Akşam, 29 Aralık 1946.
- Tuna, Serkan, “Cumhuriyet Döneminin İlk Devalüasyonu 7 Eylül 1946,” Akdeniz İİBF Dergisi, Cilt:7, Sayı:13, Mayıs 2007, s.86-121.
- Yalman, Ahmet Emin, “Bütçe müzakeresinden umumî ilhamlar”, Vatan, 19 Aralık 1946.
- Yalman, Ahmet Emin, “Vaziyet tam manasıyla berraklaşmağa muhtaç”, Vatan, 24 Aralık 1946.

Avustralyalı Gazeteci Keith Arthur Murdoch'ın Çanakkale Cephesine Dair Raporunun Analizi

Fikrettin YAVUZ*
Murat TOMAN**

Öz

Gazeteciler bilhassa savaş muhabirleri Birinci Dünya Savaşı'nın önemli cephelerinden biri olan Çanakkale'deki gelişmeleri gerek gazete yazıları ve mektupları gerekse raporlarıyla Dünya kamuoyuna taşımışlardır. Bu gazetecilerden biri olan Avustralyalı Keith Arthur Murdoch'ın kaleme aldığı ve Gelibolu Mektubu olarak da bilenen raporu, sonuçları itibariyle bilhassa İtilaf Devletleri açısından tarihi bir değere sahiptir. Bu doğrultuda raporun İtilaf Devletleri'nin Çanakkale cephesini terk etmelerinde ve özellikle Anzak efsanesinin oluşmasında ciddi payı vardır. Raporu incelendiğinde başarısızlığın sorumlusu olarak gördüğü İngiliz kurmay sınıfını tasvir ederken acınası, başarısız, niteliksiz gibi tabirler kullanan Murdoch'ın, cephenin kapatılmasının zeminini hazırladığı söylenebilir. Bununla birlikte metnin tamamında Anzak askerleriyle ilgili en küçük bir olumsuz yaklaşım sergilemediği gibi askerlere yönelik şanlı askerlerimiz ve kahramanlarımız şeklinde ifadeler kullanarak bu efsanenin temellerini atmıştır.

Bu çalışmanın amacı Murdoch'ın yukarıda bahsi geçen iki husus hakkındaki görüşlerinin yanı sıra onlar kadar yer vermemiş olsa da Türk askerine dair görüşlerinin analiz edilmesidir. Nitekim Murdoch, Türk askeri hakkında son derece müspet sözler sarfetmekte, insanîyet ve cesaret kelimelerini Türk kelimesi ile birlikte kullanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İtilaf Devletleri, Çanakkale Savaşı, Gelibolu, Gazeteci, Rapor

* Fikrettin YAVUZ, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Esentepe Kampüsü, 54187 Sakarya Türkiye, fyavuz@sakarya.edu.tr

** Murat TOMAN, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

Analysis of the Report on Dardanelles Campaign by Australian Journalist Keith Arthur Murdoch

Abstract

Journalists, especially war correspondents brought the developments of the Dardanelles Campaign, one of the important fronts of the First World War, with both their articles, letters, and reports to the world public opinion. One of the journalists' report, known also as the Gallipoli Letter, of Keith Arthur Murdoch of Australia, has a historical value for the Allied Powers especially in terms of its results. In this respect, it is thought that the report has a considerable share both in the Allied Powers' abandonment of the Dardanelles, and especially in the formation of the Anzac legend. When reviewing the report, it might be said that Murdoch, who uses phrases such as pitiful, unsuccessful, unqualified while describing the English army staff which he deemed responsible for the failure, has laid the groundwork for withdrawing the Dardanelles. Besides, not showing the least negative approach to their soldiers in the report, he has laid the foundations of the Anzac legend by using expressions like our glorious soldiers and heroes.

The aim of this study is to analyze Murdoch's opinion on Turks, whom he did not give much place compared to the two issues mentioned above. In fact, he both makes very positive words about the Turkish army and uses the words, humanity and courage together with the word Turk.

Key Words: *The Allied Powers, Dardanelles Campaign, Gallipoli, Journalist, Report*

Giriş

İnsanlık tarihinin eski devirlerinden beri Boğazlar stratejik önemleri dolayısıyla büyük güçlerin her daim ilgisini çekmiştir. Dünya'nın tecrübe ettiği ilk büyük savaş olan Birinci Cihan Harbi'nde de durum değişmemiştir. İtilaf Devletleri sonuçları itibariyle savaşın gidişatına son derece büyük bir etki yapmış olan ve aynı zamanda muazzam bir vuruşmanın yaşandığı Çanakkale Cephesi'ni açmışlardı. İngiltere'nin başını çektiği İtilaf grubu, başlangıçta Çanakkale'yi kolay bir şekilde geçerek İstanbul'u işgal ve müttefikleri Rusya'ya yardım edebileceklerini düşünmüştü. Bu amaçla yapılan plan, ilk etapta kara birliği desteği sağlamadığı için İtilaf donanmasının kendi olanaklarıyla Çanakkale boğazını zorlayıp geçmesi şeklindeydi¹. Ancak İngiltere Savaş Bakanlığı'na taarruzla ilgili gönderilen ilk raporlarda, donanmanın tek başına boğazdan geçmesinin mümkün olmadığı, ne pahasına olursa olsun ordunun işe karıştırılması gerektiği bilgisi verildi². Bu düşünceler doğru çıktı ve 18 Mart 1915'te denizde alınan büyük hezimetten sonra, İtilaf filolarının geçişine engel olduğu düşünülen bataryaları etkisiz hale getirmek amacıyla kara savaşlarına girildi. Yaklaşık 13-14 ay süren deniz ve kara harekâtı sonucunda İtilaf Devletleri Ocak 1916'da cepheyi terk etme kararı almak zorunda bırakılmışlardı³. Bu durum İtilaf Devletleri açısından adeta bir fiyasko olduğu gibi özellikle İngilizlerin yenilmez armada imajını da zedelemiş olmalıdır. Bir yılı aşkın bu süre zarfında Çanakkale'de meydana gelen hadiseler, doğal olarak kamuoyu oluşturmada ön planda olan gazete ve dergiler tarafından yakinen takip edildi⁴.

Bu çerçevede Çanakkale Cephesi'ni yerli ve yabancı birçok gazeteci ziyaret etmiş, özellikle savaş muhabirleri gelişmeleri kendi kamuoylarına aktarmışlardır. Cepheyi ziyaret eden bu gazetecilerin sayısı hayli fazla olmakla birlikte net bir rakam vermek mümkün değildir. İzin alarak cepheye gelenlerin sayısının otuzun üzerinde

- 1 Çanakkale Cephesi'nin açılış nedenleri hakkındaki değerlendirme ve cephenin açılması konusunda bkz. Figen Atabey, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 31-43; S. Murat Hatip, "Birinci Dünya Harbi Çanakkale Savaşları'na Genel Bakış ve Az Bilinenler Çanakkale Savaşı Denizinde mi Kazanıldı?", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, s. 167-169.
- 2 Alan Moorehead, *Çanakkale Geçilmez*, Çev. Güney Salman, Milliyet Yay., İstanbul 1972, s. 103.
- 3 Savaş süreci ve sonuçlanması hakkında geniş bilgi için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, V. Cilt, 1. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993; C. F. Aspinall-Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, Cilt. 1-2, (haz. Metin Martı), Arma Yayınları İstanbul 2005.
- 4 Bu konuda Türkçe literatürde birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin bkz. Yücel Özkaya, "Türk ve Dünya Basımında Çanakkale Savaşları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XII/34, Ankara 1996, s. 295-313; Recep Karacakaya, "Çanakkale Savaşları'nın Amerikan Basınındaki Yansımaları", *Yeni Türkiye Çanakkale Özel Sayısı*, Yıl 21, Sayı 65, Ocak-Şubat 2015, s. 1357-136; Fehim Kuruloğlu, "Sydney Morning Herald Gazetesi'ne Göre Gelibolu'da Savaş ve Barış, Peace and War in Gallipoli According to Sydney Morning Herald", *III. International Gallipoli Symposium*, 20-25 Nisan 2012, İstanbul 2013, s. 345-361; Zeynep İskefiyeli, "Savaş ve Propaganda: Resimli İngiliz Dergilerinde Çanakkale Cephesi", *Yeni Türkiye Çanakkale Özel Sayısı*, Yıl 21, Sayı 65, Ocak-Şubat 2015, s. 1461- 1473.

olduğu söylenmekte ise de izin almadan gelenlerle bu sayının daha yüksek rakamlara ulaştığını kabul edebiliriz⁵. Cepheye giden savaş muhabiri ve gazetecilerin bazıları gönderdikleri telgraf ve haberlerle o sırada kendi ülkelerinde kamuoyu oluştururken, bu kişilerin yazdıkları Çanakkale cephesindeki gelişmeleri anlamada tarihçilerin başvurdukları önemli kaynaklar arasında sayılmaktadır. Bu noktadan bakıldığında bazı gazetecilerin ön plana çıktığını söylememiz gerekir. Bunlar arasında Türk kamuoyunun yakından tanıdığı, eserleri Türkçeye tercüme edilmiş, hakkında makaleler kaleme alınmış olan Ellis Ashmead-Bartlett şüphesiz en dikkat çekenidir⁶. Son yıllarda Çanakkale cephesine gelmiş olan gazetecilerin kaleme aldıkları eserlerin Türkçeye tercümelerinde bir ivme olduğu da dikkati çekmektedir. Bu noktada, biri savaş muhabiri Paul Schweder ve diğeri gazeteci ve seyyah Rudolf Zabel, iki Alman gazeteci ile Fransız Savaş Muhabiri Gabriel Domergue adlı kişilerin Çanakkale hakkındaki kitapları Türk okuyucularına sunulan eserlerdendir⁷. Bununla birlikte bu türlü eserler hakkında akademik makalelerin de kaleme alındığını görüyoruz. Söz gelimi Amerikalı bir gazeteci olan George Abel Schreiner'in "*From Berlin to Bagdad*" adlı hatıratında Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları hakkında kaydetmiş olduğu değerlendirmeleri itinalı bir şekilde ele alınmıştır⁸. Bunların yanı sıra yazdıkları henüz Türkçeye tercüme edilmemiş veya hakkında akademik çalışma yapılmamış onlarca gazeteci ve savaş muhabirinden de söz etmek mümkündür. Bu bağlamda İtilaf Devletleri'nin Çanakkale cephesini terk etmelerinde ve özellikle Anzak efsanesinin oluşmasında ciddi payı olduğu düşünülen Avustralyalı bir gazetecinin hazırladığı raporun⁹ ele alınmasının önem arz ettiği kanaatindeyiz. Bu gazeteci, kurduğu şirketi daha sonra büyük bir medya imparatorluğuna dönüşecek olan Keith Arthur Murdoch'tan başkası değildir. Raporun detaylarına değinmeden önce Çanakkale Cephesi ve Türklere yönelik yakla-

5 Cepheye giden gerek yerli gerekse yabancı gazetecilerin sayısı hakkında Anadolu Ajansı'na mülakat veren Prof. Dr. Selda Kılıç'ın değerlendirmeleri için bkz. <http://aa.com.tr/tr/turkiye/yabancigazeteciler-canakkale-savaslarini-anlattı/58287> (11. 03. 2017).

6 Bartlett'in Türkçeye tercüme edilmiş çalışmaları şunlardır: Ellis Ashmead Bartlett, *Çanakkale Gerçeği* (Çev. Yüzbaşı Rahmi; Yay. Haz. Muzaffer Albayrak), Yeditepe Yay., İstanbul 2007. Ellis Ashmead Bartlett, *Sansürsüz Çanakkale*, Çev. Arzu Tüfekçi, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

7 Paul Schweder, *Çanakkale Cephesinde Türklerin Genel Karargahında*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012. Rudolf Zabel, *İstanbul İçin Savaş Bir Alman Gazetecinin Çanakkale Savaşı Anıları*, Çev. Rüstem Aslan, Cümle Yayınları, Ankara 2015; Gabriel Domergue, *Çanakkale Yolunda*, Çev. Ömer Faruk Turan, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007.

8 Mustafa Göleç, "Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı 18, s. 593-635.

9 Raporun orijinali Avustralya Ulusal Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Sir Keith Arthur Murdoch (1885–1952) *Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch to Andrew Fisher 1915*, Manuscripts Collection, MS 2823 Papers of Sir Keith Arthur Murdoch, 1908-1967. nla.ms-ms2823-2. Jack Thomson'un önsözünü, Michael McKernan'ın girişini yazdığı 2010 yılında Avustralya'da yayınlanan *Gallipoli Letter* adlı kitapta mektubun tıpkı basımı da yapılmıştır. Keith Murdoch, *Gallipoli Letter*, Allen & Unwin, Australia 2010.

şımını daha doğru bir şekilde anlamak adına bu gazeteciyi kısaca tanıtmamın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Keith Arthur Murdoch Kimdir?

19. yüzyılın sonlarından günümüze, birçok gazetecinin, yaptığı haberler ve yayınladıkları fotoğraflarla savaşların kaderini değiştirdiklerinden bahsedilmektedir. Bu isimlerin başında gelen ve gazetecilik tarihine adını altın harfler ile yazdıran Keith Arthur Murdoch, Melbourne'de 1885 yılında dünyaya geldi¹⁰. İlk gazetecilik deneyimine, stenografi konusundaki yeteneğinden dolayı, daha 18 yaşındayken dönemin ünlü gazetecisi David Syme sayesinde 1903 yılında başladı¹¹. *The Age* isimli gazetesinin banliyö muhabiri olarak Melbourne'un Malvern kasabasında çalışmaya başlayan Murdoch, başarılı bir muhabir olarak gazetesinin satışını yaşadığı bölgede arttırdı. Yaklaşık beş yıl boyunca, yerel bir muhabir olarak çalışan Murdoch, 1908 yılında, biriktirdiği 500 pound civarında para ile Londra'nın yolunu tuttu¹². İngiltere'nin başkentinde geçirdiği 18 ay boyunca büyük sıkıntılar çekti. Talihi, Londra'ya ziyaretine gelen, dönemin Avustralya Başbakanı Alfred Deakin ile tanışmasıyla, döndü. Deakin sayesinde Lord Alfred Milner ile tanıştı. Milner *Secret Elite* isimli bir örgütün lideri ve imparatorluk işleri konusunda söz sahibi, daha doğru bir ifadeyle sömürgelerden sorumlu bir kişiydi. Milner, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Çanakkale Seferi'nin yapılmasına muhalefet eden grubun içerisinde yer almıştı. Savaşın son yedi ayında, Britanya'da yönetimi ele alan David Lloyd George tarafından Savaş Bakanı olarak atandı. Ne tesadüftür ki, daha sonra Murdoch'ın kaleme aldığı mektup, Lloyd George tarafından ele geçirilecek ve bu mektup Britanya'da hükümet değişikliğini tetikleyecek unsurlardan biri olacaktır¹³.

Kasım 1909 tarihinde, ABD üzerinden Avustralya'ya dönüş yapan Murdoch, *The Age* gazetesinde yeniden işe başladı. Yaklaşık iki yıl boyunca haftada 4 pound para kazanan Murdoch, bu süreç içerisinde çocukluğundan beri muzdarip olduğu kekemelik sorununun üstesinden gelmeyi başardı. Daha akıcı ve seri konuşmaya başlayan Murdoch, 1912 yılında *The Evening Sun* isimli gazetesinin İngiliz Milletler Topluluğu Parlamentosu muhabiri oldu. Bu görevi sayesinde başta dönemin Başba-

10 Geoffrey Serle, "Murdoch, Sir Keith Arthur (1885–1952)", *Australian Dictionary of Biography*, vol. 10, 1986, s. 622-627. Murdoch yedi çocuklu dindar bir ailenin ikinci çocuğudur. Babası, Patrick Murdoch, Presbiteryan Kilisesi papazıdır. Keith yarı kırsal bir yerleşim yeri olarak tanımlanan Camberwell'de büyümüştür. Gelecekte büyük bir medya baronu olacak olan Murdoch kekeme olduğu için oldukça sıkıntılı bir çocukluk geçirmiştir. Sırasıyla önce Camberwell State okulunda ve çok iyi bir okul olduğu belirtilen Camberwell Gramer okulunda eğitimini tamamlayan Murdoch, üniversite okumak yerine gazetecilik yapmaya karar vermiştir. Bu verdiği karar her ne kadar ailesini hayal kırıklığına uğratsa ve endişelendirse de, ailesi kekemelik sorunu çeken çocuklarının kararını desteklemiştir. Bruce Page and Elaine Porter, *The Murdoch Archipelago*. London: Simon & Schuster, 2003, s. 22.

11 Page and Porter, *The Murdoch Archipelago*, s. 23.

12 Serle, "Murdoch, Sir Keith Arthur (1885–1952)", s. 622-623.

13 Page and Porter, *The Murdoch Archipelago*, s. 26.

kanı Andrew Fisher, babasının arkadaşı ve 1915 yılından sonra Başbakan olacak olan Billy Hughes ve 1914-1921 yılları arasında Savunma Bakanlığı yapan Sir George Pearce olmak üzere birçok politikacı ile yakınlık kurmayı başardı¹⁴. Tüm bu yüksek düzeyde ilişkileri geliştirebilmesinde Lord Alfred Milner'in katkısı yadsınmaz derecede önemliydi. Bundan öte, Murdoch, Milner ile tanışmasının kendisine sağladığı avantajlar sayesinde, 1910 yılında Avustralya Gazeteciler Derneği'nin kurucu üyeleri arasında yer aldı¹⁵.

Bütün bu bağlantılar sayesinde Murdoch kariyer basamaklarını hızla çıkmaya başladı. 1914 yılının Temmuz ayında, *The Evening Sun* gazetesinin de sahibi olan Sir Hugh Denison tarafından, yıllık 800 dolar maaş teklifi ile *Sydney World* isimli gazetenin editörü olarak görevlendirildi. Eylül ayı geldiğinde, Birinci Dünya Savaşı'nı izlemesi için, Avustralyalı Gazeteciler Derneği, ünlü tarihçi ve savaş muhabiri olan Charles Bean'i bir oy fark ile Avustralya savaş muhabiri olarak seçti. Bu sonuç Murdoch için üzücüydü fakat savaş muhabiri olabilmek için çok fazla beklemeyecekti. Nihayetinden bu hayal kırıklığını telafi etmek için 13 Temmuz 1915 tarihinde dönemin Başbakanı Fischer ve Savunma Bakanı Pearce, Murdoch'u Avustralya ordu mensuplarının yaşamakta olduğu posta hizmetleri ile alakalı sorunları çözmesi için *The Times* gazetesinin *United Cable Service* editörlüğüne atadı¹⁶. Böylece Murdoch'un kısa ve fakat sonuçları itibariyle çok önemli olan Çanakkale macerası da başlamış oldu.

Murdoch'ın Gelibolu Ziyareti

1915 yılında, Murdoch'un seyahatinin önünü açan ve aynı zamanda savaşın kaderini değiştiren bir kritik atama yapıldı. Avustralyalı savaş muhabiri Charles Bean, Çanakkale cephesinden alınarak Londra'da *United Cable Service of the Sun and Melbourne Herald* isimli iletişim şirketinin yönetici editörü görevine getirildi. Bu atamaya Başbakan Fischer ve Savunma Bakanı Pearce, cepheden ilk elden ve güvenilir bilgi elde edemeyeceklerini düşünerek karşı çıkmıştı ama askeri sansür nedeniyle zaten sağlıklı bilgi alamıyorlardı. Bu sorunu aşmak için Avustralya hükümeti, Murdoch'u Avustralyalı askerlerin yaşadığı posta hizmetleri sorununu çözmek için görevlendirdi. O ise, posta hizmetleri ile ilgili sorunları bizzat sahada görerek çözmek için önce Kahire'ye gitti. Gelibolu'ya gidebilmek için de Gelibolu Seferi Komutanı Sir Ian Ha-

14 Serle, "Murdoch, Sir Keith Arthur (1885–1952)", s. 623, Fitzhardinge, L. F. "Hughes, William Morris (Billy) (1862–1952)", *Australian Dictionary of Biography*, volume. 9, (MUP), 1983, <http://adb.anu.edu.au/biography/hughes-william-morris-billy-6761> (12.04.2017), B. Beddie, "Pearce, Sir George Foster (1870–1952)", *Australian Dictionary of Biography*, volume. 11, (MUP), 1988, <http://adb.anu.edu.au/biography/pearce-sir-george-foster-7996> (12.04.2017).

15 Jim Mcgregor and Gerry Docherty, "Gallipoli 18: Keith Murdoch And The Great Witch-Hunt", *First World War Hidden History*, <https://firstworldwarhiddenhistory.wordpress.com/2015/04/22/gallipoli-18-keith-murdoch-and-the-great-witch-hunt/> (12.04.2014).

16 Jim Mcgregor and Gerry Docherty, "Gallipoli 18: Keith Murdoch And The Great Witch-Hunt", Desmond Zwar, *In Search Of Keith Murdoch*, London: Macmillan 1980, s. 20.

milton ile iletişime geçti. 17 Ağustos 1915'te Hamilton'a bir mektup göndererek şu şekilde izin talebinde bulundu:

“Sadece yarı resmi bir kimlikle orada bulunmak isterim. Böylelikle temsil etmekte olduğum Avustralya ve Londra gazetelerinde, oradaki sansür izlenimini de silmiş olacağım. Fakat hiç şüphesiz göstereceğiniz her şarta içten bağlı kalacağım... Zât-ı âlilerinizle Melbourne şehir kulübünde tanışmış olmak şerefine nail olduğumu ve ziyaretinizi Sidney Sun ve Melbourne gazetelerinde yazmış olduğumu eklememe izin vermenizi istirham ederim. Yine arz etmek isterim ki bir Avustralyalı olarak ordumuzun bulunduğu kutsal Gelibolu sahillerini görmek için derin bir istek duymaktayım”¹⁷.

İzin talebinde Hamilton kendisine, cepheye gelme iznini sansür ile alakalı kurallara uyma şartı ile verdi. Murdoch sansür kurallarına uyacağını ifade eden resmi deklarasyonu imzaladı ve Gelibolu cephesini ziyaret etme iznini Ağustos ayında elde etti¹⁸.

Murdoch'ın tarihi ziyareti dört gün sürmüştür. Vardığı 2 Eylül'de yazdıklarını karargâhta bulunan sansür kuruluna göstereceğine yönelik savaş muhabirleri beyannamesini imzaladı. Müteakiben Hamilton'un, istediği yeri gidip görmesi noktasındaki yardım teklifini reddettikten sonra ise Anzak askerlerinin olduğu köprübaşına kısa bir ziyaret yaptı. Ardından İmroz'a (Gökçeada) döndü ve basın kampına yerleşti. Hamilton'un karargahının hemen yakınında bir zeytinlik içerisindeki bu kampta *Daily Mail*'den G. Ward Price ve *Daily Telegraph*'tan Ellis Ashmead-Bartlett gibi devrin ünlü savaş muhabirleri vardı. Murdoch'ın tarihi misyonu işte burada Bartlett ile tanışmasıyla başladı¹⁹. Burada bulunduğu sırada Avustralyalı savaş muhabiri Charles Bean ve diğer iki Avustralyalı gazeteciyle de görüştü.

Murdoch ilk anda burada gördüklerinden ve askerlerden duyduklarından dolayı dehşete düşmüş, askerlerin genel durumlarının son derece kötü olduğuna şahit olmuştu. Görüştüğü askerler de genel karargâhi ciddi manada eleştiriyorlardı²⁰. Murdoch'ın Anzakları ziyaret etme müsaadesi aldığını ve kamplarında kaldığını belirten Bartlett, onun ordunun durumu ve muhtemel bir kış savaşından son derece endişeli olduğunu, Avustralyalıların en çok bundan çekindiklerini, siperlerin çoğunun kesinlikle savunulmaz durumda olacağını kendisine söylediğini dile getirmektedir. Ona hak veren Bartlett'e söylediğine göre, eğer bir şeyler yapılmazsa, birisi anavatanda gerçeklerin neler olduğunu duyurmazsa son derece olumsuz bir durum ortaya çıkacaktı. Murdoch, kendisi kısa süreliğine orada olduğundan ve sadece Anzaklarla görüştüğünden, söy-

17 Moorehead, *Çanakkale Geçilmez*, s. 410-411.

18 *Sydney Morning Herald*, “How one man's Report on Gallipoli Changed The Course of War”, 18 November 1968, s. 8.

19 Phillip Knightley, *The First Casualty – From Crimea to Vietnam: The War Correspondent as Hero, Propagandist, and Myth Maker*; New York and London 1975, s. 101, Moorehead, *Çanakkale Geçilmez*, s. 411.

20 Moorehead, *Çanakkale Geçilmez*, s. 411.

leyeceklerinin yetkililer nezdinde fazlaca etkili olmayacağını, bu nedenle Bartlett'ten bir rapor hazırlamasını istedi. Bartlett de uzun süredir İngiltere'ye dönmeyi düşünse de izin alamıyordu. Murdoch'ın bu teklifini reddettiği takdirde, İngiliz kamuoyuna savaşın gerçeklerini aktarma noktasında son şansını da kaybedeceğini düşünüyordu²¹. Çünkü adaya ulaştığı ilk günden itibaren İmroz'da ciddi sıkıntılar yaşıyor, özellikle sansürün başında olan William Maxwell'ın İngiliz kamuoyuna gerçekten neler olduğunu aktarma noktasındaki engelleriyle karşılaşılıyordu. Hamilton'un talimatı gereği Maxwell, resmi telgraflar Londra'ya erişmeden Bartlett'in hiçbir mesajının İngiltere'ye ulaşmasına müsaade edilmiyordu²². Murdoch'ın biyografisini kaleme alan Desmond Zwar ise böyle bir mektubun gönderilmesi fikrinin Bartlett'ten geldiğini ifade etmekte, Hamilton'un savaşı idaresinden nefret ettiği için Murdoch'tan, yazacağı mühürlü bir mektubu Londra'ya varınca postaya vermesini istediğini kaydetmektedir²³. Mektubun gönderilme fikrinin kimden geldiği net olmasa da açık olan Bartlett'in, tüm bu engellerin ortadan kaldırılmasında ve İngiliz kamuoyunun gerçeklerden haberdar olmasında, Murdoch'ı son umut olarak görmüş olduğudur.

Keith Murdoch Marsilya'ya gidecek olan gemiyi beklerken, Bartlett İngiltere Başbakanı Asquith'e hitaben yazdığı uzun mektubu kaleme aldı²⁴. Mektubun yanısıra, Bartlett'in ifadesiyle Murdoch'a Gelibolu'daki orduyu kurtarabilecek bir kampanyayı düzenleyebilecek kimselere yazılmış tavsiye mektupları vermişti. Bununla birlikte Bartlett, Murdoch'a, çalıştığı *Daily Telegraph* gazetesinin sahibi Harry Lawson'a gitmesi ve kendisini geri çağırmasını söylemesini istedi. Murdoch'ın yola çıkmasının ardından ilk kez rahatladığını dile getiren Bartlett, bu iş esnasında Murdoch'ın başına bir şey gelirse veya yetkililer onun uyarılarına kulak asmazlarsa hemen istifa edecek, Londra'ya giderek ona katılacaktı²⁵.

Gelibolu'dan ayrıldıktan sonra, Marsilya'ya kadar gizlice raporu taşımayı başaran Murdoch, taşıdığı rapordan haberi olan *Guardian*'ın savaş muhabiri Henry Nevison'un durumu İngilizlere bildirmesi neticesinde, raporu Britanyalı subaylara teslim etmek zorunda kaldı²⁶. Fransız askerleri tarafından tutuklanmasına kızan Murdoch, gözlemlerini, Bartlett'in raporundaki ve diğer gazetecilerden aldığı bilgileri harmanlayarak, Londra'ya varmadan evvel ünlü 8000 kelimelik mektubunu yazdı. 23 Eylül 1915 tarihinde de Avustralya Başbakanı Fisher'a bu mektubu yollamayı başardı²⁷.

Kimi iddialara göre, Murdoch, gizli bir görev ile yani, savaşın ne durumda olduğunu görmek için, bizzat Avustralya Başbakanı ve Savunma Bakanı tarafından görev-

21 Ellis Ashmead Bartlett, *The Uncensored Dardanelles*, Hutchinson and Co. London 1928, s. 239.

22 Knightley, *The First Casualty*, s. 101.

23 Zwar, *In Search Of Keith Murdoch*, s. 40-41.

24 Mektubun orijinal metni için bkz. Bartlett, *The Uncensored Dardanelles*, s. 240-243.

25 Bartlett, *The Uncensored Dardanelles*, s. 244, Moorehead, *Çanakkale Geçilmez*, s. 412.

26 Knightley, *The First Casualty*, s. 101.

27 Serle, "Murdoch, Sir Keith Arthur (1885-1952)", s. 623-624.

lendirilmişti. Askerlerin yaşadığı mektup gönderememe sorunu için bir gazetecinin görevlendirilmesinin biraz kuşku verici olduğu düşünülüyordu. General Ian Hamilton bu konuda kendisinin de kuşkulandığını, daha sonra yazdığı ve 1920 yılında yayınlanan günlüğünde dile getirmektedir²⁸. Fakat komutan için artık çok geç olmuştu zira, Murdoch, Hamilton'un kariyerine büyük bir darbe indirmişti. İddialara göre birçok yanlış ve hatalı bilgi içerse de bu raporun, tarihin akışını değiştirecek kadar önemli bir belge olduğu ileri sürülmektedir²⁹.

Murdoch bu görevi ifa ettikten sonra, mektubun bir kopyasını da, o dönemde Çanakkale Seferi'ne karşı olan Lloyd George ve diğer kabine üyelerine ulaştırmak için harekete geçti. İlk önce belgeyi *The Times* gazetesinin nüfuzlu editörü Geoffrey Dawson ve gazetenin sahibi Lord Northcliffe ile paylaştı. Lloyd George ve arkadaşlarının eline geçen mektup devlet sırrı olarak sınıflandırıldı. Ardından Çanakkale Seferi'ni geri çekilme ile sonlandırarak adımlar atıldı. Hamilton, Murdoch tarafından arzu edildiği şekilde görevden alınarak merkeze çekildi³⁰. Murdoch yazdığı bu rapor ile Anzak efsanesinin temelini attığı gibi kaleme aldığı bu ikna edici hikâye ile ise başarılarla dolu kariyerinde bir adım daha ilerlerdi³¹.

Murdoch'ın Çanakkale Cephesi Raporu

Gelibolu Mektubu olarak da bilinen Murdoch'ın raporu 8000 kelimededen oluşan gizli bir rapordur. Söz konusu rapor, dönemin Avustralya Başbakanı Andrew Fisher'a ve daha sonra Birleşik Krallık Başbakanı olan Henry Herbert Asquith'e gönderilmiştir. Birkaç sayfası Murdoch'ın yaptığı yazışmaları barındıran 28 sayfalık bu rapor, Gelibolu Seferi'nin bir felaket olduğunun farkına varılmasını sağlamıştır.

23 Eylül tarihli mektubun giriş kısmında Murdoch, gönderilme nedeniyle ilgili olarak askerlerin mektuplarının zamanında ulaştırılması noktasında postane departmanının hantal ve yetersiz olduğunu, böyle devam ederse hastanelerde yatan ve askeri üs depolarında çalışan bahtsız ve vatan hasreti çeken personelin büyük çoğunluğunun memleketlerinden mektup alma konusunda sıkıntı yaşamaya devam edeceklerini dile getirdi. Ancak asıl üzerinde durmak istediği şeyin daha mühim olduğunu, Avustralya Başbakanı'na yanındaymış gibi konuşacağını ve bu sefer Çanakkale Seferi hakkında yazacağını söyledi. Dediğine göre yazdıkları bizzat cephe alanda, telgraf aracılı-

28 Zwar, *In Search Of Keith Murdoch*, s. 22.

29 Jonethan Pearlman, "How Rupert Murdoch's father changed the course of the Gallipoli campaign", *The Telegraph*, (24.04.2015).

30 Serle, "Murdoch, Sir Keith Arthur (1885–1952)", s. 625, "Keith Murdoch: A new book examines Rupert Murdoch's father, Gallipoli, and the birth of the media dynasty", *Independent*, (20 October 2015), <http://www.independent.co.uk/news/media/keith-murdoch-a-new-book-examines-rupert-murdochs-father-gallipoli-and-the-birth-of-the-media-a6701756.html> (12.04.2017).

31 James Delingpole, "Without Gallipoli, we'd have no Page 3", *The Spectator*, 2 May 2015, <https://www.spectator.co.uk/2015/05/without-gallipoli-wed-have-no-page-3-says-james-delingpole/#> (12.04.2017).

ğıyla elde ettiği ve Mısır'da öğrendiği bilgilere dayanıyordu. Ona göre tarihlerinin en talihsiz dönemlerinden birinde bulunmakla birlikte Başbakan Fisher'ın korkuları da haklı çıkmıştı. Kendisi bu askeri hareketin başarılı olup olamayacağına dair bir yargıya ulaşabilecek askeri bilgisi olmadığını kabul ediyordu. Ancak ona göre, kesin olan şey İngilizlerin karşı tarafı küçümsemeleriydi, yoksa şimdiye kadar birliklerin “yarımadanın uçurumunda zayıf bir konumda yerleşmek yerine” daha az bedel ödeyerek İstanbul'a ulaşmaları gerekiyordu.

Murdoch satırlarına eleştirilerle devam ederek, Londra'nın yüzen ağır silahları dediği savaş gemilerine aşırı bel bağlandığının, ilk iki denemede birlikte hareket eden İtilaf donanmalarının Nisan-Mayıs aylarında “sefil” bir şekilde başarısızlığa uğradıklarının, üstelik dar Türk siperlerine karşılık, yatık mermi yoluna sahip silahlarla teçhiz edilmiş savaş gemilerinin çok az etki ettiğinin altını çizmektedir. Murdoch, sözlerine devam ederek Ağustos kara savaşlarını bir fiyasko olarak gördüğünü ve son deneme dediği 6-21 Ağustos tarihleri arasında gerçekleşen vuruşmalarda çok ağır ve kanlı bedeller ödendiğini söylemektedir. Başarısızlığın sorumlularını eleştirme noktasında sözünü esirgmeden bunun sebebini “acınası kurmay kararları” ile yetersiz sayıda ve niteliksiz askerlerin karaya çıkarılmasına bağlayan Murdoch'a göre bu başarısızlık neticesinde iki seçenek ortaya çıktı: Ya tüm birlikler geri çekilecek veya kışın geçmesi beklenip ondan sonra saldırılacaktır³².

Murdoch raporun bu kısmında bölgede çok kısa bir süre kalmış olsa da siperlerdeki komutanlarla, ast ve üst rütbeli kurmaylarla görüşüğünü, herkes tarafından saygı ve samimi bir itimat ile karşılandığını belirttiikten sonra Hamilton'u eleştiren ifadelere yer vermektedir. Buna göre coğrafi olarak muhkem bir mevki olduğu için alınması çok zor olan ve fakat Hamilton'un bir baskın ile ele geçirmek istediği Ahi Baba'yı almak için inat etmesini kimse anlamamıştı. Murdoch'a göre burada alınan bir başka yanlış karar, Avustralya askerlerinin bu cepheye sürülmesiydi. Askerler Kabatepe'de kalsalardı çok az zayıat vermiş olan Avustralyalılar ilk savunma hattını da oluşturmuş olacaktı. Murdoch'ın ifadesiyle, çok pahalıya patlayan Ahi Baba'yı kolaylıkla yerle bir etme planı en sonunda iptal edildi³³.

Anzak birliklerinin yarımadanın içlerine doğru ilerlemeye teşebbüs etmediklerini, iç kısımlara ilerlemenin doğa şartları ve Ahi Baba menzilinde olunması nedeniyle mümkün olmadığını belirten Murdoch, Kanlı Sırt'ta askerlerinin yapabildiği ilerlemeden gurur duyulduğunu, ancak kendisinin böyle düşünmediğini ifade etmektedir. Yani ona göre alınan ilerleme kararı yanlıştır. Nitekim yine kendi ifadesiyle sırf 275 metre ilerleme için 2500 asker yitirmişlerdi. Ancak bu Anzakların yapabildiği tek ilerlemeydi. Bundan sonra Suvla Körfezi'ndeki durumdan bahseden Murdoch, buraya çıkarma yapan 90.000 askerinin ciddi problemler yaşadığından, denizde 14 gün beklediklerinden, çıkarma gemilerinin yıpratıcı etkisinin yanı sıra, düşman denizaltısının gelme

32 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 1-2.

33 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 2-3.

olasılığında dolayı askerlerin ciddi stres ve gerilimle karşı karşıya kaldıklarından bahsetmektedir. Murdoch'ın hemen çıkarma öncesinde askerlerin durumuyla ilgili şu canlı tasviri de dikkate şayanır:

“Düşünün ki o sırada amatör kurmaylar tarafından idare edilen genç, tecrübesiz ve fazla eğitime tabi tutulmamış endişeli ve sıla hasreti çeken askerlerin moralleri, çıkarma zamanı yaklaştığında yerindeydi. Çıkarma sırasında muhriplerde ve çıkarma gemilerinde askerler trol teknesinde tıks tıks balık istifi şeklinde durmak zorundaydı. Askerler bu pozisyonda öğleden sonraya hatta geceye kadar bekledi. Çıkarma gemilerine binmeden önce de yanlarına bisküvi ve sığır eti konservesinden oluşan üç günlük tayınları ve birer şişe sularını aldılar. Tüm bu hazırlıklardan sonra da askerlerin yaşamının en ucuz olduğu dönem olan çıkarma anı geldi”³⁴.

Murdoch raporun genelinde yaptığı gibi burada da Hamilton'u eleştirmekten geri durmamaktadır. Böyle tehlikeli bir görev için genç ve tecrübesiz askerlerin gönderilmesinin felakete davetiye çıkarmak olduğundan bahseden Avustralyalı, Hamilton ve kurmaylarının hatalı askeri kararlar vermemiş olsalar, askerlerin yetersizliğinden dolayı başarısız olunduğuna yönelik bahanelerinin bir dereceye kadar kabul edilebileceğini dile getirmektedir. Askeri çıkarma konusunda herkesin hem fikir olduğunu, Türk tarafının bu hareketi beklemediğini belirten Murdoch, bundan sonra Türk askerinin çıkarmaya karşı verdiği mücadeleden bahsetmektedir. Söylediğine göre çıkarmayı bilmeseler de, Türk askerleri çok hızlı hareket ederek topçu ateşine başlamış, mevzilerde bulunan toplar da yaylım ateşine katılmıştı. Bu doğrultuda Türk askeri yeni askeri birlikler gelene kadar, çıkarma yapılan alanın her tarafına bomba yağdırmıştı. Raporun devamında yine alınan yanlış kararlardan söz ederken, Anafartalar'ın işgali için yollanan askerlerin, hata anlaşıldığında geri çağrıldıklarını kaydeden Murdoch, buradaki başarısızlığın nedenlerinden biri olarak askerlerin muzdarip olduğu susuzluk meselesinin altını çizmekte ve bunun sorumluluğunu da yine kurmaylara şu şekilde yüklemektedir:

“Bir gün boyunca çıkarma gemisinde bekleyen ve sonra da karaya çıkan genç İngiliz askerleri yanlarında getirdikleri suyu bitirmeye ve susuzluk çekmeye başlamıştı. Daha öğle vakti susuzluk askerleri yıpratmaya başlatmıştı. Kurmaylar böyle bir sıkıntının yaşanacağını hesaplayamamıştı. Bütün ordu tam üç gün boyunca susuzluktan kırıldı. Birçok ölümün nedeni susuzluk oldu. Bir general bana Anafartalar'da yaşanan bozgunun nedeninin susuzluk olduğunu söyledi. Kesinlikle sıcakkanlı genç askerler, dünyanın en susuz kalan çocukları olarak tropikal sıcakların yaşandığı bu cepheye susamayı tetikleyen yiyecekler ile yollanmıştı. Bir bölük komutanı, ordu kurmaylarının, kendilerini sınırları iyi hesaplanamamış emirler ile hem savaşılmaya gidilen bölgenin coğrafi özellik-

34 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 4.

lerini bilmeden hem de susuz kalacak şekilde donatılmış olarak cepheye sürdüğünden şikâyet etmekteydi”³⁵.

Murdoch “bana ne anlatıldıysa elbette ben de onları tekrar ediyorum ve yaptığım değerlendirmelere inanmanızı bekliyorum” dedikten sonra “ordu kurmaylarının Gelibolu’daki elim hatalarının gerçekten sefilce” olduğunu kaydetmektedir. Yarımada’nın alınmasına yönelik hazırlanan planın iyi olduğunu, tek eleştirinin Suvla Koyu’ndaki hareketlilik devam ederken, Anzak askerlerinin 971 no’lu tepe ile Conk Bayırı’na taarruza geçirilmeleri olduğunu belirten Murdoch, muhteşem Avusturya-Asya birlikleri dediği Gurkhas ve Connaught Muhafız Birlikleri’nin dağıldığını ifade etmektedir. Raporun bu kısmında 971 nolu tepe ile Conk Bayırı’na çok az Avustralya askerinin ulaştığını, bunların geri çekilmesinin şaşkırtıcı olduğunu belirttikten sonra, İngiliz generallerinin arasındaki fikir ayrılıklarından söz etmektedir. Birbirleriyle problemlili olan, merkeze çağrılan veya yeni görevlendirilen general ve komutanların isimlerini vermektedir. Müteakiben, 6-10 Ağustos tarihleri arasında, Suvla Koyu’nda gerçekleştirilen askeri operasyonların tamamıyla utanç verici olduğunu kaydeden Murdoch, sadece 1,5 mil kadar mesafe içeri girebildiklerini, ancak bir tane bile stratejik önemi haiz hâkim bir mevki ele geçiremediklerini kaydetmektedir. “İtibarımızı biraz kurtaran tek başarı Mestantepe’yi ele geçirmemiz oldu” diyen Avustralyalı, bu tepenin güvensiz ve Türk topçusunun menzilinde olduğu için sıklıkla bombalandığını ve bu bölgenin de tam manasıyla kontrol altına alınamadığını belirtmektedir.

Murdoch’ın söylediğine göre 6-10 Ağustos tarihleri arasındaki onun ifadesiyle “yaşadıkları berbat yenilgi neticesinde” Emperyalist Ordu’nun yaklaşık % 35’ini kaybetmişlerdi. Türk askerinin sayısı takriben 33.000 civarındaydı ve İtilaf kuvvetlerinden sayıca daha azdı. Fakat durum 21 Ağustos’ta değişti ve Türk ordusu takviye birliklerle güçlenip hücum pozisyonu aldı. Murdoch saldırı başladığında en vasıflı askerlerinin kanlı çarpışmalara girdiğini, şanlı dediği 29. Bölük’ün yaklaşık 40.000 askerini kaybettiğini ve mevcudunun 5.000’den daha aza düştüğünü belirtmekte ve buradaki yenilginin sebebinin de yine planlamayla ilgili olduğunun altını şu şekilde çizmektedir: “Burada benim eleştirim planlamaya yönelik oldu. Bu eğitimli ve vasıflı askerimizi biz neden Ağustos ayının başında kullanmadık ve neden şimdi biz bu askerleri bilerek ön hatta gönderip, Türklere öldürttük!”³⁶.

Murdoch raporunun bu kısmında Anzak efsanesinin temellerini atacak ifadelerle yer vermekte Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinin başarılarından bahsetmektedir. Ona göre Anzak Koyu’nda yer alan ve “kahramanca” ilerleyen Avustralyalı Gurkhas ve Connaught Muhafız Birlikleri ve Yeni Zelanda ileri karakolunda yer alan askerler, “bitmek tükenmek bilmeyen enerjileri” ile sol cenah ile merkezin birbiri ile bağlantılı olmasını sağlamışlardı. Yeni Zelanda yivli tüfekleri, tepelerde yer alan keskin nişancıların neredeyse tamamını yok etmişti. Bu sayede Wellington Taburu, diğer Yeni Zelandalı birlikler ve “Şanlı” Dördüncü Tabur’un 4000’den fazla askeri cepheye ilerleye-

35 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 5-6.

36 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 6-8.

bilmışti. Geceleri kesik, fundalık ve oldukça zorlu arazide “kahramanca” ilerleyen bu askerlerin çabası, yanlış yönlendirme ve devamlı yaşanan süngü süngüye çarpışmalar nedeniyle kesilse de, Çanakkale Seferi içindeki “en şanlı” mücadelelerinden biriydi. Kahramanca ve şanlı gibi kelimelerle yücelttiği askerlerin küçük bir tepe olduğunu söylediği Conkbayırı'na çok azının ulaştığını ve orada bulunan 5000 Türk askerine karşı umutsuzca yumruk yumruğa savaştıklarını belirten Murdoch, operasyonun başarılı olması için gerekli olan asker miktarına sahip olmadıklarını şu çarpıcı ifadelerle dile getirmekte, son cümlesinde ise yine Avustralya askerlerini övmektedir:

“Biz bu operasyonun başarılı olması için yeterince askere sahip değildik. Yeterli gücümüz yoktu. Maalesef hedefimizi yüksek koymuştuk. Orada kafı derecede askerimiz olmayınca doğal olarak tutunamadık. Hatta Anafarta Tepeleri bizim desteklerimiz ile tutulmaya çalışılıyorsa, biz yine de son derece önemli olan Conkbayırı'na mevcut askerler ile elde tutmayı başaramazdık. Kahraman Dördüncü Tabur'un asker sayısı 1000 civarına indi. Bilmekten mutlu olacağınızı düşünüyorum; askerlerimiz kahramanca öldüler”³⁷.

Murdoch Avustralyalı askerleri övdüğü satırlarını müteakip karşılaştıkları sorunları dürüst bir şekilde ele alacağını, önlerinin kış ve kışın çok ciddi sorunlarla karşılaşabileceklerini belirtmekte, asker sayısı ve buldukları yerler hakkında bilgi vermektedir³⁸. Bu ifadelerinin ardından Türk topçusuyla ilgili detaylar veren Murdoch topçulardan hiçbir yerde korunamadıklarını belirtmekte ve bunun sebeplerinin üzerinde durmaktadır. “Elde tutabildiğimiz mevzi sayısı çok azdı ve Türklerden saklanamıyorduk” şeklinde burada raporuna kayıt düşen Murdoch, silahlarını konumlandırma sorunu yaşadıklarını ve kazandıkları mevzileri her seferinde kaybettiklerini açık yüreklilikle ifade etmektedir. Murdoch'ın raporun bu kısmında Türk topçusunun başarılı olmasıyla ilgili düşünceleri de dikkate değerdir:

“Türkler daha geniş bir arazide topraklarını uygun pozisyonlara konumlandırarak ve kolaylıkla yerlerini değiştirerek onları yok etmemizi engelliyorlardı. Anzak Körfezi'nin sağında yer alan topraklara zarar vermenin imkânsız olduğunu görseydiniz şaşırırdınız. Bu topraklar Kilitbahir platosu içinde yer alan zeytin koruluklarına gizlenmişti. Savaş gemileri ve oldukça etkili ve modern topraklarımız, bu silahlara zarar veremiyordu. Bu topraklardan doğrudan üzerimize, sahilde yer alan birliklerimize ateş açıyordu ve bu çok ciddi zararlara yol açıyordu. Konumlandığımız üç yer o kadar saldırıya açıktı ki, Türklerin bizi topçu atışları ile neden sahilten söküp atmadığını anlayamıyorduk. Sadece Seddülbahir bölgesi

37 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 8-9.

38 Murdoch'ın burada verdiği bilgiler şu şekildedir: “Yarımadada 105.000 civarı askerimiz, 25.000 civarı hayvanımız, bunların yüzde doksanı katırımız var. Askerlerimizin yaklaşık 25.000 tanesi Seddülbahir Koyu'nda, 35.000 tanesi Anzak Koyu'nda ve geri kalanı ise Suvla Koyu'nda yer almaktadır. Avustralyalı birliklerin sol cemahtaki kahramanca çabaları sayesinde, Suvla ve Anzak'da yer alan birlikler birleşebildi. Ama unutmamak gerekir ki, Suvla Koyu'ndan biri Anzak körfezine diğeri de denize olmak üzere iki kez geri çekildik. Bunlar toplam 260.000 civarı askerden geriye kalanlardı” Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 9.

biraz daha güvenliydi. Anzak ve Suvla körfezlerinde yer alan birlikler tamamıyla açık hedef halindeydi. Eğer Türkler yeterince modern toplara ve mühimmata sahip olsalardı, Suvla ve hatta ondan kötüsü Anzak bizim için yaşanabilecek bir alan olmaktan çıkabilirdi”³⁹.

Murdoch’ın raporun bu kısmında söylediğine göre, İngiliz kurmaylarının Türk askerinin ne kadar mühimmata sahip olduğu konusunda farklı tahminleri vardı. Ona göre tek emin olunan şey, Türk tarafının mühimmat durumunun İtilaf tarafından daha kötü olduğuna inanılmasıydı. Halbuki Murdoch, Türklerin mühimmatlarını kışın yapacakları saldırı için sakladıkları savına da inanmıyordu. Bunun sebebi Türk topçusunun sahilde demirlemiş olan çıkarma gemilerine gereksiz yere ve gelişi güzel ateş etmesiydi. Söylediğine göre Türk topçusu çıkarma gemilerini sıklıkla vurabiliyordu ancak bu atışlarını ciddi bir şekilde yapmıyorlardı. Bir ara iki tane çıkarma gemisine sekiz kez ateş ettiklerini görmüştü. Yine bir gün Yeni Zelanda sahilinin sağ cenahından üzerlerine 60 defa top atışı yapılmıştı. Bu saldırı nedeniyle 65 asker kaybetmişlerdi. Murdoch’a göre Türk askerinin verdiği bu zarar, yeterince mühimmata sahip olduklarının da bir göstergesiydi⁴⁰.

Murdoch burada yine olumsuzluklardan bahsederken, maliyeti göz önüne almadan dalgakıran inşası için çalışan iki buharlı geminin battığını, Anzak Koyu’nda bir tane açık demirleme alanı olduğunu ve kendilerinin üç adet küçük iskele inşa edip bu iskelelerin bir tarafını, askerlerini top atışından korumak için kum torbaları ile desteklediklerini kaydetmektedir. Suvla Koyu’nda daha fazla gemi battığını belirten Murdoch çıkarma yapmak için güvenli tek bir alan olmadığı şeklinde bir değerlendirme yaparak, doğal şartların da başarısızlıkta payı olduğunu ima etmektedir⁴¹.

Genel itibarıyla bu türlü olumsuzlukların tasvir edildiği raporun bu kısmında Murdoch iki önemli husus üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilki savaş alanında ele geçirilen bölgelerindeki mevzi, mühendislik vb. çalışmaların kışın burada kalınmayacak şekilde hazırlanmasıydı. İkincisi ise daha önemli bir mesele, su probleminiydi. Avustralyalının bu iki konudaki değerlendirmeleri şu şekildeydi:

“Kışı geçirmek için ciddi büyüklükte yapısal değişikliklere ve iyi yollara ihtiyaç vardı. Korkarım ki bu konuda karar vermek için çok geçti ve yapılacak değişikliklerin kışa yetişmesi mümkün gözüküyordu. Anzak Körfezi’ni terk ettiğimde inşaat malzemeleri daha gelmemişti. Ayrıca sadece 14 günlük erzakımız kalmıştı. İklimden önce, su sıkıntısını çözmek gerekmekteydi. Elverişsiz hava koşulları, denizden karaya su taşınmasını engelleyebilirdi. Bu durumda birliklerimizin yaşadığı büyük sıkıntılara su sorunu da eklenecekti. Bir ay boyunca su rezervinin olmaması kafalarda son derece tehlikeli bir sorunun varlığı anlamına gelecekti”⁴².

39 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 9-10.

40 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 10.

41 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 11.

42 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 11-12.

Murdoch askeri bakımdan Anzak Koyu'nda durumlarının iyi olduğunu düşünüyor ve *“bizi buradan söküp atamazlar”* diyordu. Yine kendi milletini överek Avustralyalı *“pratik zeka ve dayanıklılığının”* bu koyu kaleye çevirdiğini, gözü pek ve kararlı askerlerinin bölgeyi koruduğunu belirtirken, Suvla Koyu'nda ise ciddi tehlikelerin varlığından bahsetmektedir. Murdoch'ın korkusunu özellikle en çok kamçılayan şeyin Almanlar olduğu buradaki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Söylediğine göre kış döneminde Suvla'yı elde tutmak mümkün olmayabilirdi dahası büyük ihtimalle Alman ordusu da cepheye gelecekti. Onun ifadesiyle her durumda, ağır silahlar ile donatılmış Alman ordusunun cepheye gelmesi onlar için sonun başlangıcı, bu seferin sonu olabilirdi. Büyük Alman obüsleri siperlerini paramparça edebilirdi ve onların bu saldırılara karşılık vermesi de mümkün değildi. Bomba Sırtı (Quinn's Post) gibi bazı bölgelerde çok az bir alanın kontrol edilebildiğini belirten Murdoch'ın öngörüsü, Alman silahları cepheye gelsin gelmesin Türk tarafının kışın ciddi bir şekilde saldıracağı yönündeydi: *“Onları hiçbir şekilde tehdit edemeyeceğimizi anladıklarında, toplarını bir araya getirip üzerimize saldıracaklardı. Ayrıca kalede yer alan büyük toplarını istedikleri alana taşıyabilir ve bizi ciddi şekilde hırpalayabilirlerdi”*⁴³.

Murdoch raporun bu kısmında askerin karşı karşıya kaldığı bir başka ciddi problem, yani hastalıklar üzerinde durmakta ve bu konu hakkında bilgiler vermektedir. Hastalıkların askeri güçlerini korkunç derecede zayıflattığını belirten Murdoch'a göre, sivrisinekler çoktan dizanteri hastalığının alarm seviyesinde yayılmasına sebep olmuşlardı. Askerler arasındaki hasta oranı şaşılacak derecede yüksekti ve her gün en az 600 asker hastalıktan dolayı muayene, 1000 civarında asker ise yarımada tahliye ediliyordu. Murdoch bu konudaki görüşlerine Avustralyalı askerleri övdüğü şu sözlerle devam etmektedir:

*“Sonbahar yağmurları başladığında, siperlerin dibinde geliş güzel gömülen askerlerimizin üzerindeki toprak örtüsü ince olduğu için aşınacak ve bu nedenle bulaşıcı hastalıklar zuhur edecek. Şimdi bile siperlerde ortaya çıkmış olan kötü koku askerleri hasta etmektedir. Yazık, iyi askerlerimiz burada gömülü, cesur yürekleri atmıyor, acı Avustralyalı ailelerimizi çok sert bir şekilde vurdu”*⁴⁴.

Yazdığı raporda gazetecilik hünelerini sergilemekten çekinmeyen Murdoch bu ifadelerini müteakip yine bu konudaki öngörülerine devam etmektedir. Kışın hastalıklar nedeniyle 30.000 civarında asker kaybedildiği takdirde ilkbahar geldiğinde ellerinde sadece 60.000 civarında asker kalacağını öngörmektedir. Ona göre bu askerlerden kesinlikle bir ordu olmayacak, bozguna uğramış ve harcanmış askerler olacaktır. Topçu ateşi ve ani baskın tehdidiyle, güç şartları altında Gelibolu'da geçirilecek bir kış, askerlerinin yıpranmış mevzilerinde daha elim ıstıraplara gark olmalarına neden olacaktır. Soğuk ve yıpratıcı kış gecelerinde eller tetikte bekleyen ve bu nedenle yıpranmış olan askerlerden, savaşma vakti geldiğinde çok fazla bir şey beklememek

43 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 12-13.

44 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 13.

gerekirdi. Eğer yeni bir saldırıya girişeceklerse, bu saldırı, kış boyunca yıpranmış askerler ile değil, yeni askeri birlikler tarafından yapılmalıydı. Yeni askeri birlikler yardımlarına gelecek mi idi? O sırada Fransa'dan gelen şikâyetlere baktıklarında, personel eksikliğini gidermeleri imkânsız gözüküyordu. Zayıflamış askeri kademelerin yenilenmesi mümkün görünmüyordu. Murdoch raporun bu kısmında savaşı devam ettirme noktasındaki düşüncelerinde kötümser bir tavır sergilerken, Avustralya askerlerini yine yüceltmektedir. Kötümser değilim dedikten sonra, bu berbat çile için askeri bir operasyon şart ise, eminim ki bizim Avustralyalı askerlerimiz ellerinden geleni yapacaklar şeklindeki ifadeleriyle onlara yönelik methiyelerini devam ettirmektedir⁴⁵.

Murdoch raporun bu kısmında Çanakkale cephesinde askerleri tutmanın ne tür genel siyasi sonuçlar doğuracağı üzerine çeşitli değerlendirmeler yapmakta ve bu konuda kabindeki bakanların fikirlerini paylaşmaktadır. Bakanların Çanakkale'de yaşanacak bir başarısızlığın İran ve Hindistan'da da önemli sorunlara yol açacağı fikrine katılan Murdoch, İran'da ciddi problemlerle boğuşulduğunu, Hindistan'ın ise sorun çıkmaya çok müsait olduğunu kaydetmektedir. Korkunç harcamalar yapılarak devam ettirilen bu savaşın başarılı olacağını düşünmeyen Murdoch, sırf Almanya'nın ekonomik gücünü yıpratmak için girdiklerini düşündüğü savaşın, gelir kaynaklarını tüketeceği kanaatini taşıyordu. Bir sonraki yıl İstanbul'u ele geçirmek için yapılacak bir seferin başarı şansı konusunda da şüpheli olduğunu belirten Avustralyalı boğazları geçebilmek için yeterli askeri destekten başka çıkar yol olmadığını düşünüyordu. Bu sefer için gerekli olan asker sayısını verdikten sonra ise Türk siperlerinin ne kadar muhkem mevkiiler olduğuna dair detaylarla satırlarına devam etmektedir. Ona göre fevkalade bir şekilde tahkim edilmiş derin ve dar mükemmel Türk siperlerinin üzerleri ağır kalaslar ile kapatılmış ve her türlü top atışına ve saldırıya karşı hazırlanmış durumdaydı. Üstelik Avustralyalıların mevcut halleri de ortadayken Türklere saldırmak yarar getirmeyecekti. Murdoch, savaşta hayatlarını kaybeden Avustralya askerleriyle ilgili en dramatik ve trajik tasviri burada şu şekilde yapmaktadır: “*Ölü Adam Sırtı'nda (Dead Men Ridge) cesurca birkaç yüz metre ilerlemeye çalışsan en vasıflı Hafif Süvari birliklerimizin on dakika içinde yok edildiği alana ben ve savaş şairi Hughes (Ted Hughes) ile gelseydiniz kesinlikle gözyaşlarına boğulacaktınız. O dehşet bölgede kimi gecekonduda oturan, kimi çiftçinin oğlu 500 askerimizi kaybettik*”⁴⁶.

Murdoch bundan sonra askeri birlikler hakkında daha doğru bir ifadeyle askerlerin durumlarıyla ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Askerlerin morallerinin bozuk olduğundan, özellikle Suvla Koyu'ndaki askerlerin yeni gelmiş olmalarına rağmen durumlarının çok kötü olduğundan bahsettikten sonra belki de İtilaf kuvvetleri için hezimetin en önemli sebebi olan askerlerin komutanlarına güvenmediklerinin altını çizmektedir. Söylediğine göre askerler sadece oradaki komutanlarına değil, Londra'ya da artık güvenmiyorlardı. Bir İngiliz yüzbaşısına kış hazırlıkları için artık karar vermesi gerektiğini söylediğinde, suratını ekşitmesini asla unutamayacağım diyen

45 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 13-14.

46 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 14-15.

Murdoch'ın bir diğer tespiti, askerlerin üzerinde halen tropikal-yazlık bölgelere göre hazırlanmış kıyafetler olmasıydı. Kendisi Çanakkale'yi terk ettiğinde bile Londra'dan gönderilen yeni askerlerin yazlık kıyafetlerle yollandığını, Çanakkale'deki askerlerin kendi kaderleri ile baş başa bırakılacakları korkusu taşıdıklarını kaydeden Avustralyalı, askerlerin durumu ve güvensizliklerinin temel sebebinin başta Hamilton olmak üzere kurmayların yanlış kararlarından kaynaklandığını şu sözlerle vurgulamaktadır:

“Hamilton ve kurmay subaylar, verdikleri kararlar ile birlikleri çıkmaz sokaklarda harcadılar. Suvla Koyu'nda olanları kendi gözlerinizle görerseniz zor inanırız. Yapılan hataları gördüğünüzde bu askerlerin İngiliz askeri olduğuna inanmazdınız. Askerler uğradıkları zavallıca yenilgilerden, ortamdan, su sıkıntısı yaşamaktan, tuzlu dana eti ve diyet pirinç yemekten zihinsel körlük çekmekteydiler ve vüculları şoka girmişti...Askerler sanki eziyet görmüş aptal hayvanlar gibi bakıyorlardı”⁴⁷.

Mudoch'ın raporundaki en garip yaklaşımını bu kısımda sergilediğini görüyoruz. Suvla Koyu'ndaki askerlerden bahsederken, buradaki Britanyalı askerlerin fiziksel durumlarının, Türk askerlerinininkinden daha kötü olduğunu belirttikten sonra bir gazeteciden beklenmeyecek türde savaşıma konusunda tereddüt edenlerin vurulmasına yönelik sözler sarf etmektedir: *“Bu cümleyi dikte etmekten hoşlanmıyorum ama Suvla Koyu'ndaki ilk günden itibaren, kararlı ve acımasız bir şekilde ilerlerken geride kalan veya bilerek geride oyalanan askerlerin vurulması emri verilmeliydi”*. Murdoch'ın burada kast ettiği askerlerin İngiliz olduğu, bir sonraki kısımda onlarla ilgili daha ağır ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bunun tersine müteakiben Anzak askerlerini ise yine yüceltmektedir. Üstelik Anzak Koyu'ndaki askerlerin morallerinin yerinde, fakat yeni gelenler hariç, çoğunun cesaretinin kırılmış olduğunu belirtmekte, Yeni Zelandalı ve Avustralyalı askerlerden oluşan Godleys Birliği'nin büyük zayıyata uğrasa da asla geri çekilmediğini dile getirmektedir. Kendi askerlerini kastederek bu ırkın içindeki savaşçı ruh bu askerlerde canlıdır dedikten sonra İngilizleri kastederek, bunu Suvla Koyu'ndaki oyuncak askerler için söylemek mümkün değildir demektedir. Murdoch'ın neden Anzak Efsanesi'ni yaratan kişi olduğunu anlamak için raporun bu kısmında kendi askerleriyle ilgili söyledikleri şu sözlere bakmak yeterlidir:

“...Tahmin edebileceğiniz üzere, ben Ege'de gemideyken gördüğüm iyi aileler tarafından yetiştirilmiş, çıkarma gemisinde balık istifi savaşmak için bekleyen Avustralyalı askerler, evlerine dönmek için utanmadan İskenderiye'deki birliklerinden kaçan askerlerden çok daha değerlidir. Anzakların kutsal topraklarında savaşan bu askerler her şekilde, bahsi geçen kaçak askerlerden değerlidir. Bu değerli vatan evlatları, muhteşem askerler, askerden kaçmanın onur kırıcı olduğunun farkındaydı. Ölüm onlar için bir sorun değildi. Bu askerlerin hayata bakış açıları ne kadar muhteşem! Bu delikanlılar nasıl öleceklerini tartışıyorlardı. Onlar için Anzak'ta toz altında yatan hayatını kaybetmiş kardeşinin yanında ölmek kadar şerefli bir şey yoktu... Avustralyalı birliklerin

47 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 15-16.

ihtişamına dair size daha çok şey söyleyebilirim. Askerlerin birbirlerine ve vatanlarına karşı bağlılıkları ve ne muhteşem bir sevgi beslediklerini anlatabilirim. Bu sayede Avustralyalı olmanın verdiği duygu sizde en üst seviyeye çıkabilir. Bu askerleri görmek çok heyecan verici, Anzak'ta yürürken kollarını sallayan muhteşem insanlar! Onlarda insanlığın bu zamana kadar taşıdığı asil yüz var. Anzak'ı benim gördüğüm gibi tahayyül ederseniz, Avustralyalı olmanın dünyanın en önemli imtiyazı olduğunu göreceksiniz...’’⁴⁸.

Anzak Koyu’ndaki askerlerin morallerinin yüksek olmasının nedenini onların fiziksel özelliklerine bağlayan Murdoch, Avustralya askerlerinin başındaki komutan William Birdwood’a çok güvendiklerini belirttikten sonra Ian Hamilton için ise endişeli olduğunu ifade etmektedir. Murdoch, Hamilton’un kurmaylarının kibirli olduklarını ve bunu göstermekten çekinmediklerini belirtirken, askerlerin arasında isyan fikrinin olduğundan da söz etmektedir. Söylediğine göre askerleri isyan etmekten alıkoyan şey bağlılıklarıydı. Aslında geri dönen her çıkarma gemisinde ve iletişim hattında isyan ile ilgili konuşmalar vardı. Kendisinin Hamilton’u sevdiğini, onun gerçekten kibar birisi olduğunu, bir gazeteci olarak ona hayranlık duymasına rağmen, bir strateji uzmanı olarak kesinlikle başarısız olduğunu düşünüyordu. Murdoch bu olumlu ifadelerinin ardından asıl niyetini çok net ifadelerle ortaya koymaktadır. Ve bunu yaparken de Hamilton’un İtilaf askeri nazarındaki durumunu şu ilginç benzetmeyle desteklemektedir: “*Şüphesiz ki morali bozuk ve bozguna uğramış olan askerlerin moralini düzeltmenin en önemli ve ilk adımı Enver Paşa’dan bile daha fazla nefret edilen Hamilton’ı ve kurmaylarını görevden almaktır*”. Müteakip cümlelerde Hamilton’u eleştirmeye devam eden Murdoch onun görevden alınmasından başka bir çare kalmadığını, yüksek ihtimal mektup başbakana ulaşmadan Hamilton’un görevden alınacağını ifade etmektedir. Ona göre Suvla Koyu’nda yaşanan felaketten sonra, bu yarımada yeniden yüz binlerce asker getirmeleri şarttı ancak bu şekilde başarılı olabileceklerini düşünüyordu. Bütün bu takviyelere rağmen, yerlerinde sayarlarsa bundan daha utanç verici bir şey olmayacağını kaydeden Murdoch, Hamilton gibi bir komutanı “*yargılamak bana düşmez*” dese de, yalın gerçekler olduğunu söyledikten sonra istifa etmesi gerektiğini ima eden ifadelere yer vermektedir. Ona göre bir ordu, komutanına karşı güvenini tamamıyla kaybettiği zaman -Hamilton birçok kez zayıf bir komutan olduğunu ortaya koydu- yapılacak tek şey vardı. Murdoch sözüne eleştirilerle devam etmekte Hamilton’un Gökçeada’da ikamet edip Anzak Koyu’na hiç gelmediğini, Fransızların onu adada yaşayan general olarak tanımladıklarını belirtmektedir. Bu iddialar doğru olmayabilir dedikten sonra Hamilton’un, Suvla için “*Her şey kontrol altında! Gönüllü Süvari Alayı saldırıya geçecek*” açıklamasının onu alay konusu haline getirdiğini, askerlerin Hamilton’u sözde her şey kontrol altında iken cepheyi terk eden komutan olarak görmeye başladıklarını ifade etmektedir⁴⁹.

48 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 16-18.

49 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 18-20.

İstese mektubu daha fazla uzatabileceğini ve o ana kadar yazdıklarının olanların ve durumun sadece çok az bir kısmı olduğunu kaydeden Murdoch raporun bu kısmında İngiliz generallerine yönelik eleştirilerinin dozunu biraz daha arttırmaktadır. Ona göre, bu korkunç ve beceriksizce yönetilen Çanakkale Seferi'ni sürdürmek ve “kırmızı tüy takmış kibirli ve kendini beğenmiş kapasitesiz Britanyalı generaller” tarafından yönetilen ordudan başarı beklemek büyük hataydı. Özellikle Mondros'tan gelen yazılardan edindiği intibaya göre birçok üst rütbeli kurmay ve kendini beğenmiş “terbiyesiz” genç, savaşı bir oyun olarak algılamaktaydılar. Ona göre, ciddi olarak hayatında hiç çalışmamış sadece giyimine, sosyal statüsüne ve kendini tatmin etmeye odaklanmış bu insanlardan ne beklene bilirdi ki? Murdoch böyle ağır ifadelerle tenkit ettiği Britanyalı kurmaylar ile muhatap olan Avustralyalıların tamamının bu adamlardan tiksindiklerini ve onlardan nefret ettiklerini kaydetmektedir. Eleştirilerine somut örnekler vererek devam eden Avustralyalı, birçok skandaldan bahsedebileceğini belirtip iki hadise hakkında bilgi vermektedir. Birincisi Mondros limanına demirlemiş Aragon adındaki gemi mürettebatının (iletişimden sorumlu kurmaylar) lüks içinde yaşarken, tifo gibi hastalıklardan muzdarip 134 Avustralya askerine gerekli olan buzu temin etmemeleri (Murdoch'a göre buz içinde yüzüyorlardı), diğeri ise 150 civarında yaralı askerin hiçbir önlem ve talimat olmadan hastanenin kumsalına indirilmesi ki Murdoch bunun sorumlusunun da Aragon çalışanları olduğunu kaydetmektedir⁵⁰. Bu ifadelerini müteakip yine eleştirilerine devam eden Murdoch, Mısır'daki kötü durum ve bunun sorumlusu olarak gördüğü İngiliz komutan Sir John Maxwell'den bahsetmektedir. Sahip olduğu pozisyona nazaran küçük bir beyne sahip diye küçümsediği hatta aşağıladığı Maxwell'in derslere konu olacak meşhur hatalar yaptığından, Mısır'da meydana gelen ve Avustralyalı askerlerin de karıştığı olayların baş sorumlusu olduğundan söz etmektedir. Bu olay esnasında özellikle yakılan evlerin bilerek ve istenerek yapılan bir cinayet olduğunu ve Avustralyalıların da böylece Kahire'de suç işlediklerini kabul etse de, asıl sorumlunun İngiliz general olduğunu belirterek, kendi

50 Murdoch'ın bu iki konudaki ifadeleri şu şekildedir: “Aragon isimli, İletişim Generali- Müfettişi kurmaylarına ev sahipliği yapan lüks Güney Amerika yolcu gemisi, Mondros limanına demirledi. Bu gemide çalışan yeni subaylardan hem Britanyalı hem de Avustralyalı subayların nasıl iğrendiklerini gördüm. Bu gemide çalışanlar lüks içinde yaşıyordu. Bu adamların cepheden gelen askerlere yaptığı kabalığı kimse geçemez. Gemi emir subayının yaptığı büyük kabalıklara, burnu büyüklüklere ve acziyete hayatım boyunca hiç rast gelmemiştim. Aleni yeteksizlik bu çalışanların karakterlerinin temel özelliğidir... Bu olaya ilaveten daha somut örnek vermeme gerekirse, bir gün gecenin karanlığında 150 civarı yaralı asker, hiçbir önlem ve talimat olmadan hastanenin kumsalına indirildiler. En kısa zamanda hastaneye yetiştirilmeleri gerekiyordu ama bu askerlerin karaya getirildiği bilgisi kimseye verilmemişti. Bütün bu rezaletin sorumlusu, iş yapmaktan aciz Aragon çalışanlarıydı. Bu konuda bilgiyi Fiaschi, de Crespigny, Stawell ve Kent Hughes'den alabilirsiniz. Ben oradayken, bir general ve ekibi, gelen yaralıları teftiş etmek için oraya gitti. Generalin gelmesiyle, yaralılar ve hastalar için Aragon'dan buz alabileceğimizi ummuştum. Fakat bir gün geçmesine rağmen oradan buz yollanmadı. Fakat donanma buz ve yardım malzemeleri göndererek elinden geleni yaptı. Ancak ben hastaneye gelmeden önce, gönderilen buz hastaneye ulaşmadan heba edilmişti...” Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 20-22.

askerlerini “bilerek suç işlediklerine dair hiçbir bilgi ve suçlama duymadım” diyerek temize çıkarmaktadır⁵¹.

İngilizleri ve daha ziyade Hamilton’un kurmay sınıfını adeta eleştiri bombardımanına tutan Murdoch’ın raporunda Türk askeri hakkındaki en net ifadelerini raporun bu kısımda verdiğini, ama bunu yaparken bile yine kendi askerlerini yücelttiğini görüyoruz: “Gördüğüm kadarıyla Türkler cesur ve yüce gönüllü düşmanlar. Onlar kendi vatanları için çarpışıyor, bu savaşı kazanmakta olduklarını hissediyor ve kendilerinin çarpıştıkları askerlerden daha iyi olduğuna inanıyorlar”. Murdoch’ın buradaki ifadelerinde ilginç olan geleceği görüyormuşçasına söylediği Türk tarafının savaşı kazanmakta olduğu şeklindeki sözleridir. Bunu müteakip kendi askerlerini yüceltirken Türk askerinin Avustralyalıları takdir edip onlardan çekindiklerini şöyle dile getirmektedir. “Türkler, Avustralyalı askerlerin verdiği mücadeleyi ise hem İngilizler hem de Fransızlardan daha fazla takdir etmektedir. Kesinlikle, pozitif bir şekilde ifade etmeliyim ki, Türkler, Avustralyalı askerlerden çekinmektedir. Bomba Sırtı’nun karşısında yer alan siperlerinde, Türkler bizim keskin nişancılarımızdan ve bomba atan askerlerimizden korkmaktadır. Zira onlara önemli ölçüde kayıp verdirdik”. Murdoch bu ifadelerinden sonra Türk askeri hakkında son derece müspet sözler sarf etmekte, insaniyet ve cesaret kelimelerini Türk kelimesi ile birlikte şu şekilde kullanmaktadır: “Türkler ile ilgili ifade etmem gereken önemli şeylerin başında onların gösterdiği insanlık ve cesaret gelir. İnsanlığın ve cesaretin birçok örneğini fevkalade düzeyde gösteren Türklerin en önemli şansı, daha güçlü ve sağlam siperlere sahip olmalarıdır. Bu sayede bizden daha fevkalade ve hızlı bir şekilde savaşılabildiler”⁵².

Murdoch Türk askeri hakkındaki bu müspet ifadelerinden sonra sağlık işlerinden sorumlu olan bir İngiliz yetkiliyi ciddi bir şekilde eleştirmekte, Savunma Bakanlığı’nın bu “beceriksiz” adamı görevde tutarak, muhtemel kış aylarında ortaya çıkabilecek sorunları çözmesini beklemesini anlayamadığını ifade etmektedir. Devamında durumu umarım olduğundan daha kötü bir şekilde sunmamışımı diyerek, Türk tarafının da problemleri olduğunu, ancak seferin yersiz ve başarısız olduğunun altını çizmektedir. Raporunun son kısmında ise başarı için, deneyimli ve güçlü askeri birlikler ile bu birlikleri yönetecek büyük bir lidere ihtiyaçlarının olduğunu belirterek, Hamilton’un görevden alınması gerektiğini kastetmiştir. Kurmay subayların, kendilerini kahramanca kurban eden askerleri gibi, bu mücadele için kendilerinden ödün vermesi gerektiğini belirttiikten sonra, şu an yukarıda bahsettiklerimden hiçbirine sahip değiliz, diyerek sözlerine şu şekilde son vermiştir: “Askeri birliklerimiz ikinci sınıf askerlerden oluşmaktadır ve daha kötüsü bu askerler yarımada yokluk içinde savaşmak zorundalar. Bundan kötüsü kurmay subayların vasıfsız ve bencil olması. Murdoch Avustralya başbakanına yazdığı mektubuna, “Size daha fazla bilgi aktarmak isterdim, lakin buradaki görevim bitti. Size yine yazacağım. Umarım bu yazacağım mektup güzel haberler ile dolu olur” diyerek son vermiştir⁵³.

51 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 22-23.

52 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 23.

53 Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch, s. 23-25.

Sonuç

Dünya'nın tecrübe ettiği ilk büyük savaşın seyrini değiştiren Çanakkale Cephesi'ndeki gelişmeler, gerek Osmanlı kamuoyu gerekse Avrupa ve dünya kamuoyunca yakinen takip edilmiştir. Bu noktada kamuoyunun haber kaynakları genelde gazeteciler özelde ise savaş muhabirleri olmuştur. Bu minvalde yerli ve yabancı birçok gazeteci Çanakkale Cephesi'ni ziyaret etmiş, gelişmeleri kendi kamuoylarına aktarmıştır. E. A. Bartlett gibi ünlü birçok savaş muhabirinin yazdıklarının Çanakkale Cephesi'ndeki yaşanmışlıkları bugün anlamamıza yaptığı katkının son derece önemli olduğunu söylememiz gerekir. İtilaf Devletleri nokta-i nazarından bakıldığında, cepheye gelen gazetecilerden birinin yazdıklarının cephenin kaderinde derin bir iz bıraktığını görüyoruz. Bu kişi ileride adeta büyük bir medya imparatoru olacak olan Keith Arthur Murdoch'tır.

Avustralya hükümeti tarafından Çanakkale'ye gönderilen Murdoch'ın cephedeki gelişmelerle ilgili tespitlerini içeren raporunda üç hususun ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Bunlardan ilki başta General Ian Hamilton olmak üzere İngiliz kurmay heyetinin yaptığı hatalar ve bu hatalar neticesinde ortaya çıkan başarısızlığa yapılan vurgu. İkincisi, Anzakların bu gün bir efsane haline gelmiş olan savaşta gösterdikleri tutumun tasviri. Yani Anzak efsanesinin oluşmasına yaptığı katkı. Üçüncüsü ise diğer iki unsura nazaran metinde kapladığı alan az olmakla birlikte Türk askeri hakkındaki yorumları.

Murdoch metnin çok büyük bir kısmını ilk iki unsura ayırmıştır. Bu çerçevede İtilaf Devletleri'nin Çanakkale cephesini terk etmelerinde ve özellikle Anzak efsanesinin oluşmasında ciddi payı olduğunu kabul etmemiz gerekir. Başarısızlığın sorumlusu olarak gördüğü İngiliz kurmay sınıfını tasvir ederken acıması, başarısız, niteliksiz gibi tabirler kullanan Murdoch, bu konuda birçok örnek üzerinden değerlendirme yapmaktadır. Mesela Ağustos ayının başında Suvla Koyu'nda gerçekleştirilen askeri operasyonları utanç verici diye nitelendirirken, hastalık ve susuzluk meselelerinde yine kurmay heyetinin çok ciddi hatalar yaptığından bahsetmektedir. İtilaf kuvvetleri için hezimetin en önemli sebebinin askerlerin hem komutanlarına hem Londra'ya artık güvenlerinin kalmaması olduğunu belirten Murdoch'ın asıl niyetinin Hamilton'ı değiştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bunu raporunun sonuna doğru yaptığı çarpıcı Enver Paşa benzetmesiyle ortaya koymaktadır. Yapılacak şeyin Enver Paşa'dan bile daha fazla nefret edilen Hamilton'ın ve kurmaylarının görevden alınması olduğunu belirten Murdoch kısa bir süre sonra bunun gerçekleştiğine de şahitlik etmiştir.

Murdoch'ın ikinci husus olarak üzerinde durduğu Anzak efsanesinin oluşmasındaki payı yadsınamaz. Metnin tamamında Anzak askerleriyle ilgili en küçük bir olumsuz yaklaşım sergilemediği gibi askerlere yönelik bitmek tükenmek bilmeyen enerjileri, şanlı askerlerimiz, kahramanlarımız gibi ifadeler kullanmakta, savaşta başarılarında Anzakların büyük bir rolü olduğuna vurgu yapmaktadır. Avustralya başbakanına yönelik, bilmekten mutlu olacağınızı düşünüyorum, askerlerimiz kahramanca öldüler ifadesi Anzak efsanesinin temellerini atarken nasıl bir üslup kullandığını da göstermesi açısından dikkate değerdir.

Murdoch'ın diğer iki hususa oranla raporu yazmaktaki amacı farklı olduğu için fazla bahsetmediği üçüncü unsur yukarıda da bahsedildiği üzere Türkler hakkındaki görüşleridir. Türk askeri hakkında metnin tamamında neredeyse tek bir olumsuz kelime kullanmayan Murdoch, birkaç yerde Türk askerinin cesur ve yüce gönüllü olduğundan bahsetmektedir. Onun bu konudaki yaklaşımını gösteren en net ifadesini raporun sonlarına doğru kaydettiğini görüyoruz. Türklerle ilgili ifade etmesi gereken önemli şeylerin başında onların gösterdiği insanlık ve cesaretin geldiğini söyleyen Murdoch, yine aynı yerde Türklerin birçok şekilde fevkalade düzeyde insanlık ve cesaret örneği gösterdiğinden bahsetmektedir. Sözün özü Murdoch raporunda böylelikle başka birçok kaynakta da teyit edilen Türk askerinin cesaret, insanlık ve vatan sevgisinin ne kadar güçlü olduğunu tarihe kayıt düşmektedir.

Kaynakça

Arsiv

Sir Keith Arthur Murdoch (1885–1952) *Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch to Andrew Fisher 1915*, Manuscripts Collection, MS 2823 Papers of Sir Keith Arthur Murdoch, 1908-1967. nla.ms-ms2823-2.

Telif Eserler ve Gazeteler

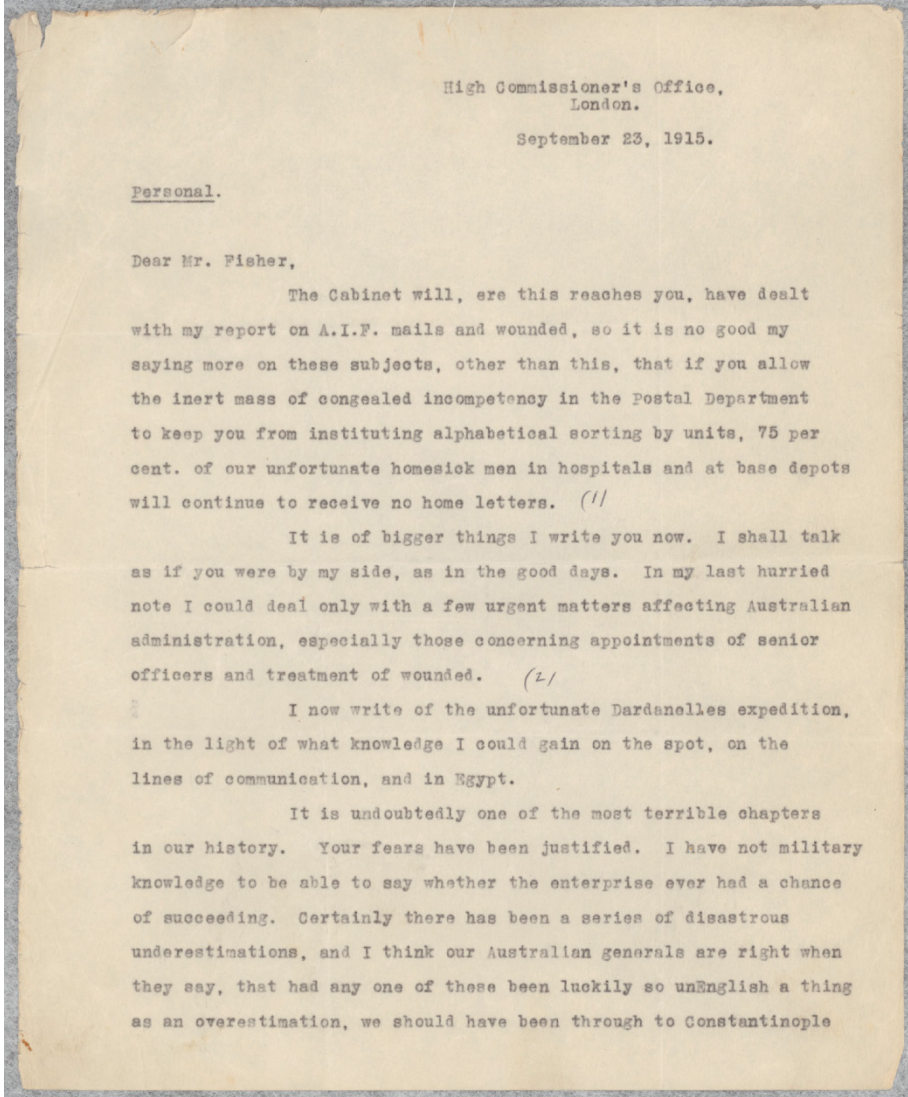
- Arango, Tim, “At Gallipoli, a Campaign That Laid Ground for National Identities” *New York Times*, 26.06.2014.
- Aspinall-Oglander, C. F., *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, Cilt 1-2, (haz. Metin Martı), İstanbul, Arma Yayınları, 2005.
- Atabey, Figen, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Bartlett, Ellis Ashmead, *Çanakkale Gerçeği* (Çev. Yüzbaşı Rahmi; Yay. Haz. Muzaffer Albayrak), Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- Bartlett, Ellis Ashmead, *The Uncensored Dardanelles*, Hutchinson and Co. London 1928.
- Beddie, B., “Pearce, Sir George Foster (1870–1952)”, *Australian Dictionary of Biography*, volume. 11, (MUP), 1988.
- Chronicle*, “Funeral of Sir Keith Murdoch”, 09.10.1952.
- Delingpole, James, “Without Gallipoli, we’d have no Page 3”, *The Spectator*, 2 May 2015.
- Domergue, Gabriel, *Çanakkale Yolunda*, Çev. Ömer Faruk Turan, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007.
- Fitzhardinge, L. F., “Hughes, William Morris (Billy) (1862–1952)”, *Australian Dictionary of Biography*, volume. 9, (MUP), 1983.
- Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi 'nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, V. Cilt, 1. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Göleç, Mustafa, “Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı 18, s. 593-635.
- Hatip, S. Murat, “Birinci Dünya Harbi Çanakkale Savaşları'na Genel Bakış ve Az Bilinenler Çanakkale Savaşı Denizde mi Kazanıldı?”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, s. 161-193
- Independent*, “Keith Murdoch: A new book examines Rupert Murdoch’s father, Gallipoli, and the birth of the media dynasty”, 20 October 2015.
- İskefiyeli, Zeynep, “Savaş ve Propaganda: Resimli İngiliz Dergilerinde Çanakkale Cephesi”, *Yeni Türkiye Çanakkale Özel Sayısı*, Yıl 21, Sayı 65, Ocak-Şubat 2015, s. 1461- 1473.
- Karacakaya, Recep, “Çanakkale Savaşları'nın Amerikan Basımındaki Yansımaları”, *Yeni Türkiye Çanakkale Özel Sayısı*, Yıl 21, Sayı 65, Ocak-Şubat 2015, s. 1357-1362.
- Knightley, Phillip, *The First Casualty – From Crimea to Vietnam: The War Correspondent as Hero, Propagandist, and Myth Maker*, New York and London 1975.
- Kuruloğlu, Fehim, “Sydney Morning Herald Gazetesi'ne Göre Gelibolu'da Savaş ve Barış, Peace and War in Gallipoli According to Sydney Morning Herald”, *III. International Gallipoli Symposium*, 20-25 Nisan 2012, İstanbul 2013, s. 345-361.
- Mcgregor, Jim and Gerry Docherty, “Gallipoli 18: Keith Murdoch And The Great Witch-Hunt”, *First World War Hidden History*.

- Moorehead, Alan, *Çanakkale Geçilmez*, Çev. Güney Salman, Milliyet Yay., İstanbul 1972.
- Murdoch, Keith, *Gallipoli Letter*, Allen & Unwin, Australia 2010.
- Özkaya, Yücel, “Türk ve Dünya Basınında Çanakkale Savaşları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XII/34, Ankara 1996, s. 295-313.
- Page, Bruce and Elaine Porter, *The Murdoch Archipelago*. London: Simon & Schuster, 2003.
- Pearlman, Jonathan, “How Rupert Murdoch’s father changed the course of the Gallipoli campaign”, *The Telegraph*, 24.04.2015.
- Schweder, Paul, *Çanakkale Cephesinde Türklerin Genel Karargahında*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- Serle, Geoffrey, “Murdoch, Sir Keith Arthur (1885–1952)”, *Australian Dictionary of Biography*, vol. 10, 1986, s. 622-627.
- Sydney Morning Herald*, “How one man’s Report on Gallipoli Changed The Course of War”, 18 November 1968, s. 8.
- The Age*, “Sir Keith Murdoch Dies Suddenly”, 06.10.1952.
- The Telegraph*, “How Rupert Murdoch’s father changed the course of the Gallipoli campaign”, 24.04.2015.
- Zabel, Rudolf, *İstanbul İçin Savaş Bir Alman Gazetecinin Çanakkale Savaşı Anıları*, Çev. Rüstem Aslan, Cümle Yayınları, Ankara 2015.
- Zwar, Desmond, *In Search Of Keith Murdoch*, London: Macmillan 1980.
- İnternet Kaynakları**
- <http://aa.com.tr/tr/turkiye/yabanci-gazeteciler-canakkale-savaslarini-anlatti/58287> (11.03.2017).
- <http://adb.anu.edu.au/biography/hughes-william-morris-billy-6761> (12.04.2017)
- <http://adb.anu.edu.au/biography/pearce-sir-george-foster-7996> (12.04.2017).
- <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/205423236?searchTerm=keith%20murdoch&searchLimits=> (15.07.2017)
- <http://www.firstworldwar.com/bio/milner.htm>. (22.04.2017)
- <http://www.independent.co.uk/news/media/keith-murdoch-a-new-book-examines-rupert-murdochs-father-gallipoli-and-the-birth-of-the-media-a6701756.html> (12.04.2017).
- http://www.naa.gov.au/Images/Richardson_tcm16-35865.pdf. (25.05.2017).
- <https://firstworldwarhiddenhistory.wordpress.com/2015/04/22/gallipoli-18-keith-murdoch-and-the-great-witch-hunt/> (12. 04. 2014).
- <https://www.spectator.co.uk/2015/05/without-gallipoli-wed-have-no-page-3-says-james-delingpole/#> (12. 04. 2017).

Ekler

Ek 1: Keith Arthur Murdoch'ın Portresi
<http://blogs.slv.vic.gov.au/our-stories/the-letter-that-changed-history/> (26.08.2017)

Ek 2. Murdoch'ın Raporunun İlk Sayfası

Gallipoli Letter from Keith Arthur Murdoch to Andrew Fisher 1915, Manuscripts Collection, MS 2823 Papers of Sir Keith Arthur Murdoch, 1908-1967. nla.ms-ms2823-2.

On the Fate of Ottoman Cultural Properties during the Gallipoli Campaign

Turan TAKAOĞLU*

Mithat ATABAY**

Öz

Bu çalışma Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Savaşı esnasında İtilaf devletleri askeri güçlerinin Çanakkale Boğazının Trakya ve Anadolu kısımlarında kalan topraklarında bulunan askeri nitelik taşımayan mimari yapılar üzerinde yaptığı tahribatın boyutlarını irdelemeyi amaçlar. Savaş ve uyumsuzluk zamanlarında kimlik, inanç ve ortak hafıza gibi milli kimliği temsil eden kültür varlıkları veya sivil ve askeri öğeler düşman güçler tarafından çoğu zaman hep bilerek hedef alındığı durumlar olmuştur. Kale ve benzeri askeri yapılar savaş zamanında canlı hedefler olduğundan dolayı savaş gemileri ve uçakların her zaman hedefleri doğru bir şekilde vuramadığından dolayı söz konusu askeri yapılar etrafında bulunan yapılara kasti olmayan hasarlar da verilmiş olduğu durumlar vardır. Ancak, 1915 yılına ait bazı tarihi Osmanlı belgeleri Çanakkale Savaşı sırasında İtilaf devletlerinin havadan veya denizden yaptığı bombardımanlar sonucu bazı askeri karakteri olmayan Osmanlı kültür varlıklarının belirli oranda tahrip olduğu ve hatta bu tahribatların bazılarının gereksiz yere bilinçli olarak yapıldığı dikkat çeker. Bunun sonucu olarak Çanakkale Savaşı sırasında ve hemen öncesinde askeri yapıları barındıran ve Çanakkale Boğazı'nın güney kıyısı yerleşimlerinden Çanakkale (Çanak, Kale-i Sultaniye), Erenköy ve Kumkale gibi yerleşimler yanında Gelibolu Yarımadası'nda bulunan Seddülbahir ve Bolayır konumları gereği sivil ve dini mimarilerinde tahribat yaşamışlardır. Gelibolu Yarımadası bünyesinde stratejik konumlarda bulunan Maydos ve Krtihia köyleri de İtilaf devletlerinin hedef haline geldiğinden buralarda bulunan bazı sivil ve dini mimari yapılarda tahribat yaşanmıştır. Osmanlı kültür mirasının korunmasına yönelik Türklerce alınan bazı önlemlerin de olması da bu bağlamda dikkat çekici bir durumdur. Tarihi belgelerin fotoğrafik belgeler ışığında irdelenmesi İtilaf Devletleri güçlerinin iyi hesaplanmamış olan ve askeri nitelikte olmayan bir çok yapıda tahribata neden olan deniz ve hava saldırılarının Çanakkale Savaşı sırasında insaniyete ve imza atılan

* Turan TAKAOĞLU, Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Department of Archaeology, e-mail: takaoglu@comu.edu.tr

** Mithat ATABAY, Yrd. Doç. Çanakkale Onsekiz Mart University, Department of History, e-mail: matabay@comu.edu.tr

uluslararası antlaşmalara aykırı bir biçimde ölçülerin ötesine geçtiğini düşündürür.

Anahtar Kelimeler: *Çanakkale Savaşı, 1915, sivil ve dini mimari, tahribat, bombardıman*

Abstract

This paper aims to evaluate the extent of damage caused to Ottoman cultural properties by the Allied forces during the Gallipoli Campaign, which took place during the First World War both on the Thracian and Asian sides of the Dardanelles. In times of war or armed conflict, cultural properties representing the identity, faith, and shared values that help to reinforce a sense of national identity often become inadvertent targets by opposing forces. There might have been cases in which Ottoman cultural properties located around military such as fortresses and artilleries that were viable targets in wartime were damaged unintentionally. However, certain Ottoman historical sources dating to 1915 seemingly attest to deliberate destruction of Ottoman buildings of non-military character by bombardments from the battleships and aircraft of the Allied Forces. As a result, certain Ottoman civilian and religious structures located around the military installations at Çanakkale (Chanak, Kale-i Sultaniye), Erenköy, and Kumkale on the southern shores of the Dardanelles as well as Seddülbahir and Bolayır on the Gallipoli Peninsula witnessed damage because of their location. Such villages as Maydos and Krithia located at strategic locations in the Gallipoli Peninsula also became targets of the Allied forces. This paper in this context aims to determine the degree to which Ottoman cultural properties were affected by direct and indirect gun-fire and bombardment during the Gallipoli Campaign. In addition, several examples of Turkish efforts to protect the cultural properties from being harmed by bombardment from the Anglo-French Allies are also briefly outlined here. The evaluation of historical sources in relation to photographic data demonstrates that the naval and aerial assaults resulting in the damage to the Ottoman cultural properties were beyond the limits during the Gallipoli Campaign, which could not be explained in human terms and international conventions.

Key words: *Gallipoli Campaign, 1915, non-military structures, damage, bombardment*

The Gallipoli Campaign that took place between 25th April 1915 and 9th January 1916 was undoubtedly one of the most heroic battles ever fought by the Turks as it was a unexpected military disaster with heavy casualties to the Allied Forces who intended both to knock the Ottoman Empire out of the war and to re-open the sea route between Europe and Russia by seizing Constantinople during the First World War. Turkish casualties were also enormous, exceeding the Allies in number.

The Gallipoli Campaign was first initiated with naval operations and raiding parties by Anglo-French ships in the months of February and March 1915 on both sides of the Dardanelles Strait, followed by a full-scale landings on the Gallipoli Peninsula by British and French troops including the Australian and New Zealand Army Corps (ANZAC) on April 25. The last naval attempt to force a passage up the Dardanelles on March 18 had ended with the sinking of three battleships of the Allied Forces, while the land operations that succeeded the naval failure, beginning on April 25, also did not favor of the British, French and ANZAC troops, who met fierce opposition. The purpose of this military operation was basically to assist the fleet in forcing the Dardanelles strait by taking from the rear the Ottoman fortresses located on the European side of the Strait and to obtain a vantage point from which fortresses on the Asiatic side could be dominated. Despite the fact that the Gallipoli Campaign ended with heavy casualties on both sides, the most important outcome of the war was the sense of collective consciousness and patriotism that it created among the Turks at the onset of the creation of the modern Turkish Republic. The Gallipoli Campaign also became a national narrative for Australia and New Zealand (Sagona *et al.* 2016).

Although the literature on various aspects of this historical event yearly increases, the long-neglected issue of how the buildings of non-military character of the Ottoman Empire around the Dardanelles were affected by this campaign has unfortunately not been examined. A work by Ahmet Esenkaya (2004) represents the first thorough study of the inhumane acts that were committed by the Allied Forces during the Gallipoli Campaign despite that fact that they were among the signatory countries of the international conventions related to the times of war. This valuable work, bringing together information derived from a series of documents from the Ottoman archives, Ottoman newspapers, and the accounts of Ottoman military officers, demonstrates that the Allied forces carelessly assaulted the locations that had no military character at all both during and at the onset of the Gallipoli Campaign for some reasons.

This paper in this context aims to examine the extent of damage caused to Ottoman non-military buildings by the Allied forces during the Gallipoli Campaign. The Gallipoli Campaign indeed witnessed damage to numerous Ottoman non-military structures by aerial and naval bombardments, despite fact that the Ottoman Empire was one of the signatories of three different Hague conventions signed in 1899 and 1907 along with Britain and France. The earliest Article 27 of the Hague Convention

signed on 29 July 1899. This article rules that ¹: “*In sieges and bombardments all necessary steps should be taken to spare as far as possible edifices devoted to religion, art, science, and charity ... provided they are not being used at the time for military purposes. It is the duty of the besieged to indicate the presence of such buildings or places by distinctive and visible signs, which shall be notified to the enemy beforehand.*” Article 27 of the Hague convention (IV) signed on 18th October in 1907 added historic monuments, hospitals, and places where the sick and wounded are collected.²

Most important of all, Article 5 of the 1907 Hague Convention (IX) concerning Bombardment by Naval Forces in Times of War provides that ³: *In bombardments by naval forces all the necessary measures must be taken by the commander to spare as far as possible sacred edifices, buildings used for artistic, scientific or charitable purposes, ... on the understanding that they are not used at the same time for military purposes. It is the duty of the inhabitants to indicate such monuments, edifices or places by visible signs, which shall consist of large, stiff rectangular panels divided diagonally into two colored triangular portions, the upper portion black, the lower portion white.* The stripes observed on the minarets of several mosques located on both sides of the Dardanelles Strait, including Çanakkale town and the village of Kilitbahir, might have been derived either from this regulation related to the protection of religious edifices or simply to disguise their location during the Gallipoli Campaign (Fig. 1).

The best example to demonstrate the violation of the Hague Convention by naval forces of the Allies is probably the bombardment of the tomb of Şehzâde Süleyman Paşa at the village of Bolayır. This tomb, undoubtedly among the most significant heritages of the Ottoman Empire, was damaged during the bombardments that took place at the onset of the Gallipoli Campaign. Şehzâde Süleyman Paşa, the eldest son of Sultan Orhan, was a famous military commander who was the first to gain control over territory in Europe, a conquest that secured the expansion of the Ottoman Empire into Europe. Because this historically important figure unfortunately died here as a result of injuries sustained from falling from his horse, he was buried at Bolayır instead of Bursa, then the capital city of the Ottoman Empire, in order to symbolize his merit as being significant in Ottoman history (Uzunçarşılı 1988: 158).

1 Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, annexed to Convention (II) with respect to the Laws and customs of War on Land, The Hague, 29 July 1899, Article 27.

2 Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, annexed to Convention (IV) respecting to The Laws and Customs of War on Land, The Hague, 18 October 1907, Article 27.

3 Hague Convention (IX) concerning Bombardment by Naval Forces in Times of War, The Hague, 18 October 1907, Article 5

The tomb of Şehzâde Süleyman Paşa was evidently targeted by the British battleship *HMS Queen Elizabeth* on March 29th, 1915 (Fig. 2). This battleship, stationed outside the straits, first began indirect bombardment of fortresses located along the Dardanelles Strait starting on March 5th, 1915. The long-range bombardment by the *HMS Queen Elizabeth* was reportedly one of the primary actions in the Naval Plan of the Gallipoli Campaign (Churchill 1931: 389). An Ottoman document of 20th April 1915 written by von Bronsart von Schellendorf, the German Assistant Chief of the Ottoman General Staff, to the office of the Ministry of Foreign Affairs (*Hariciye Nezâreti*) of the Ottoman Empire provides us with details regarding this action undertaken against the Hague conventions on the protection of cultural properties, signed both by the Ottomans and the British before the war (Fig. 3).⁴ Here, Bronsart asks the Ministry of Foreign Affairs to harshly condemn this British action that damaged the tomb of Şehzâde Süleyman Paşa. Bronsart views the bombardment of the tomb as a deliberate action because Şehzâde Süleyman Paşa was a symbolic figure who played an important role in Ottoman history. By blaming the British as untrustworthy with no limits, Bronsart also states in this letter that the destruction of the tomb at Bolayır could not be explained in terms of the values of humanity and civilization. A photograph taken on 1915 show damage done to the minaret of Şehzâde Süleyman Paşa Mosque located near the tomb by a 15-inch shell fired by the *HMS Queen Elizabeth* or shrapnel from this shell (Fig. 4).⁵

Another monument damaged by gun-fire at Bolayır was the tomb of the famous Turkish intellectual, writer and poet Namık Kemal (1840-1888), which is located near the tomb and mosque of Şehzade Süleyman Paşa. Namık Kemal, who deeply influenced the formation of the Turkish national identity, was buried at Bolayır following his death on the island of Sakız/Chios. Although he was initially buried in the cemetery (*hazire*) of a mosque on the island, his remains were transported to Bolayır and re-buried there in the same year by the order of Ottoman Sultan Abdulhamid II. Namık Kemal wished to be buried alongside Şehzade Süleyman Paşa after being impressed by this place during a visit with his close friend Ebüzziya Tevfik when working at Gallipoli (Sütçü 213: 1432). The plan of his tomb, represented by a sarcophagus roofed by a dome rising above eight marble columns, was designed by Tevfik Fikret. A photo published in the third issue of *Harp Mecmuası* in 1915, showing the visit of a delegation of Ottoman literary men (Heyet-i Edebiye) to the Namık Kemal' tomb

4 BOA, HR. SYS, 2098/10. See *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I* (Ankara 2005). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın no. 71); For correspondence of the Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman Empire following this letter, see also BOA, HR. SYS, 2099/11. *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II* (Ankara 2005). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın no. 73).

5 *Harp Mecmuası* 5 (1915) 76

after damage caused by gun-fire at Bolayır, clearly proves that the roof of his grave totally collapsed at that time.⁶

Besides the naval bombardment of Bolayır, the villages of Maydos and Krithia (Kirta) also suffered during the war. Maydos and Krithia were dominated by Greek populations from as early as the fifteenth century during the reign of the Ottoman Sultan Mehmed the Conqueror (1451-1481) (Sezgin 1998: 167-172). These villages continued to be occupied mainly by the Greeks of the Ottoman Empire until their evacuation just before the beginning of the Gallipoli Campaign in 1915. Of these two villages, Maydos witnessed aerial bombing from British aircraft on 23th April, resulting in damage to numerous buildings of non-military character and the death of 29 people, 17 being Greek civilians and 12 Turkish soldiers (Esenkaya 204: 61).⁷ The Allied forces evidently continued to demolish Maydos after this event, since the British fleet shelled the town on 29 April,⁸ The fire caused by the shelling set the town on fire, which lasted until the following day, causing massive damage and loss of life. A photograph taken from the Hagios Demetrios Hill, the highest point of the town, clearly shows this damage on the buildings located on the southern part of Maydos right after the war (Fig. 6).

As is mentioned above, the town of Maydos was one of the oldest settlements in the Gallipoli Peninsula populated mainly by a Greek community as early as the second half of the fifteenth century when the region came under the Ottoman control. The Ottoman government exempted the Greek populations of Maydos from paying taxes in return for their services as oarsmen in the Ottoman navy. The community of Maydos later turned to be good sailors who played a major role in seafaring within the Dardanelles and the entire Sea of Marmara. In the nineteenth century, this prosperous Ottoman town was noted with a high number of Churches, including Aghios Demetrios, Aghios Ioannis, Panagia Faneromeni, Pammegiston Taxiarchon, and Aghios Spyridon. Several 19th century Greek historiographies lists these Churches that dominated the landscape of Maydos. Chrysostomos Papadopoulos, a native of Maydos who became Archbishop of Athens and Primate of the Church of Greece in 1923, is one of them who described the religious life and related buildings in the town in his days (Papadopoulos 1890: 30). Besides the work of Papadopoulos, Ta Thrakika (On the Thracians) is another valuable work composed by Eustratios Drakos, who provides a very detailed information about the settlements of the Gallipoli Peninsula

6 *Harp Mecmuası* 3 (1915) 42.

7 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı* (Haziran 1914–24 Nisan 1915) , V. Cilt, I. Kitap, Genelkurmay Basımevi, (Ankara 1993), 253; *Çanakkale Deniz Savaşları Günlüğü* (1914-1922). *Deniz Mayınları Grup Komutanı Binbaşı Nazmi Bey* (Çanakkale Deniz Müzesi Komutanlığı 2004), 59; “Bir Müşahidin Beyanı” *İkdam Gazetesi* (May 1st, 1915); “Alçakça bir Tecavüz ve Netayıcı” *İkdam Gazetesi* (May 18th, 1915);

8 *Çanakkale Deniz Savaşları* (Çanakkale Boğaz Komutanlığı 2008), 56, 201.

inhabited by the Greek communities of the Ottoman Empire (Drakos 1892). Apostolos Sitaras, a doctor born in Maydos in 1877 and left his hometown in 1922 following the population exchange ruled by the Lausanne Treaty, also has an excellent narrative of his native town. His work entitled *Madytos, City of the Thracian Chersonesus on the Hellespont* (in Greek), which was published after his death in 1949 by his compatriots, has so far been the most complete account ever written on Maydos (Sitaras 1971). Most of these religious buildings belonging to the Greeks community of Ottoman Maydos were damaged to a great extent by naval and aerial assaults of the Allied forces. Those religious buildings that were not hit by gun fires at Maydos were lost because of fire that began at the town following these assaults.

Similar to Maydos, the village of Krithia, populated by Greeks since as early as 1475 according to Ottoman historical sources, was one of the oldest settlements on the Gallipoli Peninsula along with other villages inhabited by the Turks, including Küçük Anafarta, Büyük Anafarta, Küçük Behramlı and Büyük Behramlı (Sezgin 1988: 168, Tablo 34). The village was evacuated at the onset of the Gallipoli Campaign. Several major battles were fought near Krithia during the Gallipoli Campaign. The village was the main objective on the first day of the landings, 25 April 1915. Over the following months, British and French troops, who had landed at the tip of the Gallipoli Peninsula, made several attempts to capture the village. Krithia was never reached; the Turkish defenders successfully repulsed every assault. Thanks to numerous accounts of the soldiers taking part in the fight for Krithia, we have a clear picture of the extent of the damage at Krithia. British soldier Hary Askin is one of those who provides a vivid picture of the village during the Gallipoli campaign: *“It was possible to see what a mass of ruins the village was. Not a single complete house remained, some being just heaps of charred wood and stone, others just mere skeletons of houses. The line of windmills was badly battered and I should imagine it most unhealthy for the Turks in occupation of the place.”* A photograph taken a year after the war in 1916 verifies the accounts found in diaries of soldiers of the Allied Forces (Fig. 7). The *Kimisis tis Theotokou* Greek Church at this already abandoned village was apparently damaged by artillery fires during the series of battles involving land operations, in which the seizure of Krithia was considered vital. The church clearly became a victim of gun fires during after the land operations began.

The fate of the Seddülbahir fortress, which is situated on the tip of the Gallipoli Peninsula, was far more severe than that of Krithia. The Seddülbahir fortress was built in 1659 by Hatice Sultan during the service of the Ottoman Grand Vizier Köprülü Mehmet Pasha, who was one of the most influential figures in the history of the Ottoman Empire. Due to its strategic location at the mouth of the Dardanelles, the fortress and the village around it were bombarded a number of times by the warships of the Allied Forces. The amphibious landings near Seddülbahir were part of the plan to capture the Gallipoli Peninsula by the British and French forces on 25 April 1915. Several non-military structures were damaged by these naval assaults, both on this day and before the land operations began. A mosque (*Eski Cami*) and a

bath are among the structures that were hit by artillery fires due to their close location to the Seddülbahir fortress.

Ottoman religious buildings in the settlements located on the southern shores of the Dardanelles also witnessed damage during and prior to March 18, 1915 during the Gallipoli Campaign. Such townships as Çanakkale (Chanak, Kale-i Sultaniye), Erenköy and Kumkale became targets of the warships of the Allied Forces. Useful information regarding the damage of religious buildings of the Turkish and Greek populations of the Ottoman Empire can be found in certain German diaries and accounts of 1915 and 1916. For instance, the war diary of Major Erich R. Prigge, a German officer who served as aide-de-camp to Liman von Sanders between 1914 and 1918, contains details regarding the damage of religious buildings in Çanakkale during the Gallipoli Campaign. Prigge is best-known as the first German who wrote down his experiences related to the Gallipoli Campaign, which appeared under the title of *Der Kampf um die Dardanellen* in 1916. Major Prigge describes the damage to one particular religious building after the bombardment as follows (Prigge 1916): “*Nothing near the harbor shows the rage of war. The view inside the city is undoubtedly different. All the line of houses lay burnt. A hodja with a white skullcap on top of his head, showing his religious position in the mosque, sadly sits in front of the demolished entrance of a mosque that has a roof blown away by a gunfire from a British battleship.*” This account might have been related to the April 30th bombardment by the long-range bombardment by the *HMS Queen Elizabeth* stationed behind the Gallipoli Peninsula that devastated most parts of the Çanakkale town (Fig. 8)

Paul Schweder, who visited the region at the height of the Gallipoli Campaign as a war correspondent working for the Istanbul-based German daily newspaper *Ottomanischer Lloyd*, also notes the ruinous state of certain religious buildings that witnessed naval assaults from the battleships of the Allied Force. Schweder (1916: 209) describes how the charming and harmless village of Erenköy on the slopes of a hill overlooking the Dardanelles was reduced completely to ruins on March 7. Schweder clearly notes how the lavish Greek monastery of Erenköy fell into ruin: “*What from the valley seemed to be a charming, Greek village, is really a ruin. In the previous years, the English and French fleets had organized a formal sport shooting at the unfortunate Greek establishment, and had not spared a single house from the sumptuous monastery and municipality buildings down to the poorest huts.*” Here it must be mentioned that Erenköy became a deliberate target of the Allied battleships because an artillery that was stationed here to protect the Dardanelles against the threats coming from the sea.

Kumkale, located on the Asian side of the Dardanelles, is another village with Ottoman remains that witnessed fierce naval assaults. Kumkale’s fortress was first built at the mouth of the River Karamenderes at the same time as Seddülbahir fortress on the tip of the Gallipoli Peninsula, built in 1657 to secure the Aegean entrance to the strait against the Venetians by Hatice Turhan Sultan, mother of the Ottoman sultan, Mehmed IV. A village settlement subsequently developed around the fortress, mainly by the families of the soldiers who served in the fortress at the beginning (Thys-Şe-

nocak 2007). The population of Kumkale village was around 600 during the eighteenth and nineteenth centuries (Hobhouse 1817: 143). Ottoman structures built around Kumkale fortress, including a mosque, a fountain, several windmills, and a bath, were also damaged by the bombardments (Fig. 9).

As examples of industrial/cultural heritage, windmills with a long history in the region were the most unfortunate non-military Ottoman buildings to suffer during the Gallipoli Campaign, because they were always targeted by British naval gunners during the bombardments. There are quite a number of diaries of the Allied troops that all mention the demolishing of windmills under heavy fire. Numerous windmills located at settlements such as Kumkale, Yenişehir, Seddülbahir, Maydos, and Krithia were seriously damaged by gun fires. These windmills had been working until they were evacuated during the naval operations during the Gallipoli Campaign in 1915. The story of the demolition of Kumkale and Yenişehir located nearby is frequently repeated in the literature. Both British and French forces bombarded Kumkale for a number of times in 1915. The fiercest assault took place on February 25, 1915 when the batteries at Kumkale and Yenişehir became targets for Allied battleships of the Allied forces. Because guns were frequently fired by the Ottoman Turkish soldiers from the inside of the windmills, they became targets for the battleships of the Allied forces. Thus, all of the windmills decorating the side of the Kumkale fortress and ridge of Yenişehir (Gavurköy) Village nearby fell into ruins mainly in the attack of April 25th of 1915. One of the accounts of this incident was narrated by J. Corbett (1921: 164): *“The landing took place at 2,30 at the pier, just east of the ruined fort, undisturbed. Advancing at once thorough the village, the party reached the cemetery beyond, without meeting any opposition. Here, they came under fire, and it looked as though an attack was about to be launched on them from Yeni Shehr. Still they pushed on, till the fire grew so hot that they were held up in a hollow beyond the cemetery. The worst of it seemed to be coming from some windmills on a ridge between them and Yeni Shehr. This was soon settled by the Dublin, who was so close in that by firing Luddite she had the mills in ruins in three minutes.”* British Commander Worsley Gibson, who was aboard HMS Albion also reported a similar event: *“...stuck to it jolly well and not until we’d sent two windmills up into the air like a pack of cards, most humorous to watch, and planted several beauties right on top of them did they retire.”* (McMeekin 2015: 184). It is upsetting to see that some of the windmills that served the communities of the region for over five centuries suddenly turned into the heaps of rubbles during the war because they were used by the Ottoman soldiers to defend the villages where they were located. There are also cases in which the windmills were hit by aerial bombing. A photograph taken at Maydos in 1915 shows Ottoman military officers in front of wrecked windmills, which were being operated by the Greeks of the Ottoman Empire before the Gallipoli Campaign (Fig. 10). This photograph probably dates just after the aerial bombing of April 21th or the shelling of the town by a British battleship on April 29th.

The evaluation of the extent of damage to certain well-known cultural properties of the lands that became scenes to the Gallipoli Campaign demonstrates one more

time that the war is merciless and no limits. Even such concepts as cultural identity and religion did not play any role to reduce the damage to Ottoman cultural properties as much as possible. One may claim that because military installations were viable targets in wartime, warships of that era, and afloat on the water, were not always able to hit targets with pinpoint accuracy, resulting in unintentional damage to buildings of non-military character located around the military installments such as fortresses and artilleries. Others may also claim that the failure of some aircrafts hitting the targets with pinpoint accuracy also caused damage to cultural properties during the aerial assaults. Certain Ottoman historical sources imply that such explanations may not be satisfying all the time for the Gallipoli Campaign. The fate of Maydos full of churches of the Greek populations of the Ottoman Empire briefly outlined above is clearly a good example of this case.

References

- Aspinall-Oglander, C.
1917 *Military Operations Gallipoli*. London: William Heinemann Ltd.
- Baker, J., G. Newlyn, N. Woolaston
2015 *A Marine at Gallipoli and on the Western Front: First in Last out. The Diary of Harry Askin*. South Yorkshire: Pen & Sword Military.
- Churchill, W.S.
1931 *The World Crisis, 1911-1918*. London: Thornton Butterworth.
- Corbett, J.
1921 *Naval Operations*, Vol. II. London: Longman, Greens and Co.
- Drakos, E.I.**
1892 *Τα Θρακικά ἤτοι διᾶλεξις περί των εκκλησιαστικῶν επαρχιῶν Σηλυβρίας, Γάνου και Χώρας, Μετρῶν και Αθύρων, Μυριοφύτου και Περιστάσεως, Καλλιπόλεως και Μάδουτου*, Athens.
- Esenkaya, A.
2006 “Çanakkale Muharebelerinde İtilaf Devletlerinin Savaş Hukukuna Aykırı Davranışları.” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı* 4: 51-95
- Hobhouse, J.C.
1817 *A Journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810. Vol. II*. Philadelphia.
- McMeekin, S.
2015 *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908-1923*. New York: Penguin Books.
- Papadopoulos, A. H.
1890 *Μάδουτος. Η πόλις της Χερρονήσου. Πατριδογραφία. (Madytos, the City in the Cherronesus; Patridography)* Athens.
- Prigge, E. R.
1916 *Der Kampf um die Dardanellen*. Weimar: Gustav Kiepenheuer.
- Sagona, A., M. Atabay, C.J.Mackie, I. McGibbon, R. Reid 2016 *Anzac Battlefield. A Gallipoli Landscape of War and Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2016 *Anzac Battlefield. A Gallipoli Landscape of War and Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schindler D. and J. Toman
1988 *The Laws of Armed Conflicts*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publisher.
- Schweder, P.
1916 *Im Turkischen Hauptquartier*. Leipzig: Hesse & Becker
- Sezgin, İ.
1998 *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Sitaras, A.E.
1971 *Η Μάδουτος, πόλις της Θρακικής χερσονήσου επί του Ελλησπόντου. (Madytos, City of the Thracian Chersonessus on the Hellespont)*. Athens.

Sütçü, T.

2003 “Namık Kemal’in Yaşamında ve Eserlerinde Gelibolu.” *Turkish Studies* 8/13: 1411-1426.

Takaoğlu, T.

2016 *Çanakkale Kültürel Mirasında Yel Deđirmenleri*. İstanbul: Ege Yayınevi.

Thys-Şenocak, L.

2007 *Ottoman Women Builders: Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*. Florence: Taylor & Francis

Uzunçarşılı, İ.H.

1988 *Osmanlı Tarihi, Cilt I. Osmanlı Tarihi Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri hakkında Bir Mukaddime İle Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Figure 1. Three different images from 1915 all showing how the white minarets of Ottoman mosques were disguised by stripes from the naval assaults of the Anglo-French fleet during the Gallipoli Campaign: Tavil Ahmet Ağa Mosque (Yalı Cami) (upper left) and Arap İbrahim Paşa (Kurşunlu (Cami) Mosque at Çanakkale and Tabib Hasan Paşa Mosque at Kilitbahir (below).

Figure 2. Tomb of Şehzâde Süleyman Paşa Mosque at Bolayır, damaged by gun-fire from the HMS Queen Elizabeth on March 29th, 1915 (Photo: *Harp Mecmuası* 5, 1915, 76).

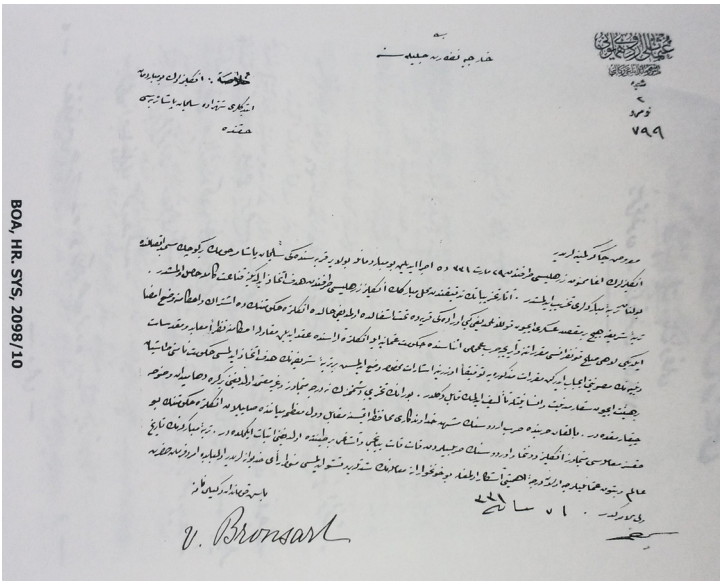

Figure 3. Letter of Bronsart regarding bombardment of tomb of Şehzâde Süleyman Paşa at Bolayır (BO, HR. SYS, 2098/10)

Figure 4. Minaret of Şehzâde Süleyman Paşa Mosque at Bolayır, damaged by gun-fire from *HMS Queen Elizabeth* on March 29th, 1915 (Photo: *Harp Mecmuası* 5, 1915, 76).

Figure 5. Ottoman delegation (Heyet-i Edebiye) visiting Namık Kemal's tomb at Bolayır, which was damaged by naval assault from the warships of the Allied Forces (Photo: *Harp Mecmuası* 3, 1915, 42).

Figure 6. View of southern sector of Maydos after the Gallipoli Campaign from the Church of Haghios Demetrios Hill. Note the religious and civil remains of the Greek populations of Maydos in ruins after several aerial and naval assaults starting on April 23th, 1915 (Photo: Imperial War Museum, Q 13922)

Figure 7. Photo from 1916 showing the “Kimisis tis Theotokou” Greek church at the village of Krithia opposite a line of windmills, all damaged by gun-fire during the battles of Krithia following Allied landings on April 25 during the Gallipoli Campaign. (Photo: Courtesy of Yetkin İşcen)

Figure 8. A street in the town of Çanakkale (Chanak, Kale-i Sultaniye) showing the damage resulting from shelling by the British battleship *HMS Queen Elizabeth* (Photo: Australian War Memorial H 16637).

Figure 9. Ottoman Mosque at Kumkale after naval assaults from Anglo-British ships right before 18 March 1915.

Figure 10. Photo taken in 1915 showing Turkish military officers in front of wrecked windmills mainly used by Greeks of the Ottoman Empire at that time at Maydos. The photo probably dates just after the aerial bombing of April 23th.

Figure 11. 1919 photo showing how the windmills looked before being frequently targeted during bombardments. The photo shows two British soldiers from the 9th Battalion on patrol in Gallipoli during the occupation (Photo: Imperial War Museum Q 14312, © Takaoğlu)

Troas Bölgesi'ndeki Antik Granit Ocakları: Yeni Bulgular*

Murat AY**

Veysel TOLUN***

Öz

Bu çalışma Kuzeybatı Anadolu'da Biga Yarımadası'yla sınırlandırılan, Antik Çağ'da ise Troas olarak adlandırılan, günümüz Çanakkale İli, Ezine İlçesi sınırları içerisinde yer alan Çığır Dağı ve çevresindeki Roma İmparatorluk Dönemi'nde işletilen antik granit ocakları üzerine bir değerlendirmedir. Tespit edilen antik granit ocakların barındırdığı üretim izleri ve kalıntıları dikkate alınarak üretim faaliyetleri ile bu ocaklardan çıkarılan yekpare sütunların üretim teknikleri incelenmektedir. Bunun yanında bu ocaklarda üretilen sütunların Aleksandreia Troas limanına hangi yöntemler kullanılarak taşındığı irdelenmektedir. Ayrıca Troas granit ocaklarının işletildiği dönemsel aralığı belirlemek ve bu ocaklardaki üretimin durması ile ihraca hazır hale getirilmiş olan sütunların terkedilmelerindeki olası faktörler irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Troas, Antik, Granit Ocağı, Sütun.

Ancient Granite Quarries in Troad: New Findings

Abstract

This study represents a reassessment of the Roman granite quarries located around Mount Çığır in the Ezine district of Çanakkale Province in northwestern Turkey, which corresponds to the ancient region of the Troad in antiquity. Activities and techniques related to the production of monolith columns such their extraction from the quarries have been closely evaluated by examining the work scars and traces of tool use observed on both the columns and the waste-by products related to their production identified over the surface of these quarries. In addition to, have been

* Bu çalışma Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir. Proje Numarası: 521.

** Murat AY, Arş. Gör. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, muratay@comu.edu.tr.

*** Veysel TOLUN, Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, vtolun@comu.edu.tr.

examined which methods are used to transport the columns produced in these quarries to the harbor of Alexandria Troad. Moreover, when these quarries begun to be used and abandoned during the Roman period are also discussed here, while the causes of abandonment of the quarries and the complete columns ready to be shipped are also evaluated in light of the present evidence.

Keywords: *Troad, Antiquity, Granite Quarry, Column.*

Giriş

Günümüz Biga Yarımadası'nı kapsayan Troas Bölgesi'ndeki (Harita 1) granit ocakları Çanakkale İli, Ezine İlçesi sınırları içindeki, 520 metre rakımlı Çığır Dağı'nın çevresinde yer almaktadır (Harita 1).

Bölgedeki antik ocaklar günümüze kadar birçok araştırmacı tarafından ziyaret edilmiştir. Ocaklar ilk kez 1853 yılında bölgeyi gezen C. T. Newton tarafından ziyaret edilmiştir. Newton, Koçali Köyü yakınlarındaki antik granit ocağında bulunan 7 adet yeckpare sütunu 'Yedi Taşlar' olarak adlandırmıştır (Newton 1865: 128). H. Schliemann ise bölgede 1879 yılında başladığı araştırmalarda Kestanbol (Uluköy) yakınlarındaki ocağı tespit etmiştir (Schliemann 2014: 25). Bölgede 1960 - 1970 yılları arasında araştırma yapan J. M. Cook da antik granit ocaklarından bahsetmektedir (Cook 1973: 14, 209). Bölgedeki ilk yerel çalışma 1977 yılında, dönemin Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nin müdürü M. A. Işık tarafından gerçekleştirilmiştir. Işık, Koçali ve Akçakeçili Köyleri yakınlarında bulunan Koçali ve Akçakeçili Ocağı'nı ve bu ocaklardaki sütunları incelemiştir (Işık 1977: 125-135). Troas granit ocakları hakkında en kapsamlı araştırmayı ise 1993 yılında "Troia Projesi" kapsamında geniş bir ekiple G. Ponti gerçekleştirmiştir. Ponti ve ekibi, bölgedeki Koçali ve Akçakeçili ocaklarının planlarını çıkarmış ve ayrıca bu ocaklardaki sütunların çizimlerini ve bölgedeki antik ocakların bulunduğu alanın topografik haritasını hazırlamıştır (Ponti 1995: 291-320).

Bu çalışmada G. Ponti'nin gerçekleştirdiği çalışmada değindiği konulara ek olarak bölgedeki ocaklarda görülen sütun üretim teknikleri, çıkarılan sütunların Aleksandria Troas limanına taşınmasında kullanılan yöntemler ve ocakların terkedilmelerindeki nedenler irdelenmiştir.

Aleksandria Troas'ı, 1786 yılında ziyaret eden Fransız bilim adamı J. B. Le Chevalier bölgedeki granit sütunlardan bahseder (Le Chevalier 1791: 8, 26, 30). Troas granit ocaklarında üretilen sütunlar ilk olarak M. G. F. A. Choiseul-Gouffier'in talebi üzerine Fransız ressam L. F. Cassas'ın 1786 yılında çizdiği Aleksandria Troas'a ait planda (Resim 1) belgelenmiş olup, daha sonra Fransız ressam L. J. J. Dubois'in 1814 yılında hazırlamış olduğu kentin limanına ait plan üzerinde gösterilmiştir (Resim 2). Schliemann da bölgede birçok granit sütun olduğunu aktarır (Schliemann 2014: 20-73). Cook, Koçali Köyü yakınlarındaki, günümüzde 'Yedi Taşlar' olarak da bilinen ocaktaki büyük çaplı yeckpare granit sütunların varlığından bahseder (Cook 1973: 14).

Troas graniti Roma İmparatorluk Dönemi'nde *Marmor Troadensium* olarak bilinmektedir (Reynolds - Ward Perkins 1952: 132, no:467; Gnoli 1971: 126). Troas graniti 16. yüzyılda Scalpellini tarafından *Granito Violetto* (Menekşe renkli granit) olarak adlandırmıştır (Gnoli 1971: 126; Ponti 1995: 292; Albustanlıoğlu 2011: dn. 45). L. Lazzarini, yaptığı araştırma sonucunda Troas granit sütunlarının mineralojik - petrografik yapısını inceleyerek Troas granitinden üretilen sütunların dağılımı ile ilgili uzun bir liste hazırlamıştır (Lazzarini 1987: 157-172).

İlk olarak Arkaik Dönem'de Neandria'nın inşa faaliyetleri için kullanılmış olan ocaklar, Hellenistik Dönem'de Aleksandria Troas'ın kurulmasıyla birlikte artan üre-

tim ihtiyacı karşılamış olmalıdır. Troas granit ocaklarının ilk işletilmeye başlandığı tarih, Neandria'nın savunma duvarlarının tarihlendiği M.Ö. 5. yüzyıl olarak önerilmektedir (Gnoli 1971: 152, 153; Cook 1973: 14; Mielsch 1985: 68; Galetti - Lazzarini vd. 1992: 168; Ponti 1995: 291-320). Troas granit ocaklarının Klasik Dönem'de yerel ihtiyacı karşılamak için kullanıldığı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise bu ocaklarda üretilen sütunların Akdeniz Havzası'ndaki kentlere ihraç edildiği bilinmektedir (Gnoli 1971: 152, 153; Cook 1973: 14; Ward Perkins 1980: 49; Lazzarini 1987: 157-172; Dodge 1988: 65-80; Ponti 1995: 291-320; Feuser 2011: 256-273; Pensabene - Rodà vd. 2015: 318).

Troas granit ocaklarının kaydı ya da mutlak tarihlendirmesi olmadığı için (Ponti 1995: 316) bölgedeki ocakların işletildiği tarihi kabaca M.Ö. 500 ile M.S. 500 arasına yerleştirilmektedir (Feuser 2009a: 16-17). Aleksandria Troas kalıntılarını kaplayan tortullardan alınan 4 kömür örneğinin ¹⁴C analizi, ocaklardaki üretimin en geç M.S. 395 tarihinden önce durdurulduğunu düşündürmektedir (Yavuz 2014: 395). Aleksandria Troas kazılarında bir tahrip tabakasından alınan kömür parçasından sıkıştırılmış ayarlı ¹⁴C tarihlemesine göre bu zaman aralığının Aleksandria Troas'ın kurulduğu M.Ö. 310 ile M.S. 410 arasında olduğunu işaret eder (Haudenschild 2011: v). Bölgedeki ocaklarda tespit edilen üretim izleri ve çıkarılan sütunların boyutları bu ocakların Roma İmparatorluk Dönemi'nde işletilmiş olduğunu işaret eder (Russell 2013: 207). Ancak bu tarihi sınırlamalar taş ocaklarının tarihi ve ekonomik bağlamı hakkında ayrıntılı bilgi imkanı sunmamaktadır. Cook ve Işık da günümüze ulaşan Koçali ve Akçaçekili ocaklarını ve bu ocaklarda terkedilmiş haldeki büyük çaptaki yekpare sütunları Geç Roma Dönemi'ne tarihlenmiştir (Cook 1973: 209; Işık 1977: 128).

Troas granit ocaklarında üretilen döşeme taşları ve sütunların ihracı Hadrian Dönemi (M.S. 117-138) ile yaygınlık kazandığı bilinmektedir (Pensabene 1998: 337-338; Agus - Cara vd. 2007: 389). Bu ocaklar M.S. 2. yüzyılda neredeyse yalnızca yekpare sütun üretimi için işletilmiştir (Russell 2013: 88). Bölgedeki ocaklarda üretilen sütunların en yaygın kullanımının Roma İmparatorluk Dönemi'nde olduğu önerilmiştir (Galetti - Lazzarini vd. 1992: 168, Tab. 1). Russell, bu ocakların Geç Roma - Erken Bizans Dönemi'nde işletildiğini ileri sürer (Russell 2013: 207). Ayrıca hem Romalıların hem de Bizanslıların Troas granitini ödüllendirdiği aktarılmıştır (Sodini 2002: 131). Bu durum Troas granit ocaklarının Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde de işletildiğine işaret etmektedir.

A. M. Hirt, imparatorluk idaresince M.S. 3. yüzyılın ortasına kadar işletilen ocaklar ile ilgili yaptığı çalışmada Troas granit ocaklarını imparatorluğa ait ocaklar içerisinde değerlendirmez (Hirt 2010: 10-32). Cook ise bu ocakların Geç Roma Dönemi'nde imparatorluk mülkiyetinde olduğunu belirtir (Cook 1973: 209). G. Borghini de Geç Antik Çağ'a tarihlendirdiği ocakların imparatorluğa ait olduğunu savunur (Borghini 1989: 237). Ayrıca İmparator Theodosius'un M.S. 414 ve 416 yıllarında yayınladığı iki kararnamede (*Codex Theodosianus* XI. 28, 9, 11) Troas ocaklarının imparatorluk idaresince işletilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Gnoli 1971: 127; Monna - Pensabene 1977: 173; Dworakowska 1983: 99; Borghini 1989: 237; Fant 1989: 11).

Troas granit ocakları Anadolu'da imparatorluk idaresince yazıtsız üretim yapan ocaklar içinde yer alır (Albustanlıoğlu 2013: 59). Bu ocaklarda üretilmiş sütunlar üzerinde herhangi bir yazıt bulunmayışı nedeniyle bu ocakların işletme düzeni ve organizasyonu hakkında yeterince bilgi edinilememektedir. Benzer şekilde Roma'da önemli bir yere sahip olan Mısır'daki Mons Claudianus Ocağı'nda da yazıt bulunmamaktadır (Albustanlıoğlu 2011: 29, dn. 45). Bu durumun olası nedeni, bu iki önemli granit ocağındaki üretim ve ticaretin imparatorluk idaresince gerçekleştirilmiş olmasıdır. Ayrıca yazıtların genellikle renkli mermerler üzerinde yer alması (Asgari - Drew Bear 2002: 17) nedeniyle Troas ve Mons Claudianus Ocakları ile bu ocaklardan çıkarılan sütunların ve blokların üzerinde herhangi bir yazıt olmamasının nedeni olabilir.

Koçalı Ocağı

Koçalı Ocağı, Çanakkale ili Ezine ilçesinin 16 km güneybatısında yer alan Koçalı Köyü'ne doğru giden yol üzerinde, köye 500 m mesafede olup yolun sol tarafında yer almaktadır (Harita 1). Troas Bölgesi'ndeki ocaklardan en bilindik olanı 'Yedi Taşlar' olarak da tanınan Koçalı Köyü yakınlarındaki bu ocaktır. Koçalı Ocağı'na giden patika yol üzerinde, ocağa 100 m mesafede 2 adet yekpare sütun bulunmaktadır. İlk bakışta bu sütunların çıkarıldıkları ocağın önünde buldukları gözden kaçır ve genellikle Koçalı Ocağı'ndan buraya taşındığı düşüncesi oluşur. Fakat çevreye biraz dikkatli bakıldığında, ortalama 11 m uzunluğundaki, alt çapları 1.65 m, üst çapları ise 1.35 m olan bu sütunların çıkarıldıkları ocağın hemen karşısında terkedilmiş olduğu görülebilmektedir (Resim 3). Sütunların kaideleri 30 cm kalınlığında olup içe doğru 4 cm'lik bir girintiye sahiptir. Sütunların üst kısımları ise iki kademeli bir başlık şeklinde işlenmiştir. Başlıkların birinci kademesi 7 cm, ikincisi ise 28 cm yüksekliğe sahiptir. Koçalı Ocağı'na giden patika yolun kenarında bırakılmış olan sütunlarda herhangi bir tahrip izi ve üretim hatası olmadığı anlaşılmaktadır. Ocağın kendisi ve bulunduğu alan detaylı bir şekilde incelendiğinde, bu ocaktan çıkartılmış sütun sayısının daha fazla sayıda olması gerektiği fikri oluşur. Bu durum ilk başta bölgede ihraç edilecekleri liman güzergahına ait yol üzerinde terkedilmiş olan sütunların bu ocaktan taşınmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu iki sütunun bulunduğu alandan tepeye doğru uzanan patikadan yaklaşık 100 m ileride bulunan esas sütun üretim yeri olan Koçalı Ocağı bulunmaktadır (Resim 4; Çizim 1, 2). Güneydoğu-Kuzeybatı doğrultusunda açılmış olan ocağın yatağı batıya doğru 200 m'lik bir alanı kapsamaktadır. Koçalı Ocağı'nın içerisinde 7 adet sütun bulunmaktadır. Bu sütunların 4'ü günümüze tek parça halinde ulaşmıştır. Bu sütunlar ortalama 11 m uzunluğunda, üst çapları ortalama 1.65 m, alt çapları ise 1.35 m ölçülerindedir (Çizim 3). Koçalı Ocağı'ndaki tahrip görmemiş bu devasa boyutlardaki yekpare sütunların ölçüleri, ocağa gelen yol üzerindeki, Akçakeçili Ocağı'ndaki ve çevrede tespit edilen sütunlar ile hemen hemen aynı ölçülerdedir.

Koçalı Ocağı'ndaki sütunların 3 tanesinin alt ve üst bölümlerinde kama izleri ve kırıklar mevcut olup ugradıkları bu tahribat sonrası gerçek uzunluk ölçülerini kaybetmiş durumdadırlar (Resim 5). Tahrip edilmiş haldeki bu 3 sütunun uzunlukları sırasıyla 8.15 m, 8.30 m ve 5.95 m'dir. Ocağın içindeki bu kırık sütunların üzerindeki

kama izlerine bakıldığında modern zamanlarda müdahale edildiği anlaşılmaktadır. Bu müdahaleler, olasılıkla değirmenlerde öğütme taşı ya da zeytin yağı üretimi için pres taşı olarak kullanmak amacıyla yerli halk tarafından yapılmış olmalıdır.

Akçakeçili Ocağı

Akçakeçili Ocağı, Koçali Köyü'nün 7 km güneybatısında, Akçakeçili Köyü'nden 500 m uzaklıkta, Alemşah Köyü'ne doğru devam eden yolun 200 m doğusunda bulunmaktadır (Harita 1). Bu ocak bölge sakinleri tarafından 'Direk Taşlar Mevki-si' olarak adlandırılmış olup (Işık 1977: 127), literatüre 'Kestanbol' olarak geçmiştir (Ponti 1995: 291-320). Günümüzde ise ocağın bulunduğu alan 'Sığırasarı Tepesi' olarak bilinmektedir. Düz bir alanda yükselen granit oluşumun içinde yer alan ocak ve çevresi günümüzde büyük ölçüde bodur meşelerle kaplıdır (Resim 6).

Akçakeçili Köyü yakınlarında yer alan ocak Koçali'den sonra en önemli ocaktır. Ocak alanının bittiği alanda günümüzde neredeyse tamamen kurumuş olan Büyüdüz Çayı geçmektedir (Işık 1977: 127). Günümüzde bu akarsu Değirmen Dere olarak adlandırılmaktadır (Tombul 2015: 423, 460, 461). Ocak ve çevresi, sütunların üretimi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan izler barındırmaktadır. Sütunların çıkarıldığı ocağın yüzeyindeki kama izleri, Koçali Ocağı'nın yüzeyinde de görülen paralel şeritler halindedir.

Kestanbol olarak da bilinen bu ocağı ilk tespit eden araştırmacı olan Schliemann, ocakta 9 adet sütun olduğunu belirtmektedir (Schliemann 2014: 25). Akçakeçili Ocağı'ndaki ilk yerli araştırmayı yapan Işık'ta ocakta 9 adet sütun yer aldığını aktarmıştır (Işık 1977: 126). Ponti ise bu ocakta 11 adet sütun bulunduğunu tespit etmiştir (Ponti 1995: 310), (Çizim 4). Bu sütunların 7 adeti günümüze büyük ölçüde hasar görmeden ulaşmıştır. Sütunların diğer 4 tanesi ise alt ve üst bölümlerinden koparılmaya girişimleri sonucu tahribata uğramıştır.

Akçakeçili Ocağı'ndaki sütunlar da Koçali'deki sütunlarla aynı ebat ve şekildedirler. Ayrıca ocağın içerisinde düzgün kesilmiş ve kesimi yarım kalmış bloklar bulunmaktadır. Bu yarı işlenmiş bloklardan ikisi olasılıkla daha ufak ebatlarda sütun elde etmek için kesilmiştir (Resim 7). Ocağın içindeki kırık veya tahrip edilmiş sütunların üzerindeki kama izlerine bakıldığında modern zamanlarda müdahale edildiği anlaşılmaktadır. Ocağın güneyindeki 'Ev Kayası Mevkii'nde yarım kalmış bloklar ve mimari kalıntılara rastlanmaktadır (Tombul 2015: 423.). Bu alanda görülen konut izleri, buranın olasılıkla taş ocağı işçilerinin barındığı bir kamp alanı olduğunu düşündürmektedir.

Bölgedeki Diğer Ocaklar

Çığı Dağı'ı çevresinde antik taş ocağı faaliyetlerine ait izler yaygın bir şekilde görülmektedir. Ponti, Neandria'nın kurulu olduğu Çığı Dağı yamaçlarında, Koçali ve Akçakeçili ocaklarından farklı olarak daha ufak boyutlarda sütun üretimi yapılmış olan antik ocaklar tespit etmiştir (Ponti 1995: 295). Bölgede yapılan yeni arazi çalışmalarında keşfedilen antik sütun üretim ocaklarına özellikle Koçali ve Akçakeçili

ocaklarının çevrelerinde rastlanmaktadır. Akçakeçili ocağı yakınlarında keşfedilen antik sütun ocağında günümüze kadar korunarak ulaşan üretim izleri, üretim yöntemleri hakkında kapsamlı bilgiler edinmemizi sağlamaktadır (Resim 8).

Bölgede en bilindik ocak olan Koçali çevresinde yer alan Turplu Tepe ve Yarıktaş Tepe'deki ocaklar da (Ponti 1995: 302, 303) antik üretim izlerini barındırmaktadır. Bu iki ocak da üretim olarak Akçakeçili ve Koçali ocaklarından farklı olarak daha ufak boyutlarda, uzunlukları 4 m ile 7 m, çapları 48 cm ile 24 cm arasında değişen sütunların ve blokların üretimi için işletilmiş olduğunu gösteren buluntular yer almaktadır.

Üretim Teknikleri

Troas granit ocaklarında yapılan incelemelerde genel olarak sütun üretimi için oluk-kanal açma yönteminin tercih edildiği gözlemlenmiştir (Resim 8). Bunun yanı sıra ocaklarda kamalar ile çatlatma yöntemiyle gerçekleştirilen üretim izlerine de rastlanmaktadır (Resim 9). Bu izler olasılıkla daha ufak çaptaki sütunların ve döşeme taşı olarak kullanılan blokların çıkarılmasında kullanılmıştır. Sütunların, ocaklardan yassı uçlu kamalar kullanmak suretiyle yontularak çıkarıldığını gösteren izler Koçali ve Akçakeçili ocaklarının yatak yüzeylerinde izlenebilmektedir. Ocakların aynalarındaki izlere bakıldığında yatay kazıma yöntemi ile açılan oluklara aşağıya doğru çakılan kamaların yardımıyla büyük blokların koparıldığı anlaşılmaktadır (Resim 10). Sütun üretiminde kullanılacak blokların ocaklardan merdiven şeklinde tabakalar halinde alındığını gösteren izler ocakların aynalarında görülebilmektedir (Resim 11). Çıkarılan yekpare bloklar oval ve orantılı bir şekil verilinceye dek yontularak, günümüz torna işlemine benzeyen bir zımparalama tekniği ile kullanıma hazır hale getirildiği anlaşılmaktadır. Ocakların içinde yer alan üretim atıklarından, kaba şekilde çıkarılan bloklara sonradan sütun formu kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Troas'daki granit ocaklarında uygulanan sütun üretim yöntemine benzer biçimlerin, Prokonnesos'un Harmantaş ocağı ve Dokimeion ocaklarında uygulandığı bilinmektedir (Bingöl 2004: 30). Bu durum, aynı dönem içerisinde işletilen ocaklardaki sütun üretim tekniğinde benzer yöntemlerinin tercih edildiğini gösterir.

Sütunların Taşınması

Troas granit ocaklarında üretilen, yaklaşık olarak 60 ton ağırlığa sahip olan ve yaklaşık 40 Roma ayağı uzunluğundaki sütunların ihraç edildikleri, 13 km uzaklıktaki Aleksandreia Troas limanına nasıl taşındıkları da en çok sorulan sorulardan birisidir. İlk bakışta ocaklarda terkedilen sütunlar taşınmamalarıyla ilişkilendirilir. Ancak bu sütunların çıkarıldıkları ocaklardan oldukça uzak alanlarda görülmesi, sütunların ağırlıklarının ve ihraç edildikleri limana olan mesafenin uzaklığının taşıma işlemi için sorun olmadığını gösterir.

Sütunların taşınmasıyla ilgili somut veriler antik kaynaklar sayesinde günümüze ulaşmıştır (Vitruvius X. II: 2, 11, 12). Sütun silindirelerinin ve sütun tamburlarının taşınmasında farklı yöntemlerin kullanıldığı belirtilmektedir (Landels 1996: 204).

Fakat Troas granit ocaklarında da bulunan büyük çaplı sütunların nasıl taşındığına yönelik bir anlatım antik kaynaklarda geçmemektedir. Ayrıca bölgede yer alan ocakların bulunduğu alanın coğrafi yapısı ve sütunların ihraç edilecekleri limana olan mesafeleri göz önüne alındığında, bu ocaklarda Antik Çağ'da sütunların taşınmasında uygulandığı belirtilen yöntemlerden farklı bir yöntemin kullanılmış olduğu söylenebilir. Bu ağırlıktaki sütunların taşınmalarında hangi yöntemlerin kullanılmış olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bu boyutlardaki sütunların taşınma problemi iki farklı yöntem kullanılarak ya da iki farklı yöntemin bir arada kullanıldığı başka bir yöntem ile çözülmüş olabilir. Bunlardan ilki sütunların tomruklar üzerinden halatlar vasıtasıyla çekilerek yapılmasıdır. Diğeri ise sütunları kızaklara yerleştirerek taşınmasıdır. Bu iki yöntemin bir arada kullanımı da sütunların tomruklar üzerinde çekilen bir kızak üzerinde taşınmasıdır.

Sütunların taşınmasında çeşitli faktörler dikkate alınıyor olmalıydı. Bunlardan biri taşıma işlemi yapılacak sütunların çıkarıldıkları ocaklarda büyük ölçüde tamamlanmış olmasıdır. Öyle ki Koçali ve Akçakeçili ocaklarındaki sütunlar neredeyse tamamen işlenmiş durumdadır. Kaba yontuları yapılan mimari öğelerin başında yer alan sütun gövdeleri, bu işleme tabi olmalarıyla taşınma işlemlerinde kolaylık sağladığı bilinmektedir (Bingöl 2004: 34). Bunun dışında taşıma işlemi gerçekleştirilecek sütunların hasar görmeden kullanılacağı yapıya kadar taşınması da önemli bir sorundur. Sütunların taşıma esnasında oluşabilecek hasarın önlenmesi adına sütun gövdelerinde birkaç cm traşlanma payı bırakıldığı, sütunların alt ve üst çemberlerinde ise sütun gövdelerinin taşınırken hasar görmesini önlemek amacıyla yaklaşık 2 cm pay bırakıldığı bilinmektedir (Asgari - Drew Bear 2002: 8; Bingöl 2004: 36, 37). Bu çemberler, Koçali ve Akçakeçili ocaklarındaki büyük ölçüde tamamlanmış olan sütunların alt ve üst bölümlerinde yer almaktadır.

Söz konusu ocaklardan çıkarılan granit sütunların ihracı iki aşamada gerçekleşmekteydi. Öncelikle sütunların ihraç edilecekleri Aleksandreia Troas limanına kara yoluyla taşınması gerekiyordu. Daha sonra ise bu sütunların taşındıkları liman üzerinden sipariş edildikleri antik kentlere gönderilmek üzere gemilere yüklenecek ihracı gerçekleştiriliyordu. Limana taşınan sütunlar, muhtemelen üç ayaklı palangalar vasıtasıyla gemilere yüklenecek (Aslan 1998: 88) Anadolu ve diğer imparatorluk eyaletlerindeki antik kentlere ulaştırılmıştır (Dworakowska 1983: 69; Aslan 1998: 89).

Troas ocaklarından çıkarılan devasa yekpare sütunların antik limana sevkiyatının kızak ya da tomrukların üstüne yerleştirilerek hayvan ve insan gücü ile kaydırılarak gerçekleştirildiği önerilmektedir (Aslan 1998: 88, 89). Sütunların kızak ile taşınma olasılığı, katedilecek mesafe ve ihtiyaç duyulan çekme kuvveti dikkate alındığında yalnız başına kullanışsız bir yöntem olarak gözükmemektedir. Çünkü kızaklar üzerindeki sütunların çekilerek taşınmasında ortaya çıkacak olan sürtünme kuvveti, ihtiyaç duyulan çekme kuvvetini de artıracaktır. İhtiyaç duyulan bu çekme kuvveti için farklı öneriler bulunmaktadır. V. A. Maxfield'a göre; Mısır'daki Mons Claudianus ocaklarında çıkarılan 60 Roma ayağı ölçüsündeki bir sütunun taşınması için ihtiyaç duyulan çekme kuvveti ancak 200 deve ile sağlanabilmektedir (Maxfield 2001: 143-170). Diğer

bir görüşte ise aynı ölçülerdeki bir sütunun taşınması için 400 katırın çekme kuvvetine ihtiyaç duyulacağı hesaplanmıştır (Adams 2001: 171-192).

Bir diğer öneri olarak tomruklar üzerinde taşıma yöntemi değerlendirildiğinde de sütunların tomruklar üzerinde sabit durması problemi ortaya çıkacaktır. Bölgenin engebeli ve eğimli arazi koşulları da göz önüne alındığında, taşıma esnasında ortaya çıkabilecek olası manevra sorunları nedeniyle sütunların zarar görmesi muhtemeldir. Bu nedenle Troas granit ocaklarında üretilen sütunların taşınmasına dair yeni bir bakış açısı getirmek gerekir. Bu durumda en kolay yöntem kızak ve tomruklar ile taşıma yönteminin bir arada kullanılması gibi gözükmektedir. Böylelikle hem çekme esnasında ortaya çıkan sürtünme azaltılmış olacak hem de yükün kontrolünün kaybedilmesi ve devrilmesi gibi sorunlar giderilmiş olacaktır. Ayrıca bu yöntem ihtiyaç duyulan çekme kuvvetini de azaltacağı gibi sevkiyatın daha kısa sürede gerçekleşmesine olanak tanımış olacaktır.

Koçalı Ocağı'ndan antik limana uzanan doğrultuda yer alan Kemallı Köyü civarında, ocaktan yaklaşık 6 km uzaklıkta tespit edilen granit döşemeli antik yol ve bu yolun hemen kenarında bulunan yekpare sütun bu düşüncüyü güçlendirmektedir (Resim 12). Ayrıca Aleksandreia Troas kentinin çevresinde aynı güzergaha ait olması muhtemel olan iki adet aynı ebatlara sahip sütun daha tespit edilmiştir. Bu yol muhtemelen Koçalı Ocağı ve çevresindeki ocaklarda çıkarılan sütunların taşınmasında kullanılıyor olmalıydı. Yahya Çavuş (Koçalı) Köyü muhtarı Sezai Çubuk'un ifadesine göre bugün büyük bölümü toprak altında kalan yol, *Kaz Dağı'ndan Dalyan Köyü'nde bulunan antik limana kadar uzanmaktadır* (Çakıcı 2015: 175).

Akçakeçili Ocağı'nın bulunduğu bölgede herhangi bir antik yol izine rastlanmamıştır. Aleksandreia Troas'ı 1678'de ziyaret eden Spon ve Wheller tarafından şehrin içlerine kadar sokulan dar ve uzun bir kanal olduğu aktarılmıştır (Texier 2002: 351). Bu ocağın Büyüdüz Çayı yatağına olan yakınlığı, Akçakeçili Ocağı'nda üretilen sütunların bu akarsuyun üzerinden tomruklar ile liman bölgesine taşınmış olabileceği düşüncesini akla getirir. Fakat bu kanal olasılıkla zamanla erozyon ve yağmur sularının getirdiği toprak ile dolduğundan dolayı günümüze ulaşamamıştır. Bu kanalın olası güzergahı üzerinde yer alan Ezine - Gülpınar yolunun olduğu bölgede, Akçakeçili Ocağı'nda üretilen sütunların ölçüleriyle örtüşen sütunlardan biri iki parça halinde bulunmuş olup, günümüzde Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde sergilenmektedir. Bu sütunun alındığı alanın 200 m batısındaki bir sulama kanalı kenarında, benzer ölçülere sahip başka bir sütun daha yer almaktadır.

Apollon Smintheus Kutsal Alanı ile Aleksandreia Troas kenti arasındaki antik yolda, Satnioeis (Tuzla Çayı) üzerinde, M.S. 1. yüzyıla tarihlenen bir Roma Köprüsü vardır. Bu köprü'nün kemerlerinin büyüklüğü ve yatağın 9 kemer ile ayrılmış olması, Tuzla Çayı'nın köprü'nün inşa edildiği dönemlerde taşıma kapasitesinin daha yüksek olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca günümüzde Tuzla Çayı'nın yatak değiştirmiş olması ve debisinin hayli düşük olduğunun gözlemlenmesi Antik Çağ'dan günümüze bölgedeki akarsu yataklarının kurumuş olabileceği izlenimini vermektedir. Fakat bu konuda henüz herhangi bir çalışma ve somut veri olmayışından ötürü, sütunların

akarsu yoluyla taşınmış olma olasılığı gözlemler yoluyla elde edilmiş bir çıkarımdan öteye gidememektedir.

Ocakların Terkedilmesi

Troas granit ocaklarındaki üretimin durması ve büyük oranda tamamlanmış sütunların büyük kısmının ocaklarda, bazılarının ise sütunların ihraç edildiği Aleksandria Troas limanına doğru uzanan taşıma güzergahı hattında ve birkaçının da limanda ihraç edilmeye hazır şekilde terkedilmelerinin kesin nedeni bilinmemektedir. Bu konuda ileri sürülebilecek önerileri; Geç Roma Dönemi'nde Batı Roma İmparatorluğu'nun uğradığı saldırılar sonucunda ekonomik ve siyasi olarak kriz içinde bulunması, siparişlerin iptali, bölgede yaşanan şiddetli depremler ile bu depremler sonucunda oluşmuş olabilecek istila ve salgın hastalıklar olarak sayılabilir.

Anadolu Uygarlıklarının birçok önemli kentinin yıkılmasında depremler ön plana çıkar. Depremlerin yıkıcılığı dışında antik kentler üzerinde olan olumsuz ekonomik etkisiyle birlikte siyasi değişimlere sebep olmuştur (Karagöz 2005: 1, 2). Depremler; savunması zayıflayan, kaos içindeki kentlerin istilacıların hedefi haline gelmelerini kolaylaştıran bir faktördür. İstilaya uğrayan kentler ise zamanla önemlerini kaybederek tarih sayfasındaki yerlerini kaybetmişlerdir.

Ş. Karagöz, Batı Anadolu topraklarında, M.Ö. 800/700'den M.S. 600'e kadar yıkıcı depremlerin yaşandığını, bu depremlere ait bilgilerin yazılı kaynaklar ve mitolojik olaylar tarafından aktarıldığından bahseder (Karagöz 2005: 16). Troas Bölgesi'nde M.Ö. 287 yılında yaşanan şiddetli depremde tüm Hellespontos Bölgesi (Çanakkale Boğazı) ve özellikle Khersonnesos (Gelibolu) Yarımadası'ndaki Büyük İskender'in generallerinden Lysimakhos'un kurduğu Lysimakheia kenti'nin harap olduğu belirtilir (Sonnabend 1999: 142). Bölgeye yakınlığı açısından önem arz etmekte olan Konstantinopolis'te ise M.S. 408 ve 447 yıllarında şiddetli iki depremin gerçekleştiği bilinmektedir (Grant 2000: 206). Kayıtlara M.S. 477 ya da 480 olarak geçen depremin 30 gün sürdüğü ve bütün Marmara Bölgesi'nin etkilediği, Abydos, Sestos, Kallipolis ve Lampsakos kentlerinin büyük zarar görmüş olduğu belirtilmiştir (Guidoboni 1994: 330). M.S. 500 tarihlerinde de bölgede iki şiddetli deprem yaşanmış, bu depremlerin sonucunda Troia büyük yıkıma uğramıştır (Blegen 1934: 110). Bu depremlerin daha şiddetli olan ikincisi sonrası kent terk edilmiş ve halkın büyük bir bölümü başka yerlere göç etmiştir (Rose 1992: 56). Araştırmacıların sismo-tektonik incelemeleri M.S. 6. yüzyılın ortalarında yaşanan bir deprem felaketinin Çanakkale yöresi ve Dardanos'u etkilediğini göstermiştir (Kayan 1997: 735-746).

Troia kentinin M.S. 6. yüzyılda geçirmiş olduğu iki kuvvetli depremin ardından terkedilmesi değerlendirilecek olursa, Aleksandria Troas'ın da aynı depremler sırasında büyük hasar görek terkedilmesine yol açmış olabilir. Dolayısıyla bu durumda granit sütunların ihraç edildiği Aleksandria Troas limanı da bu büyük depremler sonucu ağır hasar almış olmalıdır. Tüm bu veriler değerlendirildiğinde bölgenin üst üste gelen depremlerin yıkıcı etkisi yüzünden terk edilmiş olabileceğini ve bunun bir sonucu olarak da granit ocaklarındaki üretimin durmuş olabileceği söylenebilir

Aleksandreia Troas ve limanının, olasılıkla M.S. 4. yüzyılda imparatorluğun yaşadığı ekonomik krize kadar önemini koruduğu, Çığı Dağı çevresindeki taş ocaklarından çıkarılan granit sütunların ihraç edildiği önemli bir ticaret merkezi olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Aslan 1998: 80). Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmasıyla ortaya çıkan siyasi çekişmeler ile M.S. 5. yüzyılın ilk yıllarında başlayan saldırı ve istilalar siyasi ve ekonomik olarak büyük bir çöküşe neden olmuştur (Grant 2000: 44). Bu ekonomik çöküş ile birlikte imparatorluk idaresince işletilmeye başlanan Troas ocaklarındaki üretim de aniden durmuş olmalıdır. Büyük oranda Roma ve diğer imparatorluk eyaletlerine ihraç edilen sütunların üretiminin, söz konusu ekonomik kriz sonrası durduğunu ve ihraç edilmek için hazırlanan sütunların ise bu ekonomik krize bağlı olarak gerçekleşmiş olabilecek siparişlerin iptal edilmesi sonucu terkedilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Işık, Troas ocaklarında üretilen sütunların ocaklarda, ihraç edildikleri liman güzergahı ve limanda terkedilmelerinin nedenini büyük bir devir değişikliği ile yani Bizans hakimiyetinin başlangıcı ile açıklamıştır (Işık 1977: 128).

Ayrıca bu dönemde yüzyıl öncesine nazaran, ekonomideki daralmaya paralel olarak mermer talebinde de büyük bir azalma söz konusudur (Albustanlıoğlu 2011: 29, dn. 45). Dworakowska, M.S. 5. yüzyılın başlarında Troas ocaklarındaki üretimin arttığına dair güvenilir kanıtların olduğu belirtilmiştir (Dworakowska 1983: 11, 26). Anadolu'daki taş ocaklarında yapılan arkeolojik araştırmalarda, M.S. 6. yüzyıldan sonra kullanıldıklarına yönelik kesin bir kanıt ele geçmemiştir (Dworakowska 1983: 26). Farklı bir görüş olarak C. Mango, Anadolu'daki taş ocaklarının çoğunun M.S. 6. ve 7. yüzyıllar da nüfusta görülen azalma ve ekonomik zorluklarla birlikte sona erdiğini (Mango 1976: 12-14), ancak buna rağmen bazı önemli mermer ocaklarının; örneğin Prokonnesos ve Dokimeion'da mermer üretiminin Orta Bizans Dönemi'ne kadar devam ettiğini ifade etmektedir (Mango 1972:161-165). Fakat Anadolu'daki taş ocaklarından elde edilen bulgular ise bunun aksine Orta Bizans Dönemi'nden önce ocak işletmelerin sona erdiğini göstermektedir (Ousterhout 2016: 154).

Değerlendirme ve Sonuç

Troas Bölgesi'ndeki ocakların M.Ö. 5. yüzyıl ile M.S. 5. yüzyıl arasında işletildiğini, Neandria ve Aleksandreia Troas'ta kullanılan yapı taşlarından bilmekteyiz. Muhtemelen ilk olarak Arkaik Dönem'de Neandria'nın inşasında kullanılmaya başlanan granit ocakları, Hellenistik Dönem'de olasılıkla Aleksandreia Troas'ın kurulmasıyla ortaya çıkan taş ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim gerçekleştirilmiştir. Fakat Aleksandreia Troas'da henüz Hellenistik yapılara ait bir kazı çalışması gerçekleşmemiş olduğundan somut bir kanıt bulunmamaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise Troas Bölgesi'ndeki granit ocaklarının yekpare sütunların üretimi ve ihracatında önemli bir merkez haline geldiği anlaşılmaktadır.

Akçağaçlı ile Koçali ocaklarının üretim teknikleri ve üretilen sütunların ölçüleri birbirleriyle büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik ocakların aynı tarihsel dönemde işletildiğine de işaret etmektedir. Bölgede bu iki önemli ocak dışında Antik Çağ'da işletildiklerini gösteren üretim izleri barındıran birçok ocak bulunmak-

tadır. Bölgede yapılan gözlem ve incelemelerde, Akçakeçili ve Koçali granit ocakları ve çevrelerinde yoğun bir şekilde taş ocakçılığı faaliyetlerinin yapıldığını gösteren izler saptanmıştır. Bu ocaklarda üretilen malzeme türlerini genel olarak sütunlar oluştururken az miktarda zemin döşemesi için kullanılan blok üretimi de görülmektedir.

Bölgede yer alan granit ocakları incelendiğinde, Antik Çağ'da bu bölgeden ihraç edilmiş olan çok sayıdaki granit sütunların çıkarıldığını gösteren büyüklükteki ocaklar tespit edilememiştir. Bu durumun olası nedenleri, ocakların tamamen işletilmesinden dolayı günümüze ulaşmamış olmaları ya da bölgedeki geniş maki oluşumunun bu ocakları örtmüş olabileceği ihtimalidir.

Aleksandreia Troas'ın forum alanı ve liman bölgesinde birçok sütun ve blok parçası tespit edilmiştir. Aleksandreia Troas kazısının gerçekleştirildiği alanın kentin toplam büyüklüğünün %5' i kadar az bir bölümünü oluşturması, muhtemelen birçok granit buluntunun daha tespit edilebileceğini göstermektedir. Yine de Aleksandreia Troas'da granit kullanımını göstermesi açısından Decumanus Caddesi'nin inşasında kullanılan zemin döşeme taşları ve forum alanındaki sütunlar büyük önem arz etmektedir (Resim 13). Bu buluntuların tamamına yakını Roma Dönemi'ne ait olup Hellenistik yapılara ait granit kullanımı tespit edilememiştir. Bunun en büyük nedeni bu döneme ait yapıların kazılarının henüz gerçekleştirilmemiş olmasıdır. Kentin liman bölgesinde de birçok sütun ve blok parçası tespit edilmiştir. Fakat iç liman olarak kullanıldığı bilinen yapay limanın çevresinde yer alan birçok granit sütun ve blok parçası kum dolgu altında kaldığı görülebilmektedir. Kumlarla dolan iç liman ve çevresinin jeofizik yöntemleri ile taranmasıyla birlikte birçok sütun tespit edilebileceği öngörüsünde bulunmak mümkündür. Bu düşüncüyü dış liman olarak kullanılan alanda görülebilen granit sütunlar (Resim 14) ve sualtı çalışmalarında (Feuser 2009b: 18-28; Feuser 2011: 256-273) tespit edilmiş olan granit sütunlara ve bloklara ait buluntular desteklemektedir (Resim 15). Ayrıca liman bölgesinde Aleksandreia Troas'ı Sminthion ve Assos ile bağlayan antik yola ait kalıntılar bulunmaktadır. Antik yolun zemin ve kenar taşları granitten üretilmiş olup günümüzde yolun ekseninde yer alan granit sütunlar *in situ* halinde görülebilmektedir (Resim 16).

Troas Bölgesi'ndeki Koçali ve Akçakeçili ocaklarında terkedilmiş haldeki yaklaşık 40 Roma ayağı uzunluğundaki yekpare sütunlarla aynı ölçülere sahip sütunların sevkiyat güzergahı ile ihraç edildikleri Aleksandreia Troas limanında bulunması, büyük oranda tamamlanmış haldeki sütunların ocaklarda bırakılması, probleminin taşınma zorluğu dışında diğer etkenlerden kaynaklanmış olduğunun göstergesidir.

Kemallı Köyü mevkiinde yer alan döşeme taşı yol (Resim 17). olasılıkla Koçali Ocağı ve çevresindeki ocaklarda üretilen sütun ve blokların sevkiyat güzergahını oluşturmaktadır. Günümüzde büyük bölümü toprak altındaki bu yolun ortaya çıkarılması bölgenin turistik destinasyonu açısından önem arz etmektedir. Koçali Ocağı'nda üretilen sütunların sevkiyatının sağlandığı antik yolun uzantısının tespiti için bölgenin jeofizik yöntemi ile taranması ve sondaj kazılarının yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Akçakeçili Ocağı'nın muhtemel sevkiyat güzergahı hakkında ise bölgede herhangi bir yol tespit edilememiştir. Bu durum Akçakeçili Ocağı'nın önünden geçen, günümüzde kurumuş vaziyetteki Büyüdüz Çayı'nın sütunların taşıma işleminde kullanılmış olabileceği düşüncesini doğurmaktadır. Bu durumun tespiti için öncelikle ocağın önünden geçmekte olan yatağın, ocağın işletildiği dönemdeki debisinin hesaplanarak taşıma kapasitesinin ortaya konması gerekmektedir. Böylelikle yaklaşık olarak 60 ton ağırlığa sahip olan bu sütunların ocağın hemen bitiminde yer alan akarsudan faydalanılarak taşınıp taşınmadığı saptanabilir. Ayrıca bu akarsuyun olası yatak değişimi olup olmadığı da bölgede jeoarkeolojik yöntemler kullanılarak irdelenmesi gerekmektedir. Bu önerinin dışında Akçakeçili Ocağı'nda üretilen sütunların taşınmasıyla ilgili yeni bulgular elde edilebilmesi için kapsamlı yüzey araştırması ve sondaj kazılarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Troas granit ocakları ve çevrelerinde yapılacak olası sondaj kazıları ile üretimde kullanılan araç ve gereçlere ait buluntuların tespit edilmesi olası bir durum olarak öngörülmektedir. Ayrıca taş ocaklarında çalışan işçilerin yaşam alanlarının belirlenmesi de mümkün olabilir. Bu ocaklarda üretim yapan işçiler, olasılıkla günümüz inşaat alanlarında bulunan şantiyelere benzer bir şekilde ocaklara yakın alanlarda barınma ihtiyaçlarını gideriyor olmalıydı. Taş ocağı işçilerinin ocaklara en yakın yerleşim yeri olan 13 km uzaklıktaki Aleksandreia Troas'a gidip gelmeleri çalışma saatlerini kısıtlayabilecek bir faktör ve yorucu bir işlem olmasına karşı üretilmiş bir çözüm olarak bu öneriyi desteklemek mümkündür. Bunun yanında Akçakeçili Ocağı'nın 200 m batısındaki ve Koçali Ocağı yakınlarında, taş ocağı işçilerinin yaşam alanları olabilecek yapı kalıntıları bu önermenin en önemli dayanağını oluşturmaktadır (Resim 18).

Troas Bölgesi'nde gerçekleştirilen araştırmalarda, Troas granit ocaklarının Roma İmparatorluk Dönemi'nden başlayarak Geç Roma Dönemi'ne kadar sütun üretimi için kullanıldığını gösteren üretim yöntemleri tespit edilmiştir (Ponti 1995: 291-320). Ayrıca ocakların çevrelerinde (Böhlendorf Arslan 2012: 435) ve limanda gerçekleştirilen çalışmalarda (Feuser 2011: 269) Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen çok sayıda seramik ele geçmiştir. Troas granit ocaklarının M.Ö. 4. ve M.S. 4. yüzyıl aralığında işletilmiş olduğunu gösteren analiz sonuçları mevcut olup (Yavuz 2014: 509), bu ocaklardan ihraç edilen granit sütunların kullanıldığı yapıların inşa tarihleri de analiz sonuçlarını desteklemektedir. Ancak Troas granit ocakları hakkında İmparator Theodosius'un yayınladığı iki kararname, ocakların neredeyse M.S. 5. yüzyılın 2. çeyreğine kadar *redemptor operis*¹ ler tarafından işletildiğini işaret etmektedir. Ayrıca bu kararnameler ile Troas granit ocaklarının işletmesinin imparatorluk idaresine geçtiği anlaşılmaktadır. Bölgedeki granit ocaklarının bulunduğu alanlarda M.S. 6. yüzyıla tarihlenen seramik buluntuların ele geçiyor olması ocakların kararnameler sonrasında da işletildiğini işaret etmektedir. Bunun dışında bu kararnameler sonrasında ocaklardaki üretimin yerel üretime dönüşmüş olma olasılığı da bulunmaktadır. Troas granit ocaklarında üretilen sütunların esas olarak Roma İmparatorluğu eyaletlerinde

1 Redemptor operis: Müteahhit, yüklenici, üstlenici (Berger 1953: 670).

yer alan kentlere ihraç edildiği göz önüne alındığında ve Roma imparatorluğunun M.S. 5. yüzyılda yaşadığı siyasi ve ekonomik krizler, bu ocakların M.S. 6. yüzyıl da terkedilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda Troas granit ocaklarının M.S. 6. yüzyıla dek işletildiğini ifade etmek de mümkündür. Bölgedeki granit ocaklarında ve bu ocaklarda üretilen sütunların ihraç edildiği Aleksandreia Troas limanında M.S. 6. yüzyıla tarihlenen seramik buluntuların ele geçmiş olması da ocaklardaki faaliyetlerin bu yüzyıla kadar devam ettiğine işaret eder. Dolayısıyla Troas granit ocaklarının olasılıkla Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nde terkedilmiş olmalarını öne sürmek mümkündür.

Kaynakça

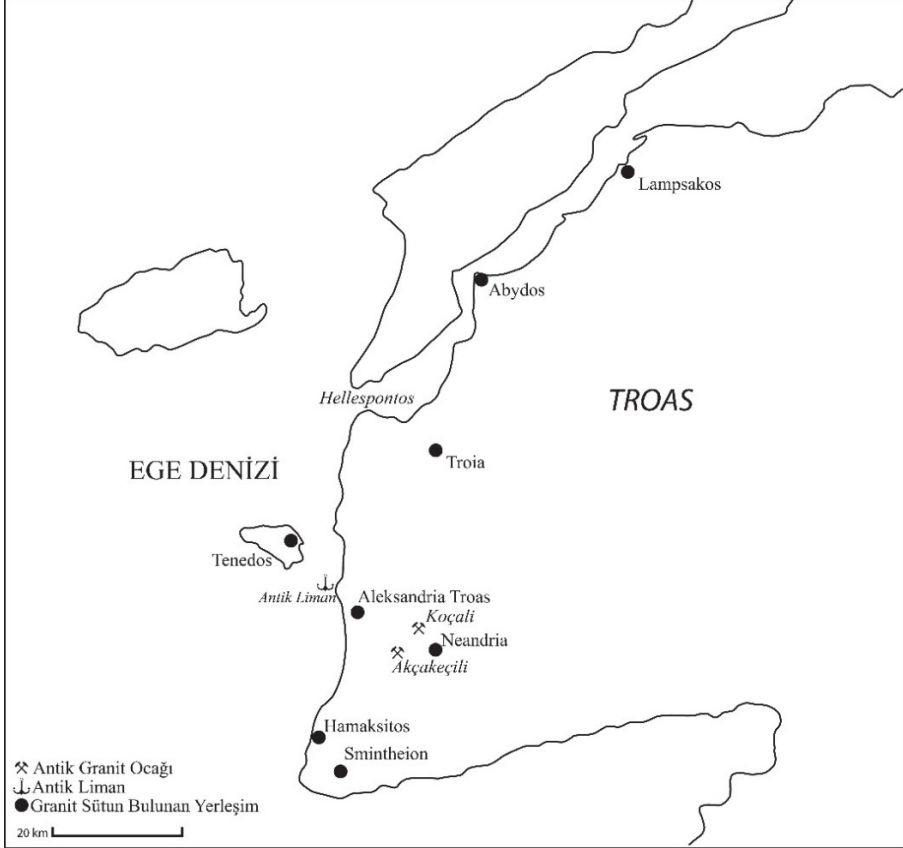
- ADAMS, C. E. P. (2001). "Who Bore the Burden? The Organization of Stone Transport in Roman Egypt, in Mattingly", In: D. J and Salmon, J. (eds.), *Economies Beyond Agriculture in the Classical World*, London-New York, 171-192.
- AGUS, M.- vd. (2007). "I marmi colorati di Uthina (Tunisia)", In: G. Sotgiu, H. Ben Hassen, A. M. Corda (éds.), *Fouilles archéologiques à Uthina (2001-2007), Rapport préliminaire de l'activité de recherche de l'Institut du Patrimoine de Tunis et de l'Université de Cagliari, Italie*, 2 vols., Ortacesus (ca)-Tunis: 1, 375-394.
- ALBUSTANLIOĞLU, T. (2011). *Roma İmparatorluk Döneminde Mermer Ocakları Organizasyonu*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- ALBUSTANLIOĞLU, T. (2013). "Roma İmparatorluk Mermer Ocaklarında Yazıt Kullanımı ve Bazı Ünik Örnekler", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, No. 4, November, 57-76.
- ASGARI, N.- DREW BEAR, T. (2002). "The Quarry Inscriptions of Prokonnesos", In: J. J. Herrmann, N. Herz, R. Newman (eds.), *ASMOSIA 5, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, London: Archetype Publications, 1-19.
- ASLAN, R. (1998). "Zamanı Öğüten Taş: Troas'ın Granitleri", *Atlas Dergisi Sayı 61*, İstanbul: Doğan Ofset Yayıncılık, 79-95.
- BERGER, A. (1953) *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Transactions of the American Philosophical Society; New Series, Volume 43, Part 2.
- BİNGÖL, O. (2004). *Arkeolojik Mimari'de Taş*, İstanbul; Homer Kitabevi.
- BLEGEN, C. W. (1934). "Excavations at Troy 1933", *American Journal of Archaeology*, Vol: 38. 2, 223-248.
- BORGHINI, G. (1989). *Marmi Antichi, Materieali della cultura artistica I*, Roma, De Luca Edizioni D'Arte.
- BÖHLENDORF-ARSLAN, B. (2012). "2010 Yılında Ezine, Bayramiç ve Ayvacık İlçelerinde Bizans Dönemi Yerleşmeleri", 29. AST, Cilt 2, Ankara: 431-452.
- CHOISEUL-GOUFFIER, Marie Gabriel Florent Auguste de(1842). *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman*, Atlas II, Paris:
- COOK, J. M. (1973). *The Troad: An Archaeological and Topographical Study*, Oxford:
- ÇAKICI, H. (2015). *Aklımda Kalan Kırıntılar*, Ankara, Karina Yayınevi.
- DODGE, H. (1988). "Decorative Stones for Architecture in The Roman Empire", *Oxford: Journal of Archaeology*, Vol. 7, Issue 1, 65-80.
- DWORAKOWSKA, A. (1983). *Quarries in Roman Provinces*, Warsaw, Bibliotheca Antiqua 16.
- FANT, J. C. (1989). *Cavum Antrum Phrygia: the Organization and Operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygia*, Oxford: British Archaeological Reports International Series 482.
- FEUSER, S. (2009a). "Elaia ve Aleksandria Troia. İki Antik Limanın Arkeolojik, Sualtı Arkeolojik ve Jeofizik Yüzey Araştırması", *Mavi Paylaşım*, 7. Sualtı Sporları ve Bilimleri Toplantısı, Kocaeli: 1-3 Mayıs 2009, 18-28.
- FEUSER, S. (2009b). *Der Hafen von Alexandria Troas, Asia Minor Studien: Vol. 63*, Bonn: Habelt.
- FEUSER, S. (2011). "The Roman Harbour of Alexandria Troas, Turkey", *The International Journal of Nautical Archaeology*, Vol. 40. 2, 256-273.
- GALETTI, G.- vd. (1992). "A First Characterization of the Most Important Granites Used in Antiquity", In: M. Waelkens, N. Herz, L. Moens (eds.), *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographia 4, Leuven:167-178.
- GNOLI, R. (1971). *Marmora Romana*, Roma.

- GRANT, M. (2000). Roma'dan Bizans'a, (çev. Z. Zühre İlkelen), İstanbul.
- GUIDOBONI, E. (1994). Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century, Roma, Storia Geofisica Ambiente, Bologna.
- HAUDENSCHILD, E. (2011). The Kestanol Intrusion (Western Turkey) and its importance as a building stone: Application of cosmogenic ¹⁰Be to archaeology, (Unpublished Master Thesis), University of Bern, Bern, İsviçre: 159.
- HIRT, A. M. (2010). Imperial mines and quarries in the Roman world: organizational aspects 27 BC-AD 235, Oxford.
- IŞIK, M. A. (1977). "Çanakkale-Koçali ve Akçakeçili Köyü Yakınlarındaki Granit Sütun Yatakları", Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XXIV-1, Ankara: Varol Matbaası, 125-135.
- KARAGÖZ, Ş. (2005). Eskiçağ' da Depremler, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- KAYAN, İ. (1977). "Türkiye'nin Ege ve Akdeniz Kıyılarında Deniz Seviyesi ve Kıyı Çizgisi Değişmeleri", Türkiye'nin Kıyı ve Deniz Alanları I. Ulusal Konferansı, Türkiye Kıyıları 97 Konferansı Bildiriler Kitabı, 735-746.
- LANDELS, J. G.(1996). Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik, (çev. Barış Bıçakçı), Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 34.
- LAZZARINI, L. (1987). "I graniti dei monumenti italiani e i loro problemi di deterioramento", In: A. Bureca, M. Laurenzi, Tabasso, G. Palandri (eds.), Materiali Lapidei II, Bollettino d'Arte Supplemento 41, Roma: 157-172.
- LE CHEVALIER, J. B. (1791). Description of the plain of Troy, (translate: A. Dalzel), London.
- MANGO, C. (1972). The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- MANGO, C. (1976). Byzantine Architecture, New York.
- MAXFIELD, V. A. (2001). "Stone Quarrying in the Eastern Desert with Particular Reference To Mons Claudianus and Mons Porphyrites", In: D.J. Mattingly And J. Salmon (eds.) Economies beyond Agriculture in the Classical World (Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society, 9), London-New York: 143-170.
- MIELSCH, H. (1985). Buntmarmor aus Rom im Antikenmuseum Berlin, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin.
- MONNA, D.- PENSABENE, P. (1977). Marmi dell'Asia Minore, Rome.
- NEWTON, C. T. (1865). Travels & Discoveries-İn the Levant, Keeper of the Greek and Roman Antiquities, London: British Museum, Cambridge University Press.
- OUSTERHOUT, R. (2016). Bizans'ın Yapı Ustaları, (çev. Fügen Yavuz), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- PENSABENE, P. (1998). "Marmi d'importazione, pietre locali e committenza nella decorazione architettonica di età severiana in alcuni centri delle province Syria et Palaestina e Arabia", In: ArchCl 49, 175-422.
- PENSABENE, P.- vd. (2015). "Production and distribution of Troad granite, both public and private", In: P. Pensabene, E. Gasparini (eds.), Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, ASMOSIA X, Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA, Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity Rome, 21-26 May 2012, 311-322.
- PONTI, G. (1995). "Marmor Troadense-Granite Quarries in The Troad: A Preliminary Survey", Studia Troica 5, 291-320.
- REYNOLDS, J. M. - WARD-PERKINS, J. B. (1952). The Inscriptions of Roman Tripolitania, In collaboration with S. Aurigemma, R. Bartoccini, G. Caputo, R. Goodchild, P. Romanelli, Roma.

- ROSE, C. B. (1992). "The 1991 Post-Bronze Age Excavations at Troia", In: Korfmann, M. (ed.) *Studia Troica* 2, 43-60.
- RUSSELL, B. (2013). *The Economics of Roman Stone Trade*, Oxford Studies on the Roman Economy, New York: Oxford University Press.
- SCHLIEMANN, H. (2014). *Troya'dan İda Dağı'na Troas'ta Yolculuk*, (çev. İlhan Pınar), İstanbul: Say Yayınları.
- SODINI, J.-P. (2002). "The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century", in: (ed.) Angeliki E. Laiou, *The Economic History of Byzantium*, Dumbarton Oaks Research Library and Collections 39, Vol.: 1, Part: 1, Washington D. C.: 129-146.
- SONNABEND, H. (1999). *Naturkatastrophen in der Antike, Wahrnehmung-Deutung-Management*, Stuttgart: Weimar.
- TEXIER, C. (2002). *Küçük Asya - Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt III, (çev. Ali Suat), Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- TOMBUL, M. (2015). *Çanakkale Kültür Envanteri: Arkeolojik Yerleşim Alanları ve Sanat Tarihi Yapıları*, T.C. Çanakkale Valiliği.
- VITRUVIUS (1990). *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (çev. S. Güven), İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.
- WARD - PERKINS J. B. (1980). "Nicomedia and the Marble Trade", *Papers of the British School of Rome* 48, 23-68.
- YAVUZ, E. V. (2014). "Antique Quarries of Marmor Troadense (NW Turkey): Insights From Field Mapping and Absolute Dating", *Turkish Journal of Earth Sciences* 23, 495-512.

Ekler

Haritalar

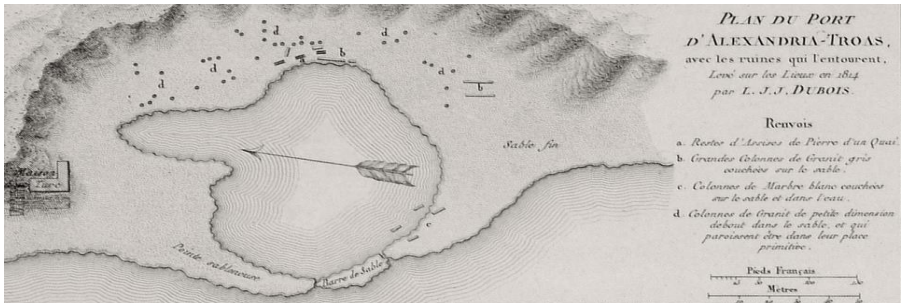

Harita 1. Troas Bölgesi'ndeki Koçali ve Akçakeçili ocağı ile granit sütun bulunan yerleşimlerin konumları.

Resimler

Resim 1. Aleksandria Troas'in kent planı (Choiseul-Gouffier 1842: Tab. 39).

Resim 2. Aleksandria Troas'in liman planı (Choiseul-Gouffier 1842: Tab. 44).

Resim 3. Koçali Ocağı'nın girişinde yer alan ocak ve sütunlar.

Resim 4. Koçali Ocağı'nın cepheden görünümü.

Resim 5. Koçali Ocağı planındaki alt bölümü tahrip edilmiş olan 5 numaralı sütun.

Resim 6. Akçakeçili Ocağı'nın görünümü.

Resim 7. Akçakeçili Ocağı'nda kabaca işlenmiş olan küçük boyutlardaki sütunlar.

Resim 8. Sütun üretim faaliyetlerine ve oluk-kanal açma yöntemine ait izler.

Resim 9. Koçali Ocağı'nın batısında yer alan ocakta görülen kama ile sütun çıkarma yöntemine ait izler.

Resim 10. Koçali Ocağı'nın yüzeyindeki kazıma ve kama izleri.

Resim 11. Koçali Ocağı'nın yüzeyinde görülebilen kademeli sütun çıkarma izleri.

Resim 12. Kemallı Köyü mevkiindeki antik yolun kenarında yer alan yekpare sütun.

Resim 13. Aleksandria Troas'ın forum alanındaki Decumanus Caddesi.

Resim 14. Antik limanda kumlarla örtülmüş haldeki sütun parçası.

Resim 15. Antik limanda denize düşmüş olan granit sütun ve bloklar (A. Onur Bamyacı).

Resim 16. Antik liman çevresindeki *in situ* durumdaki sütunlar.

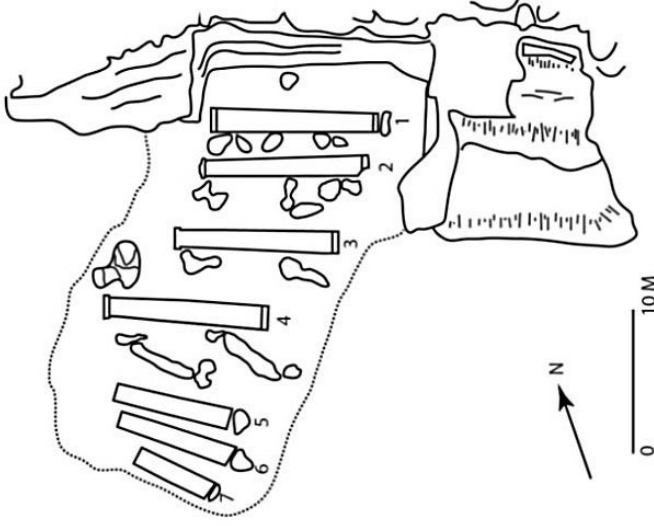

Resim 17. Kemallı Köyü mevkiindeki granit döşeme taşlı antik yol.

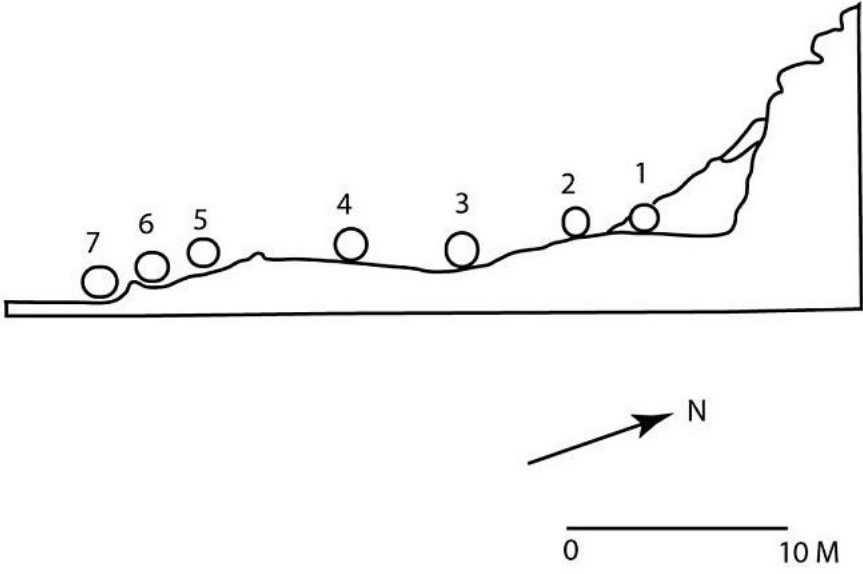

Resim 18. Koçalı Ocağı civarındaki mimari yapı kalıntıları.

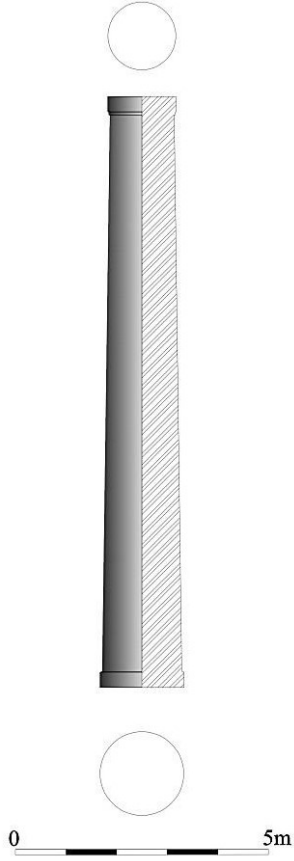
Çizimler

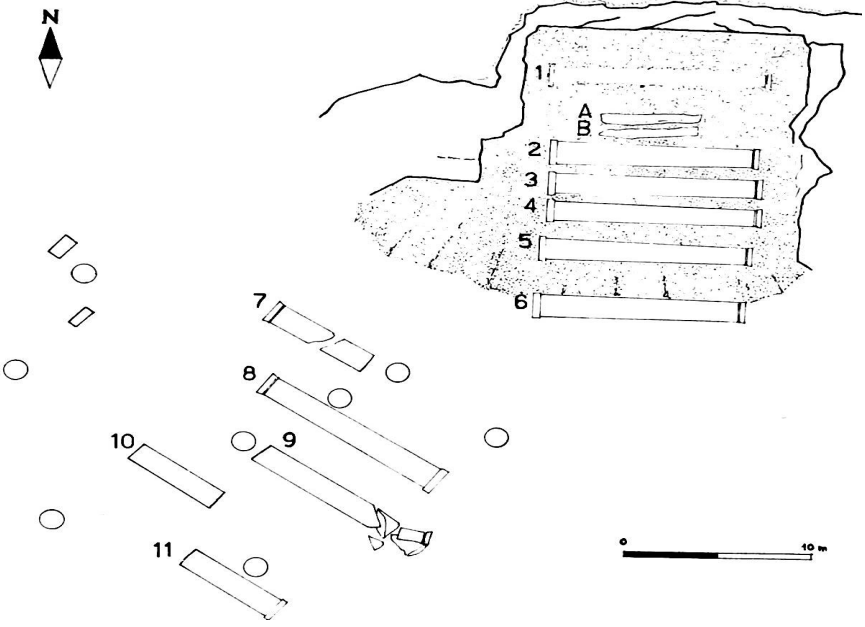
Çizim 1. Koçali Ocağı'nın planı (Ponti 1995: Plate 3).

Çizim 2. Koçali Ocağı'nın kesiti (Ponti 1995: Plate 3).

Çizim 3. Koçali Ocağı'ndaki 1 numaralı sütuna ait çizim.

Çizim 4. Akçakeçili Ocağı'nın planı, (Ponti 1995: Plate 6).

Dil ve Güvenlik: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın Azınlık Dili Politikası

Ertan EROL*

Öz

Soğuk Savaş döneminin sonları ile birlikte askeri güç odaklı güvenlik anlayışı daha fazla sorgulanmaya başlanmış ve özellikle güvenliğin politik, ekonomik, insani, toplumsal ve çevresel boyutları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu süreç içerisinde AGİT bünyesinde de güvenlik konusu, birbirinden soyutlanamayan; askeri-politik, ekonomik –çevresel ve insani olmak üzere üç boyutta ele alınmaktadır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) 'nın bu entegre güvenlik yapısı anlayışı içerisinde azınlıklar konusu ise, güvenliğin insani boyutu kapsamında değerlendirilmekte, uluslararası barış ve güvenliğin temel bileşenlerinden birisi olarak kabul edilmektedir.

AGİT tarafından önceleri yalnızca, insan haklarının korunması kapsamında ele alınan azınlıklar konusu, 1990'ların başı ile birlikte ilk kez etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliğin korunması ve muhafazası ile ilişkilendirilmiştir. Azınlık hakları ve azınlıkların dillerinin, kültürlerinin ve kimliklerinin korunması öncelikle güvenliğin “insani boyutu” kapsamında olmak üzere AGİT bünyesindeki birçok konferans, toplantı ve belgede kendisine yer bulmuştur.

Güvenliğin İnsani Boyutu kapsamında; Viyana Zirvesi Sonuç Belgesi (1989), Kopenhag Toplantısı Belgesi (1990) ve 1992 Helsinki Zirvesi Sonuç Belgesi azınlıklar ve azınlıklara tanınabilecek haklara ilişkin başlıca dokümanlardır. Özellikle 1992 Helsinki Zirvesi'nde alınan karar gereği oluşturulan Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği (UAYK) ile etnik azınlıklardan kaynaklı güvenlik sorunlarının çatişmaya dönüşmeden önlenmesi hedeflenmiştir.

UAYK özellikle eski Doğu Bloğu ülkelerinde aktif olarak faaliyet göstermiş, azınlıklar ile ilgili sorunlara yapıcı çözümler getirmeye çalışmıştır. AGİT belgeleri ile UAYK faaliyetlerinde ele alınan azınlıklarla ilgili sorunların en önemlilerinden birini ise dilsel haklar oluşturmuştur. Azınlık dillerinde eğitim ve öğretim, medyada, kamusal alanlarda, özel

* Ertan EROL, Doç.Dr., ertanerol1@gmail.com

adlarda azınlık dillerinin kullanımı azınlıklar ile azınlıkların yaşadığı devlet arasında sürekli bir gerilim nedeni olagelmıştır.

AGİT'in azınlık dil politikası kapsamında; devletlerin iki ya da çok dilli politikalar izlemesi önerilmiş, aynı zamanda resmî dil/ devlet dili korunmuştur. Azınlıkların kendi kimliklerini ve dillerini muhafaza etmeye ve öğrenmeye devam ederken toplumla bütünleşmeleri ve farklı grupların entegrasyonu açısından ise dilin etkili bir araç olduğu ve devlet dili/ dillerinin öğretilmesinin toplumsal birliktelik açısından gerekliliği AGİT belgelerinde özellikle vurgulanmıştır.

UAYK tavsiyelerinde de aynı husus vurgulanmış, farklılıkların korunması (azınlık dilinin yaşamın her alanında kullanılabilmesi) ile toplumsal uyum ve birliktelik (devlet dilinin öğrenilmesi) arasında dengenin kurulmasının uzun süreli barış ve güvenlik için önemine işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Güvenlik, Azınlıklar, AGİT

Language and Security: Minority Language Policy of Organization for Security and Co-operation in Europe

Abstract

Military power oriented security approach began to be more questioned and especially the political, economic, humanitarian, social and environmental aspects have begun to come to the fore with the end of the Cold War Era. Similarly, the security issue in the OSCE are dealt with in three dimensions that cannot be isolated from one another, which are military-political, economic-environmental and human. Minority issues in this integrated security structure of OSCE are considered under the human dimension of security and recognized as an essential component of international peace and security.

Beginning with the early 1990s, minority issues have been associated with protection and preservation with the ethnic, cultural, linguistic and religious identity, while it had been considered within the scope of the protection of humanitarian rights before. Minority rights and the protection of minority languages, cultures and identities have been the subject of many conferences, meetings and documents of the OSCE.

Concluding Document of the Vienna Meeting (1989), Document of the Copenhagen Meeting of the Conference (1990) and The Helsinki Document (1992) are the primary documents regarding the rights of minorities. In particular, with the High Commissioner on National Minorities (HCNM) mechanism, which had been established after the Helsinki Summit of 1992, security problems related with the ethnic minorities were aimed to be prevented before they evolve ethnic conflicts.

HCNM has been particularly active in the former Eastern Bloc countries and has tried to find constructive solutions to the security problems, considered with minorities. Linguistic rights have been one of the most important minority-related issues discussed in the documents of the OSCE and activities of the HCNM. Education of minority languages, the use of minority languages in the media, in the public spaces etc. have been the constant cause of tensions between minorities and the states, where minorities live in.

Within the minority language policy of OSCE, adoption of bilingual or multilingual policies by the states are recommended and the official language / languages are protected; on the other hand the integration of minorities to the society while continuing to learn and to maintain their own identity is emphasized in the OSCE documents.

The same issues are also advised by the HCNM. HCNM highlighted the establishment of the balance between the protection of diversity (it can be used in all areas of life of minority languages) and social cohesion and solidarity (to learn the state language) for the prolonged peace and security.

Key Words: *Language, Security, Minorities, OSCE*

Giriş

Dil ile ilgili yapılan tanımlamalarda kavramın temelde iki boyutta ele alındığı görülmektedir. İlk olarak dil bir iletişim aracıdır. Bu kapsamda Korkmaz tarafından

dil “İnsanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre biçimlenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örülü çok yönlü ve gelişmiş bir sistem.” (Korkmaz, 1992: 43)

şeklinde tanımlanmaktadır.

Görüldüğü gibi bu tanımda asıl vurgu dilin iletişim aracı olması ile ilgilidir. Ergin ise dilin sosyal yönünü de katarak dili “insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendi kanunları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık, milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese, seslerden örülmüş muazzam bir yapı, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar ve sözleşmeler sistemi.” olarak tarif etmektedir (Ergin, 2009: 13) Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere dil, kelime, ses ve işaretlerin ötesinde farklı işlevleri olan bir sistemdir.

İşte bu çalışmada dilin sosyal yönü ön plana çıkartılarak kimlik ve güvenlik ile ilişkisi ortaya konmaya çalışılmış, bu ilişki Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı’nın azınlık dil politikası örneğinde incelenmiştir.

Ulus, Dil ve Kimlik

Ulus kavramı değişik şekillerde tanımlanabilmektedir ve üzerinde uzlaşılmış tek bir ulus tanımı yoktur. Habermas’a göre, “ulus”, ortak köken, en azından ortak dil, kültür ve tarih ile şekillenmiş siyasi bir topluluğu ifade etmektedir (Habermas, 2010: 16). Ulus, “belli bir grubun kendini ortak dil, din, tarih, soy, mekân gibi unsurların biri, birkaçı ya da hepsi üzerinden tanımladığı siyasi ve kültürel birimdir.” (Aktoprak, 2010: 19). Diğer bir tespite göre “Ulusunu oluşturan şey benzerlik hissi ve aynı guruba ait olma içgüdüdür.” (Kalaycı, 2010: 124).

Yapılan bu tanımların en belirgin özelliği ise “benzerlik”, “ortaklık” kavramlarını merkeze almalarıdır. Ortak kabul edilen olgular arasında “dil”de bulunmaktadır. Nitekim Weber’e göre ulus, “sürekli olarak siyasi güç ile ilişkiye giren bir dil topluluğudur.” (Santamaria, 1998: 14). Benzer şekilde Hayes’e göre, ulus olmanın şartlarından birisi de dildir ve ulusu oluşturan bireyleri, duygu ve düşünce alanında birleştiren dil; “zengin olsun fakir olsun, iyi olsun kötü olsun, zeki olsun aptal olsun, bir ülkedeki tüm kişilerin ortaklaştığı ve diğer kişilerden ayrıldığı tek şeydir.” (Sadoğlu, 2010: 28).

Dilin bu birleştirici yönü, ulusal kimliklerin inşası açısından da etkili bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil, “ortak bir ulusal payda oluşturma başlangıç noktası” (Kalaycı, 2010: 353) olarak kabul edilmektedir. Dilin bu yönüne Hobsbaw’nın; “ Başka bir grubun dilinin bilinmemesi, iletişim kurmanın en kesin engeli ve buna bağlı olarak grupları ayıran çizgilerin en kesin tanımlayıcısı sayılmaz mı?”

(Hobsbawn, 2006: 70) sorusuyla dikkat çekmektedir. Billig ise, “Eğer birbirlerinin dediklerini anlayamıyorlarsa nasıl ortak bir kimliği, mirası veya topluluk hissiyatını paylaşabilirler?” (Billig, 2002: 24) sorusu ile dilin ulusal kimlik açısından önemini vurgulamaktadır.

Dilin araçsal ve sembolik olmak üzere iki işlevi olduğuna dikkat çeken Koçak’a göre “Dilin araçsal işlevi; dilin, güvenli bir toplumsal, dilsel çevre içinde yaşamının, diğer insanlarla dayanışma içinde olmanın vasıtası olması, sembolik işlevi ise, aynı dili konuşanlarla birleştiren, diğerleriyle farklılaştıran, kimliğin görünür tarafı olmasıdır.” (Koçak, 2013: 233).

Araçsal işlevi açısından ise dil öncelikle bir iletişim aracıdır. Bu nedenle bütün vatandaşlarını ortak programlar çerçevesinde organize etmeyi amaçlayan devletler için ortak ya da standart bir dil oluşturma gerekliliği belirmektedir (Sadoğlu, 2010: 36). Merkezi yönetimler için bu ortak dil politik, idari ve ekonomik açıdan yönetim aygıtlarının etkinliğini artıran bir araç işlevi görmekte, yöneten ve yönetilenler arasında kurulacak ortaklığın temel paydasını oluşturmaktadır (Aktoprak, 2010: 23).

Dil, bu yönleriyle ulus ve ulus devletler açısından önemli fonksiyonlar üstlenmektedir. Ancak birleştirici bir rol işlevi gören dil, “...kimin grup içine alınacağını, kimin grup dışında tutulacağını da belirleyen bir rol oynayabilir” (Koçak, 2013: 239). Dolayısıyla ulus kimliğinin bir aygıtı olarak ortaya çıkan ya da ulus devlet yapısı içinde standart olarak belirlenen dil, farklı dilleri konuşanları (azınlıklar) grup dışına itebilmekte, “farklı” ve “öteki” konumuna taşıyabilmektedir.

Bu nedenle “farklı” ve “öteki” konumundaki azınlıklar için dil, grup kimliklerinin en belirgin göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Dil ve kültür etnik grupların kolektif kimliklerinin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Ayırt edici dilsel ve kültürel özellikler, etnik grupların politik taleplerine dayanak teşkil edebilmektedir (Prina, 2013: 111).

Estebanez’in ifadesiyle; “azınlık kimliğinin neredeyse her yönüne nüfuz eden” dil (Estebanez, 2005: 269), bu dili konuşan grupların iç dayanışmasının ve daha da önemlisi varlıklarının bir sembolü haline gelebilmektedir. Bu konuya temkinli yaklaşan akademisyenler de bulunmaktadır. Hobsbawn; dilin kültürel toplulukları ayırmanın bir yolu olduğunu ancak başlıca yolu olmadığını savunmakta, dilin bazı durumlar dışında millet olma kriteri olarak sayılmayacağını öne sürmektedir (Hobsbawn, 2006: 70-83). Benzer şekilde Stephen May; dil ile etnik kimlik (ulusal kimlik) arasında doğrudan bir ilişki kurulamayacağını, aynı dili konuşmalarına rağmen grup kimliklerini muhafaza eden etnik grupların bulunduğu işaret etmektedir. Diğer yandan May; dilin, etnik ve ulusal kimliğin doğrudan olmasa bile açıkça önemli bir belirleyicisi olduğunu kabul etmektedir (Prina, 2013: 111).

Ulus/ulusçuluk kavramının homojen bir yapıyı öngördüğü (Hobsbawn, 2006: 221), temel motivasyonunun homojenlik olduğu (Aktoprak, 2010: 23) göz önüne alındığında, farklı grupların bu türdeş yapı içerisinde mevcudiyetlerini devam ettirmeleri

hassas bir konu olarak belirlemektedir. Nitekim günümüzde “dünyada 6000’den fazla dil, 3000’den fazla etnik gruptan” (Tacar, 1996: 139) bahsedilmektedir. Vatandaşlarının, tek bir etnik ya da dinsel grupla özdeşleştiğini öne sürebilecek devlet sayısı ancak bir düzine kadardır (Hobsbawn, 2006: 220). Bu durum ise devletlerin, bünyelerindeki farklı dillere ve bu dilleri konuşanlara yönelik bazı politikalar yürütmelerini gerekli kılmaktadır. Bu politikalarda yapılan başarısızlıklar ise toplumsal gösterilerden bölgesel düzeyde yaşanan silahlı çatışmalara kadar tırmanabilen çeşitli güvenlik sorunlarına neden olabilmektedir.

Dil, Kimlik ve Güvenlik

Kavramsal olarak güvenlik; “tehdit ve tehlike durumunun minimum düzeyde olması” olarak ifade edilebilir (Karabulut, 2011: 7). Güvenlik, “tehdit” ile ilişkili bir kavramdır. Nitekim literatürde de güvenlik kavramının, “tehdit yokluğu” durumunun değişik şekillerde ifade edilişi şeklinde tanımlandığı söylenilebilir (Robinson, 2008: 2).

“Neyin (kimin) güvenliği?” sorusunun uluslararası ilişkiler alanında cevabı ise farklılık göstermektedir. Güvenliği “dar” anlamda yorumlayanlar açısından (özellikle realist düşünürlerce) bu sorunun cevabı “ulus devlet” olmuş, tehdidin kaynağı olarak da “askeri tehdit” benimsenmiştir (Robinson, 2008: 3). Özellikle Soğuk Savaş döneminin askeri ve nükleer rekabet ortamı nedeniyle takıntı hâline gelen bu “dar” yaklaşım, güvenlik kavramının “genişletilmesi” gerektiğini savunanların eleştirilerine konu olmuştur.

Buna göre Soğuk Savaş sonrası güvenlik kavramı dört yönde genişlemiştir:

-İlk olarak güvenlik konsepti aşağı doğru ulusların güvenliğinden *grupların* ve bireylerin güvenliğine doğru genişlemiştir.

-İkinci olarak yukarıya doğru ulusların güvenliğinden uluslararası sistemin ya da uluslar-üstü fiziksel çevrenin güvenliğine bir genişleme söz konusudur. Bu iki genişleme türü güvenliğin öznesi hakkındadır.

-Üçüncü olarak güvenlik konsepti yatay ekseninde, askerî güvenlik, politik, ekonomik, çevresel, toplumsal ve insani güvenliği içerecek şekilde çeşitlenmiştir.

-Dördüncü ve son olarak güvenliği sağlamanın politik sorumluluğu tüm istikametlerde genişlemiştir: (Rothschild, 1995: 55).

Bu genişleme içerisinde ise dil, daha ziyade toplumsal güvenlik kavramı çerçevesinde ele alınmıştır. Buna göre toplumsal güvenlik “dil, kültür, din, ulusal kimlik ve geleneklerin gelişimi için kabul edilebilir koşulların sürdürülebilirliği” olarak tanımlanmaktadır (Buzan, 1991: 122). Bu yaklaşımda anahtar kelimelerden biri “hayatta kalma”dır (Roe, 2005: 43). Buna göre devletin güvenliği, sahip oldukları “egemenlik”le, toplumların güvenliği ise sahip oldukları “kimlik” ile bağlantılıdır. Bir devlet, egemenliğini yitirirse devlet olarak hayatta kalamaz. Benzer şekilde bir toplum da

kimliğini kaybederse, “kendisi” olarak hayatta kalamayacağı korkusunu duyar (Wæver, 1995: 67).

Tanım kısmında da belirtildiği üzere güvenlik, tehdit ile ilişkili bir kavramdır. Eğer toplum, “biz” kimliğinin tehlike altında olduğu inancına sahip olursa toplumsal güvenliğe bir tehdit belirlemektedir (Roe, 2005: 48). Bu tehditler; (azınlık) dillerinin kullanımının yasaklanmasından, ibadet ve eğitim yerlerinin kapatılmasına veya bir toplumun üyelerinin öldürülmesine kadar varan bir yelpazede gerçekleşebilir (Roe, 2005: 48).

Örneğin ulus inşa sürecinde olan devletler açısından dilsel homojenlik çoğunluk toplum (devlet rejiminin ait olduğu toplum) tarafından kimliğin muhafazası açısından hayati önemde görülebilmektedir. Bu nedenle de devletler azınlıkların kendi dillerinde eğitim görmelerini yasaklayabilmekte, bu da azınlık kimliğini tehdit eden bir durum yaratabilmektedir. Daha da önemlisi azınlık kimliğini kısıtlayan eylemler azınlık toplumunun kendi kimliklerine daha sıkı sarılmalarına ve kimliklerini daha kararlı savunmalarına sebep olabilmektedir (Roe, 2005: 70).

Benzer şekilde azınlıklar tarafından kendi kimliklerini yaşatmaya yönelik talep edilen kültürel haklar (kendi medya organları, gazeteleri, eğitim kuruluşları vb.) çoğunluk toplum tarafından ayrılıkçı girişimler (etnik özerklik) olarak yorumlanabilmekte, bu tür hakların tanınmasından kaçınılmakta ve daha sıkı politikalar uygulanabilmektedir. Sonuçta coğrafi olarak ayrılma niyetinde olmayan, ancak çoğunluk tarafından bu şekilde algılanan azınlık toplumu ile asimilasyon politikası izleme niyetinde olmayan ancak azınlıkların kültürel taleplerini ayrılıkçı talep olarak yorumlayan çoğunluk toplum arasında oluşan bu güvenlik ikilemi, şiddet içerikli çatışmaya kadar tırmanabilmektedir (Roe, 2005: 71).

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde birey ve grup kimliğinin en temel belirleyicileri arasında yer alan dil ve dilsel haklar konusunda AGİT'in izlediği politika incelenecektir.

AGİT'in Azınlık Dil Politikası

AGİT, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'dan 57 devletin katılımcısı olduğu en geniş bölgesel güvenlik örgütüdür. 1975 Helsinki Nihai Senedi ile başlayan süreçte katılımcı devletler, gerek birbirleriyle ilişkilerinde (toprak bütünlüğüne saygı, anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözümü vb.) gerekse bünyelerinde bulunan kişi ve gruplarla ilişkilerinde (insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı vb.) birtakım prensiplere uymayı kabul etmekte, bu yolla bölgesel güvenliği geliştirmeyi amaçlamaktadır (Estebanez, 1997: 124). Ancak AGİT'in güvenlik yaklaşımı bununla sınırlı kalmamaktadır.

Üst düzey politik diyalog ekseninde faaliyetlerini yürüten örgüt güvenlik konusunu geniş bir yelpazede ele almaktadır. Bu doğrultuda güvenlik, birbirinden soyutlanamayan; askeri-politik, ekonomik-çevresel ve insani olmak üzere üç boyutta ele alınmaktadır. Bu entegre güvenlik yapısı içerisinde azınlık konusu ise, güvenliğin

insani boyutu kapsamında değerlendirilmektedir (OSCE Factsheet, 2016). Azınlıklar konusu, AGİT tarafından, uluslararası barış ve güvenliğin temel bileşenlerinden birisi olarak kabul edilegelmiştir (Thornberry, 2006: 17).

AGİT, Avrupa’da azınlıklar konusunda önemli aktörlerden biridir ve azınlıkların korunması konusunda standartlar geliştirmektedir. AGİT bünyesinde oluşturulan belgeler hukuki bağlayıcılık taşımayan ancak üzerinde uzlaşa (konsensus) sağlanmış politik belgelerdir (Thornberry, 2006: 18). Politik içerikli bu faaliyetleriyle AGİT, azınlıklarla ilgili gündem oluşturma açısından etkili bir rol oynamaktadır (Kascian, 2013: 232).

Azınlıkların korunması sorunu en başından beri, 1975 Helsinki Nihai Senedi ile birlikte, AGİT’in gündeminde yer almıştır (Thornberry, 2006: 17). Bu kapsamda, Helsinki Nihai Senedi (1975)’nin Avrupa Güvenliği ile ilgili başlığının yedinci maddesinde, azınlık konusu, insan haklarının korunması kapsamında ele alınmış, topraklarında ulusal azınlık bulunan katılımcı devletlerin söz konusu ulusal azınlıklara mensup bireylerin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı göstermeleri öngörülmüştür. Azınlık dillerine ait bir düzenlemenin yer almadığı belgede yalnızca ulusal azınlıkların kültürleri ve eğitimleri, katılımcı devletlerin işbirliği açısından konu edilmiştir (OSCE Helsinki Act, 1975).

Helsinki Nihai Senedi’ni takip eden 1983 Madrid Zirvesi Sonuç Belgesi’nde de ulusal azınlıklar ile ilgili olarak 1975 Helsinki Nihai Senedi’nde yer alan hususlara bağlılığın önemi vurgulanmış ve azınlık haklarının korunması konusu tekrar dile getirilmiştir (OSCE Madrid Document, 1983: Principles).

Görüldüğü gibi Soğuk Savaş döneminde azınlık konusu AGİT gündeminde yer almakla birlikte sınırlı düzeyde rol almıştır. Bu dönemde silahlanmanın kontrolü gibi sert askeri güvenlik konuları daha çok ön plana çıkmıştır (Neukirch, Simhandl, Zellner 2004: 159). Soğuk Savaş’ın sonuna yaklaşıldığında ise azınlık konusunun AGİT belgelerindeki ağırlığı artmıştır.

Viyana Zirvesi Sonuç Belgesi (1989) ile azınlıklar konusu insan hakları bağlamının ötesine geçerek ilk kez etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliğin korunması ve muhafazası ile ilişkilendirilmiştir (19). Belgede ayrıca, ulusal azınlıkların; kendileri ile aynı kökenden gelen ya da ortak kültürü paylaşan diğer devletlerin vatandaşları ile iletişim kurabilme (31), ana dillerinde bilgiye erişme, bilgiyi kullanma ve bilgi alışverişi yapabilme (45), kullandıkları dil dahil kendi kültürlerini her yönüyle muhafaza etme ve geliştirme olanaklarının katılımcı devletlerce sağlanması öngörülmüştür (OSCE Vienna Document, 1989).

Viyana belgesinde ayrıca, insan hakları, temel haklar gibi insanla ilgili konuların “insani boyut” adı altında ele alınması, bu boyutla ilgili olarak işbirliğinin geliştirilmesi ve izleme toplantıları/konferansları yapılması kararına yer verilmiştir (OSCE Vienna Document, 1989).

Azınlık hakları ve azınlıkların dillerinin, kültürlerinin ve kimliklerinin korunması konusu öncelikle güvenliğin “insani boyutu” kapsamında olmak üzere AGİT

bünyesindeki birçok konferans, toplantı ve belgede kendisine yer bulmuştur. Bu kapsamdaki önemli belge ve mekanizmalar ise şunlardır:

1. İnsani Boyut Konferansı Kopenhag Toplantısı Belgesi (Kopenhag Belgesi)

Kopenhag Belgesi (1990), güvenliğin insani boyutu kapsamında, AGİT taraf devletlerinin politik taahhütlerinden oluşan bir belgedir. Belgede, insan haklarının korunması, temel özgürlüklere saygı, çoğulcu bir demokrasi ve hukukun üstünlüğü, barış ve istikrarın tesisinde önemli bir faktör olarak benimsenmiştir (OSCE Copenhagen Conference, 1990: 30).

Azınlıklar konusunda AGİT'in temel başvuru dokümanı olan Kopenhag Belgesinde (Kascian, 2013: 232), ulusal azınlıkların korunması evrensel insan haklarının bir parçası olarak, barış ve istikrarın tesisinde önemli bir faktör olarak benimsenmiştir (OSCE Copenhagen Conference, 1990: p.30).

Ulusal azınlıklara mensup bireylerin hukuk önünde eşit oldukları (negatif tedbir), ancak tam bir eşitlik için taraf devletlerin gerekli yerlerde ilave birtakım tedbirleri (pozitif tedbir) almaları öngörülmüştür (OSCE Copenhagen Conference, 1990: 31).

Azınlık mensubu olmanın bireyin kendi tercihi ile ilgili bir durum olduğu belirtilen belgede, azınlık bireylerinin diğer bileşenlerle birlikte dilsel kimliklerini ifade etme, koruma ve geliştirme haklarına sahip oldukları ve asimilasyona maruz bırakılmamaları gerektiği ifade edilmiştir. Bu kapsamda belgede yer alan, azınlık mensubu bireylerin sahip oldukları dilsel haklar:

-Kamusal alanda ve özel yaşamda ana dilini özgürce kullanabilme,

-Dini yükümlülüklerinin gereklerini ve din eğitimlerini kendi ana dillerinde ifa edebilme,

-Kendi ana dillerinde bilgi alabilme ve bilgi paylaşabilme,

-Bu haklarını bireysel olarak kullanabilmenin yanında, mensubu oldukları grubun diğer üyeleri ile birlikte toplu şekilde kullanabilme hakkı şeklinde özetlenebilir (OSCE Copenhagen Conference, 1990: 32).

Bu hakların yanında ana dille eğitim ve kamusal makamlarla ilişkilerde azınlık dilinin kullanılması konularına, daha esnek bir yaklaşımla yer verilmiştir. Bu kapsamda; azınlık mensubu bireylerin, kendi ana dillerini öğrenmelerine ya da ana dillerinde eğitim görmelerine yönelik taraf devletlerin, gayret gösterecekleri kabul edilmiştir. Diğer yandan azınlık mensubu bireylerin resmî dil/dilleri öğrenme gerekliliği de hatırlatılmıştır. Azınlıkların ana dillerini, kamusal makamlarla ilişkilerde de gerektiği kadar, imkânlar ölçüsünde ve ulusal mevzuata uygun şekilde kullanabilmelerinin taraf devletlerce sağlanmaya çalışılması benimsenmiştir (OSCE Copenhagen Conference, 1990: 34).

Hukuki açıdan bağlayıcılığı olmamasına karşın, Kopenhag Belgesi azınlık hakları açısından önemli bir belgedir. Azınlıklar ile ilgili maddelerin çoğunluğunda hukuksal anlaşma metinlerine benzer bir ifade dili kullanılmıştır (Ulke, 2015: 75). Nitekim, Kopenhag Belgesinde yer alan bu ifadeler, Ulusal Azınlıkları Koruma Çerçeve Sözleşmesi'nin yazılmasına rehberlik etmiştir. Çerçeve Sözleşme ile Kopenhag Belgesinde taraf devletlerin üstlendikleri politik taahhütler, hukuksal yükümlülüklerle dönüştürülmesi amaçlanmıştır (CoE FCNM Exp, 1995: preamble:önsöz). Benzer şekilde, Bölgesel ya da Azınlık Dilleri Şartı da Kopenhag Belgesi dikkate alınarak oluşturulmuştur (CoE ECRML Tr, 2000).

2. 1992 Helsinki Zirvesi Ve Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği (UAYK)

Azınlıkların korunmasının güvenlik kapsamında ele alındığı, AGİT bünyesindeki önemli bir konu ise Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri tarafından yürütülen faaliyetlerdir. Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği, AGİT 1992 Helsinki Zirvesi'nde, çatışmaya dönüşme potansiyeli olan, ulusal azınlıklarla ilgili gerilimlere yönelik “erken ikaz” ve “erken müdahale” imkânı sağlayabilmek amacıyla oluşturulmuştur (OSCE Helsinki Document, 1992: II.3).

Nitekim örgüt, son dönemlerde etnik gruplar arasındaki çatışmaların arttığı, bu çatışmaların ise yaşandığı toprakların sınırlarını aşarak, devletler arasındaki ilişkileri zedelediği tespiti yapmaktadır (OSCE HCNM, 2016). Özellikle, Eski Yugoslavya topraklarında yaşanan olayların Avrupa'nın başka yerlerinde ve ağırlıklı olarak da komünist rejimlerden çıkan ülkelerde tekrarlanması, barış ve istikrarın bozulması endişesi, AGİT'i UAYK makamını oluşturmaya yöneltmiştir (OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998).

Pratikte de UAYK'nin bugüne kadar eski Doğu Bloğu ülkelerindeki azınlıklarla ilgilendiği ve buralarda incelemelerde bulunduğu görülmektedir. Lahey Tavsiyelerinin giriş kısmında UAYK'nin ilgilendiği ülkeler arasında Arnavutluk, Estonya, Hırvatistan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Macaristan, Makedonya, Romanya, Slovakya ve Ukrayna gibi sadece eski komünist rejimi ülkeleri sayılmaktadır. UAYK'nin bu ülkelere müdahil olma nedeni ise aynı belgede şu şekilde açıklanmaktadır (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996):

“(UAYK'nin) Müdahaleleri öncelikle, bir devletin sınırları içinde sayısal çoğunluğu oluştururken diğer bir yandan başka bir devlette sayısal azınlığı oluşturan ulusal/etnik gruplara mensup bireylerin dâhil olduğu ve dolayısıyla her iki devletin hükümet yetkililerini ilgilendiren ve devletler arası gerilimlere, eğer henüz bir çatışma haline gelmemişse, potansiyel kaynak oluşturan durumlar üzerinde yoğunlaşmıştır.”

Bu noktada, UAYK'nin, yalnızca güvenlik sorunu teşkil eden ve çatışma potansiyeli olan azınlık sorunları ile ilgili olarak, “mümkün olan en erken aşamada çatışma önleme aracı” işlevi görmesi amaçlanmıştır (OSCE HCNM, 2016). Organize suçlar ve terörizm ile bağlantılı azınlık sorunları ile azınlık mensubu bireylere yönelik işlenen münferit ihlaller, Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin faaliyet sahası dışındadır (OSCE Helsinki Document, 1992: II.5.b,c).

1992 Helsinki Belgesi ile görev sınırlarının bu şekilde belirlenmesi UAYK'yi AGİT'in, azınlık sorunlarına güvenlik odaklı bir yaklaşım vasıtası hâline getirmektedir (Neukirch vd. 2004:159). Böylece UAYK, AGİT bünyesinde gelişen güvenlik gereksinimlerine cevap vermek üzere devletler haricinde grupları (azınlıklar) da göz önüne alan özel bir güvenlik enstrümanı olarak ortaya çıkmaktadır (Estebanez, 1997: 124).

Çalışma yöntemi olarak UAYK'nin, azınlıklar hakkında bilgi toplaması, güvenlik riski taşıdığı değerlendirildiği azınlık sorunları hakkında, herhangi bir AGİT makamından onay almadan, bağımsız olarak doğrudan ziyaret ve görüşmelerde bulunması, azınlık sorunlarını gizlilik ve tarafsızlık içerisinde ele alması ve taraflar arasında işbirliğini artırıcı faaliyetler yürütmesi benimsenmiştir. UAYK'nin azınlık sorunları hakkında yürüttüğü bu faaliyetler hakkında ise resmî ya da gayriresmî yollarla AGİT organlarını bilgilendirmesi öngörülmüştür (OSCE Helsinki Document, 1992: 11-16).

UAYK'nin azınlık sorunlarına dair yürüttüğü ve sessiz diplomasi olarak tanımlanabilecek bu faaliyetlerin, kısa vadede "çatışma önleme" işlevi görmesine ilave olarak uzun vadede azınlık sorunları hakkında ilgili devlet bünyesinde yapısal iyileştirmeler yapılmasına da katkı sağlaması amaçlanmıştır (OSCE HCNM, 2016).

Uzun vadeli çözümlerin bir parçası olması için de farklı UAYK tarafından, konu hakkındaki uzmanların da desteği ile azınlıklara yönelik çeşitli tavsiyeler ve ilkeler bütünü hazırlanmış ve yayımlanmıştır. UAYK tavsiyeleri azınlık sorunlarının üstesinden gelinmesi için yol gösterici prensipler sağlaması açısından önemli nitelikte olmakla beraber yeni standartlar ortaya koymamaktadır. Tavsiyeler, azınlıklara dair uluslararası normlar ışığında, etnik gruplar arasındaki uyumun sağlanması ve geliştirilmesine yönelik öneriler içermektedir (Kascian, 2013: 237). Bu konuda Preece ise farklı görüştedir. Preece, mevcut uluslararası normların ulusal azınlıklara mensup bireylerin korunmasına yönelik izlenecek politikaların belirlenmesi açısından yeterli çerçeveyi sağlayamadığı ve bu ihtiyacın etkisiyle UAYK tarafından yayımlanan yol gösterici tavsiyelerin, bu makâmı normatif bir aktör konumuna erdirdiğini savunmaktadır (Preece, 2013: 78).

Bugüne kadar toplam yedi başlıkta hazırlanan bu tavsiyelerin ve ilkelerin, çalışma ile ilgili olanları müteakip maddelerde kısaca incelenecektir.

Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına Dair Lahey Tavsiyeleri (1996)

Ulusal Azınlıkların eğitim haklarına dair çeşitli uluslararası belgelere atıf yapılan Lahey Tavsiyeleri'nde bu konudaki hakların sade bir dille açıklanması ve bir bütünlük içerisinde yorumlanması amaçlanmıştır (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: Giriş).

Tavsiye metninde öncelikle azınlık mensubu bireylerin kimliklerini (kolektif) sürdürebilmelerinin ancak eğitim sürecinde ana dilini kullanabilmeleri ile mümkün olduğu belirtilmekte, diğer yandan azınlıkların devlet dilini öğrenme ve ulusal topluma entegre olma sorumlulukları hatırlatılmaktadır (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: 1)

16. sayfa 308

(OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: p.:paragraf1). Dolayısıyla azınlıkların kendi dillerini öğrenmeleri ile devletin dil/dillerini öğrenmek suretiyle çoğunluk topluma entegre olma sorumlulukları arasında denge gözetilmesi (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: 10) Lahey Tavsiyeleri'nin özünü oluşturmaktadır.

Azınlıkların korunması ve azınlıkların ulusal topluma entegrasyonu arasındaki bu dengenin sağlanması konusunda ise, ulusal azınlıkların eğitimlerinin çok dilli icrası en etkin yollardan birisi olarak ele alınmıştır (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: 10).

Bu kapsamda genel olarak azınlık eğitiminin, azınlık dilinde başlaması aşamalı olarak gittikçe artan düzeyde devlet dili ile birlikte eş zamanlı olarak verilmesi tavsiye edilmektedir. Eğitim ile ilgili yapılan araştırmalara dayandırıldığı belirtilen tavsiyelerde, okul öncesi eğitimin tamamının çocuğun konuştuğu dilde olmasının gerektiği (11), ilköğretim müfredatının azınlık dilinde verilmesinin ideal olduğu (12), azınlık dili öğretilmeye devam ederken ortaöğretim müfredatının ise ağırlıklı olarak devletin dili ile öğretilmesinin (13) uygun olacağı ifade edilmektedir (OSCE Lahey Tavsiyeleri 1996).

Görüldüğü gibi azınlıklara yönelik devlet dilinde eğitim ve öğretimin aşamalı olarak icra edildiği, azınlıkları soyutlamayan ancak çoğunluk içinde de eritmeyen iki/çok dilli bir azınlık eğitimi tavsiye edilmektedir.

Lahey Tavsiyelerinde ayrıca, devletlerce başta gerekli ekonomik ve teknik kaynakların tesisi olmak üzere “azınlık dilinde eğitim haklarının etkin bir biçimde uygulanmasına yönelik özel önlemler almaları (4), ilgili devlet bünyesinde azınlık eğitimine dair yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde politikalar belirlenirken, bu süreçte ulusal azınlık temsilcilerinin etkin katılımlarının sağlanması (5-6), uluslararası hukuk uyarınca, ulusal azınlıkların, azınlık dilinde eğitim veren okullar açabileceğinden hareketle bu hakkın ilgili devletlerce gereksiz yere kısıtlanmaması, ayrımcılık yapılmaması ve ulusal ve uluslararası mali desteklerden yararlandırılması (8-10) tavsiye edilmektedir (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996).

Ulusal Azınlıkların Dil Haklarına Dair Oslo Tavsiyeleri (1998)

Oslo Tavsiyeleri ulusal azınlıklara mensup kişilerin kendi dillerini özel ve kamusal alanda kullanma haklarına ilişkin tavsiyeleri içermektedir. Azınlık dilinde eğitim konusuna Lahey Tavsiyeleri'nde yer verildiği için Oslo Tavsiyeleri'nde değinilmemiştir.

Oslo Tavsiyeleri'nde öncelikle “devletlerin, eşitlik, ayırım gözetmeme, ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü” gibi temel insan hakları normlarına, azınlık hakları kapsamında da uydukları varsayımı temel alınmıştır (OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998:3). Bu temelin üzerine azınlık dilinin, şahısların, kuruluşların ve tarihi yerlerin isimlerinde, dinsel faaliyetlerde, medyada, ekonomik hayatta, kamu hizmetlerinde, yargı makamlarında vb. kamusal ve özel alanlarda kullanılmasına

dair haklar uluslararası hukuk belgeleri ışığında tekrar dile getirilmiştir (OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998: 1-21).

Oslo Tavsiyelerinde, Lahey Tavsiyeleri'ndekine benzer şekilde, dil konusunda azınlıkların ve devletin gereksinimleri arasındaki dengeye vurgu yapılmıştır. Bu dengein sağlanmaması hâlinde konunun etnik gerilimlere kaynaklık edebileceği belirtilmiştir (OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998: 2).

Azınlık Dillerinin Medya Organlarında Kullanımı İlkeleri (2003)

Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliğinin (UAYK) çatışma önleme işlevinin harırlatıldığı Medya İlkelerinin giriş kısmında, azınlık mensubu bireylerin kimliklerini muhafazaları ve geliştirmeleri açısından dilin medya dâhil her alanda kullanılmasının önemi tekrar edilmiştir. UAYK'nin müdahil olduğu bazı devletlerce, farklı dillerdeki medya organlarının yayınlarına resmî dil yayın kotası konulduğu, bu durumun da azınlık dilinde yayın imkânlarını kısıtladığı ve azınlıklar arasında olumsuz tepkilerle neden olduğu tespiti yapılmıştır (OSCE Guidelines Media, 2003: 2).

Belgede, azınlıklık mensubu bireylerin kendi dillerinde yayın yapabildikleri, yayın alabildikleri çoğulcu bir medyanın demokratik bir toplumun temel şartlarından biri olduğu varsayılmış, devletlerin medyada azınlık dillerinin kullanımına dair politika geliştirmeleri ve uygulamalarına dair genel prensiplere yer verilmiştir (OSCE Guidelines Media, 2003: 4).

Diğer UAYK tavsiye ve ilkelerinde olduğu gibi, kabul edilmiş uluslararası standartlar temelinde, her kesimin ihtiyaç ve çıkarları arasında denge kurulması (OSCE Guidelines Media, 2003: 4) ana ilke olarak benimsenmiştir.

Farklı Toplumların Entegrasyonuna İlişkin Ljubljana İlkeleri (2012)

Ljubljana İlkeleri doğrudan azınlık dilleri ile ilgili değildir. Ancak UAYK'nin çatışma önleme misyonu doğrultusunda farklı toplumların entegrasyonu ile ilgili olarak azınlık dillerinin kullanılması konusuna belgede geniş ölçüde yer verilmiştir.

Ljubljana İlkeleri'nin giriş kısmında Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri Vollebaek tarafından, Soğuk Savaş sonrası Avrupa'da yaşanan birçok etnik çatışmanın kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkmadığı, birtakım politik tercihlerin sonucu olduğu tespiti yapılmaktadır. Vollebaek, birçok çatışmanın altında yatan asıl sorunun, temel hakların uygulanmaması ve toplumların planlı ya da sistemli bir şekilde dışlanması ve yabancılaşması ile ilgili olduğunu ileri sürmekte, azınlık hakları dâhil insan haklarının devletler içinde ve devletler arasındaki güvenliğin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamaktadır (OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 2).

Ljubljana İlkeleri'nde devletlerce alınan, azınlık kimliğini ve kültürünü tanıma-ya ve geliştirmeye yönelik tedbirlerin kalıcı bir barış için yeterli olmadığı, çok etnikli toplumlarda devletlerin entegrasyon ve uyum odaklı politikalar izlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Eğer bu tür entegrasyon ve uyum politikaları izlenmezse, özellikle belirli bir coğrafi bölgede yoğunluk kazanmış farklı toplumların (dilsel, dinsel, etnik vb.) gittikçe artan bir şekilde yaşadıkları devlete aidiyet duygularının zayıflaması,

yaşadıkları devlete yabancılaşması ve nihayetinde çatışmaların yaşanması ve ayrılması riskinin belireceği konumuz açısından da önemli bir tespittir (OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 3).

Ljubljana İlkeleri'nde, dilsel, dinsel, etnik vb. farklılıklara saygı gösterildiği, yerel ve ulusal düzeyde müşterek bir aidiyet duygusunun teşvik edildiği kapsayıcı bir kimlik inşası tavsiye edilmektedir. Azınlık grubun çoğunluğa entegre olduğu bir politikadan ziyade çoğunluğun da kültürel dönüşüme uğradığı, tüm etnik grupların birbiri ile entegre olduğu dinamik bir süreç öngörülmektedir (OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 3).

Bu süreçte dil konusu benzer bir yaklaşımla ele alınmaktadır. İşlevsel ve bütünleştirici bir özelliği olan devlet dili ile azınlık dilleri arasında bir denge kurulması gerektiği, bu dengenin bozulmasının çatışmalara neden olabileceği belirtilmektedir. Bu kapsamda birleştirici özelliği olan, vatandaşlar arasında ortak aidiyet duygusu oluşturan devlet dilinin azınlıklar tarafından da öğrenilmesinin gerektiği, ancak devlet dilinin öğretilmesine yönelik zorlayıcı, yaptırıma dayalı yöntemlerden ziyade, çoğunluğun da diğer azınlık dillerini ve kültürlerini öğrenmeye teşvik edildiği, çok dilli politikalar izlenmesi tavsiye edilmektedir (OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 22,52).

AGİT Kararları Işığında Azınlıkların Dilsel Hakları İle İlgili Genel Çerçeve

Yukarıda değinilen belgelerde de ifade edildiği gibi AGİT, Soğuk Savaş sonrası yaşanan etnik kökenli çatışmaların tekrarlamaması, devletler arası ilişkilerin ve bölgesel güvenliğin zarar görmemesi amacıyla azınlık konusunu UAYK makamı vasıtasıyla ele almaktadır. UAYK makamının azınlık sorunlarından kaynaklı çatışmaların önlenmesi konusunda elindeki araçlar ise azınlıkların ve azınlık mensubu bireylerin haklarının korunması, dilsel, dinsel, kültürel ve etnik kimliklerine saygı gösterilmesi gibi hususları içeren AGİT prensipleri ve uluslararası normlardır (Stoel, 1999: 381).

Dil-azınlıklar-güvenlik ilişkisi ekseninde yapılan bir değerlendirmeye göre azınlık mensubu bireylerin dilsel hakları ve dil kullanımı konusundaki anlaşmazlıklar, AGİT devletinde yaşanan birçok çatışmanın ana nedeni olarak ortaya çıkmış, diğer AGİT kurumları ile birlikte UAYK de özellikle eski Doğu Bloğu ülkelerinde bir çatışma önleme aracı rolü üstlenmiştir. Bu noktada, yaşanan çatışmaların ana nedenleri ve tarihsel gelişimleri farklılıklar arz etse de dilsel konular çatışan tarafları kutuplaştırıcı bir etken olarak belirlemiştir (Holt ve Packer, 2007: 127,128).

İster dilsel haklar isterse diğer nedenlerden dolayı herhangi bir devlet bünyesindeki azınlıklar ve etnik gruplar arası sorun, gerilim ve çatışma ise bu etnik grupların/azınlıkların akraba devletlerini konuya taraf haline getirmektedir. Farklı devletlerin sınırları içerisinde yaşayan soydaşlarını korumaya çalışan devletlerin bu tutumu, diğer devletler tarafından iç işlerine karışma şeklinde yorumlanabilmektedir. Buna ilave olarak azınlıklar, kendi kimliklerini (dilsel vb.) daha iyi koruyabilecekleri gerekçesi ile bölgesel özerklikten yana talep ve isteklerde bulunabilmektedir. Bu tür istekler ise doğal olarak ilgili devlet tarafından azınlıkların bölünme ve/veya akraba

devlet ile birleşme isteği olarak değerlendirilmekte ve ilişkiler gerilebilmektedir (Stoel, 1999: 384-386).

Görüldüğü gibi tek bir bireyin yaşadığı sorunlar (kendi dilini öğrenememesi, dili yeterince bilmediği için o ülkenin vatandaşı olamaması vb. sorunlar) bir araya gelince kısa zamanda daha büyük sorunları doğurabilmektedir. Bu nedenle de bireylerin ya da grupların topluma entegrasyonu önem arz etmektedir (Stoel, 1999: 389).

Azınlıkların kendi kimliklerini ve dillerini muhafaza etmeye ve öğrenmeye devam ederken toplumla bütünleşmeleri ve farklı grupların entegrasyonu açısından ise dilin etkili bir araç olduğu ve devlet dili/dillerinin öğretilmesinin toplumsal birliktelik açısından gerekliliği son yıllarda gerçekleştirilen AGİT İnsani Boyut Konferanslarında özellikle vurgulanmaktadır (OSCE HDIM, 2012: 30; OSCE HDIM, 2012: III; OSCE HDIM 2014: 37).

UAYK tavsiyelerinde de aynı husus vurgulanmakta, farklılıkların korunması (azınlık dilinin yaşamın her alanında kullanılabilmesi) ile toplumsal uyum ve birliktelik (devlet dilinin öğrenilmesi) arasında dengenin kurulmasının uzun süreli barış ve güvenlik için önemine işaret edilmektedir (OSCE Lahey Tavsiyeleri, 1996: 10; OSCE Oslo Tavsiyeleri, 1998: 13,14; OSCE Guidelines Media, 2003: 4; OSCE Ljubljana Guidelines, 2012: 3,64).

Şimdiye kadar değinilen bilgiler ve değerlendirmeler ışığında AGİT'in azınlık dili konusunu güvenlik ile ilişkilendirmesi Şekil-1 ile özetlenebilir.

1	2
<p>Dilin kullanımına dair ilgili devletçe baskıcı, ayrımcı veya kısıtlayıcı politikaların uygulanması.</p>	<p>Azınlık mensubu bireylerin kendi dillerini serbestçe kullanabilmeleri, ancak devlet dilini bilmemeleri ya da etkili olarak kullanamamaları.</p>
<p>Bu uygulamaların, azınlıkların birey ve grup kimliğini tehdit etmesi veya tehdit algısı yaratması.</p>	<p>Bu nedenle işsiz kalma, yüksek öğrenime gidememe, devletin sosyal ve kamusal hizmetlerinden etkili şekilde yararlanamama gibi sorunlarla karşılaşmaları.</p>
<p>Kendisini tehdit altında hisseden birey ve grupların saldırganlaşması, politik gelişmelere de bağlı olarak bu durumun gerilim ve çatışmalara dönüşmesi.</p>	<p>Sadece kendi aralarında iletişim kurabilen azınlık bireylerinin çoğunluğu oluşturan toplumla yabancılılaşması.</p>
<p>Azınlıkları korumaya yönelik akraba-devletin soruna müdahil olması</p>	<p>Bu ve benzeri nedenlerle azınlıkların kendilerini dışlanmış hissetmeleri, yaşadıkları devlete aidiyet duygularının zayıflaması.</p>
<p>Devletler arasındaki ilişkilerin gerilmesi, bölgesel güvenliğin ve istikrarın bozulması.</p>	<p>Politik gelişmelere de bağlı olarak azınlıkların coğrafi olarak ayrılmak, bağımsız olmak ya da akraba devlete bağlanmak istemeleri.</p>
	<p>Çatışmaların yaşanması, devletler arasındaki ilişkilerin gerilmesi, bölgesel istikrarın bozulması.</p>

Sonuç

Dil, bir iletişim aracı işlevi görmesinin yanında, kimlik kavramı ile yakından ilişkilidir. Dil, özellikle kolektif kimlikle ilişkili olarak ulusların, ulusal azınlıkların veya diğer etnik grupların “biz” algısının oluşmasında, ırk ve din ile birlikte oldukça önemli bir işlev üstlenmektedir.

Dil sayesinde toplumun üyeleri birbiriyle kaynaşmakta ve ortak hareket etmektedir. Bu yolla oluşan ortak kültür ve kimlik ise yine dil aracılığıyla gelecek nesillere aktarılmaktadır. Ancak dünyada 6000’den fazla dil, 3000’den fazla etnik gruptan bahsedilmektedir. Bu yüzden devletlerin topraklarında birçok dil ve etnik grup var olabilmektedir. Devletler, bünyelerindeki bu farklı dillerden yalnızca bir ya da birkaçını, genellikle çoğunluğun konuştuğu dili, resmi dil/devlet dili olarak belirlemekte, diğer dillerin kullanımına sınırlamalar getirmektedir.

İşte azınlık toplumlarına mensup bireylerce kullanılan dillere getirilen sınırlamalar, o dili konuşanlar tarafından kimliklerine yönelik tehdit olarak algılanabilmektedir. Böyle bir tehdit gerçekte var olmasa bile politik elitlerce istismar edilebilmekte ve azınlık gruplar yaşadıkları devlete yönelik barışçıl protestolardan silahlı eyleme kadar değişen yelpazede tepkide bulunabilmektedir. Bu şekilde beliren güvenlik sorunları ise o devletin sınırlarını aşarak bölgesel krizlere neden olabilmektedir.

Böylece azınlık toplumlarına mensup bireylerin kendi dillerini çeşitli alanlarda kullanabilmeleri ve bu doğrultuda hak talep etmeleri devletlerin ve bölgesel kuruluşların karşısına çözülmesi gereken bir sorun olarak belirmektedir.

Bu tür sorunların çözümüne dair çalışmada bölgesel bir güvenlik kuruluşu olarak AGİT incelenmiştir. Sonuç olarak AGİT’in azınlıkların dilsel hak taleplerine ilişkin tutum ve tavsiyelerinin özünü denge politikası oluşturmaktadır. Bu denge politikasında ise bir yandan azınlıkların kendi dillerini yaşatmalarına olanak tanınması, diğer yandan ise toplumsal birliktelik ve bütünleşme açısından devlet dilinin korunması, tüm vatandaşlar tarafından öğrenilmesi ve kullanılması öngörülmüştür.

Kaynakça

- Aktoprak, E. (2010). *Devletlerin Ulusları – Batı Avrupa’da Milliyetçilik ve Ulusal Azınlık Sorunları*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Billig, M. (2002). *Banal Milliyetçilik*. (ŞİŞKOLAR, C. Çev.), İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-cold War Era*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- CoE ECRML Tr. (2000). *European Charter for Regional or Minority Languages Explanatory Report Unofficial Turkish Version*. 24 Haziran 2016.
http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Explreport_tr.pdf
- CoE FCNM/ FCNM Exp. (1995). *Council of Europe, Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report*. 10 Haziran 2016.
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c10cf>
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Estebanez, M.A.M. (1997). The High Commissioner on National Minorities: Development of the Mandate. ed. Bothe, M., vd. (1997). *The OSCE in the Maintenance of Peace and Security: Conflict Prevention, Crisis Management and Peaceful Settlement of Disputes.*, The Hague, Netherlands: Kluwer Law International.
- Estebanez, M.A.M. (2005). Council of Europe Policies Concerning the Protection of Linguistic Minorities and the Justiciability of Minority Rights. ed. Ghana, N. ve Xanthaki, A. (2005). *Minorities, Peoples And Self-determination*. The Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers. tacadddd
- Habermas, J. (2010). “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak. (İlknur A. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hobsbawn, E.J. (2006). *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*. (Akinhay, O. Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Holt, S. ve Packer, J. (2007). *Protecting Linguistic Minorities-The Role of the OSCE*. Ed. Koenig, M. ve Guchteneire, P.F.A. (2007). *Democracy and Human Rights in Multicultural Societies*. England: Ashgate Publishing.
- Kalaycı, H. (2010). *Ulus-Devletlerin Başağrısı Ayrıllıkçılık- Kanada Quebec Örneği*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Karabulut, B. (2011). *Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*. Ankara: Barış Kitabevi.
- Kascian, K. (2013). *Conflict Mitigation Policies*. ed. Malloy, T.H. *Minority Issues in Europe: Rights, Concepts, Policy*. Berlin, DEU: Frank & Timme.
- Korkmaz, Z. (1992). “Dil”, Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 43.
- May, S. (2012). *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. New York: Routledge, 2012.
- Neukirch, C., Simhandl, K., Zellner, W. (2004). *Implementing Minority Rights in the Framework of the CSCE/OSCE*. ed. European Centre for Minority Issues. *Mechanisms for the Implementation of Minority Rights*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- OSCE Copenhagen Conference. (1990). *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*. 15 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/odihr/elections/14304?download=true>
- OSCE Factsheet. (2016). 18 Temmuz 2016.
<http://www.osce.org/secretariat/35775?download=true>

- OSCE Guidelines Media. (2003). *Guidelines on the use of Minority Languages in the Broadcast Media*. 02 Temmuz 2016.
<http://www.osce.org/hcnm/32310?download=true>
- OSCE HCNM. (2016). Factsheet: High Commissioner on National Minorities. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 24 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/hcnm/33317?download=true>
- OSCE HDIM. (2012). *The Human Dimension Implementation Meeting (HDIM), Report 2012*. 07 Temmuz 2016.
<http://www.osce.org/odihr/96916?download=true>
- OSCE HDIM. (2014). *The Human Dimension Implementation Meeting (HDIM), Report 2014*. 08 Temmuz 2016.
<http://www.osce.org/odihr/126123?download=true>
- OSCE Helsinki Act. (1975). *Conference on Security and Co-Operation in Europe Final Act- Helsinki 1975*. 25 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/mc/39501?download=true>
- OSCE Helsinki Document. (1992). 20 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/mc/39530?download=true>
- OSCE Lahey Tavsiyeleri. (1996). *Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına İlişkin Lahey Tavsiyeleri ve Açıklayıcı Not*. 28 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/tr/hcnm/32200?download=true>
- OSCE Ljubljana Guidelines. (2012). *The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies & Explanatory Note*. 05 Temmuz 2016.
<http://www.osce.org/hcnm/96883?download=true>
- OSCE Madrid Document. (1983). 20 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/mc/40871?download=true>
- OSCE Oslo Tavsiyeleri. (1998). *Ulusal Azınlıkların Dil Haklarına İlişkin Oslo Tavsiyeleri ve Açıklayıcı Not*. 24 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/tr/hcnm/67550?download=true>
- OSCE Vienna Document. (1989). 18 Haziran 2016.
<http://www.osce.org/mc/40881?download=true>
- Preece, J. J. (2013). The High Commissioner on National Minorities as a Normative Actor. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 12(3).
- Prina, F. (2013). *Ethnicity, Culture and Language: Individuals and Groups*. ed. Malloy, T.H. *Minority Issues in Europe: Rights, Concepts, Policy*. Berlin, DEU: Frank & Timme, 2013.
- Robinson, P. (2008). *Dictionary of International Security*. Cambridge: Polity Press.
- Roe, P. (2005). *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma*. New York: Routledge.
- Rothschild, E. (1995). "What is Security?". *Daedalus*. 124(3).
- Sadoğlu, H. (2010). *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Santamaria, Y. (1998). *Uluslar ve Milliyetçilikler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Stoel, M. van der. (1999). *Reflections on the Role of the OSCE High Commissioner on National Minorities as an Instrument of Conflict Prevention*. OSCE 1999 Yearbook.
- Tacar, P. (1996). *Kültürel Haklar*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

Thornberry, P. ve Estébanez, M. A. M. (2006). *Minority Rights in Europe*. Belgium: Council of Europe Publishing.

Wæver, O. (1995). *Securitization and Desecuritization*. ed. Ronnie D. *On Security*. Lipschutz: Columbia University Press.

İngiliz Ressam William James Muller ve Anadolu Seyahati

Nurdan KÜÇÜKHASKÖYLÜ*

Öz

Bu araştırmada İngiliz manzara ve figür ressamı William James Muller'in (1812-1845) Anadolu'ya yaptığı seyahat ve bu esnada yaptığı resimler değerlendirilmiştir. 1843 yılında arkeolog ve araştırmacı Charles Fellow'un daveti üzerine, öğrencisi Harry Johnson (1826-1884) ile Anadolu'ya gelen Muller, bir yandan Xanthus kazılarında görev alırken diğer yandan kendi resim tekniklerini geliştirmiş, antik kentleri, yerel insanları ve çevresinde gördüklerini (İzmir, Buca, Likya kentleri) resimlemiştir. Türklerin günlük yaşamından kesitler; yörükler, çingeneler; mezarlıklar, develer; antik harabeler ilgi gösterdiği konular arasındadır.

Bristol okulu ressamlarından olan Muller, genç yaşta hayatını kaybetmesine rağmen çok sayıda eser bırakmıştır. İtalya, İsviçre, Fransa, Yunanistan, Mısır gibi birçok ülkeyi gezip resimleyen ressamın Anadolu gezisi sırasında yaptığı eserlerinin değerlendirilmesi, daha önce bu gezinin resimlerinin kapsamlı bir şekilde ele alınmamış oluşu nedeniyle önem taşımaktadır. Bu çalışmada Londra British Museum, Tate Britain, Victoria & Albert Museum gibi müzelerde bulunan ve müzayede evlerinde satışa sunulan -ağırlıklı olarak suluboya yaptığı- eserleri incelenmiş ve sanatçının Anadolu konulu resimleri ilk elden yazınsal kaynaklar üzerinden karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Diğer yandan Anadolu'da yapılan arkeolojik araştırmalarda çalışan İngiliz bir sanatçının profilinin sunulması amaç edinilmiştir.

***Anahtar Kelimeler:**19. yüzyıl İngiliz Sanatı, William James Muller, Osmanlı, İzmir, Likya.*

* Yrd.Doç.Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, nkucukhaskoylu@anadolu.edu.tr

English Painter William James Muller and His Anatolian Travel

Abstract

This study was conducted to evaluate the travel of English landscape and figure painter William James Muller (1812-1845) to Anatolia and the pictures he painted during this travel. On the one hand, Muller, who came to Anatolia with his student, Harry Johnson (1826-1884), upon the invitation of archaeologist and explorer Charles Fellows in 1843, took part in the Xanthus excavations, and on the other hand, he developed his own painting techniques and painted ancient cities, local people and what he saw around him [the cities of İzmir, Buca, and Lycia]. The subjects in which he was interested include Yuruks, gypsies, graveyards, camels, ancient ruins, and Turks in daily life.

As one of the painters of the Bristol School, Muller created many artworks despite dying at an early age. Evaluating the works of the painter who traveled and painted many countries such as Italy, Switzerland, France, Greece and Egypt, and drew during his Anatolian travel, is important because they have yet to be addressed before in detail. This study examined the artworks which were created by William James Muller using mainly watercolor paint, which are present in museums such as the London British Museum, Tate Britain, Victoria and Albert Museum, and which are up for sale in auction houses. The artist's Anatolia-themed paintings were addressed comparatively via first handwritten sources. Another aim of this study was to present the profile of an English artist who worked in archaeological researches conducted in Anatolia.

Keywords: *Nineteenth Century British Painting, William James Muller, Ottoman, İzmir, Lycia.*

Giriş

Bu çalışmada İngiliz ressam William James Muller'in Anadolu seyahati sırasında yaptığı eserler değerlendirilmiştir.¹ Arkeolog ve araştırmacı Charles Fellow'un daveti üzerine, öğrencisi Harry Johnson ile 1843 yılında Anadolu'ya gelen Muller, kazılarda görevli olarak çalışmış, diğer yandan kendi ilgi alanına yönelik (antik kentler, günlük yaşam sahneleri gibi) resimler yapmıştır. İtalya, İsviçre, Fransa, Yunanistan, Mısır gibi birçok ülkeyi gezen ve resimleyen sanatçının Anadolu gezisi sırasında yaptığı söz konusu eserlerinin tanımlanması ve değerlendirilmesi daha önce bu gezisinin ve resimlerinin ayrıntılı olarak ele alınmamış oluşu nedeniyle önem taşımaktadır. Bu kapsamda, sanatçının Londra British Museum, Tate Britain, Victoria & Albert Museum gibi müzelerde bulunan ve müzayede evlerinde satışa sunulan eserlerinin, günlüğüne yazdığı notlarla birlikte karşılaştırmalı olarak ele alındığı bazı örneklemeler yapılmıştır.²

İngiliz Bristol Okulu'nun temsilcilerinden olan William James Muller (28 Haziran 1812-8 Eylül 1845) Bristol Müzesi küratörlerinden Prusyalı göçmen J.S. Müller'in oğludur. Gençlik yıllarında, -1827'den itibaren- James Baker Pyne'den iki yıl resim eğitimi almıştır. Erken dönem resimleri daha çok Galler, Gloucestershire manzaralarıdır ve Claude Lorrain, Jacob van Ruisdael gibi daha önceki manzara ressamlarının etkisini taşır.³ Yirmili yaşlarda babasını kaybedince manzara resimleri yaparak ailesinin geçimini sağlamıştır.⁴ İlk kez 1833 yılında, *Destruction of Old London Bridge-Morning* eseriyle Royal Academy'de sergiye katılmıştır. Sonraki yıl ressam George Arthur Fripp ile birlikte Fransa, Almanya, Belçika, İsviçre ve İtalya'ya gitmiştir. 1836'da çok sayıda eserle İngiltere'ye döndüğünde manzaraları Clarkson Stanfield, William Turner, John Constable ve David Cox gibi manzara ressamlarının eserlerine yakın bulunmuştur.⁵ 1838 yılında Atina'ya, sonrasında İskenderiye ve Kahire'ye gitmiş, Nil'den Luxor'a kadar geziler yapmıştır. Bu yıllarda egzotik manzaralar ve figür

1 Müller veya Mueller olarak da yazılmaktadır.

2 Bu çalışmada Muller'in, Fellows'un kazı çalışmaları için görev dahilinde gerçekleştirdiği eserler /teknik çizimleri ve diğer manzara resimleri değil, kendi ilgisine göre yaptığı (2009 yılında tarafınca İngiltere'de incelenen) Anadolu konulu eserleri ele alınmıştır.

3 Michael Bryan, "Muller, William John", *Dictionary of Painters and Engravers, Biographical and Critical*, H.G.Bohn, London 1849, s.502; William James Muller, http://www.avictorian.com/Muller_William_James.html, (14.08.2017); William James Muller, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=William_James_Müller&oldid=787318530, (24.06.2016). İki yıl ders aldığı İngiliz manzara ressamı James Baker Pyne (1800-1870), Bristol okulu sanatçıları arasındadır. Başarılı bir William Turner takipçisi olarak tanımlanır: Francis Greenacre, *From Bristol to the Sea: Artists, the Avon Gorge and Bristol Harbour*, Redcliffe, Bristol 2005, s.108-111.

4 Gerald M. Ackerman, *Les Orientalistes de L'école Britannique*, vol. 9, ACR, Paris, 1991, s.218; Filiz Işık, *Sultan Abdülmecid Döneminde (1839-1861) Osmanlı İmparatorluğu'na Gelen İngiliz Ressamlar: Victoria & Albert Müzesi Searight Koleksiyonu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004*, s. 171.

5 Ackerman 1991, s. 218; Muller Avictorian 2017; Muller wikipedia 2016.

ağırlıklı eserler gerçekleştirmiştir. Böylece, egzotik konular aramak için gittiği seyahatlerinde amacına ulaşmış ve konularını zenginleştirmiştir. Ülkesine döndüğünde, o yıllarda ilgi duyulan Yunanistan ve Mısır'la ilgili eserleriyle yavaş yavaş tanınmaya başlanmış, Bristol'dan ayrılarak Londra'ya yerleşmiştir. Yeni atölyesinde çok sayıda eser satmış ve düzenli sergiler yapmıştır. İngiltere ve çevresiyle de ilgili çok sayıda manzara yapmasına rağmen daha çok Doğu'ya özgü konular içeren oryantalist eserleri ilgi görmüş, Mısır manzaraları ve pazarları popüler olmuştur.⁶ 1840 yılında tekrar Fransa'ya gitmiş, ressam William Edward Dighton ile bazı Rönesans yapılarının litografilerini hazırlamıştır. Bu çalışması, *The Age of Francis I. of France* başlığıyla 1841 yılında basılmıştır.⁷ 1843 yılında, Türkiye'de kazılar yapan arkeolog Charles Fellows'un daveti üzerine öğrencisi Harry John Johnson ile Likya'ya gelen Muller 3 ay boyunca bu bölgede Xanthus, Pınara ve Tlos'un antik kalıntılarını, yerel insanlarını ve manzaralarını resmetmiştir. İngiltere'ye döndükten sonra bu bölgeye ilişkin konularına devam etmiştir. Özellikle seyahatlerinden sonra figür ağırlıklı resimlere, portrelere, günlük yaşam konularına (tür / janr / genre) ilgi duyduğu anlaşılan ressam 8 Eylül 1845'te -çok genç yaşta- ölmesine rağmen aktif bir kariyer izlemiştir.⁸ Sanatçının, -bu araştırmada da kullandığımız- günlüğü/mektupları 1875 yılında Nathaniel Neal Solly tarafından yayımlanmıştır.⁹ *Royal West of England Academy, British Museum, Victoria & Albert Museum, Tate Museum, Bristol The City Museum and Art Gallery, California Henry E. Huntington Library and Art Gallery, Manchester Art Gallery*'de ve çeşitli özel koleksiyonlarda eserleri bulunan Muller'in burada Türkiye ile ilgili bazı çalışmaları değerlendirilirken, 19. yüzyıl İngiltere'sinde etkin olan ve Anadolu'ya arkeolojik araştırmalarda çalışmak için gelen bir sanatçının profilinin sunulması da amaç edinilmiştir.

-
- 6 James Charles Mathew, "Müller, William John". *Dictionary of National Biography*, v. 39. Smith, Elder & Co, London. 1894, s.278-279; Muller Avictorian 2017; Muller wikipedia 2016.
 - 7 William James Müller, *Müller's Sketches of The Age of Francis the First, 26 large and fine tinted drawings on stone of splendid Architecture and Picturesque Old Buildings in France*, H. Graves, 1841.
 - 8 William James Muller, <https://collections.vam.ac.uk/item/O147256/tlos-watercolour-muller-william-james/>, (14.08.2017); Muller Avictorian 2017; Muller wikipedia 2016.
 - 9 Nathaniel Neal Solly, *Memoir of the life of William James Müller, a native of Bristol, landscape and figure painter: with original letters and an account of his travels and of his principal works*, Chapman & Hall, London 1875.

Resim 1: Nathan Cooper Branwhite, William James Muller'in portresi (Solly, 1875).¹⁰

Anadolu'ya Seyahat

Muller'in Anadolu'ya gelişi İngiliz arkeolog Charles Fellows (1799 -1860) sayesinde olmuştur: İlk kez 1838'de Anadolu'da bulunan Fellows, Likya bölgesinde arkeolojik kazılar yapmıştır. Özellikle Xanthus'da keşifleri olmuş, yeni şehirler ve eserler ortaya çıkarmıştır. Bunlardan bazılarını, British Museum yetkililerinin talebi ve İstanbul İngiliz elçiliği aracılığıyla ülkesine götürmek için uğraşmıştır. 1839 sonlarında ve 1841'de kazı ekibiyle tekrar Likya'ya gelmiş ve bugün British Museum'da görülen (Nereidler Anıtı, Harpy Mezarı kabartmaları... gibi) bazı eserleri ülkesine taşımıştır.¹¹ Fellows, Likya ekibinde ressamlara, haritacılar, teknik resamlara ihtiyaç duymuştur.¹² Bu kişiler Xanthus, Pınara, Telmessus, Patara, Tlos, Myra ve Olympus gibi şehirlerin haritalarını çizmiş, topografik resimler, mimari detaylar yapmış,

10 Branwhite'in yaptığı portrenin Solly (1875) iç kapakta yer verilen gravürüdür.

11 Charles Fellows, *Asia Minor, The Province of Lycia*, John Murray, London, 1852, s.viii; Chisholm, Hugh, (ed.). "Fellows, Sir Charles". *Encyclopædia Britannica*, (11th ed.), v.10, Cambridge University Press, 1911, s.243; Leslie Stephen-Sidney Lee, "Charles Fellow" *The Dictionary of National Biography*, vol.6, Oxford University Press, London 1921, s.1166-1167. Xanthus, <https://collections.vam.ac.uk/item/O145926/xanthus-watercolour-johnson-harry-john/>, (14.08.2017); Charles Fellows, <https://yikaroglu.wordpress.com/tag/charles-fellows/>, (14.08.2017).

12 Fellows'un -kendisi de çizimler yapmasına rağmen- zamanla profesyonel ressamlara ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Örneğin George Scharf -Muller'den önce- kazı ekibinde görev alan ressamlardan biridir. Scharf'ın bu amaçla yaptığı bazı çizimleri için bkz. George Scharf, *Lycia, Caria, Lydia, Illustrated by Mr. George Scharf, with Descriptive Letter-press by Sir Charles Fellows*, P. and D. Colnaghi, 1847; Enid Slatter, *Xanthus, Travels of discoveries in Turkey*, The Rubicon Press, London, 1990. George Scharf, Likya antik şehirlerinden çıkartılıp İngiltere'ye götürülen eserlerin götürülme anlarını da resmetmiştir. Konuyla ilgili bir yazı için bkz. Yikaroglu 2017.

bölgenin antik eserlerini ve kazı çalışmalarını belgelemişlerdir. Fellows'un Muller ile de yolu bu nedenlerle kesişmiştir:

1843 baharında Charles Fellows Anadolu'da İngiliz hükümetinin desteğiyle yapacağı bir sonraki kazıya ressam olarak katılması için Muller'e teklifte bulunmuştur. Bu teklifi kabul eden Muller ve 12 Eylül 1843'te öğrencisi Harry John Johnson (1826-1884)¹³ ile yola çıkmıştır. Önce İzmir'e ulaşan ekip onbeş gün kadar orada kalmış ve İstanbul'dan gelecek izin yazılarını beklemiştir. 1 Kasım'da Likya'nın eski başkenti Xanthus'a varan Muller ve Johnson üç ay boyunca civarda (Xanthus, Pınara, Telmessus, Tlos..) çalışma yapmışlardır.¹⁴ Bu sürede hem Fellows için gerekli görevleri yerine getirmiş, hem de manzara ve figür ressamı olarak ilgi duydukları konularda çalışmışlardır.

Fellows'un kazı kampı kıyıda 18 km kadar içerde, Xanthus Nehri'nin (Esençay) ve antik kentin yakınında kurulmuştur. Kazı ekibinin bir kısmı özel inşa edilmiş yapılarda konaklarken, Muller ve Johnson İzmir'den satın aldıkları bir çadırda kalmışlardır. Muller'in notlarında *ayışığı altında çevrede gezen çakalların çadırlarına yansıyan silüetlerini görmenin sıradan bir şey olduğu* belirtilmektedir.¹⁵ Muller ve Johnson'un bu bölgede sıkça resim yapmalarından dolayı -kazı raporundan önce antik kente ilişkin resimleri yayınlama olasılığını düşünen- Fellows tedirgin olmuş ve çizimlerini görmek istemiştir. Bunların günlük yaşam, portreler ve genel manzara resimleri olduğunu gördükten sonra ise rahatlamıştır. Kazı ekibindeki bu iki ressamdan biri topografya diğeri ise mimari detaylardan sorumlu olmuştur.¹⁶ Muller, her sabah saat sekizde kahvaltısını yaptıktan sonra piposunu yakmış, tüfeğini ve resim malzemelerini alarak, Johnson ile birlikte kötü hava şartlarına ve olumsuzluklara aldırmadan doğaya çıkıp resimler yapmıştır. Genelde aynı kesit ve bakış açısından resmettikleri manzarayı ortak paletten çıkan renklerle çalıştıkları için iki sanatçının bazı eserleri birbirine yaklaşık değerler içermektedir.¹⁷ Bu geziden oldukça memnun kalan Muller ve Johnson, Likya kentlerini beraber dolaşmış, gittikçe daha ince ve etkileyici

13 Henry (Harry) John Johnson (1826- 1884), İngiliz manzara ve suluboya ressamıdır. Birmingham'da doğmuş, ressam Samuel Lines'in yanında çalışmıştır. Sonrasında Londra'ya gitmiş ve Muller'in öğrencisi olmuştur. Özellikle Likya gezileri sırasında hocası Muller'den önemli ölçüde etkilenmiştir. Anadolu dışında Güney Avrupa ve Kuzey Afrika'yı da gezen Johnson yağlıboya ve suluboya eserler gerçekleştirmiştir. Eserleri arasında *Hierapolis, Sardis kalıntıları, Atina Akropolü, Aegina Athena Tapınağı* sayılabilir. 1845 yılından itibaren Royal Academy'de eserleri sergilenmiştir: Lionel Henry Cust, "Harry John Johnson", *Dictionary of National Biography*, vol.30, Smith, Elder, & co., London, 1885, s.14; Harry John Johnson, Harry_John_Johnson, https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_John_Johnson (24.06.2016).

14 Ackerman 1991, s. 222; Işık 2004, s.173; Muller Avictorian 2017. Sale Paintings, <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2005/the-british-sale-paintings-drawings-and-watercolours-105170/lot.125.html>, (14.08.2017).

15 Ackerman 1991, s. 224; Işık 2004, s.174.

16 Ackerman 1991, s. 224; Işık 2004, s.174.

17 Solly 1875, s.207; Işık 2004, s. 174; Francis Greenacre, Sheena Stoddard, *W.J. Müller 1812-1845*, Bristol Museum and Art Gallery, Bristol, 1991, s.143

renkler kullanarak, suluboya tekniklerini geliştirmişlerdir. Doğaya çıkarak, hızlı eskizlerle, gözlem gücü yüksek, etkileyici etüdlere, özgün manzaralar ve betimleyici günlük yaşamdan figüratif resimler yapmışlardır.¹⁸

İzmir Günleri

Charles Fellows'un kazısı için, yüzden fazla kişiyle Malta'da gemiye binen Muller ve Johnson'ın Türkiye'deki ilk durağı İzmir olmuştur. Şehre 4 Ekim 1843'te varmış ve burada kazı için gerekli fermanı beklerken onbeş gün geçirmişlerdir. Bu sırada Muller, Likya'da ihtiyaç duyabileceği malzemeleri edinmiş, eşyalarını toplamış ve çevreyi gezerek resimler yapmıştır.¹⁹ Ekip 19 Ekim 1843'te kazı bölgesine gitmek için İzmir'den ayrılmıştır.²⁰

Muller, 29 Kasım 1843 tarihinde Xanthus'dan yazdığı bir mektupta, İzmir'deyken mezarlıkları gece ziyaret ettiklerini anlatmıştır:

*"...Karamsar gölge, yerin niyetiyle de uyumlu. Ay ışığı ya da en azından alacakaranlık ziyaretçinin fantezisini şımartmaya eğilimli ise, onun ziyaret etmesine izin veriyor. Böyle zamanlarda mezar taşı olarak oyulmuş kavuklar genellikle aldatıcı olduğu için hayaletler ile ruhları canlandırmak için özellikle bir hayal gücü gerektirmez. Türklerin çok azı karanlık çökünce buralarda dolaşabilecek kadar cesurdur. Rum yardımcım Nicolo, açıkca bana red etmesi gerektiğini ve bütün İzmir'i gezemeyeceğini söyledi. Sözünü de tuttu. Hayaletlerden daha fazla çakallardan korkuyordu; fakat ne görmek istediysem gördüm ve otele döndüm."*²¹

18 Solly, 1875. s.260.

19 Solly 1875, s.195; Ackerman 1991, s. 222; Sotheby's 2005; Muller Avictorian 2017.; Muller'in ve Johnson'nın İzmir eserleri Ekim 1843'teki izlenimleridir. Fakat daha sonraki yıllarda da- eskizlerden yararlanarak- aynı konuda resimler yapmaya devam etmişlerdir.

20 Solly 1875, s.205.

21 Solly 1875, s.348.

Resim 2: William James Muller, Yahudi Mezarlığı'ndan İzmir (*Smyrna from the Jewish burial ground*), 1843, Londra, British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.93, Suluboya, 35.4x 53.6 cm.²² © The Trustees of the British Museum.

Muller'in İzmir mezarlıklarıyla ilgili bilinen eserleriyle ressamın burada anlattıkları örtüşmektedir. Muhtemelen göze batmamak, uyarı almamak ve rahat çalışmak için gece gezmeyi tercih etmişlerdir. Muller ve Johnson'ın İzmir konulu eserleri arasında; İzmir'de Türk mezarlığı, İzmir'de bir sokak, İzmir'de develer, İzmir Meles Çayı, Roma Dönemi Su Kemerleri, Yahudi Mezarlığı, Yahudi mezarlığından İzmir'e bakış (resim 2), Yahudi mahallesi (resim 3), Buca Yolu, Gezginlerin Hanı, İran Hanı (Kızlarağası) (resim 4) sayılabilir. Bu eserlerden ve Muller'in yazdıklarından; İzmir'de, gözlem yaparak kısa sürede özgün manzaralar gerçekleştirmeye anlaşılır.²³

22 Laurince Binyon, *Catalogue of Drawings by British Artists*, vol.III, British Museum, London, 1902, s.122, no.40. Bu eser ile resim 3-4'te görülen eserler Eylül-Aralık 2013 tarihlerinde İzmir Arkas Sanat Merkezi'nde düzenlenen bir sergide yer almıştır: Marie Valérie Lesvigne, Jean Luc Maeso (ed.) *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir; Batılı Bir Bakış*, Arkas Sanat Merkezi, İzmir, 2013, s.102, 104, 121.

23 Muller'in diğer İzmir konulu eserleri için bkz. *Develer*: British Museum, Env. no: 1878,1228.104; İzmir Roma Dönemi Su Kemerleri: British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.96; İzmir'de Türk mezarlığı: Manchester Art Gallery (Smyrna, <https://artuk.org/discover/artworks/burial-ground-smyrna-205664>, 14.08.2017); *Develer* (Camels, <http://www.tate.org.uk/art/artworks/muller-camels-a-study-in-smyrna-n02372>, 14.08.2017); *Deve Pazarı* (Muller, <http://www.sothebys.com/en/search-results.html?keyword=William+James+Muller>, 14.08.2017); *Yahudi mezarlığı*: The Huntington Library, Art Collections, and Botanical Gardens, Gilbert Davis Collection-No: 59.55.946; *Yahudi Mezarlığından İzmir*: (Jewish Tombs, <https://www.auctionclub.com/public/historic/william-james-muller-311118/the-jewish-tombs-at-smyrna-3455382>, 14.08.2017). Johnson'ın İzmir konulu eserleri için bkz: *Buca Yolunda*: British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.95; *Buca Yolunda*, British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 2017,7019.1; İzmir manzarası (Johnson, <https://collections.vam.ac.uk/item/O145925/smyrne-watercolour-johnson-harry-john/>, 14.08.2017). Bazı eserlerin konusu ve/veya kompozisyonları birkaç kez tekrarlanmıştır.

Resim 3: William James Muller, İzmir Yahudi Mahallesi, (*Jew's quarters, Smyrna*), 1843, Londra, British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.94; Suluboya, 25.3x 37 cm. © The Trustees of the British Museum.

Resim 4: William James Muller, Gezginlerin Hanı, İzmir (*Traveller's Khan / Smyrna-Khan*), 1843, Londra British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.105; Suluboya, 35.4x 53 cm.²⁴ © The Trustees of the British Museum.

24 Solly, 1875, s. 156.

Likya Köylüleri, Yörükler ve Çingeneler

Muller, Likya bölgesinde yöre insanını tanımaya çalışmış ve onları günlük yaşamında gözlemleyerek eskizler yapmıştır. Dolayısıyla sanatçının yerli halktan kişileri gösterdiği çok sayıda figüratif betimlemeleri, günlük yaşam sahneleri ve portreleri bulunmaktadır (resim 5-6). Özellikle -resimlerinden ve yazdıklarından da anlaşıldığı gibi- çevrede tanışıklık kurduğu, iletişim halinde olduğu kişilerin resimlerini yapmış ve köylülerin eğlencelerine katılarak genç ağalarla arkadaşlık kurmuştur.²⁵

Resim 5: William James Muller, Likyalı genç (*Lycian boy with Bow & arrow. Xanthus. Dec 12. 1843*), 1843, Londra, British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.99; Suluboya, 34.7x23.3 cm. © The Trustees of the British Museum.

25 Solly, 1875, s. 156, 187, 352; Ackerman 1991, s. 224; Işık, 2004, s. 175.

Resim 6: William James Muller, Su taşıyıcısı, Xanthus, 1843-1844, British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.102; Suluboya, 31.2x 21 cm. © The Trustees of the British Museum.

Muller'in Likya halkıyla ilişkisi, resimlerinin yanı sıra yazılarından da anlaşıl-maktadır. Örneğin, Xhantus'dan ayrılma anında yaşadığı duyguları mektubunda şöyle özetlemiştir:

“Bir çadırda bir kaya mezarının içinde, bir konukevinde, kendi evinde veya bir arkadaşının evinde, bir tapınak harabesinde ya da bir kayığın içinde, nerede yaşamış olursa olsun, insan bir şekilde yaşadığı bu yere bağlanıyor ve ayrılma vakti geldiğinde bu yerde yaşanan günlerin anıları insanı hüzünlendiriyor. Teb'den (Nil nehri civarı) ayrılırken neredeyse ağlıyordum. Xhantus'dan ayrılırken ağlamadım, ama çok güzel günler yaşadığım bu yerden ayrılmaktan çok üzüntü duydum... Ayrıldığım gün benimle vedalaşmaya çok sayıda Türk gelmişti ve bu sanırım onlar tarafından sevildiğimin bir göstergesiydi. Ben onların bir yabancıya kendilerini böylesine yakın hissetmiş olmalarından mutluluk duyuyorum.”²⁶

26 Solly, 1875, s. 367; Ackerman 1991, s. 226; Işık, 2004, s. 175.

Resim 7: William James Muller, Kaval Çalan Yörük, Xanthus, (*Yurook playing a pipe*), 1843-1844, Londra British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.106; Suluboya, 24.7x21.2 cm. © The Trustees of the British Museum.

Sanatçı Likya’da bulunduğu süre içinde bir Yörük oymağını sıkça ziyaret etmiştir. Yörüklerle sıcak bir iletişim kurmuş, yaşamlarını inceleyerek resimlemiştir. Kaval çalan Yörük (resim 7) ve Göçebe Yörüklerin Çadırı adlı eserleri bunlar arasında sayılabilir. Yaşlı bir adam, bir kadını ve iki çocuğunu çadırlarının önünde yanlarında bir köpek ve bir keçiyle gösterdiği söz konusu bu ikinci eserine *Tent of wandering Yurooks / Xmass Day Xanthus* (Göçebe Yörüklerin Çadırı, Christmas-Noel Günü Xanthus) şeklinde not düşmüştür (resim 8). Hergün kazı kampına döndüğünde -Johnson’ın bahsettiğine göre- arkadaş olduğu Yörüklerin başı *Oiel*’den bahsetmeye de alışmıştır.²⁷ Yörüklerin yaşamı, üzerine çok sayıda çalışma yapmış, eskiz defterini akşam katıldığı eğlencelerde betimleyici görsel notlar almak amacıyla her zaman yanında götürmüştür.²⁸

27 Solly 1875, s.187; Ackerman 1991, s.224.

28 Solly 1875, s.210, 234.

Resim 8: William James Muller, Göçebe Yörüklerin Çadırı, Xanthus, 1843-1844, (*Tent of wandering Yurooks / Xmass Day Xanthus*), Londra British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.109; Suluboya, 34.3x 52.9 cm. © The Trustees of the British Museum.²⁹

Muller’i, Likya’da gözlemlediği ve uzun vakit geçirdiği çingeneler de etkilemiştir (resim 9). Onun çingeneleri anlatması, iletişim kurduğu kişileri tanıtmaması, çevresini sadece resimlemekle kalmayıp ayrıntılı bilgiler toplaması, aynı zamanda etnografik çalışmalar yaptığının da işaretidir:

“...bir ya da iki mil ötede barınan çingenelerin yerini bulmak kolay değildi. Onların meskenleri, rüzgarlı ve kıvrımlı yolları kesen mersin ormanlarındadır. Her köşede çadırlar vardır. Pirinç yapımıyla uğraşanlar; cam boncuklarla süslenmiş kaşıklar, ateşli silahlar, toz şişeleri vs yapanlar... Çok zeki ve çalışkan insanlar; ilan edilmiş bir dinleri yok. Bazı Türkler tarafından sevilmezler. Kostümleri aynı değildir; özellikleri daha belirgindir. Onlarla her görüşmede gözlerde vahşilik, ateşli ifade, derinlik ve biraz kurnazlık sergilenir. Çok kez karşılaştığım için birçok örnek verebilirim. Bütün Çingeneleri seviyorum... Özgür ve serseri kabilelere hep gizli bir beğenim vardı. Onların evleri dağların veya ovaların üzerinde ve bu ülkede kolayca karşılanabilecek, az istekleri var: Zorunlulukları ya da zevkleri diyar diyar dolaşmak.”³⁰

Diğer yandan Muller’in genel olarak diğer Likya eserlerinin konularına ve yazdıklarına bakıldığında bu ilgisi (etnografik ve tarihi araştırmalar yapma, bilgi toplama, etnik kimliklere, farklı kültürlere merak... gibi) anlaşılır.³¹ *Çingeneler, Yörük çadırı, bir Türk genci, Likyalı erkek, bir Türkmen barınağı, Çubuk içen bir Türk, Çingene*

29 Gravürü için bkz: Solly 1875, s. 202.

30 Solly 1875, s. 362.

31 Sanatçının eser listesi için bkz. Solly 1875, s. 257-275; Binyon 1902, s.118-126; Işık 2004, s.177-179.

kızı, devesine dayanarak dinlenen bir Türk, sahilde dinlenen bir Türk, Türk sokak satıcısı, Çingene barakası, Bir Türk köyünde değirmen, tütün içen Likyalı erkek, yerel kıyafetleriyle iki Türk çocuğu, Likyalı gençler, dinlenen ve tütün içen Türkler, çoban, çoban barınağı, köylüler, Yörüklerin başı...³²

Resim 9: William James Muller, Çingene Çadırı, (*Cingans Hut*), 1843, Londra Victoria & Albert Museum, Prints, Drawings & Paintings Collection, Env. no: SD.692, Suluboya, 35.8x53.5 cm, © The Trustees of the Victoria & Albert Museum.

Tlos Ziyareti

Muller, Likya'da daha önce alışkın olduğu manzara resimlerini de sıkça yapmış ve 3 ay kaldığı bölgeden çok fazla eskiz ve suluboya eserle ayrılmıştır. Pınara, Xanthus, Tlos, Telmessus manzaraları; antik kentler, kalıntılar, lahitler ve kaya mezarları onunla özdeşleşmiş Likya konulu eserlerdir. Bu tür resimlerini, mektuplarında anlattığı anılarıyla birleştiren çözümlemek ve anlamak, onun Likya günlerindeki ressamlığını okumamızı sağlar. Örneğin Tlos anıları onun Tlos manzaralarını canlandırarak doğadan etüdlerini salt manzara resmine ait bir kategori olmaktan çıkarır.

32 Muller'in Likya/Anadolu'ya ilişkin diğer eserleri şunlardır: *Son of ye Brigand Chief / Xanthus*: British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.108; *Tent of Zingaris*: British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878-12-28-111; *Interior of a Turkish shepherd's hut*: <https://collections.vam.ac.uk/item/O147329/interior-of-a-turkish-shepherds-watercolour-muller-william-james/>; *An Armed Tribesman At Xanthus*: <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2005/watercolours-portrait-minatures-105171/lot.304.html>; *Lycia: A Turkish Cottage*: <http://www.tate.org.uk/art/artworks/muller-lycia-a-turkish-cottage-n02374>.

(resim 10-12).³³ Tlos akropolüne resim yapmak için gittiğinde bir Ağa ile tanışmasını 1844 tarihli bir mektubunda şöyle aktarmıştır:

“ ...Çevredeki en ilginç noktaları ziyaret ettikten sonra Xanthus'dan ayrıldım. Bunlar arasında en olağanüstülerden birinin Tlos olduğunu düşünürüm. Aşırı derecede büyüktür. Akşam geç geldik, ata binerek veya yavaş yürüyerek sekiz dokuz saatte geldik. Tlos'un bulunduğu tepeyi turmandığımız son saat en kötüsüydü. Atlarımız çok yorgundu ve neredeyse biz de aynı durumdaydık. Fakat zirve noktasına geldiğimizde tepenin sundukları çektiğimiz zorluklarla karşılaşılamazdı. Asya'da gezgin barınacak yer arar ve size Ağa'ya tanıtıyım. Bir tür asayiş hakimi veya ona “malikâne efendisi” diyeceğim. Akşamın karanlığında onu tanıdım. Dağın yükselen bölümünü görebilmek için hizmetkarları ve de köpekleri tarafından kuşatılmış olarak ayakta duruyordu. Yardımcım Nicolo ona yaklaştı ve selam verdikten sonra oda bulma konusunda kaygı taşıdığımızı ve birkaç gün orada kalmaya niyetli olduğumuzu bildirdi. Ağzındaki pipoyu (tütün çubuğu) oynatmadı ve kendini hiç rahatsız etmeden parmaklarıyla işaret ederek bizi sığırların kaldığı ahırlara yönlendirdi. Zavallı Nicolo, onuru incindi ve başladı itiraz etmeye ve binlerce yalan söylediğine inanıyorum. Beni bir prens ya da daha az olmayan bir şey yaptıktan sonra Ağa yumuşadı. Bu sebepten mi yoksa Teskeri (teşekkür) kelimesini tekrar etmemden mi bilemiyorum, piposunu kaldırdı ve konağın diğer kenarındaki küçük bir odaya geçebileceğimizi söyledi. Ve belki ertesi gün diğer düzenlemeler de yapılacaktır içinde. Söylemeliyim ki biz konağın avludan sonraki kale kısmında çok romantik bir yerdeydik. Kendimize gelmek için birkaç dakika sanırım şaşkın olduk. Yerleşmemiz çok sürmedi ve sanırım bizim sakin tavrımız Ağa'ya şaşkınlığa uğrattı. Onun halılarını, paspaslarını ve dağınık olan diğer şeyleri hemen yaydık... ”³⁴

33 Diğer Tlos resimlerinden bazıları için bkz. *Tlos Kaya mezarları*: British Museum Env. no: 1878,1228.115; *Tlos*: Victoria & Albert Museum, Env. no: SD.528; *Tlos Kaya Mezarları*: Tlos, <http://www.christies.com/lotfinder/paintings/william-james-muller-rock-tombs-tlos-lycia-5097629-details.aspx>, (14.08.2017).

34 Solly 1875, s.352.

Resim 10: William James Muller, Tlos'a Giriş, 1844, Londra British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.112; Suluboya, 53.1x36.9 cm. © The Trustees of the British Museum.

Resim 11: William James Muller, Tlos, 1844, Londra, Victoria & Albert Museum, Env. no: SD.69, Suluboya, 32.2x 53.5 cm© The Trustees of the Victoria & Albert Museum.

Muller'in mektubunda anlattığı "Ağa" Tlos harabeleri ile adı anılan Kanlı Ali Ağa'nın oğullarından biri olmalıdır. Zira, Akropolünün zirvesinde Kanlı Ali Ağa isimli bir Osmanlı derebeyi antik kalıntıları kullanarak bir konak yaptırmış ve Osmanlı Devleti adına bölgeyi (Ören, Eşen, Seki, Üzümlü, Fethiye) buradan yönetmiştir. Son-

raki yıllarda oğulları ve akrabaları bu tepe üzerinde (bugün Muğla / Fethiye / Temel Köyü / Döğer) yaşamaya devam etmiştir. Dolayısıyla Muller'in yaptığı akropol resimlerinde görülen tepedeki yerleşimin Kanlı Ali Ağa'nın konağı olduğu anlaşılır: Buraya ilk yerleşen 18. yüzyılda Urfa'dan gelen Süleyman Ağa'dır ve onun oğlu söz konusu Kanlı Ali Ağa 35 atlı süvarisiyle dönemin asayişini sağlamış ve baş kadılık yapmıştır. Muller'in görüştüğü ise muhtemelen onun oğlu Mehmed Ayan olmalıdır ki 1826-1850'li yıllarda babasının görevini sürdürmüştür.³⁵

Resim 12: William James Muller, *Kaya Mezarları, Tlos*, 31 Aralık 1843, Londra, British Museum, Prints & Drawings, Env. no: 1878,1228.117; Suluboya, 35.1x53.4 cm. © The Trustees of the British Museum.

Muller, Tlos'tan ve Ağa'nın konağından ayrılışıyla ilgili ise şunları söylemiştir:

*“Atlar altında avluda idi; sonra kahvaltı, paketlenmiş yükler. Ve şimdi eski dostum Ağa'ya veda. Çok iyi bir insan değil ama kesinlikle en kötü de değil. Pişmanlıkla ayrıldık. Yine karşılaşır mıyız Allah bilir. Beni çok memnun eden bu yeri tekrar ziyaret etmem pek olası değil. Tlos ! Manzaranı seviyorum, melankolik mezarlarını, büyük akropolün, akan nehirlerin ve asil ağaçların. Senin yarı medeni insanını seviyorum ve küçük Türk çocuklarını (benim küçük sikke bulucularım), onların hepsini seviyorum ve tepenin ortasından inerken oranın insanına ve Ağa'ya son selamımı veriyordum ve son kez kaleye baktığım zamanlar üzüntü içindeydim...”*³⁶

35 Yıkaroglu, 2017; Temel Koyu, [https://tr.wikipedia.org/wiki/Tlos+&cd=2&hl=tr&ct=clnk&gl=tr](http://blog.milliyet.com.tr/mugla---fethiye-nin-seki-beldesi-temel-koyu-nun-tarihcesi/Blog/?BlogNo=412453,(14.08.2017); Tlos, <a href=) (24.06.2016).

36 Solly 1875, s.359. Cyril George, Eduard Bunt, *The Life and Art of William James Müller of Bristol*, F. Lewis, 1948, s.47.

Muller'in burada anlattıkları, -Likya'da başka veda anları yaşamış olsa da- ona atfedilen benzer konulu bir resimle kesişir (resim 13). Bu -yazınsal ve görsel- karşılaştırmayı yapmak, sanatçının bazı eserlerinde sadece günlük yaşamdan bir sahneyi yansıtmaya amacında olmadığını ve bu tür konuları niye seçtiğini de anlamamızı sağlar. Dolayısıyla ressamın seçtiği kimi konular, doğrudan gördükleri ve yaşadıklarını yansıtan, duygularını ve yazdıklarını tamamlayan bir çeşit Likya günlüğünün önemli bir parçası olarak da arşivinde yer almıştır.

Resim 13: William James Muller (atf), Kervansaraydan ayrılış, 1850, Londra, Victoria & Albert Museum, Env. no: SD.1352; Suluboya, 26x31.2 cm. © The Trustees of the Victoria & Albert Museum.

Sonuç

1843 yılında arkeolog ve araştırmacı Charles Fellow'un davetiyle Anadolu'ya gelen William James Muller'in İzmir ve Likya bölgesinde yaptığı resimlere bakıldığında, doğada çalışarak ve yerel insanlarla iletişim kurup gözlem yaparak eserlerini gerçekleştirdiği anlaşılır. Yazdıklarına bakıldığında ise resimlerinin görsel bir anı niteliğini taşıdığı da söylenebilir. Bir yandan arkeolojik kazılar için görev alırken diğer yandan kendi resim tekniklerini iletmiş ve konularını zenginleştirmiştir. Öğrencisi Johnson ile birlikte açık havada bir resim okulunda gibi hızlı eskizler almaları ve çevre insanına, doğasına, tarihine ilgi duyarak çalışmalar gerçekleştirmeleri, sanatçı kimlikleri için Anadolu günlerinin oldukça verimli geçmesini sağlamıştır. Özellikle İzmir'de gece dolaşarak eskizler almaya çalışması, arkadaşlık kurduğu Yörükleri, tanıştığı Likya insanlarını resimlemesi, tasvire dayanan betimleyici bir üslupla manzara ve günlük yaşam sahneleri çalıştığını göstermektedir. Sanatçının söz konusu eserleri, döndüğünde ülkesinde de ilgi görmesini sağlamıştır. Örneğin, Likya çalışmaları 1844 yılı sonunda Graphics Society'de sergilendiğinde, izleyiciler tasvir edilen kişilerle tanışmış ya da resmedilen manzaraları görmüş oldukları hissini duyumsadıkları için eserleri çok beğeni almıştır.³⁷ Sonuç olarak; yaptığı gezilerde kendini hem bilimsel, hem kültürel hem de sanatsal açıdan geliştirme fırsatı bulan, güçlü bir eskiz ustası (draftsman) olarak tanımlanan sanatçının özellikle açık havada çalışma tutkusunun, naturalistlerin ve izlenimcilerin doğada çalışma yöntem ve üsluplarıyla örtüştüğü söylenebilir. Genel olarak; etnik kimliklerin ve antik kalıntıların, egzotik konuların ilgi gösterildiği; arkeolojik, antropolojik, etnografik yaklaşımların sanatla iç içe olduğu 1800'lü yıllarda Muller, manzara ve figür ressamlığında, Bristol Okulundan başlayıp Barbizon Ekolüne (Okuluna) kadar uzanan bir süreçte, romantizm-oryantalizm ve naturalizm-realizm akımlarının üslupsal özellikleri arasında yer alan ince bir çizgide gezinmektedir.

37 Graphic Society exhibition, Thatched House, London, 1844; Solly 1875, s.232; Ackerman 1911, s.226; Işık 2004, s.176; Tlos, <http://collections.vam.ac.uk/item/O147256/tlos-watercolour-muller-william-james/>, (14.08.2017).

Kaynakça

- Ackerman, Gerald M. *Les Orientalistes de L'école Britannique*, vol. 9, ACR, Paris, 1991.
- Binyon, Laurince. *Catalogue of Drawings by British Artists*, vol.III, British Museum, London, 1902.
- Bryan, Michael. "Muller, William John", *Dictionary of Painters and Engravers, Biographical and Critical*, H.G.Bohn, London 1849, s.502.
- Cust, Lionel Henry. "Harry John Johnson", *Dictionary of National Biography*, vol.30, Smith, Elder, & co., London, 1885, s.14.
- Fellows, Charles. *Asia Minor, The Province of Lycia*, John Murray, London, 1852.
- George, Cyril-Eduard Bunt, *The Life and Art of William James Müller of Bristol*, F. Lewis, 1948.
- Greenacre, Francis. *From Bristol to the Sea: Artists, the Avon Gorge and Bristol Harbour*, Redcliffe, Bristol 2005, s.108-111.
- Greenacre Francis, Stoddard Sheena, *W.J. Müller 1812-1845*, Bristol Museum and Art Gallery, Bristol, 1991.
- Hugh, Chisholm (ed.). "Fellows, Sir Charles". *Encyclopædia Britannica*, (11th ed.), v.10, Cambridge University Press, 1911, s.243.
- Işık, Filiz. *Sultan Abdülmecid Döneminde (1839-1861) Osmanlı İmparatorluğu'na Gelen İngiliz Ressamlar: Victoria & Albert Müzesi Searight Koleksiyonu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Mathew, James Charles. "Müller, William John". *Dictionary of National Biography*, v. 39. Smith, Elder & Co, London. 1894, s.278-279.
- Müller, William James. *Muller's Sketches of The Age of Francis the First, 26 large and fine tinted drawings on stone of splendid Architecture and Picturesque Old Buildings in France*, H. Graves, 1841.
- Scharf, George. *Lycia, Caria, Lydia, Illustrated by Mr. George Scharf, with Descriptive Letter-press by Sir Charles Fellows*, P. and D. Colnaghi, 1847.
- Slatter, Enid. *Xanthus, Travels of discoveries in Turkey*, The Rubicon Press, London, 1990.
- Solly, Nathaniel Neal. *Memoir of the life of William James Müller, a native of Bristol, landscape and figure painter: with original letters and an account of his travels and of his principal works*, Chapman & Hall, London 1875.
- Stephen, Leslie - Lee, Sidney . "Charles Fellow" *The Dictionary of National Biography*, vol.6, Oxford University Press, London 1921, s.1166-1167.
- Lesvigne, Marie Valérie - Maeso, Jean Luc (ed.) *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir, Batılı Bir Bakış*, Arkas Sanat Merkezi, İzmir, 2013.

Web Kaynakları

Charles Fellows , Erişim tarihi: 14.08.2017
<https://yikaroglu.wordpress.com/tag/charles-fellows/>

Harry John Johnson, Erişim tarihi: 26.06.2016
https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_John_Johnson.

Sale Paintings, Erişim tarihi: 14.08.2017
<http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2005/the-british-sale-paintings-drawings-and-watercolours-105170/lot.125.html>,

Temel Koyu, Erişim tarihi: 14.08.2017
<http://blog.milliyet.com.tr/mugla---fethiye-nin-seki-beldesi-temel-koyu-nun-tarihcesi/Blog/?BlogNo=412453>.

Tlos, Erişim tarihi: 14.08.2017
<http://collections.vam.ac.uk/item/O147256/tlos-watercolour-muller-william-james/>.

Tlos, Erişim tarihi: 24.06.2016
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Tlos+&cd=2&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>

William James Muller, Erişim tarihi: 14.08.2017 http://www.avictorian.com/Muller_William_James.html.

William James Muller, Erişim tarihi: 14.08.2017
<https://collections.vam.ac.uk/item/O147256/tlos-watercolour-muller-william-james/>.

William James Muller, Erişim tarihi: 24.06.2016
https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=William_James_Müller&oldid=787318530.

Xanthus, Erişim tarihi: 14.08.2017
<https://collections.vam.ac.uk/item/O145926/xanthus-watercolour-johnson-harry-john/>.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yayın İlkeleri

- Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, uluslararası indekste taranan hakemli bir dergi olup, Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma ve kongre-sempozyum haberleri yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.
- Derginin dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.
- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir.
- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler yer almalıdır. En az 3, en fazla 5 anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.
- Gelen yazılar, Yayın Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.
- Yayın Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.
- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez. Dergide yazısı çıkan yazarlara 1; aynı sayının hakemlerine 1 adet dergi gönderilir.
- Dergide yayımlanan makalelerin basın ve sanal yayım hakkı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'ne aittir. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yazım Kuralları

- Yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 16 punto, koyu ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, küçük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, koyu, soyadı büyük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.
- Metin, 10 punto, tek satır aralığı ve iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası önceki 0 nk sonrası da 6 nk paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.
- Sayfa numaraları, alt bilgi içinde ortalanmış bir şekilde 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılı.
- Dipnotlar, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır.

Atıflar ve Kaynakça:

Dergimiz, metin içi ve metin dışı olmak üzere iki tarz atıf ve kaynakça sistemini kabul etmektedir. Yazarlar, bu sistemlerden birini tercih etmelidir.

1. Metin Dışı Atıf Sistemi

Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde ilk yazarın soyadı verilmelidir.

Örnekler:

Kitaplar için:

Ahmet Mumcu, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katıl, Ankara 1963.

Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul 1987.

Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, İstanbul 2009, s.115.

Sonraki atıflarda; İnalçık, Klasik Çağ, s.123.

Çeviri kitaplar için:

Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, s.28.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

Hüsnü Erkan (der./haz./ed.), Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu, 1992, s.44.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

Takashi Osawa, "Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresi-ne Ait Bir Kaynak", Türkler, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.83.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", Belleten, C.III, S.9, 1939, s.101.

Çeviri makaleler için:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk," (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atıf:

Zeynep Arat, "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul 2000, s.167.

Web üzerinden kaynaklara atıf:

Servet Çaycı, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Yayımlanmamış tezler için:

Gürhan Kırılan, Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Arat, Zeynep, ‘1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi’, Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, (der. Zeynep Boratav), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s.167-180.

Çaycı, Servet, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Hirsch, Ernst E., ‘İktidar ve Hukuk,’ (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44-59.

İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, ‘Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa’, Belleten, C.III, S.9, 1939, s.99-106.

2. Metin İçi Atıf Sistemi

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. Örnek: (İnalcık 2009: 46). Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. Örnek: (Uzunçarşılı 1939: 94; İnalcık 2009: 46). İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İkiyden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır. Örnekler: (Classen-Skalknik 1993: 25), (Fei-Zhou vd. 2007: 472). Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. Örnek: (2009: 46). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. Örnekler: (Ekrem 2008a: 54), (Ekrem 2008b: 25). Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. Örnekler: (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003:

27). Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: Örnek: (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25). El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. Örnek: (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b). Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25).

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için ve kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (İnalcık 2009: 46).

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Tek yazarlı kitaplar için:

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İki yazarlı kitaplar için:

ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967). Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı kitaplar için:

AKPOLAT, Kemal - vd. (1960). Sezginin Gücü, İstanbul: Güneş Yayınevi.

Çeviri kitaplar için:

İNALCIK, Halil (2009). Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999), Siyâset-nâme, (hzl. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

GRAFF, David A. (2002). "Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630", Warfare in Inner Asian History (500-1800), (ed. Nicola Di Cosmo), Leiden: Brill, 33-71.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

GÜL, Muammer (2006). "Harezmi Türklerin Anadolu ve Yakınođu'daki Roller ve Tesirleri", Belleten, LXX (257): 95-118.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1939). "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa", Belleten, III (9): 99-106.

Çeviri makaleler için:

HAMILTON, James Russell (1997). "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", (çev. Yunus Koç -İsmet Birkan), Türk Dilleri Araştırmaları, 7: 187-232.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

ARAT, Zeynep (2000). "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 167-180.

Web üzerinden kaynaklara atf:

ÇAYCI, Servet. Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, Erişim tarihi: 2008.09.11, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>.

Yayımlanmamış tezler için:

KIRİLEN, Gürhan (2012). Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).

